ПЕТРОВСКОГ СРПСКОГ ШТАМПАРСТВА

1494·1994

Вндекъ азъ въ ѓа бѣа благовѣрнн···
воєвода зети гѣъ гюрьгъ цр҃ноєвнкъ
оумалєніе сѣтыхъ книгъ распнщєніємъ
и раздраніємъ агдренскыихъ чедъ въз·
рекновахъ··· и съставнхъ формн···
Трудних же се шсемъ и роукоделнсахъ
сїе··· минхъ макарїе ѡ҃ урьмые горн

E IV 969

Поводом 500-ѓодишњице
Окт҃оиха ѓрвоѓласника црнојевићкоѓ

1.

НАЧЛОСЂ҃ВЬѠСѠМГЛА

сн҃вкоу · твореніе прѣподобнаго ѡ҃ца нашего і҃ѡа҃нна дамаскѹна · въ соуботѹ вечерь на малѣи вечерни : на г҃и вызвахъ҃ тр҃и глась · а҃

Вечерѣ нашемѹ҃ твы · приими с҃тыи г҃и · и҃ подаждь намъ ѡставленіе грѣхомъ · и҃ко т҃и ѥдинь ѥсѝ , и҃вленъ вмірѣ въ скр҃сеніе :·

Ѡ҃ бѣ ндѣте людіе сіѡнь и҃ѡбь имѣте г҃о · и дадите славоу вынемь , въскр҃сшомоу из мрътвыихъ и҃ко тъ ѣ҃ бъ нашь · избавлен насъ҃ безаконін нашихъ :·

Прїидете людіе поемь и҃поклоннмсѧ х҃ѹ · славеціе ѥго҃ ѥже и҃змрътвыихъ въскр҃сеніе · и҃ко т҃ ѣ҃ бъ҃ышь · и҃же ѡльсти,вражіе мірь и҃збавлен҃ :· покторн , а҃ · слава · и҃нн҃ѣ бо҃ :·

Вьсѣ мірноую славоу · ѡ҃чакъ҃ прозебшоую , и҃вадкоу рождьшоую · нб҃ноую двѣрь въспоемь марію двѣоу · бесплътнымь пѣснь и҃вѣрнымь оудобрѣнѣ . тако и҃вісе нбо

ПЕТ ВЕКОВА СРПСКОГ ШТАМПАРСТВА

1494·1994

РАЗДОБЉЕ
СРПСКОСЛОВЕНСКЕ
ШТАМПЕ

XV–XVII В.

БЕОГРАД 1994

ПРИРЕЂЕНО У СТАРОСЛОВЕНСКОМ ОДБОРУ САНУ
И ИНСТИТУТУ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК
УЗ САРАДЊУ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ
И БИБЛИОТЕКЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ

Инв. бр. 778173

Приредили

МИТАР ПЕШИКАН

КАТАРИНА МАНО-ЗИСИ

МИЉКО КОВАЧЕВИЋ

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
1
НОВИ САД

Уредништво

МИРОСЛАВ ПАНТИЋ

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

ДРАГО ЋУПИЋ

Главни уредник

МИРОСЛАВ ПАНТИЋ

Издавачи

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
И УМЕТНОСТИ

МАТИЦА СРПСКА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ

Садржај

Уводни део

(без наслова:) О заснивању штампарије Ђурђа Црнојевића 6
(Мирослав Пантић)
Штампарија Ђурђа Црнојевића – међаш два раздобља 7
(уредништво и аутори)
Видови и огранци раног словенског штампарства 9–24
(Лазар Чурчић)
Илустрације и књижни украс у српским штампаним књигама XV–XVII века 25–52
(Сретен Петковић)
О језику старих српских књига 53–60
(Гордана Јовановић)
Стара штампа као развојни ступањ ћирилице. Опште напомене о Лексикону и књизи у цјелини 61–69
(Митар Пешикан)

ЛЕКСИКОН СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ШТАМПАРСТВА 71–218
(ближе податке в. у посебном садржају Лексикона)
Приредио Митар Пешикан
Прилог Лексикону: Из записа старих штампара 219–232

АЛБУМ СТАРОГ СРПСКОГ ШТАМПАРСТВА 233–376
Приредила Катарина Мано-Зиси
Поговор Албуму. Коментари репродукција 377–390
(Катарина Мано-Зиси)

Док се нова вештина ширила Европом, најпре захваљујући немачким штампарима, али после и осталим мајсторима који су је спремно прихватили, а у понечему и усавршили, за српске земље наступајала су „скрбна" и „бесудна" времена, за која су они што су их преживљавали бивали уверени да су и „последња". Деспотовина, која је и под Бранковићима видела блиставе тренутке културног озарења, била је већ коначно изгубила своју слободу. „Исмаилћани", који су пољут незадрживе бујице рушили једну за другом југословенске средњовековне државе, кидали су наго, својим доласком, с муком успостављене културне континуитете и као судбоносни циљ постављали пред све и само питање голог одржања.

У таквим суровим и неизвесности пуним тренуцима „благоверни и Богом храними војевода Зети господин Ђурађ Црнојевић", који је и сам са стрепњом гледао у дане који долазе, нашао је однекуд срчаности, надахнућа и далековидости да око године 1492. у Млецима, једној од типографских метропола оног времена, наручи српска слова („форме"), да изнађе вичне и упућене штампаре и да на своме Цетињу заснује штампарију, највероватније прву на васколиком јужнословенском тлу... Био је то, за њега, последњи тренутак да се на овај начин укључи у културни свет ондашње Европе, и он је тај тренутак, на сву нашу срећу, умео и да искористи. У његовој одлуци има толико изненадног и толико чак несхватарног и невероватног, да је без сумње никада нећемо до краја разјаснити...

За непуне четири године, колико су, у свему, историјске прилике оставиле времена за деловање овој првој нашој књажевској типографији, из ње је у свет пошло барем пет књига, махом изванредно брижљиво штампаних и с високим уметничким смислом опремљених... Кад се имају на уму околности у којима су ове књиге „рукоделисане"... тешко се отимамо утиску да се тада ... радило са истинском подвижничком страшћу и да су ове књиге, на тај начин, не довршаване, већ прослио отимане од судбине која је постајала све извеснија.

МИРОСЛАВ ПАНТИЋ

ШТАМПАРИЈА ЂУРЂА ЦРНОЈЕВИЋА – МЕЂАШ ДВА РАЗДОБЉА

Залазимо у годину изузетне културне и духовне светковине: пет столећа од појаве прве српске штампане књиге, тј. ћириличке књиге на српскословенском језику; тај је језик живео као јавни и књижевни српски језик, па се најчешће и називао српским именом, поред општијег словенског имена. Та прва штампана књига, истовремено прва ћириличка на словенском југу, штампана је у Црној Гори, у цетињској штампарији коју је основао Ђурађ Црнојевић, непосредно пре него што је под Турке пала и Зета, као последњи остатак српске средњевековне државе.

Та књига, Октоих првогласник црнојевићки, објављена 4. јануара 1494, једва четрдесетак година после Гутенбергове прве књиге и две године по открићу Америке, има изузетан значај не само за црногорску културну традицију и њен важан удео у српској језичкој култури – него и за општесрпску културну историју, па и уопште за даљу историју словенске ћириличке културе, будући да су цетињске и две-три године раније краковске књиге започеле раздобље штампане ћирилице.

Наиме, у та за наш народ (по речима из старих записа) љута, скрбна и бесудна времена за првом књигом – у историодном и тесно повезаном низу – уследило је бар четрдесетак књига. Четири од њих уграбила је да изда Црнојевићка штампарија, а највише их је додала сразмерно дуговечна српскословенска штампарија у Млецима, коју је (око 1520) засновао наш знаменити штампар Божидар Вуковић Подгоричанин. Међутим, у изванредном прегнућу, важан удео дале су и скромне, углавном црквене штампарије које су се покретале и под теретом турске власти убрзо гасиле по разним домаћим местима. Прву је основао Божидар Горажданин (такође око 1520, као и његов имењак); почела је рад у Венецији и наставила у цркви св. Борђа у Горажду (касније продужујући живот у Румунији). Даље су се као пламичци низале у Рујну под Златибором (1536/37), у Грачаници (1538/39), у Милешеви у два маха (1544–1546, 1557), у Београду (1552), у Скадру (1563), у Мркшиној цркви (негде у пределу Косјерић – Ваљево, 1562–1566). Плодне везе остварило је тада наше штампарство и са румунским, где је било рада наших штампара и где су штампане и неке српскословенске књиге, уз покровитељство и донаторство угровлашких војвода.

Сврха је ове скромне обраде коју предајемо јавности да у најоснованијим потезима предочи као целину тај изузетни духовни и трудољубиви подвиг свих штампара знаних српскословенских књига, на челу с Бурђем и Макаријем, подвиг остварен у времену и приликама какви су нам се – ево – поновили.

УРЕДНИШТВО И АУТОРИ

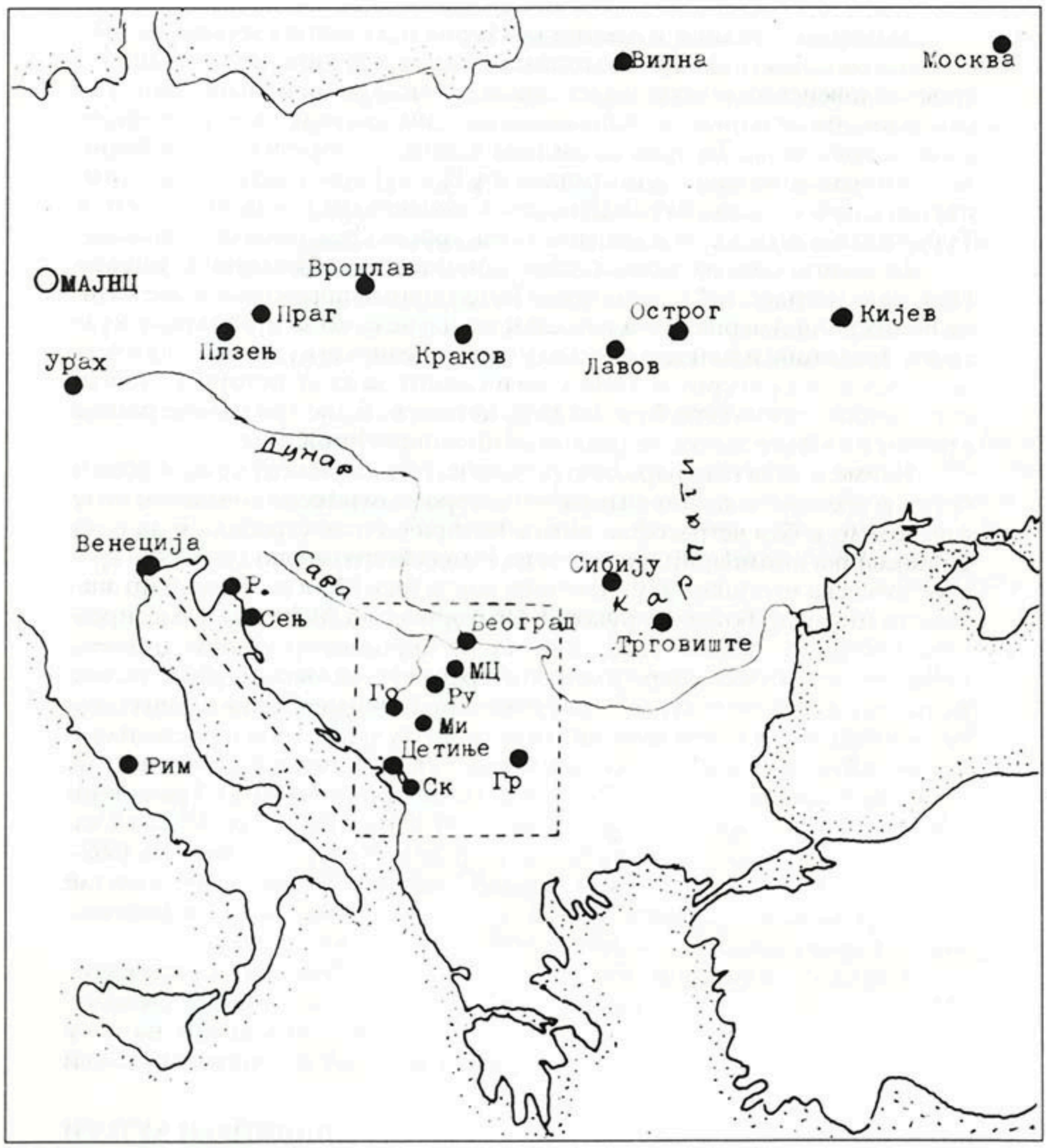
Вилна
Москва
Омајнц
Вроцлав
Прага
Острог
Кијев
Пилзењ
Краков
Лавов
Урах
Дунав
Венецијa
Сава
Сибију
Карлс
Р.
Сењ
Београд
Трговиште
МЦ
Ру
Ми
Цетиње
Рим
Ск
Гр

ВИДОВИ И ОГРАНЦИ РАНОГ СЛОВЕНСКОГ ШТАМПАРСТВА

Ова књига обрађује само старо српско штампарство, по језику српскословенско а по писму ћириличко. Сврха овога прилога није да прошири њену тематику и да, макар у врло сажетом виду, обради друге видове и гране словенског штампарства узете саме за себе, него да сажето предочи историјски и културни контекст раног српског штампарства. Зато ће се друге гране словенске штампе пратити начелно само до оног доба кад је коначно замрло штампање српскословенских књига, а то значи не касније од средине XVII века.

Овде се дакле други огранци словенске штампе обрађују само као допуна историји ране српске штампе. Разумљиво је да њену обраду треба допунити управо предочавањем словенских прилика у овој материји. Разлог томе није само велика лингвистичка сродност словенских језика, тада још већа него данас, него и посебне културолошке везе, које су се снажно испољиле и у раном штампарству. Језик и писмо српске штампе у темељу имају дело Ћирила и Методија и њихових ученика, које се и после диференцирања националних редакција заједнички неговало на православном простору. Али и ван њега ћирилометодијевско наслеђе на посебан начин је живело у хрватској глагољици, а са њом и у хрватској редакцији старословенског језика; поред тога, прилози раној ћириличкој штампи дошли су мање-више из свих словенских култура у којима је историја допустила да се развије штампарство, такође из Румуније.

За намену овога прилога првенствено је битно рано штампање на ком од словенских језика, а посебно кад се с језиком удружују и словенска писма – глагољица и ћирилица; поготово ова друга, као азбука и наших књига. Ради целовитости давани су и поједини подаци о штампању на другим језицима, али они имају помоћни и допунски карактер, да се боље сагледају околности у којима се појавила и одржавала штампана словенска реч.

Разумљиво је што се она појавила најпре у латиници, за коју су у непосредном (немачком) суседству постојали и готове гарнитуре и вешти штампари, али су је убрзо следила и аутохтона словенска писма. Заслугом привржених и захваљујући географским и историјским околностима много повољнијим него у православном словенском свету, и прва глагољска књига угледала је света пре него што ће – у Кракову и на Цетињу – кренути штампана ћирилица. Тим редоследом биће овде и приказани ови видови ране словенске штампе, после краћег општијег увода. Књиге се помињу у одбиру и егземпларно, без тежње исцрпности.

1. Писменост словенских народа имала је иза себе богату историју и била је већ дуго подељена религијом на источну и западну хришћанску цивилизацију у време када је Јохан Гутенберг половином XV века започео штампање књига. Гутенберг је знао за Словене, изгледа највише пратећи турско надирање, према коме није био равнодушан. Они су поменути у тзв. *Турском календару*, који је био одштампан крајем децембра 1454. у његовој штампарији. То и није календар, него позив у борбу против Турака, у тринаест песама. Прва од њих је уводна, а остале су подељене по месецима, почев од јануара, па је отуда и настао проблематични наслов с речју к а л е н д а р. Позив хришћанима у борбу против Турака објављен је годину дана пошто су Турци (1453) заузели Цариград. У песми за март поменути су Дубровчани, Бугари, Далматинци, Хрвати и Словенци, а у песми за април и Чеси и Пољаци. Србија је поменута у песми за децембар („Уз то нам пишу даље / Како је султан био пошао / На Сирфију

са својом силом / До Мађарове границе"). Историјски веран, овај помен догађаја односи се на поход на Србију освајача Цариграда, Мехмеда II. Овом приликом султан није заузео Смедерево, али је одвео у ропство око 50.000 људи.

Из Мајнца се Гутенбергова преса ширила веома брзо. Ниједан технички проналазак није до тада доживео да буде тако брзо прихваћен на широким просторима. Већ 1465. штампарство је доспело у италијанске земље, а 1469. и у Венецију. На тлу те италијанске републике живели су и Словенци, Хрвати и Срби. Венеција је знатно утицала и на економски и духовни живот оновремене и пораније Зете, али и Деспотовине, па су у њој Срби морали рано упознати и нову, штампану књигу. Поготово то важи за католике из крајева који су припадали или гравитирали Венецији.

Већ 1476, седам година пошто је у Венецији одштампана прва књига, Которанин Андрија Палташић штампао је у Венецији прву књигу. Он је до 1499, колико се зна, штампао 38 инкунабула (назив за штампане књиге из XV века), највише дела античких писаца, грчких и латинских. С Палташићем је 1478. штампао Ластовљанин Добрић Добрићевић. Он је брзо напустио Венецију и 1481. штампао у Верони, а већ 1483. у Бреши. Мада њихово дело не спада у словенско штампарство (језиком и местом), овакви штампари могли су му бити од користи ако су будућим словенским штампарима (по линији земљаштва и истог језика) помогли да овладају штампарским поступком. И Словенац Матија Цердонис из Словењградеца у то доба је у Падови штампао књиге, али не словенске.

Мађарска је била следећа земља у којој су Словени са југа могли упознати штампану књигу. Онде је, у Будим, дошао из Рима Немац Андреас Хес и 1473. штампао две књиге на латинском (једна од њих је била *Угарска хроника*). У земљи краља Матије, сина Јанка Хуњадија (Сибињанин Јанка наше гусларске поезије) било је много Јужних Словена, међу њима и доста Срба.

Рано латиничко словенско штампарство

2.1. Двадесет година после помена Словена у *Турском календару* из Гутенбергове штампарије 1454. штампарство је доспело и у словенске земље. Најпре, може бити, у Пољску. И Пољацима су штампарство донели Немци. У Кракову је, наиме, 1474. објављен *Almanach Cracoviensis*, у првој штампарији једне словенске земље. Од 1474. до 1477. штампао је први краковски штампар Каспер Штраубе четири књиге, све на латинском. Он се потписивао Каспер Штраубе из Дрездена и Каспер Штраубе из Лајпцига. – Између 1473. и 1478. радила је у Пољској штампарија Браће заједничког живота, „наследника папе Лава Првог".

Следећу штампарију у Пољској основао је Каспер Елијан у Вроцлаву. Та штампарија радила је између 1475. и 1483. године. У њој су 1475. штампана *Statuta Sinodalia episcoparum Wratislaviensium*, са текстовима молитве *Оче наш* и *Здраво Марија* и символом *Верујем у јединоїа Боїа оца* на пољском језику. То су, по неким оценама, и најстарији текстови на једном од словенских језика. У тој штампарији објављена је 1475. и књига Пољака Миколаја из Блоније *Tractatus de sacramentis*, која би могла бити и прва штампана књига једног аутора Словена.

Стицајем околности и због позиција латинског језика, у Пољској се пре појавила прва ћириличка књига, рускословенског језика и усмерења, него књиге на пољском језику. О делу краковског штампара Швајполта Фиола говорићемо, међутим, у одељку посвећеном ћириличком штампарству (4.1).

У Пољској је 1492, у Малборки, радила штампарија Немца Јакова Карвајзеа. Нирнбершки штампар Георг Штухе штампао је у Кракову 1494–1495. и на прелазу из XV у XVI век, а у међувремену је у Гдањску 1498–1499. штампао Конрад Баумгартнер.

Током XVI века у Кракову је радило дванаест штампарија. Претежно су их држали Немци, а највише књига штампано је у њима на латинском. Између 1505. и 1532. штампао је у Кракову Хијероним Вијетор, који ће од 1520. почети да штампа књиге на пољском. Годину дана после њега дошао је у Краков и отворио штампарију Флоријан Унглер, пореклом Баварац. У Кракову је радио 1510–1516. и 1521–1536, а 1513. штампао је прву књигу на пољском *Raj duszny* (Рај душе). То је превод на пољски популарне католичке књиге *Hortulus animae*. Око 1515. штампао је он и *Żivot Pana Jezu Krysta* Псеудо-Бонавентуре.

У другој половини XVI века у двадесет четири пољска града радило је више од педесет штампарија. Прва штампарија у Варшави прорадила је 1624. године. Две деценије раније, 1603, објављен је у Кракову први пут у Пољској *Индекс забрањених књӣа*.

2.2. Највише инкунабула (књига из XV века) у једној словенској земљи штампано је у Чешкој. Извесно је да је онде штампано 44 инкунабуле. Спорно је још 26 чешких инкунабула. Међу спорнима је на првом месту *Тракта̄т* Јана Хуса – штампан, може бити, 1459. године. Ако је тај спис уистину штампан, Чеси су добили штампану књигу одмах после Немаца. Спорни чешки текстови смештају се у 1462, 1467, 1468, 1471, 1474. и даље. Отуда је сасвим могућно да прве словенске штампане текстове не представљају поменуте пољске молитве, него неки чешки текстови.

Неспорне ране чешке инкунабуле штампане су између 1476. и 1479, верује се у Плзену. Чеси су ове неспорне штампане књиге добили две године после Пољака. Међутим, Чеси су имали највише инкунабула и највише штампарија међу Словенима у XV веку. Уз то, од свих познатих чешких инкунабула само је пет штампано на латинском, а чак 39 на чешком језику.

Не знају се имена свих чешких штампара; непознат је и први, 1476–1479. године. Први чешки штампар из Прага, 1487, бележи се као *шта̄мја̄р Псалта̄ира*, други (1488–1500) као *шта̄мја̄р Прашке Библије*, а трећи као *шта̄мја̄р Кораде*. Први познати чешки штампар био је Немац Јохан Алакрав, који је штампао у Вимперку. У Кутној Хори је 1489. штампао Мартин из Тишнова. Други штампар из Плзена, 1498, био је Микулаш Бакалаж.

У Моравској, у Брну, штампали су Немци Конрад Шпаел и Матијас Прајнлајн, претежно на латинском, од 1486. до 1490. године. Године 1499. Шпаел је штампао у Брну сам, а Прајнлајн, такође сам, у Оломуцу, где је 1500. штампао и Конрад Баумгартнер, такође Немац. У Моравској су штампане 24 инкунабуле, од којих су само две на немачком, а 22 на латинском.

Интензивно чешко штампарство XVI века нећу подробније пратити. На самом почетку столећа у Прагу имају штампарију Јан Камп и Јан Северин. Овај други је штампарство учинио и породичном традицијом, која ће се продужавати и до средине века. За нас може бити од посебног интереса прашки штампар Микулаш Конач из Ходишкова. Само годину дана, 1507, с њим заједно у Прагу штампа и Јан (Јохан) Волф, а касније штампарију потписује само Конач. Штампарија М. Конача није радила 1512–1513, а између 1514. и 1528. поново је у раду. Ипак, 1518–1519. онде није објављено ниједно издање.

Управо у те две године покреће се и други прилог ћириличкој штампи из западнословенских земаља (после краковског), који ће се приказати у одељку о ћириличком штампарству (под 4.2). Наиме, тада у Прагу Белорус Франциск Скорина (или Скарина, по белоруском акању) започиње своје штампарско дело. Сасвим је могућно да је он штампао своја издања у штампарији Микулаша Конача, било да је закупио штампарију, било да је она штампала за њега.

2.3. Хрватска словенска штампа није почела латиницом, него глагољицом, и у њој је дала најзначајнији прилог старом штампарству, те ће се о томе говорити у даљем одељку (3.1). Ипак, за првом глагољичком инкунабулом убрзо су уследиле и латиничке. Око 1490. штампана су у непознатој штампарији два хрватска молитвеника латиницом, *Офицић блажене диве Марије* и *Офицић св. Крста и св. Духа*. Могућно је да су они штампани у једној књизи. У Венецији је 12. марта 1495. завршено штампање латиничких *Пиштола и еванђеља*.

Први књижевни текст хрватски штампао је Сплићанин Марко Марулић 1521. у Венецији. Била је то његова *Јудита (Историја свете удовице Јудит у версих хрвацки сложена)*, којом започиње штампање књижевних дела Хрвата на народном језику. Крајем века (1595) Шибенчанин Фауст Вранчић објавио је петојезички речник, у чијем латинском наслову свој језик назива далматинским, а реално је у њему највише одлика хрватског чакавског дијалекта. Овим се проширује тематика латиничке штампе, у којој је дотад, поред верске литературе, доминирала белетристика, настала у наглом развоју приморске ренесансне књижевности. С обзиром на предмет ове монографије и задатак овог прилога, на латиничкој штампи нећу се даље задржавати, осим у нужном осврту на словеначку штампу.

2.4. Од свих словенских народа и земаља западног верско-цивилизационог круга најкасније су до своје штампане књиге дошли Словенци, иако су у блиским подручјима света ком су припадали имали рано развијено штампарство. Није им дошла ни од католичке цркве, којој су толико дуго припадали, нити од аустријске државе, у коју су толико дуго и много улагали. Штампана књига дошла им је управо од противника и католичке цркве и Аустрије – од протестантског покрета.

Протестантски покрет међу Словенцима није био широк, иако није био без одзива. Но ако он и није имао много присталица, припадао му је један изузетан свештеник – Приможе Трубар. Ватрени присталица Лутеровог учења и покрета, Трубар је чинио све што је могао за ширење протестантизма, пре свега међу Словенцима. Чинио је то као и Мартин Лутер, и живом и писаном речју.

Трубару се сам наметнуо избор онога што му ваља чинити. Да напише катихизис и да преведе Библију, морао је по угледу на Лутера, од кога је преузео и критику католичке цркве, са новим тумачењем хришћанства. Једино право нерешено питање пред њим био је избор језика којим му је ваљало да се обраћа читаоцима, а то је по Лутеровом примеру морао да буде народни језик. Лутеру је, међутим, било лако да се определи о језику: ваљало му је само да га уједначи и учини прихватљивим за све Немце. Он је то умео да реши, па су његово дело и његов превод Библије постали обрасци немачке писмености.

Трубар, међутим, није имао претходника, морао је преводити и писати, а узора није имао. Ваљало му је стварати и темеље словеначке писмености, дотада са скромном писаном баштином. Ако он некада и није имао намеру да кодификује словеначке језичке норме, морао је да обави и тај посао, битан за будућност словеначке писане речи. Словенцима је Трубар релативно касно понудио писану реч и штампану књигу, али је тиме накнадио оно што нису имали и олакшао им даље стваралаштво на народном језику.

О Приможу Трубару, рођеном 8. јуна 1508. у селу Рашчици, јужно од Љубљане, има веома поуздане грађе, па је његов рад и живот довољно познат. Његове књиге, будући да су протестантске, веома су ретке. Католички свет није имао интереса да их чува. За њих треба имати на уму да су штампане у немачким штампаријама и да за њих нису биле организоване посебне штампарије. По овоме, почетак штампања словеначких књига разликује се умногоме од почетка штампања већине других грана словенске штампе. Своје прве књиге, буквар и катихизис, објавио је Трубар 1550.

готицом у Тибингену. Од 1555. штампао је хуманистичком латиницом. Први катихизис Трубар је објавио не наводећи аутора; ипак је потписао један свој текст на 202. страници. На том катихизису није убележио ни право место издања: на њему стоји да је објављен у Седмиградској (Ердељу, Трансилванији).

Из Трубарових руку изашло је више од двадесет књига. Највише је штампао и прештампавао катихизис (1550, 1555, 1567, 1574, 1575) и буквар (1550, 1555, 1556). Највише времена поклонио је превођењу *Новоī завеīа*, који је објављиван у деловима, а у целини тек 1582. године. *Духовну īесму īроīив Турака* објавио је 1567. године.

У својој протестантској ревности Трубар своје штампарство није ограничио усмеравањем на словеначко тло, него је свој програм управио и према католичком и православном југоистоку. Плод тога биће његове глагољичке и ћириличке књиге, о којима ће бити речи у даљим одељцима.

Прву штампарију у Словенији основао је 1575. у Љубљани извесни Јанжа Манделц (Јоханес Манлијус у мађарским библиографијама). Прва словеначка књига одштампана у тој штампарији био је библијски текст Исуса Сираха у преводу Јулија Далматина. Тај први љубљански штампар покушао је 1580. да штампа и комплетну Библију, али му то није дозвољено и наређено му је да напусти Аустрију. Отишао је у Мађарску, и онде штампао од 1583. године. Бележи се да је у Љубљани штампао 28 књига, од којих 11 словеначких, 13 хрватских, три латинске.

Следећа штампарија у Љубљани основана је 1678, али је то већ изван временских оквира овог приказа.

Рано глагољичко штампарство

3.1. Прву словенску азбуку, Ћирилову глагољицу, разнели су по словенском југу ученици Ћирила и Методија кад су после смрти Методијеве морали напустити моравско-панонско подручје, где је деловала мисија Солунске браће. У зони византијског културног утицаја глагољицу је рано заменила ћирилица. Прва азбука, у виду хрватске угласте глагољице, трајно је задржала своје упориште око Кварнерског залива и у северној Далмацији, на тлу хрватског чакавског дијалекта. Привржени словенском писму и језику као свом, одржали су је свештеници глагољаши, истина по цену утајивања имена њеног творца (приписивана је св. Јерониму). На овој знаменитој баштини рано је засновано и штампарство. Као и својим настанком, глагољица је и у штампарству претходила ћирилици, краковској осам година, а цетињској једанаест.

Јужни Словени који су живели у негдањим границама републике Венеције упознали су штампарство веома рано, а међу њима је свакако било и оних који су потекли са Венецији блиског а од Турске најезде поштеђеног глагољашког подручја. То је уродило плодом 22. фебруара 1483, када је – не зна се где – довршено штампање хрватског глагољичког *Мисала*. Била је то прва књига штампана једним словенским писмом и прва књига на старословенском језику (у хрватској редакцији, тј. на хрватскословенском). Веома успело одштампан, на хартији и пергаменту, *Мисал* из 1483. остао је подуго усамљен у свом глагољичком роду штампаних књига.

Извесно је да је венецијански штампар Андреа Торезани 13. марта 1493. завршио штампање глагољичког *Бревијара*, који је кориговао поп Блаж Баромић, рођен у Врбнику на острву Крку. Бележи се да је тај *Бревијар* прештампан са издања из 1491, што је сасвим могућно, али то још увек чека поуздану потврду. Само по препису је познат *Исīовид ки је всаки крсīијанин дужан имаīи, умиīи и научиīи* Матеја Бошњака из Задра, којег је штампање завршено 16. јула 1492. у Венецији.

Блаж Баромић је брзо напустио Торезанија и Венецију, те је већ 7. августа 1494. завршио у Сењу штампање другог глагољичког *Мисала*, а 25. априла 1496. била је

готова и *Сйовид ойћена*. У Сењској штампарији штампао је потом Гргур Сењанин 1507. глагољицом *Научник йлебанушов*, 1505. или 1508. изаћи ће *Мешйрија од добра умрйија* и *Миракули славне диве Марије*, а 1508. *Трансиī свешоīа Јеролима* и *Коризмењак*. У Сењу је, дакле, штампано пет нелитургијских књига и једна литургијска (Мисал 1494).

Андреа Торезани, штампар поменутог Бревијара 1493, штампао је 1527. у Венецији глагољички *Буквар*. Та изванредно штампана књига први је познати словенски буквар.

На Ријеци, у старом граду ријечком, штампао је 1530. и 1531. епископ модрушки Шимун Бења Кожичић, родом из Задра, у својој глагољичкој штампарији. „В хижах становања" Кожичића одштампан је 1530. *Псалйир* у виду уџбеника и *Офицић римски* (молитвеник), а 1531. *Мисал, Књижица крсйа* (крштења), *Књижица од жийија римских архијереов и цесаров* и *Од бийија редовничкоī књижица*.

Наследници Андреа Торезанија штампали су у Венецији 1561. ново издање глагољичког *Бревијара*. Глагољичке књиге штампане су и у Риму – *Наук карсйијански* 1628. и *Буквар* 1629.

3.2. Ради ширења протестантске речи међу Хрвате Примож Трубар се око 1560. окренуо и глагољици. Упознао је једног Хрвата, Стефана Конзула, и наговорио га да преводи протестантске текстове и Библију за Хрвате. Конзул је 1559. у Љубљани упознао Антона Далмату, негдањег свештеника у Истри, те је и њега наговорио да се придружи превођењу. Њиховим ангажовањем начињена су у Нирнбергу глагољичка слова, којима је 1560. одштампан огледни лист. Установљено је овом приликом да је Конзул преводио са елементима старословенске традиције, па је његове текстове касније исправљао Антон Далмата.

Да би се олакшао и боље организовао рад на издавању протестантских књига, Трубар је у Ураху близу Тибингена основао 1561. завод „Словеначка, хрватска и ћириличка штампарија", заједно са Иваном Унгандом. О ћириличком програму завода биће речи касније (под 6.2), а у глагољици је најпре, 1561, објавио катихизис Приможа Трубара из 1550, у преводу Конзула и Далмате. Те године објављен је и глагољички буквар, *Табла за дицу*. У следеће две године, поред осталог, глагољицом је објављен и превод *Новоī завеша*, као и Трубарових *Посйилија*.

Трубарове књиге у преводу Конзула и Далмате објављиване су и ћирилицом, а неке и латиницом. После гашења завода, њих двојица су прешли у Регензбург и онде 1568. објавили последњу протестантску књигу – превод Бренцових *Посйилија*.

* * *

На реду је најнепосреднији контекст и оквир старог српског штампарства, целина којој и оно само припада, тј. рано ћириличко штампарство. С обзиром на то, а и на разуђеност тог штампарства, његов приказ ће бити рашчлањен на неколико одељака, што ће нас опет довести до Трубара и његовог прилога ћириличкој штампи.

Ћириличка штампа за источнословенско подручје

4.1. Краковска ћириличка штампа. Како се зна и како је поменуто у приказу пољског штампарства, штампарија коју је основао Немац Швајполт Фиол пре 1491. била је прва која је била окренута православном свету и прва која је штампала ћириличке књиге. Швајполт Фиол је био рођен у Најштату, близу Нирнберга. Научио је неколико заната, међу којима и штампарски. Пољски краљ Казимир IV Јагелонац дао му је привилегију да израђује црпке за пумпање воде из рудника. Из тога времена је и његово познанство с власником рудника бакра Јаном Турзом.

У Кракову је Фиол упознао потребе за руском књигом и дошао на идеју да штампа ћириличке књиге. Уз помоћ Јана Турза организовао је, највероватније 1490, штам-

паријy ћириличких књига у Кракову. Из преса те штампарије изишле су 1491. две књиге, *Окто̄их йрвоїласник* (као и три године касније на Цетињу) и *Часослов*, чији поговор (у транскрипцији) гласи: „Докончана бист сија књига у великом граде у Кракове, при државе великаго короља Казимира. И докончана бист мешчанином краковским Швајполтом Феол, из Немец, немецкого роду, Франк. И скончашасја по божијем нароженијем 14 с'т девјат десјат и 1 лето". Понајвише тих књига доспело је у Русију, али их је стигло и међу Србе.

Због штампања ћириличких књига католичка инквизиција оптужила је Фиола, па је он новембра 1491. ухапшен. Из затвора је пуштен најкасније 22. марта 1492, уз кауцију од 1.000 златних мађарских форинти. И поред оптужби и хапшења, није био забрањен рад Фиолове штампарије, али њеном власнику није била дозвољена продаја ћириличких књига у Кракову. Одштампао је Фиол, потом, још две књиге, 1492. или 1493, *Триод йосни* и *Триод цветӣни*. Већина и ових књига стигла је у Русију, али и међу Србе и Румуне. Познате су две краковске књиге које су доспеле међу Србе. Један краковски *Часослов* доспео је, не зна се када, на Цетиње, а један *Триод цветӣни* пренет је шездесетих година овога века из Ђура (Ђера у Мађарској) у Библиотеку епархије будимске у Сентандреји. У Ђур је ваљда доспео Великом сеобом 1691. године. Није јасно да ли је краковски *Часослов* са Цетиња био у рукама господара Зете Ђурђа Црнојевића и цетињског јеромонаха Макарија.

Краковске ћириличке књиге имале су руски предложак са јужнословенским траговима. Штампане су у две боје (као што ће бити и сва српска стара штампа), технички веома успело, словима за која се може рећи да иду међу најлепша. Фиолов *Окто̄их йрвоїласник* и *Триод цветӣни* илустровани су дрворезним *Расйе́ћем*.

По временском реду одмах иза Кракова долази Ђурђево и Макаријево заснивање српскословенског штампарства, којему је посвећена ова монографија, па се у овом уводном прегледу неће приказивати. Држећи се источнословенског подручја (засад књига споља усмераваних ка њему), остављам за даље одељке податке о румунском словенском штампарству, које је 1508. засновао опет јеромонах Макарије, као и молитвеник Дубровчанина Мицаловића из 1512, прву и задуго усамљену књигу католичког ћириличког штампарства.

4.2. Франциск Скорина – како се сам записује („књига светого Јова. . . виложена доктором Франциском Скоринојy" – Праг 1517, у транскр.), у литератури се помиње и као Франциско, или с белоруским акањем Франциска Скарина, а онда и с другим именом Георгиј; Белорус којему се признаје истакнуто место у историји белоруске културе и језика. Студирао је у Кракову и Падови. Докторат медицине стекао је у Падови између 5. и 9. новембра 1512, три месеца пошто је у непосредној близини – у Венецији штампан малопре поменути Мицаловићев ћирилички молитвеник. Нешто раније, када је јеромонах Макарије штампао за Румуне (1508–1512), Скорина је био у служби влашких владара. Судећи по свему, он је добро познавао старо словенско штампарство, и ћириличко и латиничко, а можда и глагољичко, боље но ико у том времену, а упознавао га је увек на извору.

У штампарство, ћириличко, упустио се 1517. у Прагу. Говорећи о чешком штампарству поменуо сам могућност да је штампао у штампарији Микулаша Конача. Скорина је у Прагу од 6. августа 1517. до краја 1519. године штампао 21 књижицу старозаветних текстова. Књижице су продаване појединачно, али је део тиража повезан и у целину.

Скорина је из Прага отишао у Вилну, и онде 1522. године штампао опет 21 књижицу, од којих свака има своју фолијацију. Највише листова имају *Псалтӣр* (140) и *Часослов* (60 листова). Остале књижице имају од 8 до 36 листова. И ове књижице

растурао је појединачно, али и повезане заједно, под називом *Малаја йодорожнаја књижка.* У Вилни је он 1525. објавио и *Айосшол,* односно *Дела айосшолска,* на 344 листа. Уверљиво је закључено да је у Вилни 1522. штампајући *Псалшир* користио издање Божидара Вуковића из 1519/20.

Све књиге Франциска Скорине изврсно су илустроване дрворезном графиком. Слова његових књига знатно одступају од ћирилице словенских рукописних књига и свих књига штампаних ћирилицом у то време или раније – краковских, цетињских, румунских, горажданских, Божидара Вуковића, као и од писма католичких ћириличких књига (тзв. босанчице), први пут штампаног 1512; с друге стране, Скоринина слова утицала су на писмо протестантских књига у Ураху у другој половини XVI века. Нема података ко је цртао предлошке за Скоринина слова, па се бар засада може прихватити да је то дело његових руку.

Скоринина ћирилица свакако је особеног манира, али остаје врло лако читљива и на свој начин атрактивна. То није никаква посебна варијанта азбуке, него више оставља утисак једног огледа дизајнирања и ликовне стилизације. Много је битнију новину Скорина донео увођењем одлика белоруског језика и тиме још једног огранка у култури заснованој на делу Ћирила и Методија и њихових ученика.

4.3. Почеци руског штампарства. На руске просторе штампарство је стигло тек почетком друге половине XVI века. Најбројнији словенски народи, Руси и Украјинци, као да су се опирали штампаној књизи и као да нису журили да њоме обогате духовни живот, а тиме и да својој писаној речи обезбеде значајније место у време кад се рађала нова европска цивилизација. Прошао је читав један век од почетка Гутенбергове ере до почетка штампања књига у Русији.

Било је, дабогме, покушаја да Руси добију штампану књигу и раније. Онај већ приказани краковски (1491–1493) дао је важан плод, уносећи рускословенску језичку обележеност у штампану књигу, која ће у томе виду доспевати на руске просторе; али тиме штампа није пустила корене у самој Русији. У XVI веку залагао се у Русији за штампану књигу Максим Грек, а било је и других покушаја; из Данске је, на пример, нуђено оснивање штампарије.

Почеци штампарства на тлу Русије били су скромни и анонимни, а задуго и нерасветљени. Тек 1878. поставио је А. Е. Викторин питање нису ли књиге непознатих штампара из Москве штампане пре него што је Иван Фјодоров 1564. почео штампање књига у Москви. Та загонетка одгонетнута је тако што је утврђено да су прве књиге у Москви штампане на почетку друге половине XVI века, али су штампарије и штампари тих књига остали непознати, са мало наде да ће се о њима некада сазнати нешто више. Верује се, међутим, да је први познати руски штампар Иван Фјодоров радио у непознатој московској штампарији педесетих година, те је та постарија штампа утицала на његову штампарску делатност. Ван Русије утицаја тих штампара није било, нити су њихове књиге биле познате ван те земље. – С друге стране, ти први руски штампари познавали су књиге Божидара и Вићенца Вуковића, али не и књиге других српских штампара.

До данас је познато седам књига штампаних у непознатој московској штампарији. Најстарије је *Јеванђеље,* штампано уским словима. После њега штампани су *Триод йосни* и *Триод цвешни.* Четврта књига незнане московске штампарије опет је *Јеванђеље,* ово средње широким словима. Истим словима штампан је потом и један *Псалшир.* Треће московско јеванђеље непознате штампарије штампано је широким словима. Истим словима штампан је још један *Псалшир,* и то је била седма књига из непознате московске штампарије.

Књиге непознатих руских штампара шесте деценије XVI века илустроване су дрворезним заставицама и иницијалима у традицији руских рукописних књига. Све су оне, као и наша стара штампа, штампане у две боје, црвено и црно. Шест од тих седам књига штампано је на хартији из Француске, а на хартији из Немачке само оно *Јеванђеље* у ком су слова средње ширине.

4.4. Иван Фјодоров. Први познати руски штампар, а онда и први украјински а други белоруски, био је образован, талентован, амбициозан и веома покретљив као штампар. Родио се око 1510, можда у Москви. Студирао је 1529–1534. у Кракову. По томе је, уз Франциска Скорину, најобразованији посленик око словенских ћириличких књига штампаних у XVI веку.

Иван Фјодоров се потписивао 1564. и 1565. као ђакон цркве св. Николе Чудотворца Гостунског у Москви. Верује се да је шесте деценије XVI века радио у непознатој московској штампарији. Штампарију у којој је он штампао књиге основао је цар Иван IV (Грозни). У њој је 19. априла 1563. започео Иван Фјодоров рад на штампању *Дела апостолских* (Апостол). Штампање књиге завршено је 1. марта 1564. године. Поред заставица, виньета и иницијала, *Апостол* из 1564. илустрован је и дрворезним (ксилографским) ликом апостола Луке, као писца дела. У Москви је Иван Фјодоров 1565. штампао и два издања *Часослова*.

Напустио је затим Москву и настанио се у Заблудову, сад село на тлу Пољске, где је радио за Белорусе. Онда је код хетмана Глигорија Александровича Ходкевича добио нову штампарију. У њој је 1568/69. штампао *Учительноје јеванђелије*, у коме је објавио *Слово Кирила Туровскоī*, као прво штампано дело руске писмености. У Заблудову је Иван Фјодоров 1569/70. штампао и *Псалтир са Часословом*.

Из Заблудова је Иван Фјодоров отишао у Лавов (Љвов) и онде основао нову штампарију, прву у Украјини. Онде је 1573/74. штампао ново издање *Апостола,* а 1574. штампао је *Буквар*, први уџбеник у источнословенској сфери. Убрзо је напустио Лавов и преселио се у *Острог* (у северозападном делу данашње Украјине), где је 18. јуна 1578. одштампао ново издање *Буквара*. Две године доцније, 1580, завршио је штампање *Новоī завета и Псалтира*, а 1580/81. и потпуну Библију, тзв. *Острошку Библију*. Пошто је завршио ову књигу, Иван Фјодоров је путовао по Немачкој и Аустрији, а стигао је и до Беча. До смрти више није штампао књиге. Умро је 1583, у Лавову.

Књиге Ивана Фјодорова доспеле су међу све православне Словене. *Учительноје јеванђелије*, штампано у Заблудову, стигло је и међу Србе (један примерак је данас у Библиотеци Матице српске). *Острошка Библија* стигла је масовно и у најудаљеније крајеве православних Словена. Међу многим примерцима који су дошли Србима један је посебно значајан. Послао га је, чини се, сам Иван Фјодоров у манастир Раваницу, неколико дана пред смрт. У Великој сеоби, после 1691, тај примерак је из задужбине кнеза Лазара стигао у сремску Раваницу – Врдник, где је и данас.

Књиге Ивана Фјодорова биле су на челу поворке, дуге и бројне, на путевима ка Србима. Са њима смо добили и први потпуни текст Библије – и Стари и Нови завет. С њима је и на источнословенском тлу учврстио свој положај старословенски језик руске редакције, тј. руска варијанта наше заједничке ћирилометодијевске културне старине. Тај рускословенски језик снажно ће прожети и коначни руски књижевни језик. Оставиће јак печат и у српској језичкој култури, постајући стандард српске цркве и утичући не само на славјаносрпски него, посредно, и на савремени вуковски српски језик.

Са Иваном Фјодоровом радио је и Белорус Петар Тимофејевић Мстиславец. Њих двојица штампали су заједно у Москви 1564/65. и опет 1568/69. у Заблудову. Мстиславец је потом отишао у Вилну и онде од 1574. радио у штампарији коју су

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ

организовали браћа Мамоничи. Касније је овај штампар дошао у сукоб са власницима штампарије, па је отишао у Острог, где је штампао од 1687. до првих година XVII века.

4.5. Манастирске штампарије. Старо источнословенско штампарство развијало се дуго у манастирима. У манастирским штампаријама штампане су претежно литургијске и друге црквене књиге, као и књиге за образовање. Најстарија од манастирских штампарија била је Братска штампарија у Лавову, где је 1591. одштампана *Грамматика еллино-славянская*. Братска штампарија у Вилни штампала је од 1596. године. То братство држало је штампарију и у Јевју. Онде је 1611. завршено штампање *Новоī завеīа*, а 1616. и прво издање *Словенске īрамаīике* Мелентија Смотрицког. У манастиру у Кутејну штампане су књиге од 1630. или 1631, а у Уневу од 1670. године.

Највећа манастирска штампарија основана је 1616. у Кијево-печерској лаври. Штампарија је у том големом манастиру радила све до 1918. године. Манастирска штампарија била је и московски Печатни двор. Основана је 1619, а и она ће бити врло дуготрајна, само што је у XVIII веку (после укинућа патријаршије) бележена под именом Синодална типографија. Из ове две штампарије (одн. једне двоимене) потекло је највише књига штампаних у XVII–XVIII веку и највише их је доспело међу православне Јужне Словене. Нарочито их је много дошло после ревизије књига по одлуци московског сабора завршеног 1655. Сазвао га је руски патријарх Никон, а на њему је учествовао и пећки патријарх Гаврило, преузевши обавезу да ће се у црквеним обредима употребљавати само ревидиране књиге у чијем заглављу је и одобрење московског Синода. Тиме почиње замена српске редакције руском – али то је тема која излази из временских оквира ове обраде.

4.6. Ванманастирске штампарије. Трајнијих штампарија старих руских књига ван манастира није било много. Најдуже је од њих радила штампарија браће Мамонича, Белоруса, у Вилну. Браћа Лукаш и Козма Мамонич завршили су штампање прве књиге 1575. године. Послове у њиховој штампарији водио је већ поменути П. Т. Мстиславец, сарадник И. Фјодорова. Штампарију је наследио Козмин син Леон. После уније у Брестову, 1596, штампали су Мамоничи неколико унијатских књига, а Леон Мамонич штампао је искључиво такве књиге.

У Кијеву је 1628–1630. штампао Спиридон Соболь, Белорус. Штампарија му је била у двору кијевског митрополита. Он је од 1630. штампао у белоруским градовима (од 1630. у Кутејну, од 1635. у Бујничу, а 1636–1638. у Могиљеву). После 1638. закалуђерио се у Кијевопечерској лаври и вероватно радио у онамошњој штампарији.

Штампар и издавач Василиј Бурцов-Потопопов радио је 1633–1641. у московском Печатном двору и у тим годинама издавао књиге о своме трошку. Био је први руски издавач књига великих тиража. Између осталих књига штампао је и два издања буквара. 1634. и 1637. године. – У Лавову је тридесетак година штампао у својој штампарији Михаил Слеска (Слезка). Он је 1633–1637. и 1643–1651. руководио штампаријом Братства у Лавову. У својој штампарији одштампао је око педесет књига на рускословенском, латинском и пољском. У предговору *Псалīира* говорио је против ограничавања слободе штампања. – Штампарство Холанђанина Јана Тисинга у доба Петра Великог (1699–1701) и његова специфична ћирилица прекорачују временске оквире ове обраде.

* * *

У целини узето, руско штампарство (а и шире узето – сверуско или источнословенско) са закашњењем је ступило на историјску позорницу, али је брзо узело великог

маха. То је, као преостали ослонац, за нашу културу било посебно важно у доба кад су Срби били сишли са историјске позорнице и кад су и наши штампарски подвижници сустали у свом напору да на силу историји и даље обележавају присуство Срба у духовном животу Европе.

Рано румунско словенско штампарство

5.1. Ни са једном граном словенског штампарства старо српско штампарство није остварило тако присне везе и такву узајамност као са штампарством румунских војводстава. Прве румунске ћириличке књиге штампале су се крајем прве и почетком друге деценије XVI века, од 1508 (или 1507, в. ниже) до 1512. Као и рана румунска писменост, и рано румунско штампарство додирује се делом са Јужним и са Источним Словенима. У румунској православној цркви дуго се служило на старословенском језику средњобугарске редакције. Румуни су, напокон, употребљавали ћирилицу и за свој језик, не само у раном штампарству него и све до 1830. године.

Први штампар румунских књига био је јеромонах Макарије, уверен сам (као и многи други проучаваоци) – онај цетињски. Румунски историчари штампарства не сумњају да је њихове књиге штампао онај исти Макарије који је штампао србуљске инкунабуле на Цетињу. У Бугарској, међутим, не мисле тако.

Обазриви и увек критички расположен у тражењу истине, Иларион Руварац први је написао да је цетињски јеромонах Макарије и штампар првих румунских књига исто лице. Ватрославу Јагићу учинило се, међутим, да су разлике између цетињских и румунских књига толике да се може говорити о двојици Макарија, цетињском и румунском. Приметио је, наиме, да цетињске књиге припадају србуљама (књигама српске редакције), а да су румунске штампане средњобугарском редакцијом старословенског језика. Указао је и на то да су румунске књиге штампане боље и да су им слова лепша и боље технички реализована. Јагићеве дилеме нису без основа, ако и не потврђују оправданост закључка. Потоњи историчари румунске штампане књиге држе да је цетињски Макарије по природи ствари за Румуне штампао средњобугарском редакцијом старословенског, јер је она била у употреби у румунској православној цркви. То што су румунске књиге штампане боље и од изврсних цетињских тумачи се тиме што је Макарије за њихово штампање имао искуство цетињске штампарије, а биће и више средстава од богатијих румунских господара. Квалитет штампе, наиме, битно зависи од опреме, а и од обучености и вештине помоћних радника у штампарији.

Сви бугарски историчари, напротив, оспоравају да је цетињски Макарије био и штампар румунских књига; у румунском штампару виде искључиво Бугарина. То не значи да они имају о њему неки податак више него други проучаваоци, разлози те једнодушности су у углу гледања. Појава ових румунских књига свакако је важан датум и за бугарску културну историју, јер је преко њих и бугарскословенска редакција ушла у штампу, а Бугарска – притиснута турским јармом још горе него периферније области Турског царства – добила је у непосредном суседству књиге потпуно употребљиве у домаћој цркви. Међутим, сама редакција књига није никакав доказ. Штампари се прилагођавају средини и програму; нпр. Јаков Крајков из Софије, несумњиво Бугарин, штампао је у штампарији Вуковића односно Ј. Загуровића српском редакцијом. Аргументи у овом спорном питању анализирани су у овој књизи и у Лексикону (под *Макарије*), па се овде нећу даље задржавати на томе.

Свештеноинок Макарије штампао је за Румуне три књиге: *Служабник,* обично се узима 1508, *Окτоих* 1510. и *Четворојеванђеље* 1512. По подацима из поговора, за прву књигу Љ. Стојановић узима да је штампана 1507 (тако и у овој монографији М. Пешикан). Поред датација (само по византијско-словенском календару), у поговори-

ма се наводе и имена угровлашких војвода чијим је налогом и средствима омогућено штампање ових изванредних књига (Радул, Михна, Влад, Басараб). Али нема података о месту штампања. Обично се верује да је то било Трговиште, с тим што међу румунским историчарима има и таквих који верују да су штампане у Венецији.

5.2. Између 1512. и 1544. нису штампане румунске књиге. Следеће, 1545. године, „повеленијем" угровлашког војводе Петра, а „мадрами (матрицама) Димитра Љубавића" у Трговишту је штампао *Требник* (Молитвеник) „најмањи међу свештеноиноцима Мојсије". Две године касније, 1547, штампа се *Ајосшол,* у којему се Димитар или Димитрије идентификује као штампар. Десило се тако да су опет Срби на челу и овог другог покретања румунског штампарства. Димитрије Љубавић је донео у Трговиште, главни град угровлашког војводства, штампарију свог деде Божидара Горажданина из Горажда. Њоме је у првој књизи штампао Мојсије Дечанац, раније штампар Божидара Вуковића у Венецији (опширније в. у Лексикону под *Горажданска шшамйарија).*

Свој *Ајосшол* Димитрије Љубавић је штампао у две варијанте, једну за војводу Влашке, а другу за војводу Молдавије. У књизи су одштампане различито насловне стране, где се помињу влашки војвода Мирча, у првој варијанти, и молдавски војвода Илијашку, у другој варијанти. Разуме се да су и предговори књигама различити, али је текст књиге сложен и отискиван једнако за обе варијанте.

Између ове две књиге временски се уметнуло *Чешворојеванђеље* магистра Филипа, штампано у граду Сибију 1546. године. Као штампарска места идентификоваће се још Брашов (од 1557) и румунски Београд – Алба Јулија (од 1574).

5.3. Као ученици Димитрија Љубавића помињу се у *Ајосшолу* 1547. Опре и Петр, али биће да је код њега учио и један Румун који је живот посветио штампарству, ђакон Кореси. Он је око 1550. у Трговишту, словима штампарије донетим из Горажда, одштампао *Триод цвешни* на старословенском средњобугарске редакције. Отада више није било прекида у штампању румунских књига. Ђакон Кореси је од 8. јула 1557. до јула 1558. штампао у Брашову *Окшоих,* али је већ 1559. у Трговишту завршио штампање *Кашихизиса* на румунском језику, наравно ћирилицом. Уопште, он је често штампао и у Трговишту и у Брашову. У своме плодном раду, он је 1580. прештампао и *Саборник (Празнични минеј)* Божидара Вуковића.

Поред горажданских слова, и Макаријева графика и слова из румунских издања понављаће се или опонашати у каснијој румунској штампи. Његова графика имала је велики утицај и на српске штампарије, почев од горажданске. На тај начин, везе српског и румунског штампарства долазиле су до изражаја у оба правца.

5.4. Српски удео у румунском штампарству настављен је и у XVII веку. У манастиру Говора, у коме је био игуман извесни Мелетије Македонац, који је претходно био у светогорском манастиру Зографу, а потом у Русији упознао штампарство, завршено је 30. децембра 1638. штампање једног *Часослова,* трудом Стефана Охрићанина. Он се трудио и око штампања *Правила* (Типика) преведеног на румунски 1540, такође у Говори. Три године потом штампан је у Длгом Пољу (К'мпулунгу), где је пренета штампарија, један *Анйолоїион* (Празнички минеј), између 13. децембра 1642. и 11. октобра 1643. Потписали су га у колофону Стефан типограф Србин и Иван Кунтович, штампар Рус. – Не би требало да буде сумње да је Стефан Охрићанин и Стефан Србин из штампарије у Говори и Длгом пољу исто лице.

Највише српска књига румунског штампарства XVII века био је *Триод цвешни* (Триодион) штампан између 27. марта 1648. и 7. јула 1649, у државној штампарији у Трговишту. О књизи се трудио Јован Светогорац, пореклом из Каменграда у Босни,

постриженик манастира Гомионице. Већ у наслову ставио је он да су у књизи јусови „по обичају... србскаго народа опасно изчишчени". Јеромонах Јован је дошао у Трговиште на позив Матеја Басарабе, а по налогу госпође Јелене Влашке требало је да књигу штампа српском редакцијом. Стојан Новаковић рекао је о њој ово: „Сама пак књига права је и чиста србуља, *очишћена и опљевена*... и сасвим по српском обичају наштампана". – За *Псалтир* посвећен госпођи Јелени Влашкој, из пера Јована Светогорца, рекао је Павле Поповић да је то прва српска песма испевана у пољском тринаестерцу, који је у следећем, XVIII веку имао значајно место у српској поезији.

Ни у том веку нису прекинуте румунско-српске штампарске везе, али то није у временском оквиру који се овде обрађује.

Католичка и протестантска ћириличка штампа

6.1. Рана католичка ћириличка издања. Сви досад приказани огранци и видови ране ћириличке штампе део су исте целине којој је припадала и српскословенска штампа. То је у суштини исти програм, само територијално и језички разуђен, а обједињен заједничком традиционалном и верском (православном) базом, истоврсним садржајем верских књига, врло сродним правописом и сличним ликом писма. И језичка разуђеност ублажена је заједничком ћирилометодском основом и повезаним развојем редакцијског израза. Одступа донекле Скоринина ћириличка штампа, својим увођењем раног белоруског израза и маниром обликовања ћирилице, али и она задржава знатне културолошке везе са овом целином и остаје део истог верског програма.

На јужнословенском Западу, међутим, јавила су се два ћириличка корпуса који не припадају овој целини и уклапају се у друге верске програме, а разликују се и начелним избором свога језика – католичке и протестантске ћириличке књиге.

Католичка ћириличка штампа заснована је пре свега на позицији коју је била стекла ћирилица у источнијим католичким срединама и у верски разноликој Босни. Док је на северу Далмације и око Кварнера алтернатива латинској и италијанској речи била домаћа (хрватска чакавска) реч у глагољици, дотле је на истоку било друкчије. На штокавском подручју Босне и приморја (као битном за католичку ћириличку штампу) ћирилица је задуго била једино или бар главно писмо кад је требало писати текст на домаћем језику, а не на италијанском или латинском. Његово именовање било је врло разнолико (свакако и етничка самосвест), а међу именима више пута се идентификује и српско, нарочито често кад је реч о писму (ћирилици, и онда кад има одлике тзв. босанчице). Избор је дакле био латински одн. талијански језик – или домаћи на ћирилици; тек касније ће се уобичајити и латиница за домаће текстове.

Тако се и десило да је прва књига коју је један Дубровчанин издао на народном језику била ћириличка а не латиничка. (Ове друге узеће маха тек касније, с процватом дубровачке ренесансне књижевности, иако у самом Дубровнику није тада отварана штампарија.) Наиме, у венецијанској штампарији Зорза (Ђорђа) Русконија завршено је 1. и 2. августа 1512. штампање *Офичија блажене Госпође, Офичије од светога крста, Офичије Светој духа, седам салма... и много лиепих и различних молитава, молитве свете Брижите иже мољаше се у цркви,* у издању Дубровчанина Фрање Раткова Мицаловића; уместо опширног наслова књига се обично назива Мицаловићевим *Молитвеником* или *Офичијама.* У документу везаном за њу каже се да је штампана „словима и наречјем српским" (in littera et idomate serviano), а у ствари је наречје уобичајено дубровачко (штокавско ијекавско), а штампана је „комбинованом уставно-брзописном ћирилицом" (П. Ђорђић). Ћирилички брзопис је у Босну, а онда и у приморје дошао из српских владарских канцеларија, па потом и тамо имао известан

развој и доста варијација. Мицаловићева ћирилица, тзв. босанчица, узима из тог брзописа низ слова и оставља осетно друкчији утисак него ћирилица у србуљама и другом словенском штампарству, али је то, наравно, само варијанта штампане ћирилице, а не никакво засебно писмо.

Слична ћирилица јављаће се и касније у католичкој штампи, али она није била никако њено генерално опредељење, него се доста примењивала и ћирилица србуљског типа, започета на Цетињу. Остао је од Дубровчана и један комплимент цетињским словима: 1514. је Лука Примојевић узалудно молио дубровачки сенат за одобрење да штампа српским словима каква су била у обичају „калуђера рашке вере у њиховим црквама", те ће његова штампа бити сличних слова каквима су били започели Црнојевићи „који су од свих хваљени и цењени".

Ако Примојевић и није успео да отвори штампарију у Дубровнику и уведе у католичку штампу слова као она у православним књигама, то ће се остварити пола века касније. Истина, дугу паузу у овом роду књига, колико се зна, први је прекинуо Јаков Баромић (де Баром) са Брача, тиме што је објавио друго издање Мицаловићевих *Офичија* (Молитвеника) 1571. у Венецији, понављајући и Мицаловићеву „босанчицу". Али су потом, за католике Босне, Далмације и Дубровника, а биће – касније – и за поунијаћене ускоке у Жумберку и другде, који су потом и етнички преобраћени, штампане у Риму и Венецији књиге и србуљском ћирилицом. У Риму је 1583. објављена *Сума наука христијанскоја* Петра Канизија, „тумачена из латинскога јазика у словински" трудом Шиме Будинића (објављена и латиницом). Истовремено су у Венецији браћа Анђело и Иван Загуровић, синови Которанина Јеролима Загуровића, одштампали 1583. још један католички катихизис – *Наук карстијански* шпанског језуите Јакова Ледезме – „изтомачен у језик дубровачки" и штампан такође ћирилицом из србуља. Ћирилицом србуљских књига штампан је 1629. у Риму, у штампарији Пропаганде, буквар Рафаела Лефаковића – *Азбуковник словински*, а 1630. године *Исповједаоник* Стјепана Матијевића из Соли (Тузла). Таквом ћирилицом су у овој штампарији штампане књиге и у XVIII веку.

С друге стране, нов импулс католичкој ћириличкој штампи, а с њоме и варијанти ћирилице налик на Мицаловићеву даће босански фрањевци, почев од Матије Дивковића. Он је штампао „како се у Босни говори" у Венецији од 1611, када је штампао *Наук карстијански*, и 1616, када је штампао *Бесједе* и мали (само по формату) *Наук карстијански*, који ће се прештампавати много пута, све до 1738, Дивковићевом варијантом ћирилице. Дивковић је писао ијекавски, за разлику од каснијих босанских фрањеваца, код којих доминира икавски изговор. Том ћирилицом је Марко Гинами (Ђинами) 1628. прештампао Орбинијево *Зрцало духовно* под новим насловом: *Огледало духовно*, а Павао Посиловић *Наслиђење духовно* 1639. и *Цвит од крипости* 1647. И у XVIII веку „босанчица" ће имати своје примене (Стјепан Маргитић). Иако је начинио доста особено писмо, Дивковић га је називао српским, нпр. 1616: *Плач блажене дивице Марије, који плач исписавши сарпски. . . ;* али у истој књизи: „Летаније, босанскијем језиком хоће ријети мољеније".

Разноврсност католичке примене ћирилице повећава податак да је 1648. штампарија Пропаганде у Риму штампала латинско-старословенску књигу, чији старословенски наслов гласи: *Исповеданије православноје вери от восточних творимоје повеленијем свјатејшаго господина нашего Урвана папи 8 изображеноје* – изгледа руском редакцијом. У књизи је лево (на парним страницама) старословенски текст, а десно латински.

У временске оквире овог приказа не спада католичка ћириличка штампа у Угарској крајем XVII и у XVIII веку, у Трнави и касније у Клужу, намењена бачким Буњевцима и Угрорусима.

Католичке ћириличке књиге представљају важне споменике за историју штокавског наречја у пределима одакле су њихови писци, као и за историју употребе ћирилице. Слично као и истрајност хрватских попова глагољаша, који су успели да сачувају Ћирилову азбуку (макар и под другим именом) а с њом и словенску службу – заслужује признање и напор дубровачких и босанских католика да у својој средини и свом верском животу одрже и уведу у штампу писмо на које су били навикли, а тиме и другу грану словенског ћирилометодског наслеђа. – Разуме се, ова оцена се мења кад је у питању стављање ћирилице у службу експанзије, унијаћења и католичења православаца.

6.2. Протестантска ћириличка штампа. За разлику од католичког, протестантско ћириличко штампарство имало је само епизодичну улогу у животу и примени ћирилице. Овде се и по трећи пут срећемо с Приможом Трубаром, који је својим латиничким и глагољичким књигама додао и ћириличке (в. под 2.4 и 3.2).

Трубар је покушао да нађе сараднике и међу Србима, како би преводили протестантске књиге да би се штампале ћирилицом за Србе и Бугаре. Нашао је два свештеника, Матију Поповића из Босне и Ивана (Јована) Малешевца из Србије. Обојицу је повео у Урах, али је наишао на тешкоће с њима. Забележена је бизарна епизода да је свештеник „дугајлија" Поповић на једном конаку попио много пива, али је индикативнија друга невоља с њима: у Ураху нису хтели да једу месо, тражили су само рибу (очигледно по православној монашкој норми). По свему судећи свештеници Срби нису прихватили протестантски начин живота, а биће ни учење, па су напустили Урах не урадивши ништа. – Било је покушаја да се у Урах доведе и извесни Димитрије Србин. Говорио је и грчки, румунски, талијански, турски и нешто латински. Једва да је оваква екстензивна полиглотија могла да буде препорука о дубљем познавању српске писмености; због нечега није се свидео Трубару, али је Димитрије и сам одустао од рада у Ураху.

Не нашавши сараднике међу Србима, Трубар је оставио да и ћириличке књиге припремају Стефан Конзул и Антон Далмата, преводиоци глагољичких књига. Трубар је свој програм усмерио ка ћирилици истовремено као и ка глагољици, те су ћирилицом систематски прештампавани преводи који су објављени глагољицом, од *Буквара* 1561. до *Новоī завеīа* 1562/63.

Ћирилица из Ураха, коју је Трубар предочио и огледним листом 1561, има неких особености, али се знатно мање разликује од обичне словенске штампе него Мицаловићева или Дивковићева. Приметан је известан утицај Скорининог писма на њу. Одлике језика Трубарових глагољичких и ћириличких књига представиће речи Павла Ивића (Српски народ и његов језик, 1971, 143):

„Језик већине тих публикација је мешавина говора из северне, глагољашке половине чакавског подручја, одакле су и потицали Стјепан Конзул, Антун Далматин и други. . . у маленој групи ентузијаста. . . У њиховим списима, уосталом, има и намерног мешања дијалеката и чак напоредног стављања синонима у настојању да се књиге учине разумљивим на што ширем подручју. Два од ћирилицом штампаних издања носе у наслову ознаке да су на српском језику, али њихове језичке особине то не потврђују. За друге преводе, поред осталог и за један део ћирилских, јасно се каже да су хрватски, што је очигледно тачно. У неким од текстова, нарочито оних ћирилских, снажан је удео црквенословенских елемената у једној хибридној икавско-екавској српскохрватској редакцији."

Да би се и читаоцима илустровао мало тај језик, дајем транскрибовани текст Оченаша са ћириличког пробног листа:

„Оче наш, ки јеси на небесих, посвети се име твоје, приди краљество твоје, буди воља твоја, како на неби и на земљи. Хл҃иб наш всакдањи дај нам данас, и отпусти нам дуге наше, како и ми отпуштамо дужником нашим. И не ваведи нас в напаст, да избави нас од непријазни. Јако твоје је*сти* краљество и моћ и слава ва веки – амин."

Протестантске ћириличке књиге доспеле су веома мало до Срба. Један изванредно очувани примерак ћириличког *Новоі҃ завети҃а* доспео је ипак међу Србе, а сада је у Библиотеци епархије будимске у Сентандреји.

Иако, дакле, Трубарово дело није имало никаквог утицаја на српску језичку и духовну културу, оно је занимљиво као сведочанство о томе докле је допирало штампарство на словенским писмима, као и о томе да ћирилица и ћирилички свет нису остали изван видокруга овог гласитог словеначког емигранта – штампара и мисионара вере и језика. По томе оно на упечатљив начин допуњује мозаик раног словенског штампарства, коме је посвећен овај сажети и непотпуни приказ.

ЛАЗА ЧУРЧИЋ

ИЛУСТРАЦИЈЕ И КЊИЖНИ УКРАС У СРПСКИМ ШТАМПАНИМ КЊИГАМА XV–XVII ВЕКА

У односу на друге европске земље, услови у којима су се појавиле прве српске штампане књиге крајем XV века нису били нимало повољни. Црна Гора је бројала своје последње године слободе, а друге српске државе биле су већ покорене од неумољивог турског освајача. Када су Османлије почетком XVI века завладале готово целим српским народом, прилике су се и погоршале. Упркос свему томе, готово осам деценија, од краја XV до седме деценије XVI столећа, што у покореној земљи, што у Венецији, одржавала се упорно штампарска активност. Истина, није издат велики број књига, нити су им садржаји били много разноврсни, али било је вредно већ и то што су штампарије осниване и што су се, макар кратко време, одржавале. Подвиг је тим пре био већи што су књиге, сем у Венецији, објављиване у тешким приликама, досегле у многим случајевима висок технички ниво. Посебно су се најстарије српске штампане књиге одликовале лепим избором слова, чистим штампањем, добром редакцијом текстова и најзад, још од почетка, богатим дрворезним украсом. Још у штампарији Црнојевића књиге су имале иницијале, заставе, чак илустрације, без обзира што је то чинило посао сложенијим и што је знатно увећавало трошкове штампе. Очигледно, наручиоци, али и штампари, желели су да издају не само корисне, већ и лепе књиге. То је тим пре вредно хвале што су најстарије штампане књиге и код оних православних народа који су живели у повољнијим околностима, као Власи, православни у Пољској и посебно Руси, биле много скромније украшаване.

Штампарија Ђурђа Црнојевића

Већ је указивано да прве српске књиге објављене на Цетињу нису биле обележене жигом почетништва. У сваком погледу Цетињски октоих, глас 1–4, Псалтир, Молитвеник, а нарочито Октоих 5–8. гласа штампара Макарија показали су својства зрелих остварења. То се огледа и на илустрацијама и књижном украсу.

Прва цетињска објављена књига, Октоих првогласник (од 1. до 4. гласа), довршена 4. јануара 1494, има, осим иницијала, и три репрезентативне заставе на самом почетку. Изведене сигурном руком непознатог уметника, оне показују неуједначена стилска својства. Код прве и друге заставе јасно се запажа западни утицај. Прва правоугаона застава, испуњена стилизованом лозом са листовима и цветовима, исказује естетске склоности касне готике и ренесансних почетака. Друга је сасвим ренесансна, са основом испуњеном врежама и грбом Црнојевића у средини, који држе два анђела. Трећа застава Октоиха првогласника Црнојевића штампарије, са два велика круга испуњена густим преплетом, везује се недвосмислено за рукописну традицију. Насупрот стилској разноликости ових застава, сви иницијали у првој Макаријевој књизи следе ондашње ренесансне узоре. Бела слова, обавијена врежама стилизоване лозе у правоугаоним пољима, могла су се видети и у венецијанским књигама са краја XV

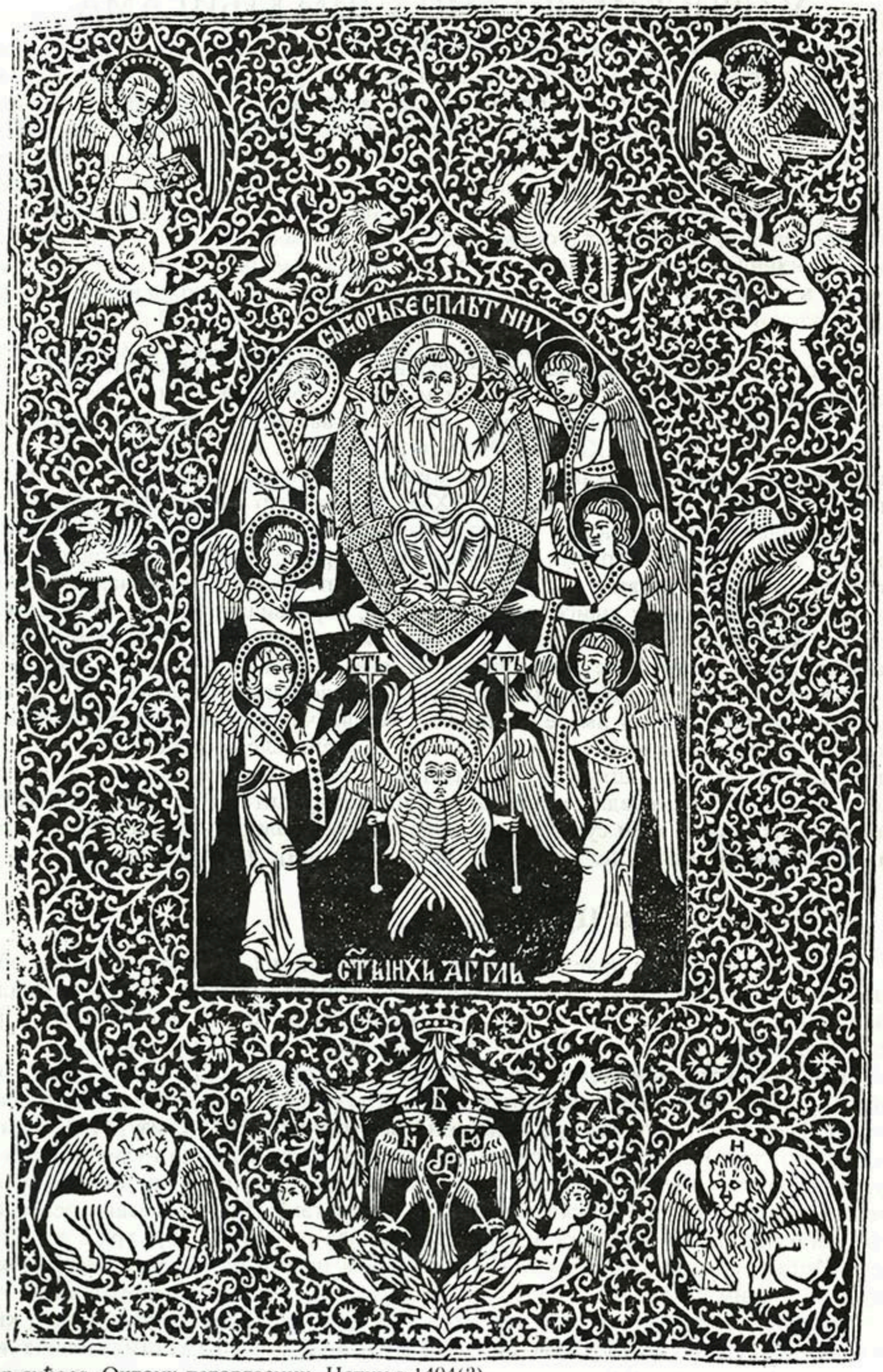

Сабор анђела, Октоих петогласник, Цетиње 1494(?).

века. У целини посматран, орнаментални украс цетињског Октоиха првогласника био је у превласти ренесансних схватања, а рукописна традиција је мало дошла до изражаја.

И у осталим књигама Макаријеве штампарије – Октоиху петогласнику вероватно из 1494, Псалтиру из 1495. и Молитвенику из 1495/1496 – у погледу стилских одлика застава и иницијала није дошло до битнијих промена. У Псалтиру две заставе опонашају украс рукописа, али су зато многобројни иницијали сасвим ренесансни. Штавише, словима на правоугаоној црној основи придодати су и ликови малих пута – нагих дечака, као и неке животиње, птице, па чак и рог изобиља, што овим словима даје наглашени ренесансни карактер. У сачуваном делу Молитвеника Црнојевића књижни украс су искључиво иницијали, који не дугују ништа рукописном искуству.

Најзначајнији и најлепши украс међу књигама цетињске штампарије има Октоих петогласник из 1494(?) године. Иако је засигурно било више илустрација у књизи, познато је само шест: Сабор бесплотних анђела, Сабор пророка Јована Претече, Издајство Јудино, Сабор апостола са св. Николом, Силазак у ад и Три св. мелода. Све ове илустрације су у вези са одређеним поглављима Октоиха у којима се налазе, тако да ликовно осмишљавају одређену текстуалну целину.

Свих шест сцена на страницама окружује исти раскошни широки ренесансни оквир. Сачињава га густ сплет лозе са цветовима, у чијим су врежама укомпоновани крилати пути, као и праве и измишљене животиње: лав, птица (рајска?), змај, грифон. У угловима су симболи јеванђелиста, при чему Марка симболише орао, а Јована крилати лав. У дну је грб наручиоца у лику двоглавог орла и почетних слова текста Благоверни господин Ђурађ Црнојевић. Венац око орла шире два пута и две птице. Сложени садржај оквира делује као фино исплетена чипка, у коју су укомпоновани спретно стилизовани људски и животињски ликови. Ове представе наличе на хералдичке знаке на прстењу или на неку оријенталну везену тканину. Ништа слично није постојало у српској уметничкој баштини, па је несумњиво да је дрворезац и типом оквира и његовим украсом опонашао врло доследно ондашње венецијанске узоре. Удео домаће средине при изради овог оквира огледа се превасходно у уношењу грба Црнојевића и у измени симбола јеванђелиста. Наиме, незамисливо је да би неки млетачки аутор јеванђелисту Марка, заштитника свога града, приказао симболом орла, уместо крилатог лава.

Унутар овог складног оквира приказано је шест композиција које се у горњем делу полукружно завршавају. Све су оне у основи одане византијским иконографским схватањима, и у том погледу чине контраст ренесансном оквиру. Неке од ових шест сцена (Издајство Јудино, Силазак у ад) представљене су готово исто онако како се могу видети на оновременим и нешто старијим српским и византијским фрескама и иконама. Очигледно, дворесцу су таква уметничка дела послужила као предложак. Неопходне стилизације, посебно смањење броја учесника, као и представа оружја западног порекла у сцени Издајства Јудиног, не мењају у суштини устаљена византијска иконографска решења.

Утицај Запада уочава се, међутим, нешто више на композицији Свети Јован крштава народ на Јордану („Сабор Јована Претече"). Неочекивано, уз Јордан, а изнад групе оних који се крштавају, уздиже се град, са две улазне куле, високим звоником у позадини, са назубљеним бедемима и отворима на њима за топове. Већ овај наглашено реалистички приказан средњовековни град одудара од уобичајеног византијског иконографског решења.

Још у већој мери тежњу да опише животну стварност показао је непознати дрворезац на представи Три мелода – Јосифа, Јована Дамаскина и Теофана. Ова тројица славних црквених песника седе пред једном тробродном базиликом која је тачно препозната као црква Цетињског манастира, сада пропала. Благодарећи једној скици

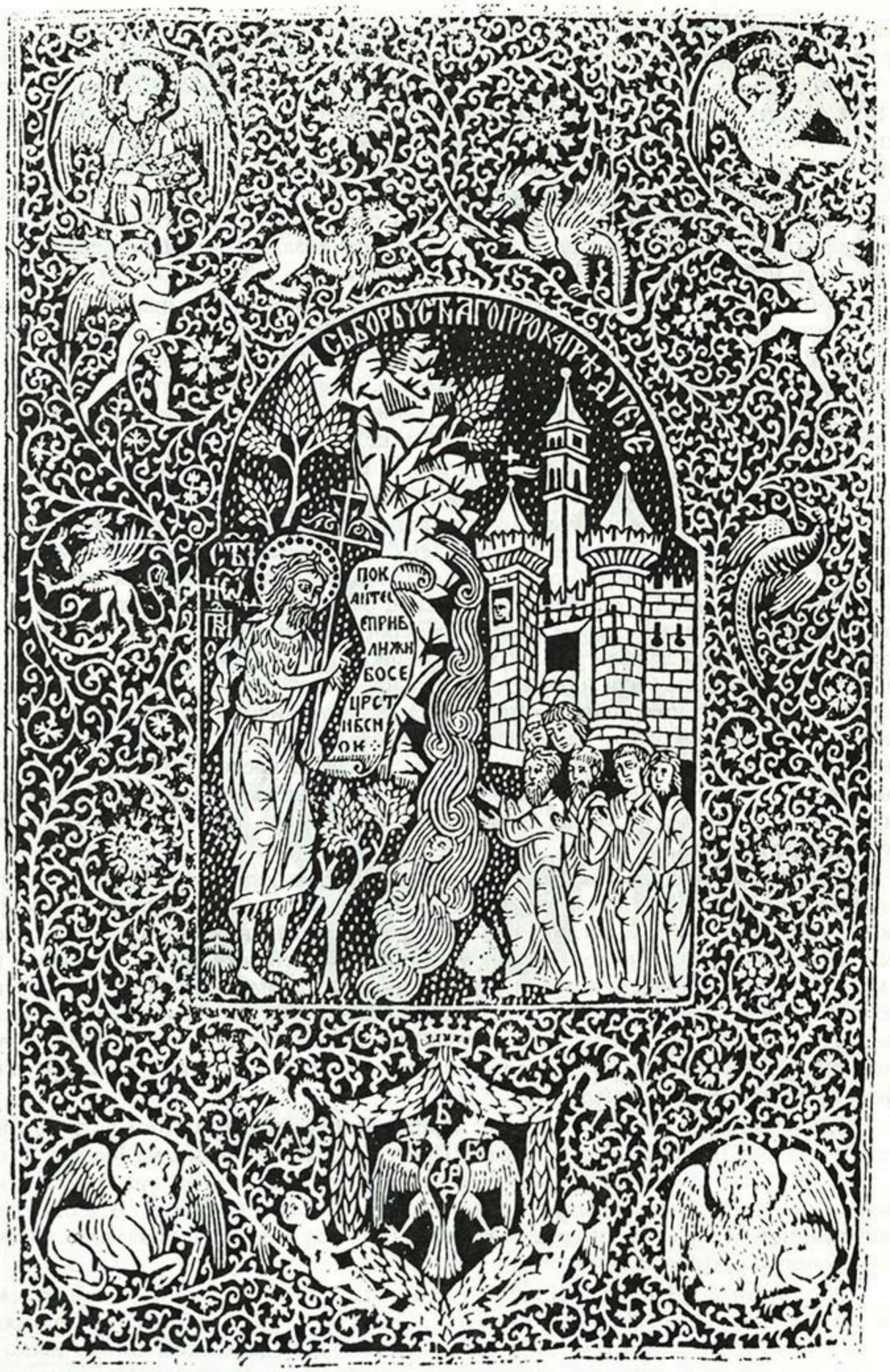

Свети Јован крштава народ на Јордану, Октоих петогласник, Цетиње 1494(?).

овог храма начињеној пре његовог рушења установљено је да је представа доста верна. Тако овај дрворез у највећој мери сведочи о неуобичајеним склоностима дворесца Октоиха ка реалистичким описима.

Сабор анђела са младим Христом у мандорли је симетрична поједностављена композиција, која даје утисак да је предложак за неки оков књиге. Позната тема византијског сликарства очувала је у основи своју иконографску схему.

Од свих графика Макаријевог цетињског Октоиха чинило се да је иконографски најсложенија сцена са апостолима и св. Николом, која је тумачена као Сабор св. Николе са апостолима. Смутњу је унела околност да је, следећи текст тог дела Октоиха, аутор дрвореза на истом пољу приказао и св. Николу и апостоле. Осим тога њих ништа не повезује: св. Никола је намерно приказан много већи од апостола, апостоли и св. Никола немају никакав међусобни контакт, а и сабор апостола из првог века после Христа и св. Николе, за кога се каже да је живео три века касније, није се могао остварити. За апостоле у овој композицији коришћена је схема из Силаска св. Духа, а лик св. Николе је изрезан по некој представи на икони, или још пре фресци.

Иако сцене из цетињског Октоиха петогласника нису стране византијским иконографским решењима, ипак стилски одударају од рукописних илустрација. Јаче карактеризације ликова, појединости верно преузете из живота, неуобичајене стилизације, пренаглашени страх од празног простора, све то ове илустрације чини особеном творевином у српској уметничкој баштини.

Штампарија Божидара Вуковића у Венецији

Скоро четврт века је прошло пре него што су се после Цетиња појавиле истовремено две српске штампарије – једна у Венецији, друга у Горажду. Венецијанска штампарија далеко надмашује горажданску по значају и трајању. Њен оснивач, војвода Божидар Вуковић – досељеник из Подгорице, две деценије са прекидима се бавио штампарством и притом је овај посао радио са великим амбицијама. О томе сведочи не само број и опремљеност књига изишлих из Божидареве штампарије, већ и богатство њиховог графичког украса. Ни пре ни после њега странице старе српске књиге нису у толиком броју улепшавале илустрације са појединачним ликовима и композицијама.

Заставе и иницијали, међутим, немају значајнију улогу при украшавању књига Божидара Вуковића. Они су били у пуној превласти рукописне традиције, што се запажа почев од Служабника и Псалтира 1519/1520, па до застава и иницијала у Зборнику (Молитвенику, Молитвослову) 1536, сасвим ретких у Октоиху (1537) и Празничном минеју (1538), као и у каснијем Молитвенику (Требнику). Да су књиге објављене у ренесансној Венецији, могло се разабрати само по неким вињетама, као и по грбу Божидара Вуковића, који је одговарао хералдичким обичајима XVI века. Најзанемарљивији део украса Божидаревих књига били су иницијали. Прилично мали, штампани црвеном бојом, они су у свему наличили на иницијале по српским рукописима.

Ако се Божидар Вуковић није много трудио око иницијала и застава, велике напоре је уложио да сликом украси странице својих књига. Таква хтења су дошла до изражаја већ на почетку рада штампарије, јер је за Зборник из 1521. године дао да се изради око четрнаест илустрација. Оне су заузимале целу страницу (око 9×6,3 цм), неки примерци су били бојени и у књизи су отискиване на посебним листовима, као неке дрворезне иконе. Већином су то били допојасни ликови најугледнијих светитеља православне цркве (св. Никола, Георгије, Димитрије, Петка, Илија и др.), али је било и неколико сцена великих празника (Благовести, Распеће, Силазак у ад). Сви ови дрворези су дело истог, непознатог, можда српског мајстора, кога је Божидар Вуко-

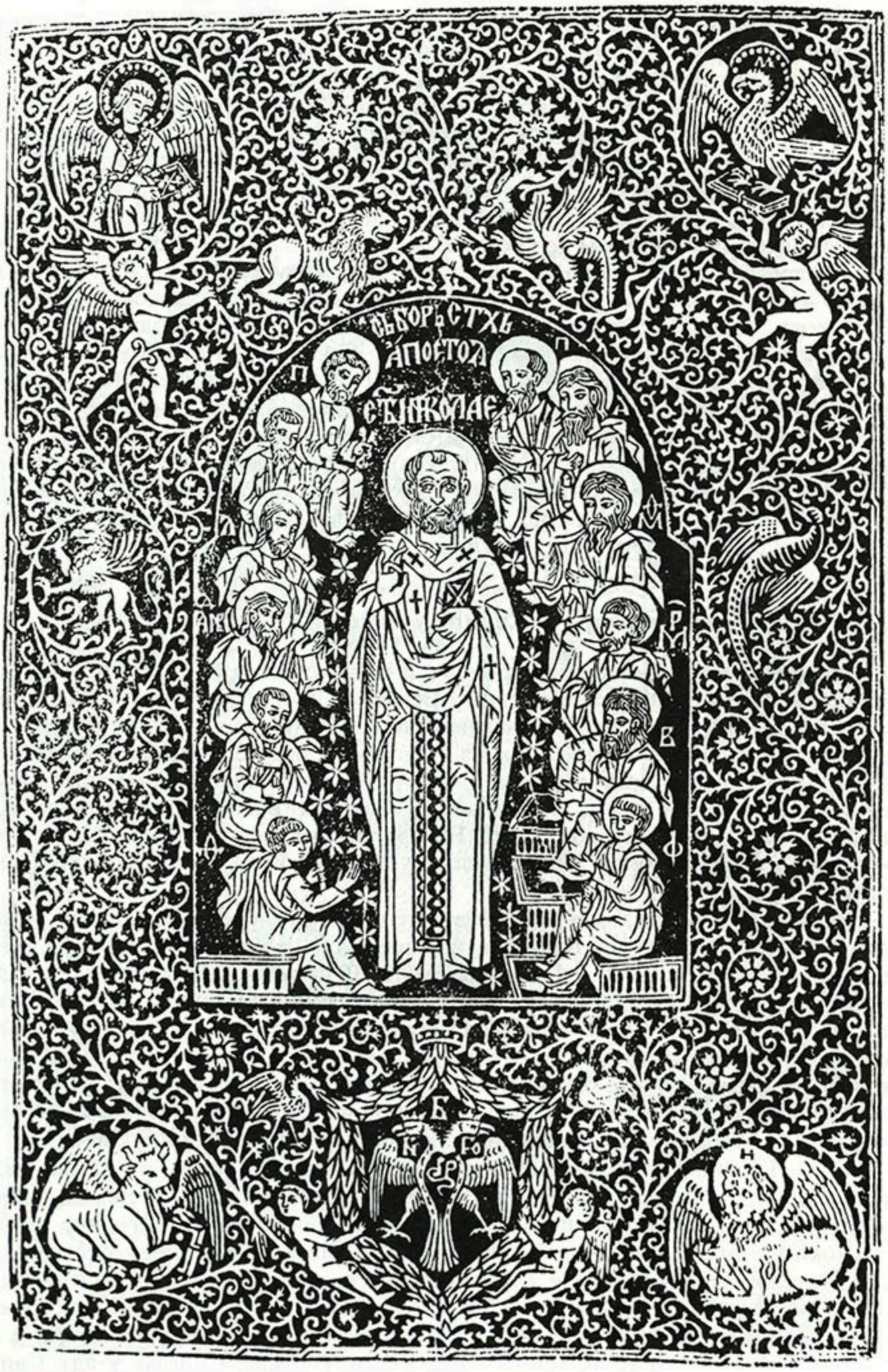

Сабор св. ајосшола и св. Никола, Октоих петогласник, Цетиње 1494(?).

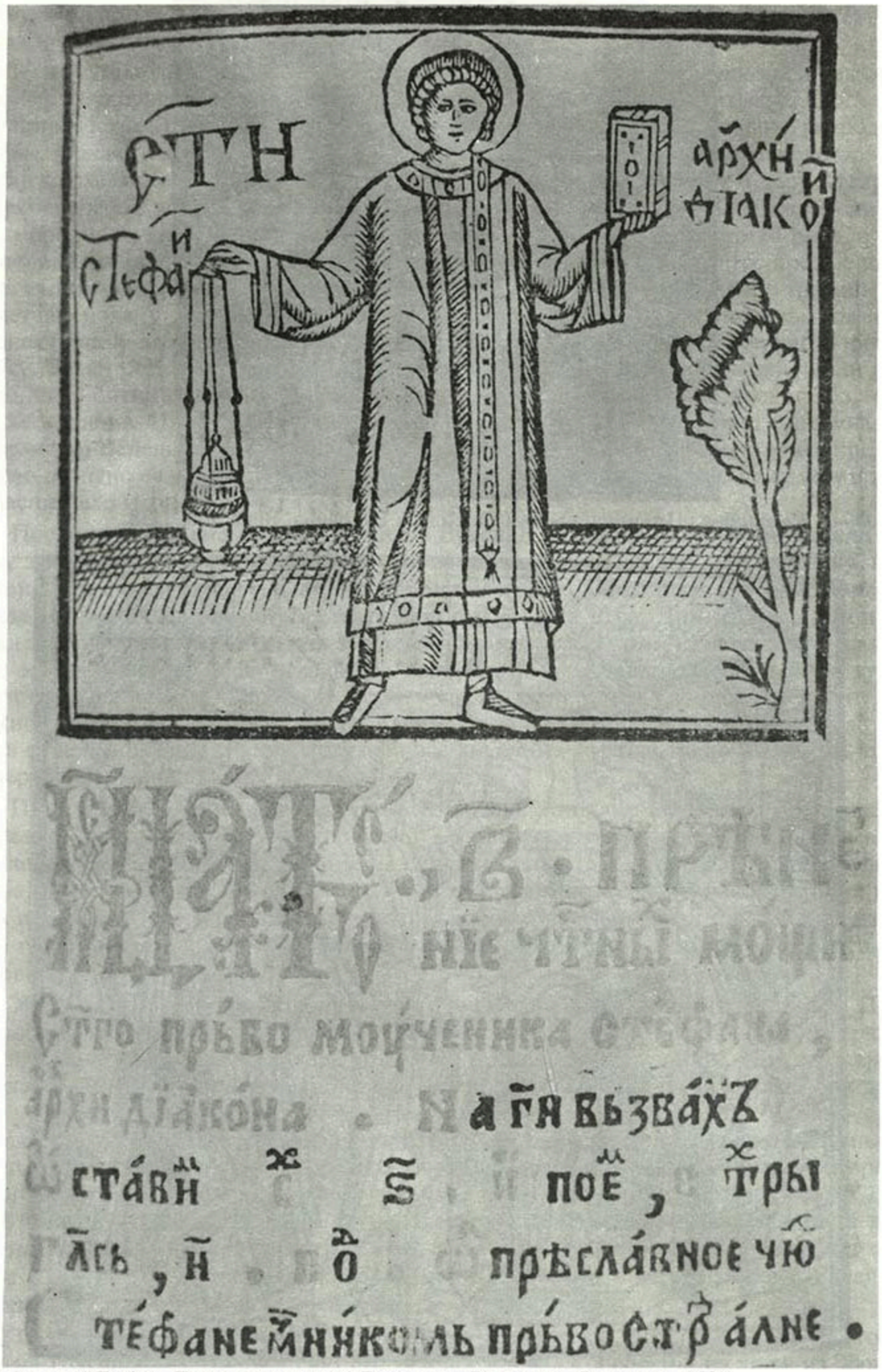

Архиђакон Стефан, Празнични минеј Божидара Вуковића, Венеција, 1538.

Св. Јован Крстишељ, Празнични минеј Божидара Вуковића, Венеција, 1538.

Ваведење Богородице, Празнични минеј Божидара Вуковића, Венеција, 1538.

вић могао да доведе у Венецију, или је он, попут свог наручиоца, избегао од Турака у град на лагунама.

Нема сумње да је непознати дрворезац, био он Србин или не, радио под надзором Божидара Вуковића, који се старао да предлошци за ове гравире одговарају доследно традицији Истока и по избору тематике и по иконографији. Ово настојање је уродило плодом, јер светитељски ликови и малобројне композиције не изневеравају стара византијска схватања. Тематски се једино издваја илустрација уз текст о цару Авгару и Нерукотвореном убрусу. Представа како Христос држи раширен Нерукотворени убрус, а пред њим клечи један човек није позната у византијској иконографији, и она је оригинална творевина, која, чини се, илуструје моменат када Христос предаје платно са својим ликом уметнику цара Авгара. Одудара од устаљене источне традиције и представа пода у Благовестима Богородице, чије се црно-беле плочице смањују перспективно у позадини сцене. Слично је под решен и на сцени о Нерукотвореном убрусу. Такви ретки уступци средини где се Зборник штампао, или можда мали пропусти, нису битније нарушили ортодоксност књижног украса Божидаревог Зборника из 1521. године. Ни у стилском погледу није било знакова да се књига штампала у ренесансној Венецији. Дрворезац нема цртачких омашки, нити греши у пропорцијама. Готово потпуно се одриче сенчања и приказује ликове светитеља као да су они цртеж на дасци неке иконе која чека боју.

После дужег времена, 1536, Божидар Вуковић је поново издао Зборник, али је у њему задржао исте илустрације као у првом издању. И у Октоиху петогласнику, који се појављује годину дана касније, 1537, Божидар Вуковић користи четири стара дрвореза – Богородице, арханђела Михаила, св. Николе и св. Димитрија – да би их, уоквирене ренесансним тракама, заједно одштампао. Међутим, на почетку се јавља и нова илустрација на месту заставе са допојасном представом три мелода са дугим свитцима. Два мелода – Козма и Јосиф – окренута су у полупрофилу ка Јовану Дамаскину, који је представљен анфас. Технички готово беспрекорно изведена, ова графика са промишљено индивидуализираним ликовима живо је сведочанство да је Божидар Вуковић знао да одабере доброг мајстора.

Приближно у време када је штампао Октоих петогласник Божидар Вуковић је покренуо свој најамбициознији подухват – издавање Празничног минеја. Штампање је започето јуна 1536, а завршено је на самом почетку 1538. године. Припремајући се за овај посао Божидар Вуковић је одлучио да старим дрворезним илустрацијама придода и нове клишее. Тог посла прихватио се неки непознати мајстор, изгледа из редова грчких уметника који су, долазећи углавном са Крита, радили за православце Венеције.

Желећи да очува традиционалну источну иконографију на илустрацијама Празничног минеја, Божидар Вуковић је као предлошке за дрворез одабрао иконе грчких, још прецизније критских, сликара које су се могле наћи у Венецији. Њихова највећа збирка налазила се у православној цркви San Giorgio dei Greci, па су многи нови дрворези у Празничном минеју из 1538. у ствари јако умањени цртежи ових икона – предложака. Иконе св. Петра, Павла, архиђакона Стефана, врачева Кузмана и Дамњана, Рођења Христовог, Сретења, Преображења, Неверовања Томиног, Успења Богородичиног имају своје мале упрошћене двојнике у књизи Божидара Вуковића из 1538. Како има поузданих знакова да су и неке друге графике Празничног минеја врло сродне оновременим критским иконама, вероватно су и оне биле зависне од ових узора (св. Јован Претеча Кефалофорос, цар Константин и царица Јелена, Ваведење Богородице, Каменовање св. Стефана).

За угледање на критске иконе Божидар Вуковић се није определио тек током рада на Празничном минеју 1536/1537. Већ представа св. Георгија на коњу из Зборни-

Рођење Богородице, Празнични минеј Божидара Вуковића, Венеција, 1538.

ка (1521) имала је као предложак критску икону овог светитеља, чији је иконографски образац тада био веома омиљен.

Мајстор ове серије од око двадесет пет дрвореза доста се разликовао од свога претходника из 1521. Његова занатска знања су знатна, и на овим дрворезима се не могу наћи лако уочљиве цртачке или неке друге грешке. Он је склон већој наранији на сценама празника, па су мале површине дрвореза (око 6,5×5,5 цм) понекад претрпане. Желећи да оствари илузију волумена, он доста користи шрафирање и графике приближава изгледу небојених слика. Тежња да ови дрворези што више наличе на минијатуре исказана је и тиме што су неки примерци Празничног минеја, али и неких других Божидаревих књига, били бојени још у венецијанској штампарији.

Ако се за већину дрвореза у Празничном минеју из 1538. може рећи да су им критске иконе биле узори, две представе су несумњиво оригиналне. Оне се односе на српске светитеље. На једној су приказани св. Симеон Српски и његов син Сава Српски, на другој како св. Никола приводи Христу свога штићеника Стефана Дечанског. На првом, коректно урађеном дрворезу види се да његов аутор не познаје српску иконографију, јер је св. Сава приказан без тонзуре. На илустрацији на којој свети Никола приводи Стефана Дечанског Христу остварено је занимљиво композиционо решење, које одговара донаторским композицијама XIII века, а ова представа најавила је појачани култ несрећног српског краља, који се усталио од друге половине XVI столећа.

Празнични минеј био је лабудова песма штампарске активности Божидара Вуковића, јер је он крајем 1539. године умро. Истина, после Минеја штампан је и Молитвеник (Требник), за који се не зна је ли био довршен пре или после Божидареве смрти, али он није додао битних новина књижном украсу. Минеј је, међутим, остао – попут књига Црнојевића штампарије – узор многим потоњим штампарима, не само венецијанским који су радили за Србе, већ и знатном делу оних који су се бавили овим послом у тадашњем православном свету.

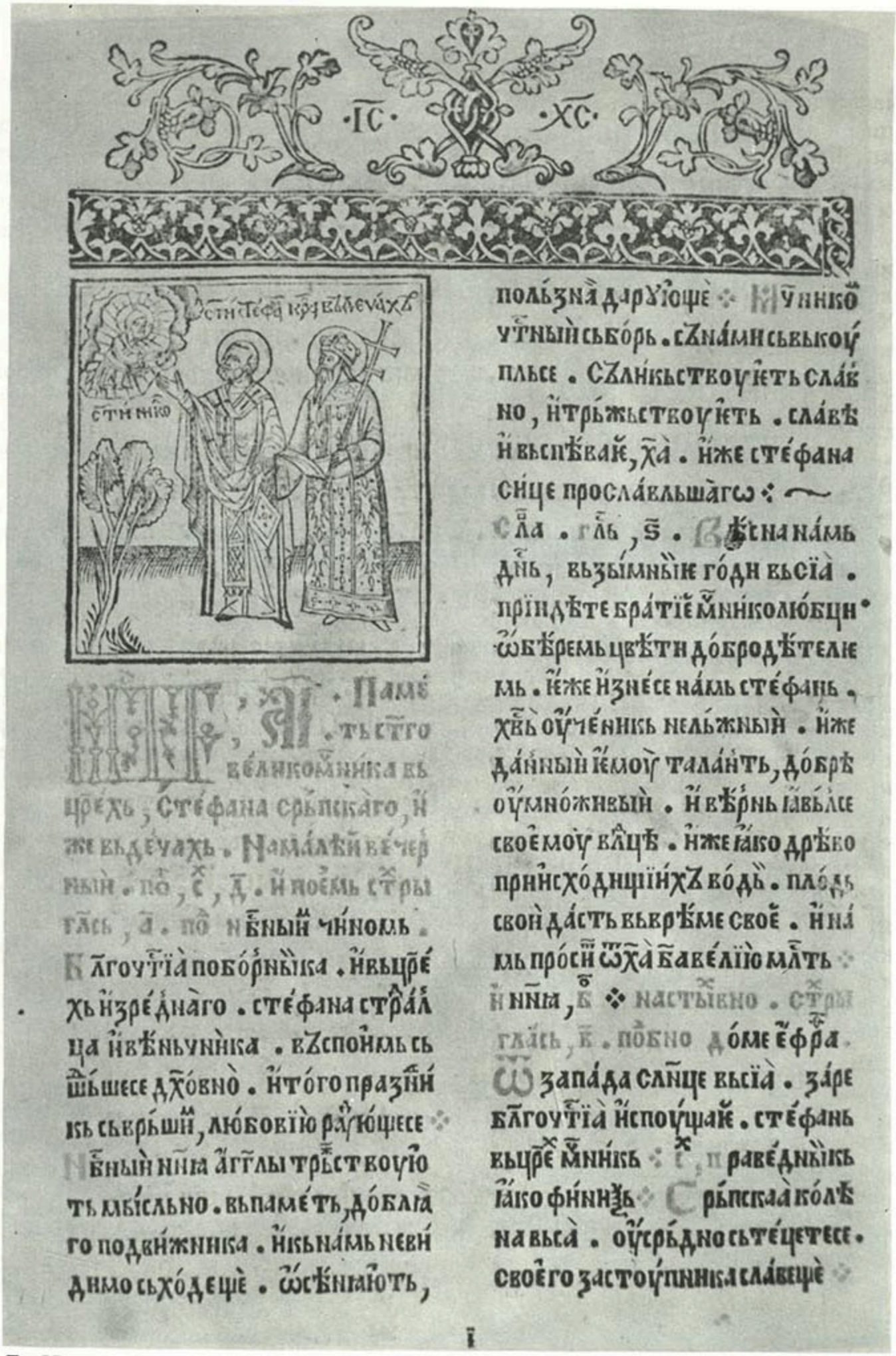

Свети Никола приводи Христу Стефана Дечанског, страна из Празничног минеја Божидара Вуковића, Венеција, 1538.

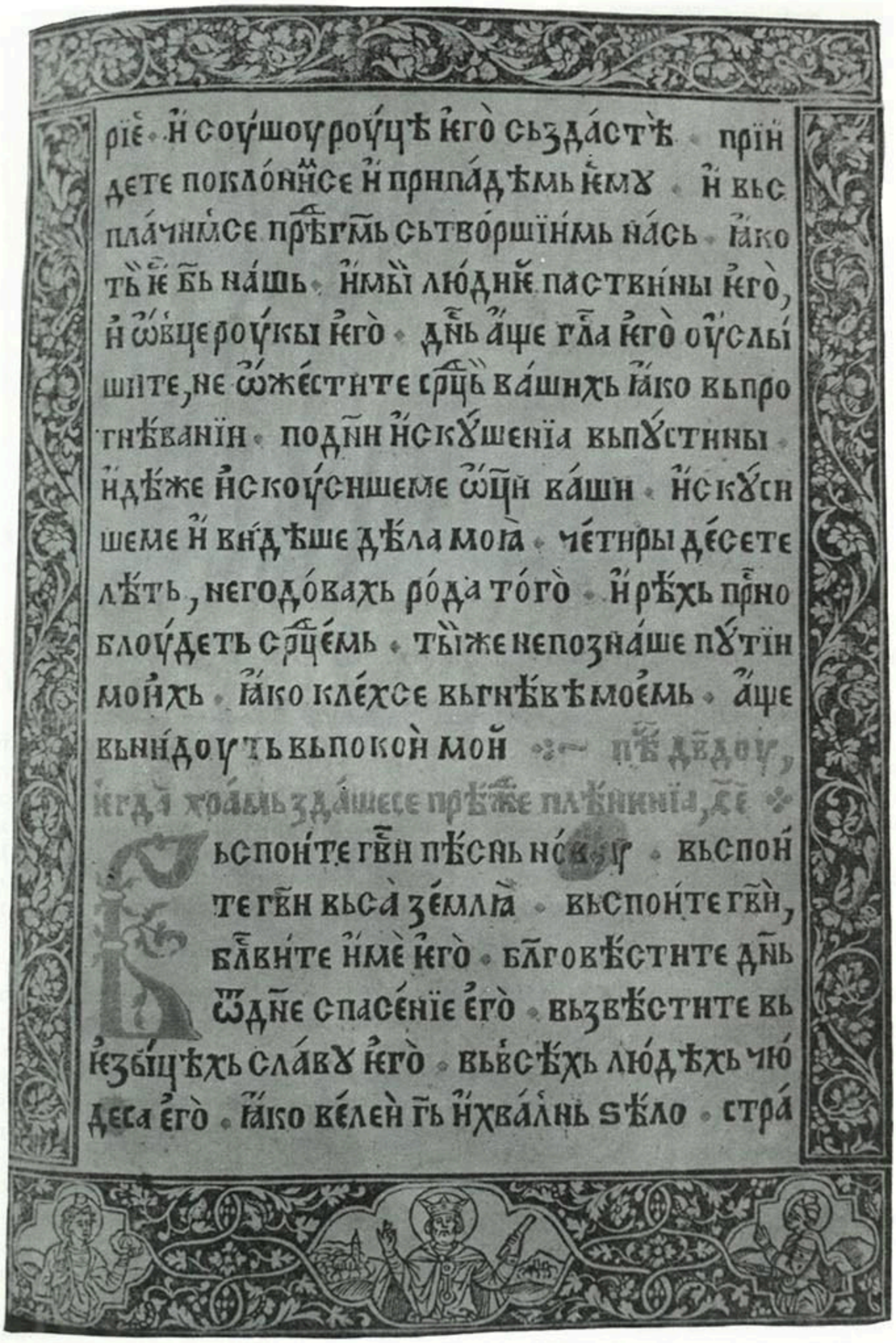
рїе҃ ѝ соу́шоуроу́цѣ є҆го҆ създа́стѣ прїи҆
дете покло́нн҃се ѝ припа́дѣмь є҆мѹ ѝ вьс
пла́чнмсе пр҃е҆гм҃ь сьтво́ршїнмь на́сь ѩ́ко
ть҃ є҆ бь на́шь ѝмы҃ лю́дїе пастви́ны є҆го҆,
ѝ ѡ҃вцеро́у́кы є҆го҆ дн҃ь а҆́ще гла є҆го҆ о҆у́слы́
шїте, не ѡ҃же́стите ср҃ць ва́шихь ѩ́ко вьпро
гнѣ́ванїи҃ подн҃и ѝскѹ́шенїа вьпу́стины
ѝдѣ́же ѝскоу́сншеме ѡ҃ц҃и ва́ши ѝскѹ́си
шеме ѝ вндѣ́ше дѣ́ла моа҆ че́тнры де́сете
лѣ́ть, негодо́вахь ро́да то́го҆ ѝрѣ́хь пр҃но
блоу́деть ср҃це́мь тыѩ́же непозна́ше пѹ́тїи҃
мои́хь ѩ́ко кле́хсе вьгнѣ́вѣмое́мь а҆́ще
вьни́доу́ть вьпоко҆и҃ мой ⁘ пѣ҃ дв҃доу,
ѥгда҆ хра́мь зда́шесе пр҃е҆́же пле́нинїа, бѣ҃ ⁘
Ѹ҃споните гв҃и пѣ́снь но́вѹ҃ вьспои҃
те гв҃и вьса҆ зе́мля҆̀ вьспоните гв҃и,
бл҃вните и҃ме҆ є҆го҆ бл҃говѣ́стите дн҃ь
ѡ҃дне спасе́нїе є҆го҆ вьзвѣ́стите вь
ѩ҆зы́цѣхь сла́вѹ є҆го҆ вьвсѣ́хь лю́дѣхь чю
деса є҆го҆ ѩ́ко ве́ле҆и҃ гь ѝхва́лнь sѣ́ло стра́

Страна Псалтира Вићенца Вуковића са представом три пророка, Венеција, 1546.

Штампарија Вићенца Вуковића у Венецији

После смрти Божидара Вуковића његову штампарију преузео је син Вићенцо. Користећи се угледом Божидарових претходних издања, он их је искључиво прештампавао, свакако видећи у томе и особену врсту трговине. Уносио је само нову годину издања и замењивао очево име својим, па и то не увек. Највећим делом за своје књиге Вићенцо Вуковић је користио старе дрворезе из очеве заоставштине. У прве две књиге које је издао, међутим, унео је и нове композиције.

За Псалтир са последовањем и часловцем, прештампан по истој Божидаревој књизи из 1519/1520, који се појавио у Венецији 1546. године, Вићенцо је прибавио нове клишее резане у металу. Они су са све четири стране уоквиравали текст. Уске траке са стилизованим лишћем, резане у духу ренесансних схватања, омеђавале су текст са три стране, а на доњем клишеу на флоралном позађу постављена су по три попрсја светитеља. Било је укупно осам таквих различитих трака са представама Деизиса, црквених отаца, пророка, символа јеванђелиста који су резани углавном у складу са византијском иконографском традицијом. Једино је пејсаж иза попрсја означавао нове, западњачке уметничке склоности. Уоквиравање текста украсним тракама била је новина у српском штампарству, а Вићенцо Вуковић је то унео у своја издања по угледу на ренесансне рукописне и штампане књиге.

И друга књига, Зборник из 1547. године, која је поновила једанаест година старији Божидарев текст, имала је украс истог типа, али још раскошнији. Траке су сачињавале вреже са лишћем у које су били укомпоновани ликови анђела, пута, молитеља, некада представе плодова. Најзанимљивије су биле уске, а издужене композиције које су се налазиле при дну страница. Њих је било шеснаест, са разним догађајима из Богородичиног живота, Христовог детињства и Христових страдања. Вићенцо Вуковић је ове клишее преузео од неког венецијанског штампара, који их је припремио за никад објављену скраћену верзију Размишљања о животу Христовом (Meditationes vitae Christi) од Псеудо-Бонавентуре. Илустрације су стога имале искључиво декоративан карактер, јер су се понављале на сваком новом табаку, без икакве везе са текстом испод кога су стајале. И по томе што су својом иконографијом сасвим припадале западном свету, илустрације у Зборнику из 1547. Вићенца Вуковића биле су страно тело у једној православној црквеној књизи.

После овог Зборника, у коме су ренесансни орнаменти и илустрације у највећој мери продрли у српску штампану књигу XVI века, настаје осека западњачког утицаја. Следеће књиге изишле из штампарије Вићенца Вуковића, Служабник (1554), Зборник (1560) и Псалтир са последовањем (1561), не само текстовима у пуној мери, већ претежно и својим илустрацијама, следиле су пример издања Божидара Вуковића. Иницијали и заставе су преузети из старог репертоара Вићенцовог чувеног оца, па скоро и све илустрације у Зборнику (1560). Две виђете декоративне намене са представама Свете тројице западног типа и Вероникиног убруса биле су само остаци оних ренесансних продора тако уочљивих у прве две Вићенцове књиге. Од дрвореза традиционалне иконографије у последњим књигама Вићенцове штампарије јавиће се још само један приказ Свете тројице, представљене у сцени Гостољубље Аврамово (Зборник 1560) и четворице јеванђелиста (Псалтир 1561). Први клише је највероватније остатак из богате Божидареве заоставштине, а јеванђелисти позајмица из неке венецијанске грчке штампарије.

Иако је после издавања своје последње књиге 1561. године Вићенцо Вуковић поживео још најмање деценију и по, Божидарев син није више имао активну улогу као штампар. Шездесетих година започео је да очеву штампарију издаје у најам, а његове касније понуде да штампа католичке ћириличне књиге нису уродиле плодом.

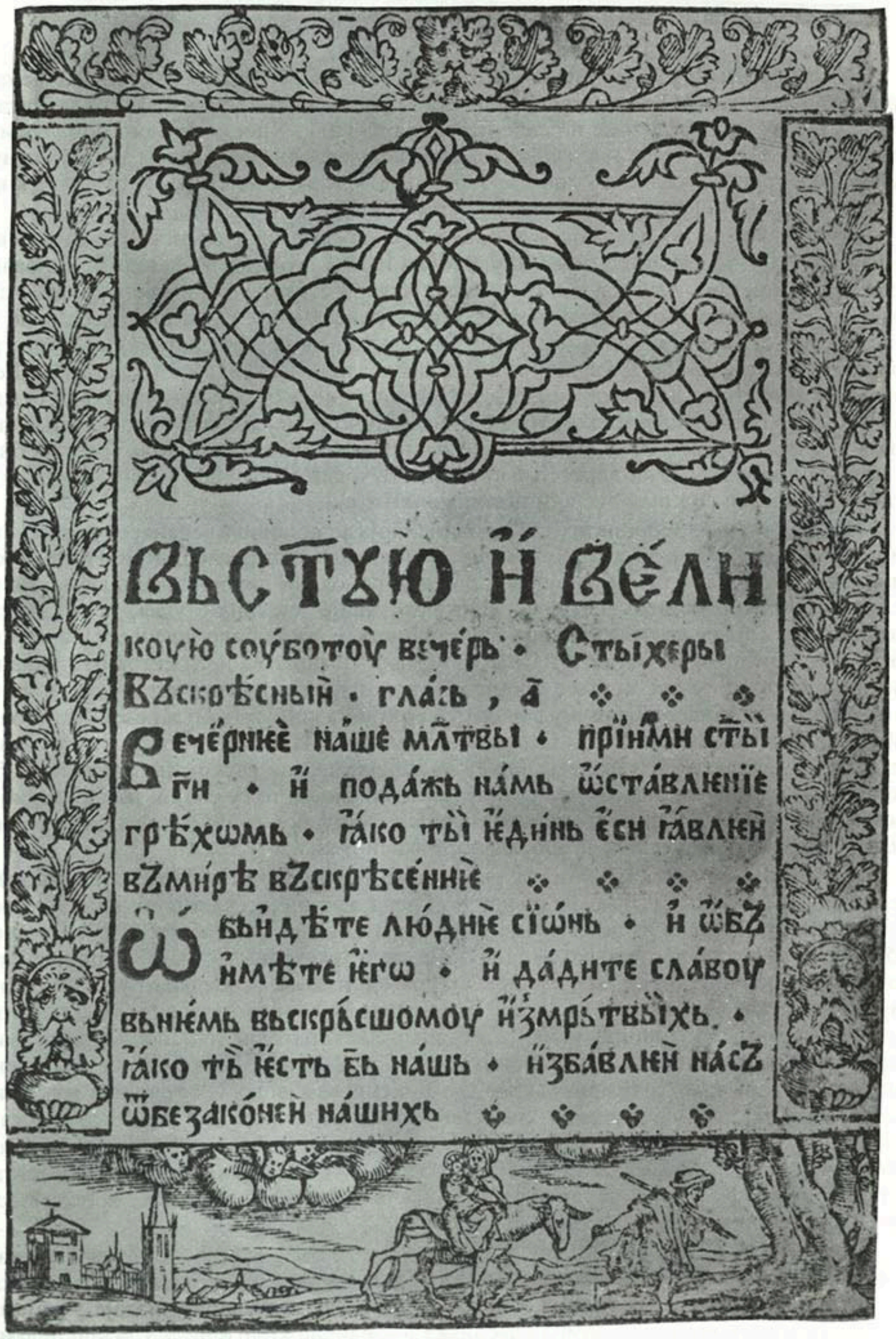

Страна зборника Вићенца Вуковића са представом *Бѣгства у Египат*, Венеција, 1547.

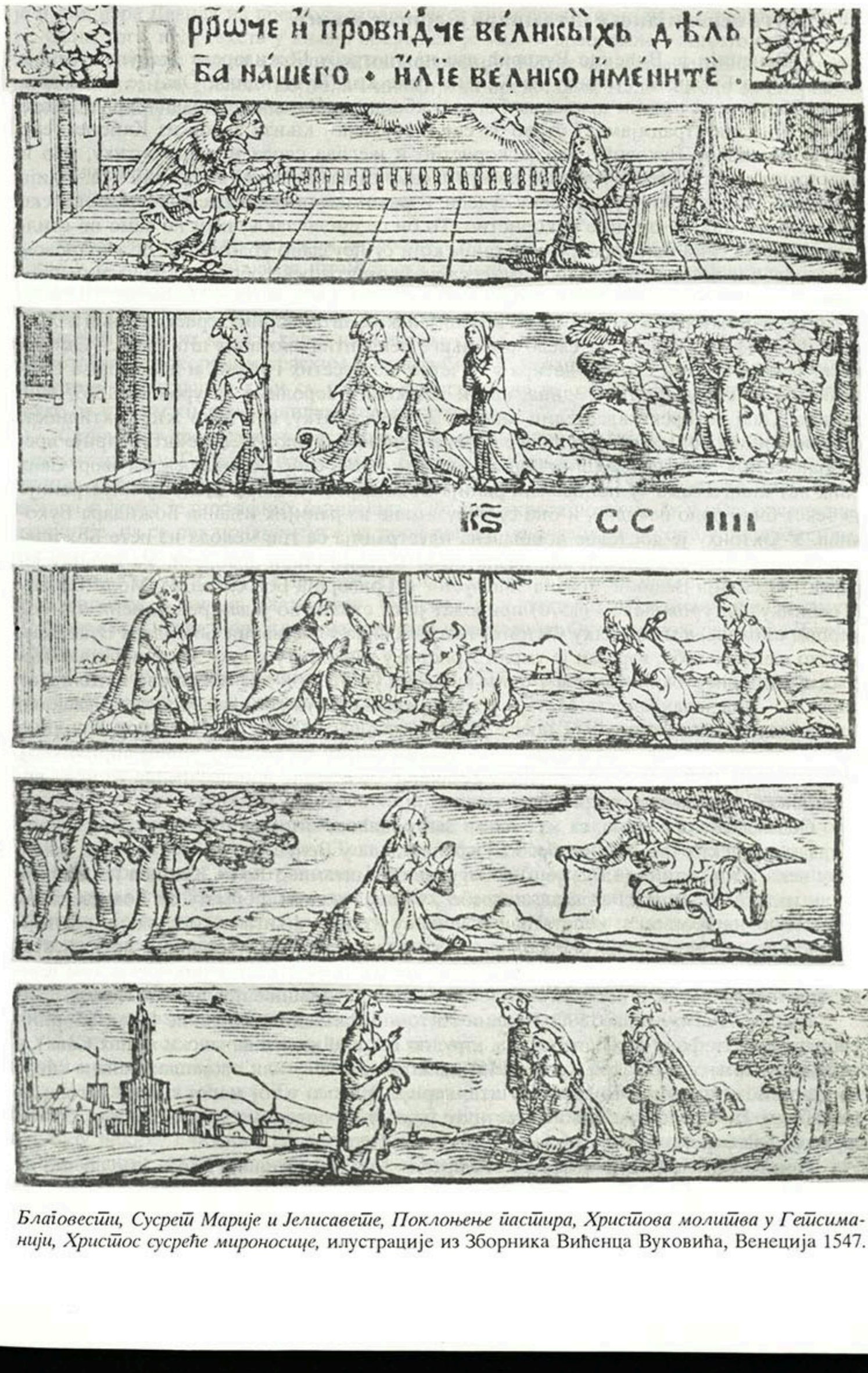

Благовести, Сусрет Марије и Јелисавете, Поклоњење пастира, Христова молитва у Гетсиманији, Христос сусреће мироносице, илустрације из Зборника Вићенца Вуковића, Венеција 1547.

Друге венецијанске штампарије српске књиге

У Венецији је Вићенцо Вуковић дао на употребу Божидареве „калупе" једном дошљаку из Бугарске – Јакову из Камене Реке код Ћустендила. Овај је те године издао Зборник са разним црквеним богослужбеним текстовима, украшен врло богато дрворезним илустрацијама. Готово за све у тој лепој књизи Јаков из Камене Реке дугује Божидару Вуковићу, јер је користио и његова слова и орнаментику, као и илустрације. Од тридесет и једног дрвореза само су два непозната одраније (св. Илија у пећини, Цвети). Они су, по свему судећи, изрезани за оснивача венецијанске српске штампарије, али их он није искористио. То би се смело закључити не само по стилским блискостима ових дрвореза са оним који су поуздано урађени по Божидаровом налогу, већ и по томе што и они имају своје иконографске обрасце у критским иконама.

Да је Божидар Вуковић свим венецијанским штампарима српских књига XVI века остао недостижан узор, сведоче и књиге неидентификованих штампара – Октоих петогласник II, који се сада датира у почетак шездесетих година, и два издања Служабника из седамдесетих година, као и две књиге Јеролима Загуровића 1569/1570. године. Овај которски властелин започео је 1569. кратку, али врло живу активност, објавивши две богослужбене књиге које је потписао, а слог његове штампарије препознаје се и у два издања Служабника, али је у њима само Божидарев поговор. Свих ових пет књига само су поновљена ранија Божидарева издања. Иако су илустрације уз текст биле врло оскудне, и оне су преузимане из ранијих издања Божидара Вуковића. У Октоиху је дословце поновљена илустрација са три мелода из исте Божидареве књиге. У друга два случаја незнатно су мењани стари дрворези. Уз тројицу јерарха – Василија Великог, Јована Златоустог и Григорија Богослова – у Молитвенику (Требнику) Загуровићевом (1570) придодат је са страна по један ренесансни путто са корпом плодова, а на почетку Октоиха петогласника у заставици Божидара Вуковића, уместо његовог грба, изрезан је умрли Христос у саркофагу у духу западних схватања. У оскудни репертоар дрвореза у овим књигама унете су и две представе католичког порекла – лик јеванђелисте Матеја у друго издање Служабника, објављено свакако после Загуровићеве смрти (тј. после 1572), и лик цара Давида у Псалтиру Јеролима Загуровића (1569). Нарочито је Матеј одударао својим изгледом у једној ћириличној, православној књизи, а у Служабнику се нашао очигледно као позајмица из неке венецијанске штампарије католичких књига.

Седамдесетих година, са издањима Загуровићеве штампарије, престаје у ствари издавање српских штампаних богослужбених дела у Венецији, које је трајало преко пола века. Тих година (1572) још ће Загуровићев штампар Јаков Крајков из Софије и сам издати Зборник „Различне потребе", у упола мањем формату од Божидаревих и Вићенцових Зборника; констатовано је да су из ових књига искоришћени ситнији клишеи за скромни украс ове Јаковљеве књижице. Истина, у великим временским размацима у граду на лагунама појавиће се још две књиге на српскословенском језику, али њихов значај је мали и оне су само одјек некадашње предузимљивости.

Крајем XVI столећа, 1597, Ђовани Антонио Рампацето објавиће један Зборник (за игумана Стефана из Паштровића, „трудио се" око књиге дечански монах Сава), у сличном формату као Јаков Крајков 1572, а коришћена су или опонашана ситна слова из старе Божидареве и Вићенцове штампарије. Украса у тој малој књизи готово да није било. Неугледне заставице, уметнуте у текст на почецима мањих целина, обележене су већ барокним схватањима.

Нешто веће амбиције показао је Бартоло Гинами (Ђинами) који је одлучио да 1638. прештампа Псалтир са часловцем Јеролима Загуровића из 1569/1570. Он је преузео дословце не само текст, већ и заставице са међусобно повезаним круговима, па

је и лик цара Давида на престолу западњачког типа прекопирао из Загуровићеве књиге. Осим тога, крај текста у књизи обележен је малим дрворезом – виньетом са ликом апостола Андреје у духу католичке иконографије. Истих схватања је графички знатно успелији знак, „белег" Бартола Гинамија са представом Наде – жене са сидром – у пејсажу, окружен барокним оквиром.

Илустрације и књижни украс у књигама штампаним у покореним српским земљама

У готово истом временском раздобљу – од 1519. до седме деценије XVI столећа – као у Венецији, трајала је штампарска активност и у српским крајевима које су Турци покорили. Услови за рад у малим, слабо опремљеним штампаријама по манастирима и градским насељима били су знатно лошији, па се то одразило и на квалитет штампе објављених књига, као и на њихове украсе. Штампана књига XVI столећа која је настајала у покореним српским земљама била је украшавана, па и то не увек, иницијалима и заставама, који су рађени по угледу на рукописну орнаментику. Доста ретко се у овим књигама наилази на илустрације.

Скромност дрворезног украса уочава се већ на првим књигама које су се појавиле у штампарији у Горажду настојањем Божидара Горажданина између 1519. и 1523. године. Служабник (1519), Псалтир (1521) и Молитвеник (1523) садрже мали број застава и доста једноставних иницијала. Оба ова украса потпуно су у духу рукописне традиције, па се ова орнаментика на први поглед не разликује од оне у оновременим рукописима. Само у два случаја у заставице са преплетом унети су мали ликови – Богородице на престолу са дететом Христом, односно попрсја црквених отаца Василија Великог и Јована Златоустог. Однекуд је у потпуно рукописну орнаментику Псалтира Божидара Горажданина залутала и застава из Октоиха првогласника Ђурђа Црнојевића.

У Четворојеванђељу манастира Рујна из 1537. украса готово да нема, изузев једноставних иницијала и скромне заставе.

Када је одлучио да изда Октоих петогласник 1538/1539. године, новобрдски митрополит Никанор је желео да свој штампарски подухват јасно обележи. Зато је на првом листу verso дао да се изради доста велика илустрација (14×25 цм), на којој је у горњем делу представљена „Митрополија грачаничка" – црква манастира Грачанице, Никанорово средиште, а у доњем делу је био његов лик како предаје симболично ову књигу Богородици на престолу. Таква донаторска композиција била је позната у рукописној традицији и митрополит Никанор је то само применио у другој техници умножавања књиге. Из непознатих разлога ова представа предаје књиге Богородици уклоњена је и уместо ње су уметнути у дрворезну плочу доста неспретно резани ликови тројице мелода Козме, Јована Дамаскина и Јосифа Химнографа, копија исте представе из Октоиха Божидара Вуковића (1537). На тај начин је лепом дрворезу митрополита Никанора делимично умањена вредност. Други украс у овом октоиху је доста једноставан и састоји се од две заставице и неколико иницијала.

Могло би се очекивати да ће врло угледни манастир каква је Милешева, штампајући књиге, настојати да њена издања не само задовоље богослужбене потребе, већ и да буду лепо украшена. То се није десило. Две објављене књиге 1544, Псалтир, и 1546, Молитвеник, украшавају малобројне једноставне заставице и иницијали који показују велику сличност са оновременом орнаментиком рукописне књиге. Када је нешто касније, 1557, у такозваној другој милешевској штампарији, објављен још један Псалтир, карактер украса се изменио. Велики број иницијала расутих по овој књизи копиран је, претежно невешто, из цетињског Псалтира (1495), па се у овој

Страна из Служабника Божидара Горажданина са заставом и ликовима Јована Златоустог и Василија Великог, Горажде, 1519.

милешевској књизи посредно јавља ренесансни утицај и упоредо са тим и директан утицај једне старије штампане књиге на млађу.

Према лепој цетињској штампарској вештини гаји поштовање и јеромонах Мардарије, штампар београдског Четворојеванђеља (1552), па и он, поред угледања на влашка издања из прве половине XVI века, у своју књигу уноси заставе и иницијале из цетињских књига. Његова наклоност није, међутим, била везана само за ранија штампана издања, па су неки иницијали београдског Четворојеванђеља резани по узорима из рукописа, а једна застава је чак исламског карактера.

Очигледно, српски штампари у матичним областима немају ни услова, па ни праве амбиције да текст потребних богослужбених књига улепшају илустрацијама или заставама, па чак ни иницијалима. Тако и Стефан Мариновић из Скадра, који је издао Цветни триод у свом граду 1563, а Посни триод две године раније у Венецији, посвећује сасвим малу пажњу графичком украсу својих издања. Он само преузима неке распарене дрворезне клишее из штампарије Вуковића, да би њима, врло ретко, прошарао текст.

Једино већу амбицију да богатије украси српске штампане књиге у областима под Турцима показао је јеромонах Мардарије издајући Четворојеванђеље (1562) и посебно Цветни триод (1565) у Мркшиној цркви. Како је он претходно већ радио у београдској штампарији Тројана Гундулића, може се разумети зашто је један део иницијала и застава Четворојеванђеља из Мркшине цркве имао сличну орнаментику. Знатно искуство је подстакло самопоуздање Мардарија да своју другу књигу у Мркшиној цркви – Цветни триод – украси и илустрацијама четири велика празника – Распећем, Силаском у ад, Вазнесењем Христовим и Силаском св. Духа на апостоле. Распоређене на одговарајућим местима, ове сцене су биле илустрације, али су у исти мах све, сем Силаска у ад, наличиле и на заставе, јер су имале флоралне додатке у горњем делу. Иако поједностављене и стешњене на малом простору (приближно 14×13 цм), ове композиције су поштовале устаљена иконографска решења и нису биле занемарљиве уметничке вредности.

Најлепши и најзанимљивији дрворез у Цветном триоду Мркшине цркве из 1565. године налази се на самом почетку књиге. Приказан је један особени Деизис, јер се на овој илустрацији св. Симеон Српски с једне, а св. Сава Српски са друге стране молитвено обраћају Христу у средини. Оваква иконографска слобода неће се више поновити ни на једном старом сликарском или графичком остварењу. Основна инспирација за ово решење могао је бити Заједнички канон Спасу Христу, светом Симеону и светом Сави, у чијим стиховима се истиче молитва да српски светитељи буду заступници својих сународника пред Христом. Међутим, како у Цветном триоду није био објављен тај састав, он није могао бити повод ове илустрације. Непосредан разлог приказивања св. Саве Српског и његовог оца Симеона био је тај што се књига штампала по налогу игумана Мркшине цркве јеромонаха Саве, чији је заштитник био српски светитељ, јер је по њему и добио монашко име. Представљен на почетку књиге, св. Сава Српски са својим оцем молио је за свог имењака, игумана Мркшине цркве. Тај начин да, уместо донатора, тражи милост за њега светитељ истог имена, није био неуобичајен у византијској и српској иконографији, како на фрескама, тако и на минијатурама.

Стара српска штампана књига између традиције и новина

Посматрано у целини, може се закључити да је дрворезни украс у најстаријим српским штампаним књигама био у свом далеко претежнијем делу под јаким утицајем рукописне традиције. Могло би се очекивати, а то се догодило на Западу, да ће нова техника умножавања књига код Срба донети и нови репертоар украса. До тога није дошло.

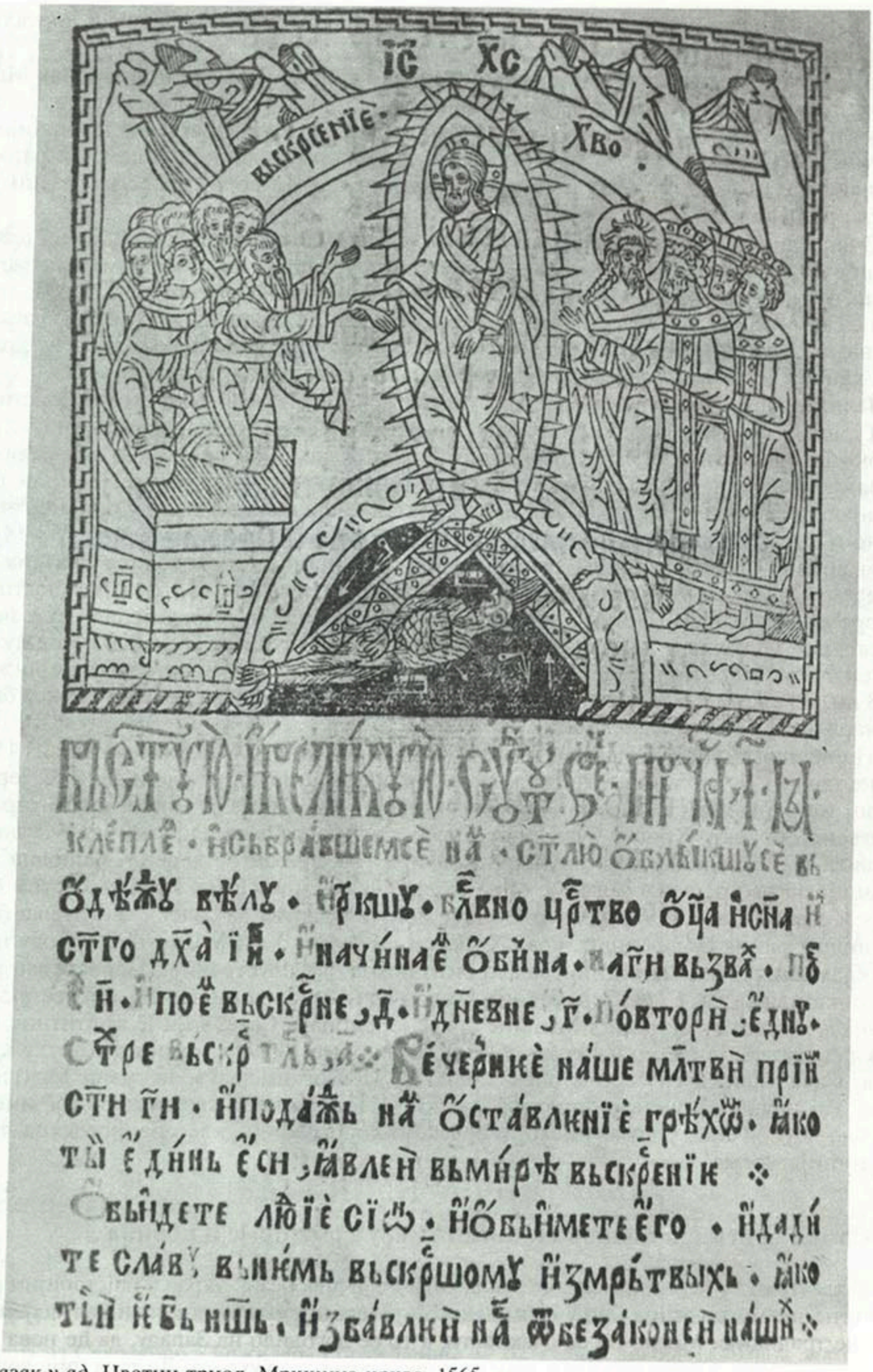

Силазак у ад, Цветни триод, Мркшина црква, 1565.

Силазак св. Духа, Цветни триод, Мркшина црква, 1565.

Ако се изузму књиге Црнојевића штампарије и две прве књиге Виђенца Вуковића, сва друга значајнија издања у ХВИ веку настојала су да опонашају традиционални украс оновремених рукописа. То се некада тако доследно обављало да први испитивачи српских старина у ХИХ столећу нису некада штампану књигу разазнавали од рукописне.

Нарочито се зависност од рукописне традиције може пратити на књигама које су, после издања Црнојевића штампарије, излазиле на тлу покорене Србије. Ако се изузму неки иницијали и ретке заставице из издања са краја XV века које су млађи штампари преузимали од старијих, а што је само потврда великог угледа цетињске штампарије, све српске књиге од Горажда 1519. до Мркшине цркве 1565. године објављене у матици подражавале су у погледу дрворезног украса позновизантијску рукописну традицију. Штавише, и у Венецији најзначајнији српски штампар Божидар Вуковић остао је веран колико год је могао рукописној традицији и њеном начину украшавања књига.

Природно се поставља питање чиме се може објаснити ова одбојност старих српских штампара према новинама уведеним у украс књига када су се оне почеле механички умножавати. Одговор се мора тражити у особеним условима у којима се штампана књига појавила у Срба. То је било доба када су они управо губили слободу и потпадали под дуготрајно туђинско ропство и када су се над српским народом надвиле опасности исламизације и унијаћења. Турци су тежили привођењу исламу својих иноверних поданика, а католичка црква је, користећи слабост православних народа на Балкану, настојала да што већи број тих верника преведе на своју страну. У тим околностима су се поробљени, и посебно српска црква – једини духовни предводник српског народа, определили за упорно и постојано чување традиција. Током XVI и XVII века стога и књижевност и архитектура и сликарство опонашају средњовековне узоре. Није зато чудно што и први српски штампари настоје да њихове књиге буду врло сличне рукописима.

Блискости старих српских штампаних књига са рукописима су многобројне: књиге немају насловне стране, формати су им готово исти као и код рукописа, и штампане књиге имају обележене табаке на првој и последњој страни, типови коришћених слова су веома слични, у текстовима се јављају титле и скраћене речи, уз црну боју употребљава се за слог и црвена, на крају одељака редови се скраћују, па образују лик обрнутог троугла итд.

Великим делом и заставе и иницијали штампаних књига опонашају тадашње рукописе. Заставе и заставице са геометријским преплетом и круговима који се међусобно секу могу се видети у XVI столећу, како у рукописним, тако и у штампаним књигама. Иницијали, сем оних у књигама Ђурђа Црнојевића и неких њихових позних копија, које су их подражавале, сасвим наличе на рукописне.

Старим српским штампарима било је најтеже да постигну да илустрације у њиховим књигама одговарају што верније минијатурама из рукописа. Рукописне минијатуре су биле великог формата, па је било тешко да се дрворези те величине изрежу и отисну у условима релативно малог штампарског искуства. То се, сем у случају Грачаничког октоиха, односи посебно на књиге које су штампане по манастирима и градовима поробљених српских земаља. Илустрације по првим српским књигама, исто тако, нису биле отискиване у више боја, па су наличиле цртежима извученим дебелим линијама. Истина, неки репрезентативни примерци штампаних књига српске венецијанске штампарије, обично на пергаменту, ручно су бојени, али то су били изузеци.

У немогућности да се илустрације штампаних књига, због малог формата и одсуства обојености, приближе минијатурама рукописа, српски издавачи су настојали да оне бар својим иконографским одликама одговарају устаљеној источној традицији. У српским областима под Турцима међу малобројним илустрацијама нема ни једне

која би одударала од византијских схватања. Чак наизглед необична представа Грачанице и митрополита Никанора пред Богородицом у Грачаничком октоиху из 1538/1539. сасвим је у складу са донаторским портретима по византијским рукописима.

Много је теже било очувати иконографску чистоту приликом илустровања српских књига у Венецији, јер су штампари били изложени разним искушењима због католичког окружења. Божидар Вуковић је успео, међутим, да све илустрације у његовим издањима буду доследно верне православној иконографији, испомажући се, као предлошцима, критским иконама. Два су разлога његове постојаности у чувању старинских узора. С једне стране, он је био свестан да ће купци његових књига по српским земљама са подозрењем гледати на њих, јер долазе из туђине и то католичке, и да би се свако изневеравање старих иконографских предања одразило на њихову продају. Са друге стране, како се то види из Божидаревих тестамената, он је био искрени православац и родољуб и његова савест му није дозвољавала издају вере предака, макар због илустрација инспирисаних западњачким духом. Строгости Божидара Вуковића у очувању православности илустрација по штампаним књигама придржавао се и његов венецијански настављач Јаков од Камене Реке, тим пре што је зависио готово у потпуности од дрвореза из Божидареве заоставштине.

Други венецијански штампари српских књига XVI века нису били тако доследни у одбиру илустрације. Прихватањем западњачких узора највише се удаљио од православних, византијских предложака већ Божидарев син Виђенцо. Без додира са очевом постојбином, по мајци Италијан, он је чак настојао да српску венецијанску штампарију због зараде стави на располагање унијатској пропаганди. Његове књиге, нарочито на почетку издавачке делатности, биле су украшаване илустрацијама које су сасвим одударале не само од минијатура по оновременим српским рукописима већ и од дрвореза очевих издања. Најдаље се у том погледу удаљио Виђенцов Зборник из 1547. године, који је на дну страница имао издужене мале илустрације потпуно у католичком духу, сачињене првобитно за неку књигу Размишљања о животу Христовом Псеудо-Бонавентуре. У мањој мери и неки други венецијански издавачи српских књига уносили су у своја издања илустрације западњачке иконографије и традиције: Јеролим Загуровић и његови настављачи (јеванђелист Матеј, цар Давид на престолу), Бартоло Гинами (персонификација Наде, св. Андреја). Код ових издавача не треба, међутим, гледати намеру да свесно у српску књигу уведу дух западне иконографије, већ су, равнодушни и мало обавештени о православној традицији, убацивали у своја издања туђе, позајмљене илустрације које су служиле као књижни украс. Та несмотреност им се осветила, јер су књиге са неуобичајеним, западњачким иконографским приказима тешко налазиле купце код Срба и других православаца Балкана. Због тога су ове књиге и очуване у малом броју, јер су им очигледно и тиражи били сасвим скромни.

Западњачки утицаји се, осим тога, у српским штампаним књигама XVI века препознају и у орнаментици, па и иницијалима. Разлистале вреже, изникле из раскошних ренесансних посуда, у којима су уплетени људски ликови, сасвим су туђе византијском књижном украсу. Исти случај је био и са анђелима и ликовима античких и ренесансних пута уз поједина слова у иницијалима или у орнаментици око текста. У највећој мери и сасвим промишљено западни утицај се одразио у књигама из штампарије Ђурђа Црнојевића и то најпре на иницијалима постављеним у правоугаоним пољима. Они су типични за ренесансни украс штампаних књига. Још у већој мери западњачки карактер украса у овим књигама долази до изражаја на широком оквиру около сцена из Октоиха петогласника 1494(?). Њихов изглед сасвим одговара оновременој луксузној венецијанској штампаној књизи.

Исламски утицај на српску штампану књигу не запажа се, уз један изузетак, на издањима која су се појавила у српским крајевима под турском влашћу (застава у Београдском четворојеванђељу, л. 99[r]). То се и могло очекивати у једној средини која је настојала да очува традиционалне облике у свим областима духовног живота. Зачудо, у српским књигама штампаним у Венецији запажа се известан утицај Истока (заставице у Зборнику Виђенца Вуковића (1547) и Зборнику истог штампара (1560), Требнику Јеролима Загуровића (1570), цвет дивљег каранфила на представи св. Саве Српског и Симеона Српског у Празничном минеју Божидара Вуковића из 1538). То је последица, међутим, локалних уметничких прилика, јер је стална веза Венеције и Истока допринела да су исламски декоративни елементи, посебно у примењеним уметностима, били прихваћени у граду на лагунама.

У погледу илустрација мора се истаћи да западњачки и посебно исламски утицај није имао већи значај, јер је српска штампана књига, поред осталог, и својим књижним украсом желела да што више наличи на рукописе, да не би одбијала своје могуће купце.

Илустрације старих српских штампаних књига као предлошци уметницима

Многобројне илустрације из српских штампаних књига, посебно у Празничном минеју Божидара Вуковића (1538) и Зборнику Јакова од Камене Реке (1566), са појединачним светитељским ликовима и композицијама, посебно великих празника, биле су погодне да послуже као предлошци сликарима и златарима. Највише су их користили мајстори зидних слика. То је доста неочекивано, с обзиром на то да су живописци имали своје приручнике, да у штампаним књигама нема потпуних тематских целина и да постоје огромне разлике у величини дрвореза и фресака. Упркос свему, живописци по српским манастирима су се, нарочито за ликове српских светитеља, служили графикама из Празничног минеја Божидара Вуковића. Тако су ликови св. Саве Српског и његовог оца из ове штампане књиге, на пример, увећани и пренети на зидове у цркви св. Климента у Мостаћима (1623), у цркви села Мртвице (друга четвртина XVII века), у наосу манастирске цркве Никоља Кабларског (1697), у сеоској цркви Крушедола (почетак XVII века), и др. Кратко време, вероватно у кругу једне сликарске радионице током четврте деценије XVII столећа, било је популарно приказивање Стефана Дечанског са св. Николом по дрворезу из Празничног минеја Б. Вуковића (манастир Подмаине 1630, Благовештење Кабларско 1632/1635, Никоље Кабларско – припрата 1637, црква у селу Јежевици, 1637). У цркви села Мостаћи и у манастиру Никољу Кабларском изгледа да су и сцене великих празника из штампаних књига послужиле сликарима као предлошци.

Како су рукописне књиге, сем ликова јеванђелиста, ређе украшаване минијатурама током XVI и XVII века, то се може набројати мало примера опонашања илустрација штампаних књига (горњи део Вазнесења из Цветног триода Мркшине цркве копиран је 1673. у рукопису Триода манастира Раче, лик цара Давида из Псалтира Пловдивске библиотеке бр. 5 близак је истоименој представи у Псалтиру Јеролима Загуровића, лик Јована Златоустог из Служабника Рилског манастира бр 1/22 директно је копиран из Празничног минеја Б. Вуковића). Исто тако, установило се да су неке илустрације српских штампаних књига XVI века служиле као предлошци и златарима. Тако су се, на пример, на једном окову јеванђеља Старе цркве у Сарајеву, из друге половине XVI века, нашле искуцане представе Распећа, арханђела Михаила, као и симбола јеванђелиста, које су скоро дословце понављале истоветне ликове у венецијанским књигама Божидара Вуковића, односно у Псалтиру Виђенца Вуковића. Слично томе и на оковима три јеванђеља израђеним у Београду између 1570. и 1600. композиције Силаска у ад и арханђела Михаила преузете су са дрвореза у књигама Божидара и Виђенца Вуковића. Овакви примери нису усамљени.

Свети Никола приводи Христу Стефана Дечанског, манастир Никоље Кабларско, припрата, 1637.

Утицај илустрација и књижног украса старе српске штампане књиге на друге православне средине

Утицај илустрација и орнамената српских штампаних књига са краја XV до средине XVI столећа није се распростирао само у домаћој средини. С обзиром на то да су ове књиге штампане ћирилицом и да су биле намењене првенствено богослужбеним потребама, оне су се користиле и у другим словенским земљама, Русији и Бугарској, као и у Влашкој и Молдавији, где се црква служила словенским језиком. Отуда

није неочекивано да су лепо украшене књиге са краја XV века, али и оне друге, углавном штампане у Венецији у штампарији Божидара Вуковића, служиле као узор издавачима у другим срединама, превасходно у Влашкој и Русији.

Радећи од 1508. до 1512. године у Влашкој, цетињски штампар Макарије пренео је своја искуства са црногорског тла у своју нову постојбину. То се односило и на књижни украс влашких издања: Служабника из 1508, Октоиха из 1510. и Четворојеванђеља из 1512. Више заставица и много иницијала јако наличе на оне из цетињских књига са краја XV столећа, што се могло очекивати, јер је монаху Макарију била препуштена брига о првим влашким издањима штампаних књига. Иако има неких разлика, у целини посматрано, представа мелода пред црквом из Октоиха издатог у влашком манастиру Трговишту 1510. много личи на исту композицију из Октоиха петогласника цетињске штампарије. Разлике су мале: Јован Дамаскин из цетињске књиге је заменио место са Теофаном мелодом, у трговишком примерку мелоди носе у рукама свитке, а не књиге и немају натписе у нимбовима. Идеја да се у позадини мелода наслика црква манастира Трговишта са типичним влашким издуженим тамбуром очигледно је проистекла по угледу на цетињску представу мелода.

Дрворезни украс у књигама које је у петој деценији XVI века штампао у Трговишту Димитрије Љубавић, унук Божидара Горажданина, исто тако показују сличности са издањима прве српске штампарије у Венецији, као и са онима из Мйлешеве.

Највише сличности са најстаријим српским штампаним књигама уочавају се на издањима ђакона Коресија, који је готово четири деценије, између 1550. и 1588, објављивао у Влашкој ћирилске књиге. У свом Служабнику из 1588. он је чак пет пута користио Божидареву заставицу са два преплетена круга и у њој чак задржао монограм БОЖ. Коресијев Зборник из 1580, у ствари прештампан Празнични минеј Божидара Вуковића, био је богато украшен не баш прецизно резаним илустрацијама, чији су узори били дрворези из Божидареве књиге (Рођење Богородице, Неверовање Томино, св. Петка, св. Јован Богослов, св. Никола и др.).

Како су Руси релативно касно започели са штампањем књига, тек у време Ивана Грозног у шестој и седмој деценији XVI века, имали су прилике да се угледају не само на западна латинична издања, већ и на она ћирилична из српских и влашких штампарија. Од српских књига највеће уважавање гајили су према књигама из венецијанске штампарије Божидара Вуковића. Природно је да су руски штампари почели опонашати ова издања још од почетака, да би се у првој половини XVII века утицај српских штампаних књига на Русе најјаче осетио. Већ се по заставама московских анонимних јеванђеља из средине XVI столећа запажа да се њихови дрворесци угледају на књижну орнаментику и илустрације Празничног минеја Б. Вуковића. Штавише, при штампању Служабника у Вилни 1583, у издању Мамонича, чак на шест места изрезане су заставе у којима су била укомпонована прва три слова из Божидаревог имена, што је знак да је украс из венецијанских српских књига дословце преузет.

У почетним деценијама XVII века, осим орнаменталног украса, украјински штампари почели су да копирају и илустрације из Празничног минеја Божидара Вуковића. При издавању Антологиона у Кијево-печерској лаври, 1619. године, поред једног флоралног орнамента, шест илустрација светитељских ликова и композиција из српске венецијанске књиге украсили су, уз мале измене, ово украјинско издање (св. Илија, Рођење Богородице, Крштење Христово, Преображање, Успење Богородице, Крст на Голготи). У истој штампарији Кијево-печерске лавре у једном Посном триоду, издатом 1627, поред Крста на Голготи из Антологиона, нашао се и лик Симеона Столпника, чији се аутор, нема сумње, при резању дрвореза угледао на представу овог светитеља из Празничног минеја Божидара Вуковића. Најзад, и у Цветном триоду

Кијево-печерске лавре (1631) запажене су илустрације настале угледањем на поменуту Божидареву књигу.

Од средине XVII века престаје утицај раних српских штампаних књига на издања далеких словенских земаља. При великом размаху руског и украјинског штампарства јавили су се способни домаћи уметници којима нису били потребни предлошци, па ни из српских књига, да би израдили потребне илустрације. Осим тога, руски и украјински штампари су се доста рано определили за барокну цветну орнаментику. Због тога их није привлачила традиционална књижна орнаментика по узору на рукописе, каква се претежно налазила по српским штампаним књигама XVI века.

Мало неочекивано, установљено је да су и грчки штампари у Венецији у првој половини XVII века користили неке дрворезне клишее из Празничног минеја Божидара Вуковића (1538), који су се очигледно још повлачили по православним штампаријама Венеције. У неким случајевима при употреби брисани су српски натписи, а у једном грчком Зборнику из 1641. године налазе се илустрације са ликовима св. Симеона Столпника и св. Петке чија су имена чак исписана на српском језику. Таква узајамна, истина ретка, позајмљивања дрвореза при штампању грчких и српских књига у Венецији била су природна, јер су се мале православне скупине Грка и Срба узајамно потпомагале у католичкој средини Венеције.

СРЕТЕН ПЕТКОВИЋ

Изабрана литература

Р. Грујић, *Прва штампарија у Јужној Србији 1539 године, на Косову пољу, у манастиру Грачаници*, Гласник Скопског научног друштва XV–XVI, Скопље 1936, 81–96.

Ђ. Радојичић, *О једној илустрованој српској инкунабули*, Уметнички преглед 1, Београд 1941, 23–26.

Ђ. Радојичић, *Две наше библиографске реткости*, Република 307 (18. IX 1951) и 308 (25. IX 1951).

D. Medaković, *Über die künstlerische Ausstattung der serbischen gedruckten Bücher des XV bis XVII Jahrhunderts,* Gutenberg Jahrbuch 1956, Mainz, 145–156.

Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века,* Београд 1958, стр. 275.

D. Medaković, *Eine unbeckannte Variante eines serbischen Oktoechos aus dem Jahre 1537,* Gutenberg Jahrbuch 1961, Mainz, 129–135.

D. Medaković, *Die italo-kretische Malerei und die serbische Graphik des 16 Jhs,* Actes du XIIe congrès international d'études byzantines III, Beograd 1964, 251–255.

Д. Медаковић, *Стари српски дрворези*, Београд 1964, 1–6.

С. Петковић, *Утицај илустрација из српских штампаних књига на зидно сликарство XVI и XVII века*, Старинар н. с. XVII, Београд 1966, 91–96.

З. Кајмаковић, *Утицаји старе српске графике на живопис зографа Василија*, Зборник за ликовне уметности 2, Нови Сад 1966, 233–242.

М. Ћоровић–Љубинковић, *Бојени дрворези у књигама штампарије Божидара Вуковића*, Зборник Музеја примењене уметности 11, Београд 1967, 25–29.

Д. Медаковић, *Један прилог изучавању српско-руских штампарских веза*, Зборник Музеја примењене уметности 11, Београд 1967, 47–49.

Б. Радојковић, *Илустрације српских штампаних књига XVI века као приручник старих српских златара*, Зборник Музеја примењене уметности 11, Београд 1967, 53–73.

С. Петковић, *Илустрације Meditationes vitae Christi од Псеудо-Бонавентуре у једној српској штампаној књизи XVI века*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 253–265.

Д. Ранковић-Вучићевић, *Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоља код Кабларом*, Зборник радова Народног музеја 1, Чачак 1969, 55–61.

С. Петковић, *Порекло илустрација у штампаним књигама Божидара Вуковића*, Зборник за ликовне уметности 12, Нови Сад 1976, 119–135.

В. Краут, *Историја српске графике од XV до XX века,* Београд 1985, 25–34.

Р. Вујошевић, *О неким биографским подацима о Божидару Вуковићу Подгоричанину и о Молитвенику – Зборнику за путнике из Марциане*, зборник Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 43–45.

П. Мијовић, *Наша и венецијанска штампана књига,* зборник Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 47–64.

С. Петковић, *Божидар Вуковић и илустрације руских и украјинских штампаних књига XVI и XVII века*, зборник Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 83–105.

Р. Вујичић, *О неким иконографским особеностима илустрација Божидара Вуковића и њиховим одјецима у нашем сакралном сликарству*, зборник Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 107–116.

С. Петковић, *Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора из 1538/1539. године*, Старине Косова IX, Приштина 1989/1990, 71–86.

С. Петковић, *Ликови Срба светитеља у српским штампаним књигама XVI века*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 26, Нови Сад 1990, 139–158.

С. Петковић, *Илустрације српских штампаних књига XV–XVII века између Истока и Запада*, зборник Црнојевића штампарија и старо штампарство, Подгорица (у штампи).

С. П.

О ЈЕЗИКУ СТАРИХ СРПСКИХ КЊИГА

1.

У нашим старим књигама, и рукописним и штампаним, није био обичај да се изричито декларише језик којим су писане. Остало је ипак довољно сведочанстава из којих видимо да је у доба старог штампарства и у раздобљу које му је непосредније претходило на српском историјском и етничком простору био обичан, постојан и прихваћен назив и појам српски језик. Посредно је то примењено на пример у запису хиландарског игумана Никодима 1319. године, иако он говори да је превео типик с грчког језика „у наш језик", дакле без дословног именовања језика, али је у претходном тексту рекао да то ради по налогу српских владара (Милутина и Драгутина) и „сабора српске земље", те се подразумева да се реч наш односи на Србе (запис бр. 52 у Љуб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. I–VI, Београд 1982–1988). У другим записима налазимо и изричит термин „српски језик"; на пример, 1375. жале се српски синајски свештеници Јаков и Јаникије како им је било тешко да књигу која је била у изводу бугарскога језика „престављају" на српски језик (запис бр. 144); „сије. . . књиги преведох от грч'ских књиг на србскије" – записао је у Љубостињи 1418. г. писар Доситеј (запис бр. 224); године 1426, у доба „мудраго и сладчајшаго и славнаго деспота Стефана" светогорски поп Венедикт „преписао" је Шестоднев Јована Златоуста „од грч'скаго језика на србски"; 1434. године деспот Ђурађ је за „Лествицу св. Јована Лествичара" прибавио изводе „грчке различне и српске" да би се саставио нови препис (запис бр. 262). – Ово су само егземпларне потврде из рукописних књига, а не потпуна документација.

Ни у предговорима и поговорима штампаних књига није се изричито декларисао језик којим се штампају. На неким местима је ипак употребљен термин српски у вези с језиком и писмом којим се штампају. Тако је Божидар Вуковић Подгоричанин, године 1521, записао да је – видећи како други народи штампају света „писанија" – пожелео да штампа „и наша српска, а такође и бугарска"; и његов последователь Јеролим Загуровић 1569. године у поговору Псалтира употребљава термин српски језик на начин који индиректно значи да се његова књига штампа на том језику (објашњавајући да би термин Псалтир у српском језику гласио Пев'ц). У документима везаним за делатност штампарије Вуковића на више места се њене књиге и њихов језик називају изричито српским. Тако се 1542. године помиње сандук књига српске штампе (unam capsam librorum stampe serviane); 1545. утврђује се 61 дукат као вредност за толико српских књига (pro titidem libris servianis); 1546. Виценцо или Вицко Вуковић (са ортаком) тражи искључиву дозволу да, следећи стопе свога оца Божидара, штампа књиге језиком и словима српским (in lingua et caractere serviano), ради опште добробити народа и језика српског (della nation et lingua serviana), а исте године је уследила и млетачка дозвола и прва Виценцова књига; 1563. и 1565. опет се помињу књиге штампане на српском језику (opere stampate in lingua serviana) и српске књиге (libri serviani); 1574–1575. године Виценцо ће опет тражити дозволу и помоћ да штампа српске

књиге, при чему свога оца, говорећи о њему као штампару, назива најважнијим и главним за српски језик (principale et capo della lingua serviana). – Потврде су из докумената које је објавио Милош Милошевић (у зборнику „Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина", ЦАНУ, 1986, стр. 269, 273, 287, 291, 293, 294, 296, 310, 313).

2.

Кудикамо је сложеније питање одлика тога језика и његове лингвистичке суштине него његовог именовања. Културолошки и историјски он јест српски, у смислу да је то у српској средини био језик домаће књиге, њен књижевни језик. Лингвистички, међутим, он је био само српски извод, српска варијанта и адаптација, српска реализација језика који су утемељили Ћирило и Методије, а који се у даљим вековима дорађивао и у понечему мењао, али без напуштања основног ћирилометодијевског система и лика. То наслеђе је живело не само у језику као комуникационом средству него и у укупној језичкој и духовној култури.

„Прави темељи културе српског народа", по речима Димитрија Богдановића, „налазе се у делу Солунске браће. У питању је, наравно, византијска цивилизација, али... само нешто од тога је актуелно византијско, а много више правизантијско, па чак и ранохришћанско и библијско, а преко библијског јеврејско и хеленистичко. Корени културе христијанизованог српског народа, према томе, веома су дубоки и разгранати; они су у наслеђу једне синтезе" (Д. Богдановић: Дело Солунске браће у култури српског народа, Књижевна реч бр. 258, 10. VI 1985, 5).

Све ово што је речено за српску културу може се у равној мери рећи и за руску, и за бугарску, за заједничке културне корене свих православних Словена. То, разуме се, не значи да се ћирилометодијевско дело уградило само у културну историју православних Словена. Оно је настало пре црквеног раскола православља и католицизма, а изван зоне источне цркве имало је и своје прво поље примене и дуготрајан живот (знамо да је у Хрватском приморју и у Истри Ћирилова азбука глагољица живела све до XIX века). За православне Словене, међутим, то дело је постало и остало прави темељ целокупне културе.

За такву своју улогу језички израз словенских првоучитеља био је оспособљен већ у свом настанку, у првим њиховим књигама. Словенски језик првих превода морао се заснивати на наречју околине Солуна, које су словенски преводиоци знали као Солуњани. Али то никако није био обичан преводилачки посао, какав би био нпр. превођење са говорног грчког на говорни словенски језик. Већ грчки јеванђељски текст морао се по свом изразу битно разликовати од живог говорног језика IX века. Он се одликовао пре свега својом архаичношћу, јер су у грчкој цркви били у употреби традиционални, давно настали текстови, а онда и својом књижевном разрађеношћу и сакралним карактером, који није допуштао мењања и прилагођавања. С друге стране, један локални јужнословенски дијалекат, без било каквог утемељења у писаној традицији, требало је да добије ранг језика на који ће се преводити тако компликована и високоорганизована материја какав је био текст јеванђеља и других црквених књига.

Није, на пример, вероватно да су такве речи као *їрѣхъ, доухъ, доуша, молитва, правьдьникъ* и многе друге могле имати исти смисао, исту семантичку и симболичну вредност у јеванђељском контексту и у колоквијалном словенском изразу, у којем нису могле имати праве готове еквиваленте. Зато је поступак наших првих преводилаца у великој мери морао имати карактер језичког стварања, успостављања средстава и појмова, налажења или промовисања еквивалената за све изражајне могућности које су се биле наслојиле у грчком језичком изразу. Они су морали ширити и подешавати поље значења и семантички садржај речи, богатити и усмеравати њихов сми-

сао, а често и прибегавати творби нових изведеница и сложеница, користећи латентни потенцијал словенског језичког система. И на плану синтаксе и склопа реченице, држећи се углавном верно образаца из грчких предложака, они су стварали израз који није могао бити истоветан са уобичајеним моделом разговорне реченице. Читав израз добијао је тако одлике нарочито стилизованог и подешеног, а не обичног неутралног језика, и то ће остати његова трајна одлика током наредних векова. Другим речима, створен је језик словенских сакралних и свечаних списа, у неком условном смислу словенски књижевни језик. По цену извесног удаљавања од природности слободног народног израза, он је оспособљен да преноси све садржаје из тадашњих најразвијенијих култура. Иако особено стилизован, језик је остајао разумљив и прихватљив. Његове особености у односу на слободни народни израз нису схватане као нешто туђе, него као одлика вишег, свечанијег стила и израза, својственог обичајима и духу тога времена.

3.

Иако су саме историјске околности наметнуле да се словенски књижевни језик заснује на материји солунског словенског наречја, први преводиоци морали су бити свесни да је функција тога језика мисионарска, управљена Словенима уопште. Језик који су уобличили називан је општим словенским именом, а већ по својој намени морао је бити разумљив на ширем словенском простору. Могућности за ово давала је језичка блискост словенских грана, која је и данас врло велика, а у IX веку била је још много изразитија. Општесловенска мисионарска намена тога језика подразумевала је да он неће остати непроменљиво фиксиран и окамењен у свом еталону створеном у току припрема за мисију, него ће се иновирати и прилагођавати својој општој намени, додајући својој солунској основи елементе и модификације подстакнуте стањем на ширим словенским просторима. И сам граматички и правописни систем био је подложан извесној еволуцији и прилагођавању, али се главни развој испољио на плану лексике, која се са сваком новом књигом богатила и у понечему мењала.

Еволуција старословенске лексике најбоље је документована и истражена у самом тексту јеванђеља, као главне и темељне црквене књиге. Из житија знамо да се св. Ћирило – тада још Константин – одмах по састављању азбуке, пре поласка у Моравску, прихватио писања словенског јеванђеља, чији ће текст тако постати први и основни образац старословенског језика. То је био тип *изборног јеванђеља*, у коме се поједина чтенија (одломци текстова сва четири јеванђелиста) ређају оним редом како ће се током године читати у цркви и с којим ће словенски првоучитељи започети своју моравску мисију. Већ у Моравској, за живота Методијева (он је дуго надживео свог млађег брата), настала је и друга верзија словенског јеванђеља, овога пута целовити текст *четворојеванђеља*, а не изборно јеванђеље по чтенијима. Овом приликом одмах се испољила подложност старословенског језика еволуцији и прилагођавањима, тражењу побољшаних преводилачких решења, јер је састављач нове верзије на низ места преиначио првобитни превод. У неким од тих иновација испољио се утицај западнословенског језичког израза, као својственог моравским Словенима, нпр. у усвајању речи *їодина* у значењу 'час, сат'.

4.

Пред језиком заснованим на југу у византијско-словенској средини и дорађеним у моравско-панонским пределима отвориће се нови простори кад су ученици и последователи Ћирила и Методија распростри њихово дело најпре широм јужнословенских земаља, а после крштења Русије и по широким источнословенским просторима. При томе

наслеђени заједнички књижевни језик не остаје статичан и окамењен. У неким регијама – као што су зона хрватског глагољаштва, а донекле и Босна и Хум – он у неком смислу конзервира наслеђене обрасце, само што их укршта и комбинује са елементима локалног народног језика. У православним словенским земљама, међутим, он има своју еволуцију и нарочито свој развој и богаћење, јер се стварају – превођењем и сачињавањем – многи списи којих није било у доба Ћирила и Методија, па нови садржаји траже нову лексику и богаћење израза; понекад се траже изражајна и преводилачка решења другачија од оних својствених делима Ћирила и Методија и њихових ученика.

Највећи део тога остварује се усаглашено и брзо се прелива из једне средине у другу, али је дошло и до извесне диференцијације по народним гранама и словенским регијама. Створене су као постојани обичаји тзв. редакције – српска, руска и бугарска или бугарско-македонска. Оне се именују и термином језик (српскословенски језик, рускословенски језик), али треба знати да то нису били никакви посебни језици, него само варијанте, углавном правописне и фонетске, које су се лако транскрибовале из једне редакције у другу (слично као што данас транскрибујемо екавицу и ијекавицу), а могле су се без већих тешкоћа употребљавати и нетранскрибоване.

Те разлике између редакција настале су рано, у преднемањићко доба, и значиле су нужно прилагођавање реалним језичким разликама у разним словенским гранама, омогућујући да се старословенска реч може на природан начин изговарати у свакој средини и прихватати се као своја. Али се оне нису продубљавале током средњег века, него је даљи развој и писма и ортографије и лексике текао усаглашено. Српска писменост потпуно се укључила у ту заједницу почев од св. Саве и подизања Хиландара. Света гора је, наиме, имала кључну улогу у одржавању заједничке норме и сагласном неговању старословенског израза у редакцијском руху, а тиме и у реалном животу словенске књижевнојезичке заједнице засноване на делу и култу Ћирила и Методија.

За нашу културну историју од посебног је значаја суделовање Русије у тој културној и језичкој заједници. Тако је рускословенски језик створен на јужнословенској језичкој бази, а и потоњи руски књижевни језик укључио је у себе многе старословенске елементе. На тај начин нам је остао ближи и културно сроднији, па је велики део каснијег руског утицаја на наш језик значио оживљавање наше заједничке културне старине, створене у средњем веку, која се – иако је долазила у руском редакцијском руху – лако нострификовала и богатила наш књижевнојезички израз.

5.

И постојаност и променљивост тог заједничког словенског језичког израза, који је на нашим просторима живео у српскословенској варијанти и ушао у нашу штампану књигу, добро се илуструје у животу и менама јеванђељске лексике. Разнолики су били мотиви тражења изражајних решења другачијих од оних до којих се било дошло у доба Ћирила и Методија. Широка словенска намена књига тражила је да њихов језик буде што природније ослоњен на словенску језичку базу, да у њему буде што већи удео речи заједничких разним словенским језицима или разумљивих широм простора за који се пишу књиге. Стога је морало бити уклоњено или маргинализовано оно што је лексику маркирало као изразито локалну. Тако је, на пример, грчка заменица tis у првим књигама преведена грцизмом *ѥтєръ*, који је по свој прилици био прихваћен у говору солунских Словена, али због његове неразумљивости у другим словенским регијама касније његово место заузимају калкови *дроуїъ* и *инъ* или прави преводи типа *ѥдинъ, нѣкыи, нѣкоѿорыи, нѣкъѿо*.

Замењивани су и поједини необични архаизми, непрозирни или нелогични за преовлађујуће словенско језичко осећање. У старосрпским јеванђељима налазимо нпр. овак-

ве замене: *безь оума* (у знач. 'безразложно, бесмислено') уместо *сѫѣти; биѣти* ('туђи') ум. *тѣѣи, врачь* ('лекар') ум. *балиц; їорѣ* ('навише') ум. *въ исѫрь; їробь* ум. *жалъ; їрьлица* ум. *каїръличиіиѣь; заклоіиѣи, заключиѣи* и *заіиворіиѣи* ум. *закленжѣи; искаѣи* ('смерати') ум. *лаѣаѣи*; *кривь* ум. *сѫръіъѣьнъ*; *кьнижникь* ('књижевник, зналац књига') ум. *къніїъчиц*; *кьснь* ('спор, тром') ум. *мждьнъ*; *моль* ('мољац') ум. *ѣьлѣа*; *мѣдьница* ('новчић') ум. *ѣръхъѣь*; *мьнѣѣи* ('мислити, судити') ум. *неіьшіевааѣи*; *мѣра* ум. *корьць* (тежинска мера); *назначеноваѣи* ('казивати, предвиђати') ум. *клеіаѣи; наіиіаѣи* ('нахранити') ум. *наѣроуѣи*; *не моїы їлаїолаѣи* ('нем') ум. *їжїьнивъ*; *їроситѣи* ум. *хлжїаѣи*; *їоушѣена* и *їоушѣеница* ('распуштеница') ум. *їодъіѣїа*; *скоро* ('брзо') ум. *ѣадро*; *сѫроіь* ('кров, таваница') ум. *скждьль; хоужсдьшеѣе* ум. *ѣачаѣе*; *цѣниѣи* ум. *вѣниѣи*.

Доста накнадних интервенција изазвала је и чињеница да су први преводиоци оставили известан број непреведених грцизама, зато што у словенском језику нису нашли истозначну реч, или пак зато што им се могућни еквивалент није учинио прикладним у јеванђељском контексту. То је био сталан изазов за потоње редакторе, који су превод са задржаним грцизмима могли схватати као у неком смислу недовршен. Изналажење словенских еквивалената, међутим, често је било врло тежак задатак. Тако је у првим преводима задржан грцизам *иѣереи*, такође *архиѣереи*, за који Словени – донедавно пагани – нису имали истозначну реч. Каснији редактори прибегли су ипак речи *жьрьць* (сада 'жрец'), која је изворно значила паганског приносника паљених жртава, али су је применили на јеврејско свештенство, о ком се у јеванђељу негативно говори. Тек касније се дошло (новом творбом) до превода прикладног и за хришћанску употребу: *свеіиѣеникь* ум. *иѣереи*, а онда и *ѣрьвосвеіиѣеникь* ум. *архиѣереи, свеіиѣеноинокь* ум. *иѣеромонахь* и сл. У тражењу превода често се прибегавало и речима које немају исто поље значења и које само у датом контексту могу заменити туђицу, а не представљају истозначну лексему; нпр. *дидраїма* (назив одређене монете) замењује се уопштеном речју *дань* ('данак, дажбина'), а сличних уопштавања има још доста.

У старосрпским јеванђељима налазимо нпр. овакве накнадне преводе туђица (већином грцизама) које су у првим преводима остале непреведене: *акридъ* ('скакавац') – замењује се са *ѣроуїь; алавасѫръ* ('стаклени суд, бочица') – *сѫьклѣница*; *аминъ* ('заиста') – *ѣраво; аіоспюлъ – ѣосьланьникь; архиѣереи – сѫарѣишина жьрьчьскь* и *ѣрьвосвеіиѣеньникь*; *архисунаїоїь – сѫарѣишина сьньмишѣоу, сѫ. сьбороу, сѫ. сьборишѣа, начельникь сьбороу*; *архіѣриклинь* ('сватовски старешина') – *сѫарѣишина ѣироу, начельникь ѣироу*; *афедронъ* ('излаз црева') – *ѣроходь; власфимиа* ('бласфемија, хуљење') – *хоула, хоульно слово, врѣдьнаа словеса*; *вусонь* ('свила') – *чрьвлѣеница*; *їазофилакиі* ('ризница, званична благајна') – *ськровиіиѣе имѣниа, ськровиіиѣьноѣе хранилиіиѣе, храмь кровьныі, храмь набьдеіиѣиі имѣниа*; *їнафеи* ('перач рубља') – *бѣлильникь; Декаіоль – Десеѣь їрадь*; *дидраїма – дань*; *енкениѣе* (назив светковине) – *обновлѣениѣе*; *еіендиіь* (врста кошуље) – *срачица*; *ефимериа* ('црквени ред') – *учеспиѣе; иконом – домоу сѫроіиѣель*; *иѣереи – жьрьць, свеіиѣеньникь; Июдѣа – Жидовьскаа*; *каѣаіеѣазма* ('црквена завеса') – *оіиона, заіиона, завѣса; кинсъ* ('данак, дажбина') – *дань; краниѣево мѣсѫо* ('костурница') – *льбьноѣе мѣсѫо; лентіиі* ('убрус') – *їонѣава; леіѣа* (врста новца) – *мѣдьница, цѣѣа; миса* ('здела') – *блюдо; муро – масѫь блаїовоньнаа; олѣи* ('уље') – *масло, масло дрѣвѣноѣе; олакавѫомаѣь* (врста жртве) – *сьжиіаѣемо; ѣараклиѣь – оуѣѣшиѣель; ѣараскевьѣіиі* ('петак') – *ѣеѣькь; ѣароісида* ('здела') – *блюдо; ѣира* ('торба') – *мѣхь; ѣорфура – баїрѣница; ѣреѣоръ* ('судница') – *соудильница; сикера* (врста напитка) – *оловина; скандалъ – сьблазнь; скиніі* ('трем, сеница') – *коушѣа; скиноіиіі* (празнични мотив грађења сеница) – *їоіиьчениѣе коушѣь; сѫира* ('чета, скупина') – *народь; сѫадіі* (стадион, у смислу мере) – *ѣьѣрішѣе, ѣрѣсѫрѣль; сѫраіиіъ – воѣевода; су-*

дарь ('убрус') – *оуброусь; сукамина* ('дуд') и *сукоморина* ('дивља смоква') – *їодичина; тектонъ – дрѣводѣлꙗ; тетрархъ – четврьтовластьникь, четворовластьникь* (и *- властьць); тьмьянъ – кадило; оукритъ – лицемѣрь; усоиъ* ('трска') – *трьсть; хитонъ* ('долама') – *котьта, одежда; хламида* ('хаљина') – *риза*.

6.

Иако врло непотпуни, ови подаци јасно сведоче да старословенски језик ни у свом диференцираном, редакцијском животу није остао статичан и умртвљен, него је имао интензиван живот, развој и превирање. Изналажење нових изражајних решења најчешће није значило гашење ранијих варијаната него алтернативну употребу и развој синонимије. Неке вишеструкости већ смо навели (нпр. уз *нетеръ, инереи, архисунаїоїъ, катаиетазма*), али се оне могу још допуњавати и илустровати другим синонимичним низовима и разночтенијима. Налазимо, на пример, алтернативно: *ѣира – мѣхь – мѣшьць – мошьна – врѣтиште – тоболь – вьлаїалиште; скинии – коуита – кровь – сѣнь – храмь; шитедине* (и *изьчедине*) *– ѣорождение – отьродь – рождение – чедо; наводине – наводьнѣнине – ѣоводьнѣнине – ѣоводьнь*, као и још велики број двоструких или вишеструких изражајних и преводилачких решења за исти садржај.

При томе ова еволуција није текла равномерно и једносмерно, и није водила томе да млађи текстови буду све удаљенији од првобитних. Напротив, једна доста радикална ревизија старог јеванђељског текста (нарочито у неком смислу пуристичког потискивања грцизама) била је узела маха доста рано, у XII–XIII в., али се касније испољила тежња враћању старијим обрасцима, у склопу тога и поновни толерантан однос према грцизмима.

И једна и друга тежња, као и уопште еволуција старословенске лексике и израза, нису добили вид разилажења словенских књижевних језика заснованих на ћирилометодијевском наслеђу. У византијској историјској и културној сфери културна и језичка заједница Словена, у славистичкој науци названа Slavia orthodoxa („Православна Славија"), одржала се све до краја средњега века. Све црквене књиге и низ других списа и текстова верског, свечаног или ученог карактера остале су заједничка ризница, која се из редакције у редакцију преносила обичном ортографском транскрипцијом и без правог преводилачког поступка. Тиме се језик само донекле прилагођавао средини, али је остајао осетно различит од слободног народног израза, тако да су га с потпуним разумевањем могли пратити само писмени и том изразу привикнути људи. У специфичној употребној сфери тога језика ово није била претерана сметња, која би доводила у питање предности заједничког језика.

Потребе државног и феудалног живота, међутим, изискивале су и језик који служи непосредној световној комуникацији и који мора бити максимално јасан и свима разумљив, а такав је могао бити само народни језик дате средине. На српском историјском простору већ од најранијих сачуваних споменика и докумената засведочује се својеврсна диглосија (двојезичност): поред српскословенског (тј. ортографски прилагођеног старословенског) употребљава се и српски народни језик, сагласан тадашњем стању штокавског наречја. Он је врло заступљен у владарским повељама и писмима, нарочито у текстовима којима се регулишу каква права и обавезе, а и сав Душанов законик писан је њиме, уз тек покоји језички старословенизам. За немањићке даровнице манастирима карактеристичан је језички контраст: српскословенски језик у теолошком уводу, али чисти народни језик у излагању садржаја даровнице и утврђивању права и обавеза. У црквеним књигама пак језик је доследно српскословенски, а одступања од његовог система у корист народног језика долазе само нехотично, као писарске омашке. Ова одступања нешто су чешћа и уочљивија у записима које у књигама сачињавају сами писари.

7.

Све ово о чему је досад било речи потпуно је предодредило језик старих српских штампаних књига. Оне нису пошле ни на какву ревизију или реформу језика, него су верно и доследно наставиле традицију рукописних књига из доба пре пада под Турке. Како су све штампане србуље верског и црквеног карактера, није било прилике да се испољи традиционална диглосија – разлика у језику црквене књиге и световних списа и састава. Иако се, како је на почетку овог прилога истакнуто, језик старе штампе називао српским, карактер текстова учинио је да то не буде српски народни језик, него српскословенски, тј. српска транскрипција и примена, српски извод наднационалног словенског језика заснованог на делу Ћирила и Методија и њихових последователља. Он је истог карактера као и у оним списима српске редакције у којима се назива словенским језиком, при чему су га и под тим именом наши писари сматрали својим.

О томе изричито сведочи запис на крају Иловичког номоканона, књиге чији се језик напоредно назива словенским и нашим; по том запису, књига која је била за нас замагљена грчким језиком сада излази *„на свѣтѣ словѣньскаѥ ꙗзыка”*, а мало даље: *„на свѣтѣ нашеѥ ꙗзыка”*. И 1412. године хиландарски инок Гаврило „преложио” је књигу *„ѡтъ ѥрѣчьскыѣ въ нашь словен'скыи езыкь”* (уп. код Љ. Стојановића записе бр. 20 и 220). Разлика у терминима била је у томе што се језик могао називати словенским без обзира на редакцијску припадност, а српским се називао само ако се придржавао типичне ортографије српске редакције. Главне су њене одлике биле замена јусова (слова за некадашње носне самогласнике) и изједначење некадашњих полугласника. У појединостима се српскословенска ортографија временом мењала, али се стално одржавала уочљива разлика према бугарској и руској редакцији.

У свим књигама наших старих штампарија доследно је примењивана ортографија српске редакције (само с неким одступањима у Минеју Божидара Вуковића, где су местимично штампани јусови). Лексика и граматички систем, међутим, остају верни заједничкој старословенској традицији. Довољна је била редакцијска ортографска транскрипција па да исти текст функционише у разним редакцијским срединама. То се директно потврдило у штампаним четворојеванђељима. Наиме, пробна сравњења Макаријевог влашког четворојеванђеља, штампаног 1512. године бугарском редакцијом, показују текстолошку истоветност са српскословенским Београдским четворојеванђељем, штампаним 1552. године. Такође текст Рујанског четворојеванђеља не показује никаква битна одступања од традиције рукописних четворојеванђеља.

Црквеној српскословенској норми били су мање подложни записи које су штампари сами додавали у својим књигама, па у предговорима и поговорима понекад добијају нешто више места особине српског народног језика него у тексту књиге. Падају нпр. у очи посрбљени глаголски облици у овом одломку предговора Минеју Божидара Вуковића: *„ꙗко боудѣ волꙗ божїа мыслимь сїе ѡпѡарь да изнесемь въ своѥ ѡчьсѡво, еда коѥ Боѥ изволи и ѡо моѥи сьмрьѡи да се ѡопроуди...”*. Народном језику дао је места и Теодор Љубавић у поговорном запису у Псалтиру грађанском: *„А ѡсѡождa ꙗЕлена, бывша десѡотица, и неволею ѡсѡави славни ѥрад Коуѡїникь и дадѣ се бѣ'сѡвоу ѡрѣко рѣке Доунава... а славноу и дивноу землю десѡѡѡовоу Тоурци ѡойленише, а лейи ѥрадь Коуѡїникь разорише”*. Изузетно се слична одступања од српскословенске норме могу наћи и у самим књигама, тамо где текст има карактер техничког објашњења а не верске материје; тако у објашњењу пасхалије и у Псалтиру црнојевићком и у Зборнику Божидара Вуковића налазимо облике *ѡочинѥ* уместо *начинаѥтѣ* и *дрьжи* ум. *дрьжитѣ*. У овом погледу нису вршена систематска истраживања језика штампаних књига, али се може поуздано рећи да су оваква одступања само изузетна и да је српскословенски карактер језика потпуно сачуван.

8.

Језички значај старих српских штампаних књига управо је у томе што су продужиле век интензивног живота и примене српскословенског језичког израза. Оне су му дале нову снагу у тренутку кад је турска најезда била уништила велики део рукописног наслеђа и кад ослабљене и често опустошене или разорене цркве нису више имале снаге да одржавају високопродуктивне писарнице, које би обнављале и попуњавале фонд књига. Надомештајући то, штампарије су помогле старом језичком наслеђу да се боље одржи у изражајној традицији и чвршће укорени, што ће осигурати нужни културни континуитет и боље основе кад ново доба стави на дневни ред коначно уобличење националног књижевног језика.

У том процесу, наиме, битан удео имала је и културна традиција. Погрешно се мисли да је Вукова реформа одстранила и угасила традиционални слој књижевне лексике. Она га је, истина, у знатној мери редуковала, али је доста тога адаптирано, усвојено и очувано, те знатан део нашег речничког блага не потиче ни из народних говора, ни из нове творбе, него из наше словенске традиције. Такве су нпр. речи *безумље, бесилодан, ближњи, блудити* и *блуд, брак* и *брачни, битан, бдети, васпитати* и *васпитање, вест* и *весник, древни, житељ, жртва* и *жртвеник, жезло, завеса, завештати, зајмодавац, златник, знамење, здање, избављење, искрен, искусити* и *искушење, лицемер* и *лицемерје, мучитељ, наслеђе, наставник, насушни, начело, неодовати, оклеветати, свештеник* и још много сличних речи, од којих су неке задржале известан архаичан призвук или везаност за специфичну давно насталу терминологију, али су се многе просто помешале с народним речима, богатећи ону ризницу нашег језика коју осећамо као своју народну.

У одржавању те историјске окоснице наше језичке културе и ублажавању оног понора којим је турско ропство пресекло њен развој наше старе штампарије одиграле су часну улогу, непролазног значаја.

ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ

СТАРА ШТАМПА КАО РАЗВОЈНИ СТУПАЊ ЋИРИЛИЦЕ

Свака нова техника писма неминовно доноси новине у типологији, норми и лику писма. Док у ручном писму знатан дио његове примјене остаје зависан од писара, који прилагођава писмо датој прилици и условима у којима се остварује текст – уз знатну слободу индивидуалних поступака и тражења специфичних рјешења, дотле штампа по својој природи тражи унапријед створене норме, по којима се припремају штампарске гарнитуре. Сваки нови рез слова неминовно има и свој нормативни и типолошки аспект. Поготово је тај аспект био значајан и далекосежан у најстаријој ћириличкој штампи и у раду и опредјељењима наших првих штампара.

Поткрај стољећа, посебно овог нашег, сустиже се неколико битних јубилеја наше азбуке. У вријеме блиско петстотој годишњици ћириличке штампе навршава се и 800 година од прве сачуване српскословенске књиге – Мирослављева јеванђеља, хиљаду година од најстарије датиране ћирилице – Самуилове плоче, а приближно један вијек је старији сам настанак ћирилице, док је основно Ћирилово творачко дјело – стварање глагољице као првог словенског писма – још коју деценију старије (настала је године 862/863).

Тако је ћирилица ушла у нашу штампу шест вјекова након свог настанка и три вијека по писању Мирослављева јеванђеља, у ком је посвједочена српска редакција, тј. српска примјена и варијанта словенског ћириличког правописа. Штампарство се, дакле, појавило послије једног дугог развоја словенског писма и његове ортографије, који је условио и лик језика и писма у штампи. Развој самог писма неодвојив је од ортографије (правописних обичаја), јер од ње зависи састав азбуке и инвентар слова, њихово значење и варијације. Да би се јасније схватили и одредили мјесто и удио наше старе штампе у том развоју, набројићемо у најсажетијем виду главне ступњеве у животу нашег писма и његове мијене.

(1) **Настанак словенске азбуке**. Нема мјеста сумњи да је Константин Солунски (пред смрт закалуђерен под именом Ћирило или Кирил) сачинио глагољицу као прву словенску азбуку. По форми, очигледно намјерно, сачинио је као оригинално писмо, у коме ниједно слово није било једнако тадашњем ни грчком ни латинском узусу. По суштини пак и по системским одликама глагољица је ипак изведена из грчког писма, само прилагођена словенском гласовном систему, који је био много богатији (разноликији) од грчког, и у вокализму и у консонантизму. Проблеме које је то наметнуло ријешио је изванредно умно и прецизно, тако да се велики дио његових рјешења и дан-данас одржава у словенским писмима. Већином је сваки глас (фонема) добио посебно слово или диграф (двојно слово); за самогласнике *о, и* увео је по два слова, како је било и у грчком; за сугласник типа *ѣ* у словенским грцизмима (*анђели* и сл.) увео је посебно слово (тзв. ђерв, у ћир. **ћ**, које је Вук Караџић диференцирао на **ћ** и **ђ**), али није увео паралеле за грчка слова тхету, кси и пси, с разлогом их не сматрајући потребним сло-

венском систему; специфично је ријешио, вјероватно због посебног стања у словенским говорима око Солуна, писање меких сугласника и самогласника иза њих, тако да ће се тек у каснијем развоју ћирилице наћи рјешење погоднije за шири словенски простор; у склопу тога једним словом се представљало касније **ѣ** и **ꙗ**, такође касније **е** и **ѥ**; истини за вољу, изгледа да је – мимо реалне потребе – био увео још по једно слово за *x* и *ū*, али је то убрзо потиснуто, тако да се није ни пренијело у ћирилицу. – Константин је установио и словенски азбучни ред, који се углавном одржава и у данашњим ћирилицама: слова за гласове подударне с грчкима поређао је по грчком реду, а специфична словенска (упамћено је у традицији да их је било 14) углавном на крају азбуке, осим што је неколико сугласника уметнуо у грчко-словенски азбучни низ (нпр. Б и Ж).

Скоро сва ова рјешења пренесена су и у ћирилицу, те је и она с разлогом понијела Ћирилово име.

(2) **Настанак ћирилице и њене типичне ортографије**. Прва ћирилица настала је вјероватно крајем IX вијека у бугарској држави. Одатле се убрзо раширила и по словенском југу докле год је допирао византијски културни утицај и истиснула глагољицу (послије краћег или дужег двоазбучног раздобља), која се одржала у Хрватском приморју и у Истри. Послије христијанизације ћирилица је овладала и у Русији, гдје се глагољица није ни била озбиљније укоријенила. Ћирилица је настала кад су ученици Ћирила и Методија добјегли из Моравске и донијели са собом њихову глагољицу, затичући на југу само грчко писмо, у некој мјери и његову импровизовану примјену за записивање словенских ријечи и имена. Прва ћирилица била је комбинација грчких слова за заједничке грчко-словенске гласове и глагољских слова или њихових упрошћених замјена за посебне словенске гласове. У погледу састава азбуке углавном је пресловљена Ћирилова глагољица, с тим што су за писање грцизама додата и она грчка слова која Ћирило није био пренио у глагољицу (тхета, кси, пси), а с друге стране у источнијој ћирилици није пресловљавано глагољско „ћерв".

(а) У складу с тадашњим словенским вокализмом писало се нпр.:

соухъ, пѫть, рѫка, десѧть, мѧсо, сънь, дьнь, дымъ, рыба, вѣрьно, звѣзда, грьло, грьмѣти, сльза, ан(ъ)гели

(данашње ријечи сух – **оу** се и тада изговарало као *у*, пут, рука, десет, месо, сан, дан, дим, риба, верно/вјерно, звезда/звијезда, грло, грмети/грмјети, суза, анђели). Ово су били добро нађени и зато стабилни обрасци, којих се и данас држе старословенисти кад наводе грађу из тог доба.

(б) Испрва су у ћирилицу досљедно пресловљавана и недовољно прецизна Ћирилова рјешења у погледу писања меких сугласника (посебно *j*) и самогласника иза њих, по обрасцу типа:

ѣвлѣти, емлете, ѣвление, поклонѣти, сѣѣти, дѣѣниѣ

(изговор типа јављати, јемљете, јављеније, поклањати, сѣјати, дѣјанија).

(в) Ова ортографија, заједничка за глагољицу и рану ћирилицу, убрзо ће се замијенити развијенијом. Успостављен је системски знак п р е ј о т а ц и ј е, који се писао спојено са сљедећим вокалским словом, а означавао је глас *j* или умекшаност претходног сугласника. Тако је приказани ортографски образац замијењен прецизнијим, типа:

ꙗвлѣати, ѥмлѣете, ꙗвлѣније, поклоньати, сѣѣати, дѣѣанија.

До овог система дошло се већ у XI вијеку (нпр. у Остромирову јеванђељу), али је он тек поступно стекао превласт, каснећи нарочито на српском културном простору.

Даљу еволуцију ортографије пратићемо само у српској језичкој култури.

(3) **Успостављање српске редакције**. Сачувани су само неки остаци и трагови употребе глагољице на српском простору, јер је смјена азбука извршена у преднемањићко доба, из ког немамо сачуваних писаних споменика. Свакако су у то доба успостављене основне одлике српскословенске ортографије, тзв. српске редакције, јер се она у првим нашим сачуваним књигама – Мирослављевом и Вукановом јеванђељу – испољава као зрео и развијен систем. Њене основне одлике, тј. разлике од доминантних обичаја у руској, бугарској и тадашњој македонској ћирилици, у потпуном су складу са српском, односно штокавском еволуцијом гласовног система: из глагољице је преузето **ћ** (= *ћ*), сугласник врло битан у штокавском консонантизму; **s** је замијењено са **з** (тога има и у другим редакцијама); слова за некадашње назалне вокале (тзв. јусови) замјењују се на штокавски начин; гаси се разлика између јерова (слова за некадашњи тврди и меки полугласник), при чему се уопштава слово **ь**; добро се одржавају јат (**ѣ**) и јер (**ь**) у јаком положају, обоје уз ослонац на штокавско језичко осјећање; по традицији се мање или више одржава и јер (**ь**) у слабом положају (иако се изгубило у говору), као и јери (**ы**) послије изједначења са *и*. Образац приказан горе под (2а) добија дакле овакав вид:

соухь, поуть, роука, десеть, месо, сьнь, дьнь, дымь (димь), рыба (риба), вѣрьно (вѣрно), звѣзда, грьло, грьмѣти, сльза, ан(ь)ћели.

(4) **Еволуција српскословенске ортографије**. У средњем вијеку није било установљене правописне норме, ни опште ни редакцијске. Може се само говорити о преовлађујућим обичајима (у неким поступцима и врло досљедним), а њихово варирање и избор варијабилних образаца зависили су од писара и предложака. Ипак се може начелно пратити системска еволуција и њени ступњеви. Уз доста уопштавања, могу се у српској редакцији разликовати углавном три вида или развојна ступња ортографије, који се разликују донекле и у досљедности примјене одлика српске редакције изложених под (3), а највише по другим поступцима.

(а) Рана српскословенска ортографија засвједочена нам је у немањићкој држави на самом свом измаку, од књига само у Мирослављевом јеванђељу (текст главног писара) и код неких писара у Вукановом јеванђељу (писаном код Раса). Названа је у филологији зетско-хумском ортографијом, али је ван сумње да се својевремено примјењивала и у рашким предјелима. Њене диференцијалне одлике у ствари су у већој архаичности: по типу је ћирилско-глагољска, са још неразвијеним системом прејотације. И за њу, дакле, вриједи образац приказан под (2б):

ѣвлѣти, емлете, ѣвление, покланѣти итд.

Архаичност се огледа и у томе што јусови још нијесу потпуно уклоњени као графије, али су изгубили традиционалну системску улогу, па се употребљавају као варијанте одговарајућих вокалских слова. Недовршена замјена јусова довела је и до мијешања **ю** и **оу**.

(б) Развијена српскословенска ортографија плод је дјелимичног саображавања ране ортографије ортографским узусима источнијих редакција, што је проистекло из пуног судјеловања српске језичке културе у културној и језичкој заједници православних Словена; том судјеловању био је темељни ослонац успостављање српског удијела у Светој гори и подизање Хиландара. Главне су системске одлике ове ортографије напуштање **ћ** (ћерва) и усвајање система прејотације – обоје саглас-

но са узусима православног Истока. У осталим појавама слиједи одлике ране ортографије изложене под (3), само с већом уређеношћу и системском досљедношћу; јусови се и графички одстрањују, што ће остати трајни разликовни знак српске редакције према другима. Усвајање прејотације имало је своје ступњеве. У првој половини XIII вијека прејотовани вокали примјењивани су у значењу *ја, је, ју*, али начелно не и за умекшавање сугласника; владао је, дакле, прелазни образац:

ꙗвлати, ꙗмлете, ꙗвленије, покланати итд.

У другој пак половини стољећа овладава потпуна примјена развијеног обрасца, приказаног под (2в):

ꙗвлѣати, ꙗмлѣете, ꙗвлѣеније, покланѣати итд.

Тада је српскословенска ортографија достигла врхунац системске досљедности, једноставности и рационалности, те се њени обрасци, почев од Даничића, употребљавају и за нормализовано филолошко писање ријечи и текстова српске редакције. Системској досљедности доприносила је и редовна употреба омеге за *о* на почетку ријечи и слога („непокривено" *о*, нпр. ѡко, приѡбрѣсти) као и само спорадична употреба **ї** (десетеричног) и **ѕ** (лигатурног).

Ова ортографија названа је у филологији р а ш к о м, али је она у једнакој мјери владала и у Зети; један од најрепрезентативнијих њених споменика, Иловичка крмчија, писан је у Боки. Босна је пак остала изван овог ортографског саображавања са Истоком и углавном се и даље држала архаичних узора ране ортографије. То важи и за ћирилицу у западнијим приморским предјелима, као и за онај дио Хума или Захумља који се измакао јурисдикцији немањићке државе и српске цркве.

(в) П о з н а с р п с к о с л о в е н с к а о р т о г р а ф и ј а карактерише се постепеним наслојавањем поступака који су ушли у обичај или узели већег маха почев од XIV вијека, иако неки имају преседане и у претходном периоду. Претежно су манирског карактера, и имају ослонце у источнијим редакцијама, као и у грчкој ортографији као заједничком узору. Уведено је акцентовање (али великим дијелом формално и манирско), уведена је норма предвокалског **ї**, а тиме се – као и честим писањем **е** обичног и широког и **аа** умјесто старијег **аѣ** и др. – смањила примјена прејотације, каткад се пише **ъ** и **ѕ**, губи се раније добро разликовање **ѣ** и **е**, итд. Уведена је, међутим, и једна рационална и важна новина: размак између ријечи, које су се раније спојено писале гдје није било каквог интерпункцијског знака. Ове дуго наслојаване појаве кулминирале су у XV вијеку, а Константин Филозоф настојао је у Ресави да уреди и нормира овакву ортографију; она је ипак у појединостима остала и даље врло неуједначена, те је уобичајени термин р е с а в с к а ортографија врло услован.

У том доста разноликом виду она је ушла и у српскословенску штампу, без икаквог реформисања и нормирања, али уз неке редукције, упрошћавања и типизирања која је доносила сама техника писма. Подробнији подаци о ортографији изложени су у Лексикону (в. *Правопис српскословенских књига*).

(5) **Развитак брзописа**. У свом настанку ћирилица је из грчког преузела само унцијално (уставно) писмо, а не и византијски минускул – писмо настало у развоју брзописа, курзива. Она је сама у свом развоју стварала писмо које има неке битне одлике минускулних писама, тзв. брзопис. То је најбитнија новина коју је у самом лику нашег писма донио средњовјековни развој. У старије доба брзопис се документује у писмима наших владарских канцеларија. Добро је потврђен у Милутиново доба, али то је тип писма који је имао доста варијација и сталну еволуцију. Из српских канцеларија пренио се и у босанске, па је и тамо имао своју примјену и развој; касније

ће неки облици из западноћирилског брзописаући и у католичку ћириличку штампу. У средњовјековном развоју нашег писма облици настали у брзопису утицали су и на облик појединих слова у уставу, а постојали су и прелазни видови писма, тзв. полуустав.

(6) **Штампана ћирилица**. Најдалекосежнији типолошки и нормативни избор који су направили први ћирилички штампари у томе је што су свој курент уобличили по угледу на уставно писмо, а не на брзопис – за разлику од латиничке и грчке штампе, чији је курент заснован на минускулу. То ће остати трајна одлика штампане ћирилице, у којој верзал и курент не представљају морфолошки различита писма. Истина, у ликовима слова српскословенских штампарија има облика на које је утицао брзопис – на примјер неки видови асиметричног **ч**, лигатурног **у** и др. Међутим, и та слова су уставно стилизована, а нијесу ни преузета непосредно из брзописа, него су такви облици били својствени и појединим видовима познијег рукописног устава, па су отуда преузети као модели штампаних слова.

У односу на рукописе штампа је уносила већу типизираност облика и на тај начин стварала основе њихове норме. Једноставношћу и рационалношћу добро пробраних облика одмах се истакла Црнојевићка штампарија. Она је донијела и највише типолошког помака. Иако су Ђурђева и Макаријева курентна слова уз једва два-три изузетка довољно аутентична у ћирилици и вјерна њеним облицима, постигнута је ипак дискретна модернизација. Једноставна слова без јаког контраста, рационалне величине и пропорција, уз ненаметљиву тежњу заобљеним ликовима, унијела су у нашу ћирилицу дах хуманистике. Испољиле су се склоности сличне онима које су латиничку културу навеле да од раније готице пређе на хуманистику, и у којима има и истинске хуманизације.

Занимљиво је да су и у току свог рада, као иновацију у слогу, цетињски штампари мало још појачали овај аспект свога писма, уводећи заобљено (али не геометризовано) слово **с**, које као врло често слово доста утиче на општи утисак о писму. Другом битном накнадном иновацијом отклонили су једну очигледно неуспјешну позајмицу – једну са осталим писмом неусклађену варијанту слова **р**. Штета је што нијесу замијенили и позајмљено слово **х** и моделирали га нпр. као Божидар Вуковић и Пахомије, код којих је и омега боље уобличена него цетињска; тиме би још потпуније задовољили начело да слова буду *ꙋ҆годна в҆сакому ѡ҆прочитајушт҃ому,* које је истакао Божидар, али су га и прије њега доиста постигли цетињски штампари.

Допадљив рез слова показују и гораждanske књиге (1519–1523). Он има нешто особенији, индивидуално маркирани рукопис, у коме се даје нешто више мјеста полууставним облицима, а у погледу благог контраста и величине слова оставља утисак свијетлог и рационалног писма. Али далеко већи значај има штампарско писмо Божидара Вуковића, који је засновао штампарство истовремено са Гораждanима. У основне одлике овог писма спада најприје његова апсолутна аутентичност у нашој ћириличкој традицији; оно као да резимира и отјеловљује опште искуство наших знаних и још више незнаних писара – краснописаца, на чијем је труду живио наш ћирилички устав. И друга одлика: обиље ликова, јер су у Божидаровој штампарији неуморно резана слова – у четири величине, а унутар њих мноштво варијација – а тиме су се отварале велике могућности избора најуспјелијих облика. Божидаров штампар Пахомије од Црне Горе једини је од старих штампара чији нам се лични рукопис сачувао – на полеђини Божидарове задужбинске иконе; писмо је ту натписног стила, те није упоредива аналогија штампарском куренту, али открива рутинираног калиграфа, који је вјероватно доста утицао на моделирање или избор Божидарових слова.

Јеролим Загуровић постигао је несумњиву допадљивост свога слога прије свега одбиром из Божидарових модела, а само у мањој мјери иновирањем, вјероватно инспирисаним цетињским писмом. Стилски уједначен слог постигла је и Београдска штампарија. Он је осјетно крупнији од свих досад поменутих и по утиску рекло би се свечанији, али врло атрактиван. И он се дакле придружује најбољим остварењима наше старе штампарске калиграфије, која могу инспиративно послужити и у данашњим ликовним трагањима за стилском и украсном ћирилицом. Оскудна техничка опрема и занатски мањкава штампа у осталим домаћим штампаријама нијесу омогућили да се испољи калиграфски квалитет њихових узорака (нпр. у Рујанској штампарији), али је и то грађа од великог палеографског значаја.

Облици курентних слова праћени су у Лексикону у чланцима о штампаријама и књигама, а и у једном упоредном огледу под *Слова курентна*; у Албуму ће се моћи видјети, у избору К. Мано-Зиси, аутентични узорци слога, у размјери 1 : 1. Треба, међутим, знати да грађа наших старих штампаних књига остаје у највећој мјери необрађена, и палеографски и филолошки. Друкчије једва да може бити докле год старе књиге остају без фотоиздања, тј. у облику библиотечких ријеткости, које не би издржале интензиван истраживачки рад. Оно мало што је објављено већ свједочи да за објављивањем слиједе и истраживачки плодови.

Да није како је, да наш ужи и шири земљопис, физички и културни, није опет овако раздешен *расхишћењем и раздрањем* наопачке извртуте историје – светковина ове велике културне годишњице и вјековнице једино би долична била ако би се *са великим ћошашћањем* наставило оно што је срећно започето узорним фотоиздањима двије црнојевићке књиге – Октоиха првогласника и Псалтира. Недостаје им ипак и јефтино црнобијело издање, већег тиража (разумије се, и тада јасни снимци 1 : 1), јер су већ постале ријеткост. У том прегнућу не би се требало зауставити све док се не објаве свих четрдесетак наших старих штампаних књига или њихових сачуваних остатака; а уз њих свакако и неколико књига из румунског штампарства, с којим нас вежу двосмјерне културне везе. Овај низ лијепо би допунио и упоредни албум, на примјер видова и огранака раног словенског штампарства, уз који пробрани снимак из западног и грчког раног штампарства.

Ово је, разумије се, сада само утопијска мисао и неиспуњени дуг, али дуг који се неће угасити с проласком јубилеја, нити тиме што је као цјелина изван моћи. Треба се ипак надати да ће се моћи бар понешто урадити у том смјеру, и на прескок, и у скромнијој изведби. Не треба зазирати ни од црнобијелих издања, по могућности с пробраним придодатим колор снимцима, уз један услов: да факсимили буду јасни и у сразмјери 1 : 1. Овај услов, нажалост, није испуњен у постојећим издањима Октоиха петогласника црнојевићког (тј. његових очуваних фрагмената) и Рујанског четворојеванђеља; издања су и овако врло корисна, али тиме ипак оштећена, што би требало избјећи кад се одабере неки наредни корак. У погледу могућног избора споменули смо у Лексикону да београдска Универзитетска библиотека има примјерак јеванђеља штампара Макарија и његовог ктитора војводе Басараба из 1512, а има и с њим тијесно повезано београдско издање из 1552. И давно је требало да се фототипски издају, и то не једно без другога; надајмо се да се за ово неће чекати 450–годишњица Четворојеванђеља београдског из 1552.

Била би мала културна светковина ако би се било које здраво зрно додало нисци започетој двјема пресликаним цетињским књигама, којима се сад придружује и остатак Молитвеника црнојевићког (требало би у боји и издање Петогласника); разумије се – не по цијену занемаривања рада око драгоцјених рукописних споменика.

Опште напомене о Лексикону и књизи у цјелини

У закључку овог уводног дијела наше монографије, а и саме ове посљедње теме о писму као битне у цијелој обради, треба рећи неколико ријечи о поглављу које слиједи, под насловом *Лексикон срйскословенскоī шīамйарсшва.* И за лексиконску обраду као и за цијелу књигу, побуда људи који су се трудили о њој да послу приступе управо пред петовјековну светковину свакако је одавање признања незаборавном чину војводе Ђурђа Црнојевића и сјајном дјелу самоосмога Макарија (са још седморицом нажалост незнаних штампара) – признање које је на почетку ове књиге изречено примјереним ријечима Мирослава Пантића, објављеним још 1974 (у Посебним издањима САНУ бр. 476). И за Лексикон важе тематски оквири и основни циљ који су на почетку књиге заједнички предочили уредништво и аутори – да се у најосновнијим цртама као цјелина предочи дјело свих штампара српскословенских књига, на челу с Ђурђем и Макаријем.

При свем обиљу литературе о старом штампарству, синтетичка дјела која би пружила прегледан увид у српскословенско штампарство као цјелину појављивала су се само изузетно. Љубомир Стојановић, прави зналац ове материје, написао је почетком овога стољећа цјеловито дјело под насловом „Старе српске штампарије", и многи његови налази и оцјене задржали су трајан значај. Ипак, то је врло сажет приказ (знатно сажетији и од овог сада припремљеног), а многи нови налази до којих се касније дошло учинили су га и застарјелим. Темељно дјело Дејана Медаковића „Графика српских штампаних књига XV–XVII века" (1958), иако има карактер дисертације а не енциклопедије, служи већ деценијама као главни лексикон о материји цјеловито узетих српскословенских књига. Иако специјализовано усмјерена на ликовне елементе штампе, она је проткана и другим подацима, а многи налази и судови из ње уткани су и у наш Лексикон; он је, међутим, друкчије и општије усмјерености, уз посебну пажњу писму, те се у њему прати и она материја која је била изван тематике Медаковићеве књиге, наравно на сажетији, енциклопедијски начин.

Уз то, послије те књиге дошло је и до важних открића, нарочито о Божидару и Виценцу Вуковићу и њиховим посљедовательима, те је томе посвећено доста пажње у Лексикону. Напредовала су и истраживања графике, али њихова оцјена није у компетенцији филолога, те је то препуштено компетентној обради С. Петковића у уводном прилогу. Ни у Лексикону, ипак, није заобилажена графика, али је она тамо праћена у првом реду као свједочанство веза међу штампаријама и књигама, а украсни иницијали посматрани су прије свега као вид писма. Својим општијим и допунским карактером још неке теме заслужиле су да се издвоје из азбучног поретка Лексикона, те да их обраде људи који су се њима интензивно бавили и у свом ранијем професионалном раду, па је и то добро дошло да допуни и продуби обраду у Лексикону. Без илустративног албума – посебног, придодатог или утканог – само је половичан сваки опис старе књиге, а знаначким одбиром Катарина Мано-Зиси допунила је и саму вербалну обраду; штета је што је била у погледу броја и боје снимака спутана оквиром финансијских и других околности. – Остали задаци ове књиге пали су на азбучну лексиконску обраду.

Замисао о књизи и њеном лексиконском дијелу као средишњем усвојио је 1991. Старословенски одбор САНУ, који окупља сараднике из Академије и Народне библиотеке, с београдских и новосадских факултета и из других установа, а предсједава му ових година потписани; то је подржало и Одељење језика и књижевности САНУ, које је за главног уредника именовало свога секретара, академика Мирослава Пантића. Приређивање рукописа књиге пало је највише на сараднике Старословенског одбора САНУ, с тим што је највећи дио посла извршен у Институту за српски језик, који има и свој Старословенски одсек, а било је сарадње и из Библиотеке Матице

српске; приређивање Албума узела је на себе К. Мано-Зиси, сарадница Народне библиотеке, из које је било и још помоћи у приређивању књиге. На самом Лексикону, у припремној фази посла, било је и тимског рада, који је убрзао посао (у прибирању података и преписивању и др., имена сарадника в. на стр. 72); писање цијелог текста пак, а тиме и сва ауторска одговорност за њега, пало је у дио потписаноме. Ваља зато да додам коју ријеч о карактеру и концепцији обраде.

* * *

Амбиција обраде, то одмах треба истаћи, никако није била да подаци буду потпуни – у смислу библиографског стручног поступка, садржаја књига и њихове очуваности, уочених варијаната и др., поготово не у погледу историографије сазнања о књизи; подаци су из доступне грађе углавном слободно одабирани, колико се учинило да треба за једну општију представу о издању. Расположиво вријеме – углавном у оквиру једне много чиме истрзане године дана – допустило је, нажалост, консултовање само једног дијела релевантне литературе, и то у огранку филолошке материје којом се раније нијесам професионално бавио. И сама замисао књиге била је да се сачини један општи информативни приказ (и за стручне и за шире културне кругове) наших десетак старих штампарија, њихових четрдесетак колико-толико очуваних књига и онога што се зна о нашим старим штампарима; а све то – на врло сажет начин, уз уздржано трошење простора и у стилу краћих енциклопедија или лексикона.

Али је циљ свакако био прије свега тачност онога што се каже, информативна прегледност, стручна објективност у оцјенама и разложност у опредјељивању између многих несагласних оцјена које су се испољиле у литератури коју сам консултовао; укратко: мотив је био истинољубивост и практичност. Тежња практичности утицала је и на формулисање насловних одредница за азбучни ред. Учинило се непогодним да се све *штамйарије* или неколико њих нанижу под том ријечју, гдје би некако затрпале једна другу; зато се прибјегло придјевско-именичким називима, на које библиографи у неким случајевима нијесу навикнути. Чини се исто тако погодним да одреднице о књигама буду у низу кад се тичу исте врсте књиге (нпр. узастопно сви псалтири, а онда и сви служабници итд.); зато се прибјегло инверзним насловима, нпр. *Четворојеванђеље беоīрадско* (а не „Београдско четворојеванђеље" што је за друге прилике погодан назив). Тежило се и краткоћи одредница, јер опширни називи чине силни терет нашег савременог израза.

У плану рада није било истраживање на примјерцима књига, него селективно и критички просуђено (али не полемичко) преношење и дефинисање онога што се нађе као објелодањено. Ипак је већ само тражење разложних оцјена, одбира и закључака у некој мјери наметнуло да се испитује и материја. У том смислу је у Лексикону нешто јаче заступљен палеографски приступ, тј. подробније је праћено само писмо у старим књигама. У њега се библиографи обично знатније не удубљују, а као похвални изузетак од тога уочена је скромна (шапирографисана и без клишеа), али врло садржајна књига Вере Лукјањенко (*Лукјањенко 1979*; до ове књиге сам дошао захваљујући колегама из НБС). Утисак је да у литератури умјесто стварне анализе писма преовлађују оцјене одока, некад увјерљиве, али почесто и очигледно непогођене, па је провјера изискивала испитивања. Штета је што у САНУ немамо (ми филолози) добру оптичку опрему, јер би се прецизним упоредним испитивањем слова у разним књигама могло још подоста сазнати о њима; овако сам се морао служити само импровизованим петоструко увећаним пројектовањем ликова слова, недовољно квалитетним за прецизна мјерења и упоређивања. Неизбјежно је било и удубљивање у показатеље византијско-словенског календара, ради чланка у Лексикону *(Дāтāција сīтарих књūга)* и суда у спорним датирањима; бављење тиме увјерило ме је у разложност оцјена

Љ. Стојановића. И други спорни аспекти старог штампарства изискивали су опредјељења у двоумицама, тражење оцјена, судова и аргумената – и мимо онога што се као готово могло наћи у консултованој литератури. – Понешто од тих трагања и двоумљења биће предочено у Нашем језику XXIX/3, а овдје нека о томе говори сам Лексикон српскословенског штампарства.

Приређивачима ове књиге у фази штампања придружио се и Миљко Ковачевић, сарађујући у реализацији много више од уобичајених послова техничког уредника. Свему послу око Лексикона и цијеле књиге усрдно су помогли и многи људи чија ће имена остати непоменута, попут имена многих посленика у старим књигама – људи који раде у библиотекама, уз ксеро-апарате и у другим службама. Нека се подразумијева и њихов удио у овоме што ћу на крају рећи у име аутора, приређивача и других сарадника, колико угодим и њихове побуде.

* * *

Трудом око ове књиге жељели смо да одамо част дјелу наших старих штампара – знаних, једва знаних и незнаних; дјелу скромном у тадашњем размаху штампарске културе по Европи, али дивљења вриједном у сумрачним приликама чијој је неумитној тмини настојало да се опре. Истовремено смо жељели да у стицању цјеловитијих основних представа о том дјелу помогнемо онима који нијесу били у прилици да их сами приберу. Ово старо раздобље представља неопходно прво поглавље у обради историје нашег штампарства коју људи од струке дугују култури свог народа. За овом синтезом или – надајмо се – њеном бољом замјеном требало би да услиједе цјеловите обраде раздобља ускрсавања наше штампане ријечи и прилика које су му претходиле, њеног обновљеног живота у славјаносрпском руху и коначно у лику који је утемељио Вук Караџић; разумије се, не по цијену занемаривања рада на ризницама и споменицима рукописног насљеђа. Нашло би се, свакако, у свему томе и доста поука како да његујемо своје савремено писмо.

У овој пак години која је пред нама, 7502-ој по старом рачунању, на првом је мјесту почаст онима што су године 7002, усред староцрногорских врлети, ужегли лучу чији сјај није замаглила ни протекла половина миленијума.

МИТАР ПЕШИКАН

ЛЕКСИКОН СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ШТАМПАРСТВА

Приредио

МИТАР ПЕШИКАН

Одреднице су разврстане по азбучном реду, али је унутар група одредница које имају заједнички први део примењиван логички и хронолошки редослед, а не формални азбучни.

Наводи из старих записа дати су под наводницима ако им је језик осавремењен (преведен на данашњи српски), а под полунаводницима ако су само транскрибовани.

Илустрације укључене у Лексикон не одржавају стварне размере из изворника, него су обично увећане или умањене. О реалним размерама сведочи Албум, у ком су снимци у начелној сразмери 1:1.

Текст Лексикона написао је Митар Пешикан. Сарадња у припреми: Ксенија Минчић-Обрадовић, Мирјана Стефановић и Андреј Пешикан. Консултативна сарадња: Лазар Чурчић и Катарина Мано-Зиси. Сарадња у приређивању: Миљко Ковачевић.

Садржај по тематском реду

ПРИСТУПНИ ЧЛАНЦИ

Гутенберг. – Европско штампарство XV века. – Венеција. – Словенско штампарство.

Штампарије српскословенске. – Књиге српскословенске. – Слагачки елементи. – Слова курентна. – Слова верзална. – Иницијали. – Насловно писмо. – Заставице. – Илустрације. – Оквири.

ЦРНОЈЕВИЋКА ШТАМПАРИЈА

Ђурађ Црнојевић. – Црнојевићка штампарија. – Словна гарнитура Црнојевићке штампарије и редослед рада на књигама. – Октоих првогласник црнојевићки. – Октоих петогласник црнојевићки. – Псалтир црнојевићки. – Молитвеник црнојевићки. – Четворојеванђеље црнојевићко. – Макарије од Црне Горе. – Макарије, штампар у Румунији. – Ободско питање. – Грб Црнојевића.

ВУКОВИЋКА ШТАМПАРИЈА

Божидар Вуковић. – Виценцо Вуковић. – Вуковићка штампарија. – Грб Божидара Вуковића и други амблеми Вуковићке штампарије.

Служабник Божидара Вуковића. – Псалтир Божидара Вуковића. – Зборник за путнике Божидара Вуковића 1521. – Зборник за путнике Божидара Вуковића 1536. – Октоих петогласник Божидара Вуковића. – Минеј празнични Божидара Вуковића. – Молитвеник Божидара Вуковића.

Пахомије од Црне Горе. – Мојсије Дечанац. – Теодосије. – Ђенадије.

Псалтир Виценца Вуковића 1546. – Зборник за путнике Виценца Вуковића 1547. – Служабник Виценца Вуковића. – Зборник за путнике Виценца Вуковића 1560. – Псалтир Виценца Вуковића 1561. – Октоих петогласник вуковићки други.

НАСТАВЉАЧИ ДЕЛАТНОСТИ ВУКОВИЋКЕ ШТАМПАРИЈЕ

Стефан Скадранин. – Триод посни Стефанов. – Скадарска штампарија. – Занети, Камило. – Триод цветни скадарски.

Јаков од Камене Реке. – Зборник Јакова од Камене Реке.

Загуровић, Јеролим. – Јаков Крајков. – Загуровићева штампарија. – Псалтир Загуровићев. – Молитвеник Загуровићев. – Служабник загуровићки први. – Служабник загуровићки други. – Зборник 'Различније потреби' Јакова Крајкова.

Зборник мали Стефана Паштровића. – Стефан Паштровић. – Сава Дечанац. – Рампацето. – Буквар Саве Дечанца и Стефана Паштровића.

Псалтир Ђинамијев. – Ђинами.

ГОРАЂДАНИ

Горађанска штампарија; Горађани у румунском штампарству. – Божидар Горађанин. – Љубавићи. – Радоје.

Служабник горађански. – Псалтир горађански. – Молитвеник горађански.

РУЈНО
Рујно. – Рујанска штампарија. – Четворојеванђеље рујанско. – Теодосије.

ГРАЧАНИЦА
Грачаничка штампарија. – Октоих петогласник грачанички. – Никанор. – Димитрије.

МИЛЕШЕВА
Милешева у српском штампарству. – Милешевска штампарија прва. – Милешевска штампарија друга. – Псалтир милешевски први. – Молитвеник милешевски. – Псалтир милешевски други.

Данило. – Никанор. – Сава. – Мардарије (игуман бањски). – Мардарије (штампар Милешевски). – Теодор. – Дамјан. – Милан.

БЕОГРАД И МРКШИНА ЦРКВА
Београдска штампарија. – Четворојеванђеље београдско. – Мардарије. – Радиша Дмитровић. – Гундулић, Тројан.

Мркшиначка штампарија. – Четворојеванђеље мркшиначко. – Триод цветни мркшиначки. – Живко. – Радул.

ЈОШ НЕКЕ СРПСКОСЛОВЕНСКЕ КЊИГЕ
Псалтир српскословенски непознате штампарије. – Минеј празнични Коресијев. – Триод цветни Јована Светогорца.

ДРУГИ ОПШТИ ЧЛАНЦИ
Формат књига и слога. – Датација старих књига. – Сигнатура табака и листова. – Језик српских штампаних књига. – Правопис српскословенских књига. – Цена књиге. – Изгубљене књиге.

Читаоцима који желе да целовито прочитају Лексикон може се препоручити да чланке читају овим редом којим су наведени у тематском садржају, а не по азбучном реду, како су распоређени у књизи.

ЛЕКСИКОН СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ШТАМПАРСТВА

БЕОГРАДСКА ШТАМПАРИЈА, иако спада у позније старосрпске штампарије и штампала је само *Четворојеванђеље беоīрадско* 1552, заузима истакнуто место у старом српском штампарству због високог квалитета своје штампе. Истовремено она је сведочанство значајног укрштања културних токова: на несумњив начин испољили су се утицаји и Црнојевићке штампарије и румунског штампарства из његовог првог, Макаријевог раздобља. И ова румунска, конкретније – влашка традиција носи печат јасних утицаја цетињског преседана, али се они у београдској штампи нису свели на посредно допирање преко Влашке, него се испољило и непосредно угледање на црнојевићке књиге. При томе иза слога штампарије стоји и прворазредни калиграф и сигурна граверска рука. Не знамо колико се та врло успела изведба може везати за штампара *Мардарија*, који ће десетак година касније и сам покренути последњу старосрпску домаћу штампарију (в. *Мркшиначка шīамīарија*) и у њој 'рукоделисати слова от железа и меди' – али не достижући квалитет београдског модела. Ни у самој Београдској штампарији високи квалитет узорка и гравирања нису дошли до пуног изражаја због извесне неуједначености висине слова и непотпуног равнања у реду, а ти ће се недостаци у Мркшиној цркви испољити много изразитије.

О штампању и штампарима знамо само оно што сведочи поговор. У свом општем делу он почиње истим текстом као и у Макаријевом влашком четворојеванђељу из 1512, узимајући даље и неке формулације из записа Божидара Вуковића, а наведени су и доста одређени подаци о раду на књизи. Из њих видимо да је кнез *Радиша Дмиīровић* прибавио штампарску опрему и слова ('с'ставих слова на типарех') и онда изненада умро, а затим је Тројан Гундулић 'от великаго града Дубровника' преузео опрему („форме"), пренео је у своју кућу и ту штампао цело јеванђеље ('почех и сврших'). Штампар му је био ('повеленијем господина Тројана Гундулића трудих се о сем писанији') јеромонах Мардарије из манастира Мркшина црква, који ће у каснијем запису још додати да је отачаством од реке Дрине.

При оцењивању овог старобеоградског писма треба имати у виду да су се његови творци одлучили за крупни, свечани слог, што онда утиче и на стил слова. По висини слова и редова (10 редова 92 мм) овај рез надмашује све друге резове у старом српском штампарству, осим рујанског. Зато по првом утиску највише личи на писмо из Макаријевих влашких издања, које је такође крупно и свечано. Ипак уочавамо и разлике; Макаријево писмо више је геометризовано (чисто кружно широко О, слична варијанта С, симетрично Ч и др.) и смањеног је контраста (разлике у дебљини линија), док је београдски модел више ослоњен на живи калиграфски потез, а фине танке линије јасно контрастирају с дебљима, иако ни ове друге нису превише задебљане.

У облицима слова на цетињске узоре директно подсећају јат (неакцентовано) с врло кратким вретеном, ниско У лигатурно, асиметрично благо нагнуто Ч с дубоком чашицом. Не понавља се ни дугачко Х

Београдска штампарија. Слова из Четв. београ. и из Макаријевих издања у Румунији.

из влашког узорка, него се узима асиметрично скраћено, али не на онај начин као цетињско, већ варијанта сагласнија с вуковићким узорима. И ортографија је слична црнојевићкој: углавном изостаје дебело јер, редак је пајерак, тежи се једноставном слогу; београдски слог је без једноредног верзала, какав је на самом почетку био и црнојевићки, али је касније прибегао великим словима. Угледање на цетињску штампу најјасније се документовало у уобличавању иницијала, непосредно прецртаваних с предлошка (в. о томе ближе под *Четворојеванђеље београдско*). У заставној графици недвосмислено се одразио ослонац на влашку штампу, јер се директно копира из јеванђеља 1512. заставица са угровлашким хералдичким знаком: врана између два дрвета која кљуном придржава крст (примењено је одразно копирање, као и за цетињске иницијале – исп. и под *Псалтир милешевски други*); несумњив је, међутим, и ослонац на црнојевићке заставице.

Истрајни штампар Мардарије продужиће традицију Београдске штампарије и примену њених слова и графике у Мркшиној цркви, негде на простору Косјерић – Ваљево (в. *Мркшиначка штампарија*).

БОЖИДАР ВУКОВИЋ, Божидар Вуковић од Ђурића Подгоричанин (у штамп. књигама), **Божидар Вуковић Зећанин** (на једној икони), оснивач и власник најзначајније српске штампарије у XVI веку („најважнији и главни за српски језик" како га квалификује његов син Виценцо), која је у Венецији радила под њим у распону од двадесет година (биће од 1519. до 1539), али с паузом од петнаестак година

(в. *Вуковићка шшамйарија)*. Рад штампарије продужиће се (на махове) и после његове смрти, до близу краја столећа.

До Другог светског рата о Божидару Вуковићу знало се само као о штампару, скоро искључиво по подацима из предговора и поговора његових књига. Послератна плодна архивска истраживања Јорја Тадића, Анике Сковран, Милоша Милошевића, Мирослава Пантића и других (у ослонцу на налазе заслужних италијанских истраживача Корада Марчанија и Ђира Ђанелија) открила су много података о његовом животу и делатности, у којој су имали удела, поред и одраније познатог сина и наследника Виценца, и неки други његови сродници (в. табелу *Божидар Вуковић и ње̄ови сродници)*. Откриле се да је био не само штампар него и трговац и значајна личност у друштвено-политичкој историји, која би – и да није његовог штампарства – имала значајно место у нашој историји у XVI веку. Посебно је значајна његова истакнута улога у важној грчкој дијаспори у Млецима, где ће пред крај живота постати и председник (гасталд) те заједнице (Братства Грка). Уделом Срба на челу с Божидаром то удружење фактички је постало грчко-српско, тако да му се – управо у доба Божидарова старешинства – даје дозвола за подизање цркве „грчког и српског народа" (della nazion Greca e Serva). Од посебног је значаја откриће два Божидарова тестамента; први је сам написао 5. фебруара 1533 (биће по млетачком рачунању, те је то реално година 1534), полазећи на некакву мисију у крајеве под турском влашћу, а други, диктирани, записан је 6. новембра 1539, кад је већ Божидар био смртно болестан.

Божидарова имена. Све је ово измакло уочавању предратних истраживача јер се није знало да се Божидар служио латинизованим именом *Дионизијус а Ве̄ула* и италијанизованим *Дионизио дела Већа* или *дала Већа* (Vechia, дијал. изговор прибл. „Већа" ум. „Векја", транскр. *Векија*). Презиме *дала Већа* или сл. носили су и његов син Виценцо и брат Никола, а с друге стране и његов шурак Гаспар, који се у једном документу записује као „Гаспаро син пок. Зорзија дала Већа" („messer Gasparo fo di

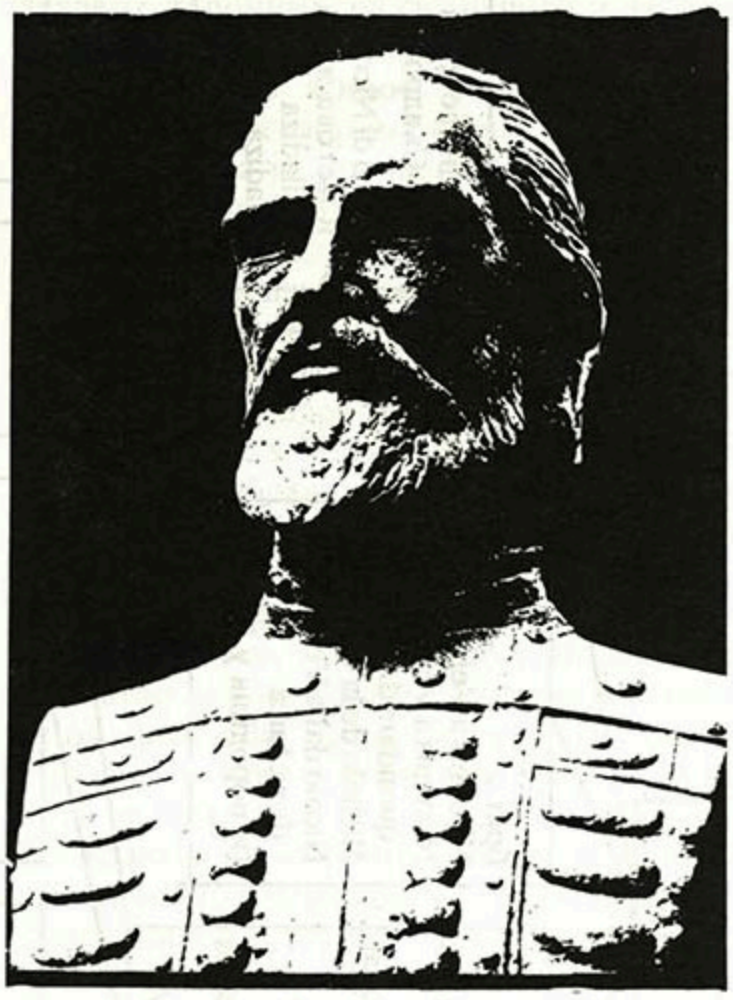

Војвода *Божидар Вуковић*. Рад Риста Стијовића.

messer Zorzi dalla Vechia"). Алтернативно се под овим именом помиње и Божидаров кум и ортак Вентурин дала Већа (ди Кордова). Помишљало се да је чланство у трговачком друштву могло бити разлог уједначавања презимена, и да је оно могло ићи од Божидара ка итал. ортацима а не обрнуто; с разлогом се, ипак, узима да је то изворно презиме Божидарове тазбине, које је он узео у млетачкој средини, а с њим и његов брат Никола (чија се тазбина презивала де Габијани). *Дала Већа* се у то доба и иначе документује као венецијанско презиме.

Изгледа да је Виценцо (в. *Виценцо Вуковић*) друкчије осмишљавао своје и очево романизовано презиме. Наиме, Божидар је другим завештањем наложио да му се тело „пошље у манастире на Зетском језеру и да се преда у Свети Спас, назван Старчева Горица" (писар је, не разумевајући топоним у диктирању, записао „Starze vegoriza"). Виценцо је у својој предговорној е п и с т о л и записао да је завет његовог оца извр-

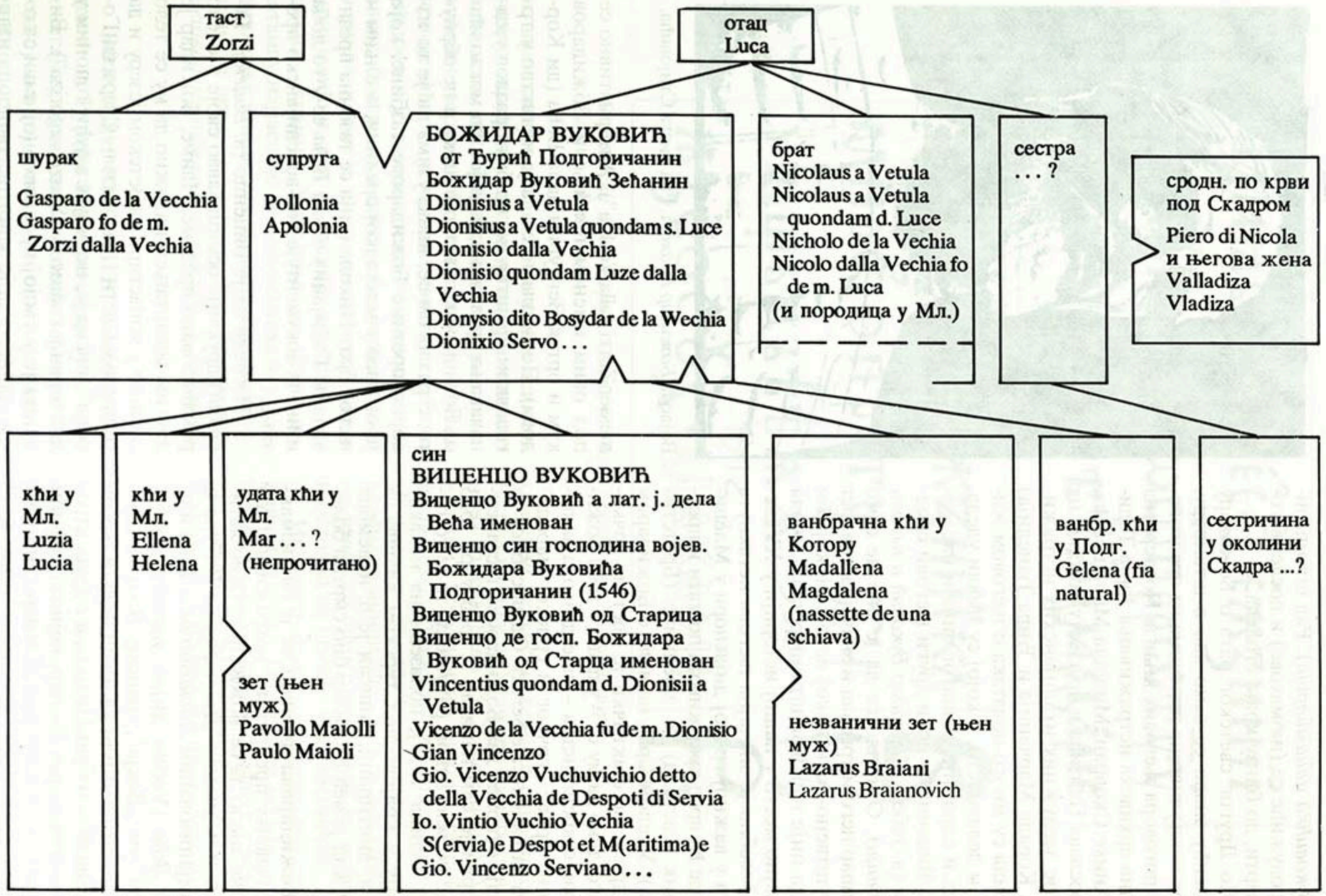

Божидар Вуковић и његови сродници (засведочена имена). Нису унета имена жене, тазбине и деце Божидарова брата Николе.

шен: '1540. на његово баштину мртво тело његово отнесено јест и покопано у цркве Старце горица'; а на почетку те исте епистоле (у Псалтиру из 1561) своје име наводи овако: 'Епистола господина Виценца Вуковића од Старица', и даље: 'Виценцо де господин Божидара Вуковић от Старца именован' (уместо раније формуле, у Пс. 1546: 'Виценцо Вуковић, а латинским језиком дела Већа именован'). Изгледа очигледно да је Виценцо овим хтео да повеже вуковићко романско презиме с топонимом „Старце Горица", данас острвце Старчево, где су откопавања по својој прилици открила Божидаров гроб (у капели призиданој уз Богородичну цркву, у околностима врло сагласним с прецизним одредбама завештања). Али остаје неизвено је ли ово једна од накнадних Виценцових генеалошких конструкција (којом презиме везује за посед, „баштину"), или су браћа Вуковићи, узимајући презиме Божидарове тазбине, налазили и неки свој основ за то – ако су имали какве завичајне или имовинске повезаности са Старчевом горицом.

Презиме *Вуковић* могли бисмо схватити као очинство (име по оцу, исто што и Вуков, будући да су тада облици на *-ић* чешће значили очинство него презиме и да Срби тада већином нису ни имали презимена), да томе не смета то што се (у лат. и итал. документима) Божидаров и Николин отац изричито именује Лука, па је вероватно да се Вуковић узима као право презиме (по неком даљем претку или лицу за које су се везали, а не по оцу). Ипак засад не можемо искључити из испитивања ни могућност адаптације. Кад је Божидар своје лично име по смисаоној сродности могао прерадити у Дионисијус и сл. (схвативши то ваљда као 'који Богу тежи' и сл.), можда је могао, у тежњи да му име не буде ничим маркирано као дошљачко, и име Вук (старије Влк) прерадити по неком сазвучју у Лука (евент. и уз неку асоцијацију на грч. lykos 'вук'). Остаје неодгонетнуто 'от Ђурић'. То је изведеница од имена Ђура, које је било обично у Зетској равници (према тур. прописима из друге пол. XV в.), а најпре је треба схватити као шире родовско име којему су припадали Вуковићи. Слична имена на *-ићи* често су добијала и значење топонима, па су значила и људе и локалитет.

Божидаров живот и делатност. У штампаним поговорима књига Божидар је посведочио да је „отачаством од града званог Подгорица". То не мора значити да се родио у самој Подгорици, али сведочи, као и приимак Подгоричанин, да је тамо живео пре пресељења у Млетке. На крају живота имао је некретнине (куће и др.) у Подгорици, око Скадра и у Бару. Поред законите породице у Млецима, имао је и иноче, и с њима ванбрачну децу: ћерку Магдалену, у Котору, којој је обезбедио да се одгаја у кући Болица, и Јелену, у Подгорици, којој је тамо завештао кућу и некретнине око Скадра. Остале некретнине у Подгорици завештао је тамошњим „сродницима који су од наше куће"; „под Скадром" је живео Пјеро син Николе са женом Владицом, за које је Божидара такође везивало крвно сродство, а тамо је негде била и његова сестричина. Посмртно ће се ородити и с Новљанином Лазаром Брајановићем, за кога ће се 1543. удати Божидарова ванбрачна кћи Магдалена, а који се и пре тога брака бавио продајом вуковићких књига и имао свога заступника у Бијелом Пољу.

Божидар је свакако био имућан човек још док је био у Подгорици. Не знамо је ли његово изворно богатство било феудалног или трговачког карактера, али се одржавало и увећавало трговином. Божидар је био велетрговац и челна личност компаније која је, највише по крајевима под турском влашћу, продавала робу са Запада. Изгледа да су то биле највише тканине, али се у документима помињу и зачини, лађа Божидарова и његово снабдевање витезова с Родоса, као и његово учешће у државним и дипломатским пословима. У послу је важан удео имала и продаја књига, али у Божидаровом штампарству треба пре свега видети меценатску и ктиторску делатност која се очекивала од богатог и угледног човека, као и његову несумњиву оданост православљу и српској духовној традицији – а не основу богатства, иако је и овај посао свакако био уносан.

Божидаров боравак у Млецима документује се од 1516. године, кад се засведочује његово плаћање чланарине у тамош-

њем Братству Грка. Ту ће чланарину плаћати све до смрти (с неким прескоцима, можда изазваним његовим дужим избивањима); 1527. постаће члан управе, а од 1536. г. до пред смрт биће, како је већ поменуто, челна личност те заједнице. Ово никако не значи некакво прерођавање, него природно повезивање православних дијаспора; у документацији заједнице, наиме, Божидар се више пута идентификује као „Дионисије Србин" („Dionixio servo), „од српске нације" и сл. Ово је разлог више, поред превелике временске удаљености, да одбијемо помисао И. Руварца како је Божидар Вуковић можда онај исти „Божидар Грк", логотет Ивана Црнојевића, за кога је писар Никола Косијер 1486. г. на Ивановом двору написао Часловац. Занимљиво је да је и пре Божидара у тој грчкој заједници истакнуту улогу имао и „Андрија од Зете Србин" (Andrea de Zeta serviano).

Убрзо је Божидар основао и своју знамениту штампарију, коју је у првом њеном периоду (приближно трогодишњем, око 1520) водио јеромонах *Пахомије* 'от Црније Гори от Реке', одн. 'от остров Диоклитијскаго језера' – дакле Божидаров зетски одн. црногорски земљак. У другом наврату, временски подударном с Божидаровим старешинством у Братству Грка, штампари ће бити милешевски иноци *Теодосије* и *Ђенадије* (Пријепољци) и дечански *Мојсије* (из Будимље). Тада се у поговорима Божидар помиње као 'војевода'.

У време кад није засведочен рад штампарије изгледа да се Божидар доста бавио политичким пословима. Плод тога је свакако што му 3. фебруара 1533 (ако је то по млетачком рачунању, онда је реално 1534) Карло V Хабзбуршки (тада са својим братом Фердинандом главни предводник отпора турском надирању) додељује звање племића Светог римског царства, додајући то ранијим звањима племића Латеранске палате (тј. палатина), Царског двора и Империјалног већа. Концепт повеље нашао је и објавио Ј. Миловић, уз свој коментар. Текст концепта је уопштен и испушта места која ће се у самој повељи допунити према знаним обрасцима. Заслуге се помињу сасвим уопштено, а тако и будуће обавезе; о њима можемо понешто наслутити из чињенице да само *два дана* после ове одлуке Божидар својом руком пише своје прво нађено завештање, са оваквим почетком:

„С именом божјим и за срећна пута полазим у Турску; нека ми Бог да срећно путовање и повратак, и добро здравље. И ја, Дионизио, помишљао сам на многе опасности, како по мору тако и на копну, и зато сам учинио овај свој последњи тестамент. . . "

Додајмо да су тих година Карлови Шпанци отели Турцима две луке на западу Пелопонеза. Да је и пре ове године Божидар био у пажњи царске куће, видимо по томе што је и он био у списку угледних Срба које је Фердинанд II 1529. г. обавестио о ускраћивању своје милости деспоту Стевану Берислављевићу. У светлости овога податак да је тада Божидар био секретар у турско име („secretario Turci nomine") вероватно значи да је ту своју службу вршио у сагласности с хришћанским владарима.

Истом повељом Божидару се признаје односно изнова додељује и грб, у коме је један део (мотив лава) ранији грб Вуковићев, а орао изнад њега додатак Карла V (в. *Грб Божидара Вуковића*).

Јевто Миловић је скренуо пажњу да се на неким местима у повељи о племству назначује да ће се текст попунити као у Мартина Лупија (ut in Martino Lupi) и отворио питање је ли то неки састављач типичних формуларских текстова или неко чија се диплома узима као образац за допуњавање. Овоме можемо додати само неколика питања, пре свега будућим архивским истраживачима:

Мартинус Лупи је Мартин Вуковић (lupus = вук), неки минули старији сродник или предак Божидаров? Подносећи молбу Божидар је приложио Мартинову диплому као аргумент, што је уважено, те су делови текста преписани у повељу Божидару? Није дакле у предговору Октоиха Божидар неосновано рекао да му је Карло V даровао грб не само за њега него и „прећашњима мојима": 'белег мој. . . даровани ми преждњим мојим и мне Кариолушем'? (Ако се у овом правцу не нађе решење, овај текст се може разумети у смислу да је Карло даровао звање и грб Божидару призна-

јући му и племићко порекло, тј. племство његових предака.)

Исто тако би требало трагати за подацима о томе колико је основана много каснија Виценцова тврдња (у писму папи) да је Божидар у време Карла V био „главни заповедник према Србији и Македонији", као и други Виценцови наводи о оцу.

У сваком случају, Божидарових путовања и избивања било је доста. Документована је једна његова посета Котору (1537), ради намирења с породицом његовог преминулог трговачког партнера Вицка Болице; свакако је део намирења било и старање о његовој поменутој кћери, одгајаној у Боличиној кући.

Божидарова завештања. Кроз све Божидарове штампане предговоре, поред духовних мотива, провејава свест о великом злу које је снашло српски народ и његову цркву падом под Турке и жеља да се поправе последице тога. Он се прихвата штампања књига, као и Ђурађ Црнојевић, да надомести свете књиге уништене „грабежом и раздирањем иноверних народа", које ће бити „на службу Богу и свима светима и на просвећење свим православним хришћанима". Боравећи невољно „у мирославствујућем граду Венетијани", он већ 1521 (у последњој Пахомијевој књизи) објављује намеру да пренесе штампарију у своју отаџбину и можда с том мишљу привремено прекида њен рад. Обнављајући рад петнаест година касније, он се жали да је морао остати „у туђој земљи", „у западним странама италијанским и великој јереси римској", „у великој тузи и жалости", јер „времена су последња, међу народима многи ратови и велико сатирање хришћана од Исмаилићана", те зато није могао испунити обећање и пренети штампарију. Ипак се још нада да ће је пренети, како би у отачаству неко после његове смрти наставио рад. Да то није било пуко лепоречје, знамо из његовог (тада ваљда још важећег) првог тестамента, у коме подробно одређује да се сва штампарија дарује „манастирима на Скадарском језеру".

Ову своју намеру не понавља у другом тестаменту, вероватно не сматрајући је више реалном. Изостала је и занимљива одредба којом је осигуравао да, за случај да у њега и брата не буде мушких наследника, у Св. Ђорђу венецијанском (грчком) буде један српски поп, „а ако се не нађе Србин поп, нека се постави грчки поп", који ће обављати наручене помене. Међутим, и друго завештање остало је истог духа и усмерености.

Оставивши нераспоређену имовину супрузи Аполонији на уживање и сину Виценцу у наследство (али не на управљање пре него што напуни 28 година, што је изгледа било 1546), збринувши кћери и обдаривши сроднике и друге особе с којима га је живот повезао, Божидар завештава и знатне задушне дарове, који јасно осветљавају његову личност и духовне преокупације. Обзиран према својој млетачкој средини, Божидар је оставио пристојне дарове (по 4 дуката) за четири месне (католичке) цркве и њихове болнице, а толико је оставио и једном фратру Св. Кристофора у знак пријатељства. Разумљиво је и што је већ поменаном Св. Ђорђу грчком оставио 15 дуката, „за изградњу"; непосредно пре Божидарове смрти, у новембру 1539, свечано је постављен камен темељац овоме храму. – Сви остали задушни дарови усмерени су ка Божидаровој постојбини.

„Главном манастиру Срба у Светој гори" (тј. Хиландару) оставио је свечан и симболичан дар: своју највреднију књигу Минеј, и то пергаментни, у кожном повезу и позлаћен. Симболично је и што је свој позлаћени барјак оставио Милешеви, али је додао и средства за довршење градње водовода, коју је започео за живота. Најсрдније пак старање посветио је православним црквама у свом зетском завичају. Св. Ђорђу подгоричком даје за изградњу 10 дуката и преко руку попа Радича (кога обдарује и деловима одежде) четири своје књиге. Све старе рукописне књиге завештава „манастирима на Зетском језеру" (di lago de Zetta), којима је обезбедио и набавку маслињака и даровао 40 дуката „у славу божју" и да га опоју како треба, поред још 10 дуката везаних за погреб његових моштију. Привржености тој „зетској Светој гори" јарко је засведочио заветом да буде погребен на Старчевој горици, предвиђајући чак и какав треба да буде дрвени ковчег, како би се лакше пренео од

привремене похране у Св. Ђорђу грчком до коначног боравишта у завичају. То је и извршено 1540. године.

Као и све што знамо о Божидару, и ово сведочи о његовој неодступној припадности и привржености зетском завичају, а исто тако и српском народу и његовој цркви. Овакав закључак остаће оправдан и у случају да архивски налази покажу да је његово изворно име било Дионисије дела Већа и секундарно Божидар Вуковић – како је, без довољних доказа, претпоставио Ђ. Сп. Радојичић – а не обрнуто, како логично излази из досад познатих података.

БОЖИДАР ГОРАЖДАНИН, оснивач Грађанске штампарије, у којој су штампарски посао водили његови потомци *Љубавићи* (в.). Браћа Љубавићи, Ђуро и Теодор, називају Божидара старцем и родитељем и сведоче да их је он, боравећи у Милешеви, послао у Млетке да припремају штампарску опрему, што је могло бити нешто пре 1520. године, док се Димитрије Љубавић документује у румунском штампарству 1545–1547. представљајући се као унук Божидаров. О самом Божидару не знамо друго ништа, а о његовој штампарији в. под *Грађанска штампарија*.

БУКВАР СРПСКОСЛОВЕНСКИ 1597, Стефана Паштровића и Саве Дечанца, издање које не можемо сматрати књигом, него пре аутономним штампарским додатком *Зборнику малом Стефана Паштровића* (в.). Како сведочи завршни запис, штампан је непуну недељу дана после завршетка Зборника 'С^{s} благословенијем игумана Стефана јеромонаха, трудих се о сем м^{s}њши в^{s} иноцех Сава. В^{s} лето 7105 а от рожд^{s}ства Христова 1597, месеца маја 25 д^{s}н у Бнецијех'.

Буквар је сасвим кратак састав, који је стао на само два дволиста, штампана у истом, најмањем формату (16°) и истим слогом као и Зборник. Садржи: (1) азбуку, (2) самогласничка слова, (3) слогове (нпр. ба бе би бо б8 бь, и тако за све сугласнике), (4) имена слова (аз, буке, вед, глаголе), (5) таблицу словних бројева, (6) текстове (неке молитве) и (7) наведени запис о штампању. Постојала је и још једна верзија, истог садржаја али повећаног формата, тако да је сав текст стао на један дволист; једини познати примерак ове верзије изгорео је у бомбардовању Београда 1941.

Азбучни низ редовно је укључиван у Вуковићки Зборник за путнике, а и сам Зборник мали 1597 има на једној страни азбуку и словне бројеве; обе таблице штампао је и Јаков Крајков на крају Псалтира Загуровићевог, а поновио их је и Барто Ђинами прештампавајући ту књигу. Буквар Стефанов и Савин, међутим, битно проширује ове раније огледе, додајући слогове и текстове за вежбање сричања и читања, чиме издање добија јасан карактер учила. – В. у Албуму бр. 114.

ВЕНЕЦИЈА, знаменито средиште старог штампарства, прву штампарију добила је 1469. г., тј. петнаестак година после *Гутенберјове* Библије и четири године после прве штампарије у Италији (в. *Европско штампарство*). Оснивач је Немац Јоханес де Спира (Johannes de Spira), а прва књига је била опет (као и у првој италијанској штампарији) једно дело Цицерона, писца врло омиљеног међу италијанским хуманистима. Млетачко штампарство развија се даље веома нагло. Поред немачких штампара, већ од 1470. значајно место заузима и Француз Н. Жансон (Nicolas Jenson), а од наредне године у посао се укључују и домаћи људи – први Клементе ди Падова (Clemente di Padova); најзначајнији млетачки штампар

постаће, почев од 1488, Алдо Мануцио (Aldo Manuzio), који је доста штампао и античке грчке писце.

За три деценије, од прве штампарије до краја века, у Венецији ће радити преко 150 штампарских радионица, у којима је штампано око 4000 књига – више него и у једном другом граду.

Међу млетачким штампарима XV века истакао се и Которанин Андрија Палташић, који је од 1477. до 1493. године штампао на латинском језику четрдесетак књига, изванредног штампарског квалитета. Има претпоставки да се и цетињски штампар Макарије учио штампарској вештини уз помоћ Палташићеву.

У сваком случају, Венеција је била главни спољни ослонац и извориште српскословенског штампарства. Одавде је штампарска вештина, а свакако и основна опрема пренесена у црногорску *Црнојевићку штампарију*; друга, *Грађанска штампарија* започела је рад у Млецима, где је своју дуготрајну делатност обављала *Вуковићка штампарија*, а касније ће ту радити и штампарија Јеролима *Завуровића;* посредно или непосредно, и касније српске штампарије ослањале су се на млетачко штампарство.

ВИЦЕНЦО ВУКОВИЋ (биће рођен око 1518, веров. у Млецима, а знамо да је још био жив 1575), син и наследник знаменитог штампара *Божидара Вуковића* и настављач његовог дела (в. *Вуковићка штампарија*). Узимамо онај облик његовог имена који је он сам штампао у ћирилским књигама; у литератури је чест и лик **Вићенцо** или по транскр. норми **Виченцо**, а неки аутори нострификују му име у **Вицко**. То је упрошћено име, а крштен је можда био двојним, јер се у документима потписује као Gio(vanni) Vicenzo и сл.; друга је могућност да је називајући себе деспотом додао и приимак који су носили неки српски деспоти (Јован Угљеша, Јован Оливер). Као и отац му, носио је и романско презиме **Дела Већа** и сл. (della Vechia, dalla V., лат. a Vetula), а још низ варијација проистекло је из Виценцове родословне комбинаторике, посебно из упорног инсистирања на пореклу од српских деспота Бранковића, наводних „Вуковића" (део тих имена в. у табели уз *Божидар Вуковић*). Није документовано да се и његов отац позивао на ту лозу (ако томе не води нејасно помињање Мартина Лупија у концепту Божидарове племићке дипломе).

Цео живот Виценцов проткан је настојањима да продужи или и развије очево дело, па је животопис Божидаров нужан увод у казивање о његовом сину (в. *Божидар Вуковић*). И Виценцово деловање јасније су обелоданила тек послератна архивска истраживања. Подаци поправљају неке раније скептичне оцене о њему, до којих се долазило из непознавања околности у којима је радио. Изгледа да Божидар није рачунао с Виценцом као штампаром, те га је оставио без рукописних црквених књига, а управу над имовином оставио је својој супрузи све док им син не наврши 28 година. То је по налазима и закључцима истраживача било 1546. године, кад су Виценцо и његов ортак Бартоломео да Скио (da Schio) добили искључиво право штампања српских књига за 25 година; то су покушали и годину дана раније, али је тада то спречила Виценцова мајка, свакако на основу Божидаровог тестамента.

Тако је Виценцо ушао у штампарство мимо очевог плана и мајчине воље. Могућности је ограничавала и потреба осигуравања двојне легалности: с једне стране млетачко-ватиканске сагласности, а с друге прихваћености у српској цркви и набавке неспорних рукописа; овоме треба додати пословне и друге ризике око пласмана књиге мимо турских власти. Иако велики део својих замисли није остварио, Виценцо је урадио доста већ тиме што је за четврт столећа продужио век штампарије свога оца и живот његових књига – беспрекорно понављајући његова издања (в. *Вуковићка штампарија*).

Оставши изгледа исте године и без оца и без стрица Николе, Виценцо се и пре напуњених 28 година бавио трговачким по-

словима, у које је свакако спадала продаја тканина и књига; 1542. г. уговара продају тканина и 32 књиге „српске штампе" (stampe serviane) у Шибенику, а 1543. године посетио је Котор, да повећа мираз своје полусестре Магдалене, али истовремено да да пуномоћ свом новом зету Лазару Брајановићу (који је и раније продавао вуковићке књиге) да у његово име продаје робу и наплаћује потраживања. Са својим ујаком Гаспаром Виценцо ће остати у таквим везама све до краја свог вођења штампарије. Осим тога, по сопственој тврдњи учествовао је и у једном рату, биће 1547, у ратовању Карла V против протестаната у Немачкој.

Поред поменутог заступника у Шибенику, продаја вуковићких књига ишла је и посредством Дубровника и Котора, а 1563. г. документовано је да је Гаспаро дала Већа, продајући стотине тих књига, доспевао чак до Београда, Видина и Никопоља.

Коначни исход Виђенцовог трговачког и књижарског деловања био је по успешности далеко од онога што је постизао његов отац. Шездесетих година, док му је још трајала монополска привилегија, „Вицко Вуковић био је у прилици да своје право уступа другима, свакако не без користи по себе, и да им, како се по свему види, изнајмљује и своју штампарију" (М. Пантић, в. ближе под *Вуковићка штампарија)*; пре истека лиценце појављује се Јеролим Загуровић (в. *Загуровићева штампарија)*, као самостални штампар, који не помиње Виценца.

То не значи да је Виценцо изгубио интерес за српско штампарство. Ово закључујемо из чињенице да је 1574–75. упорно настојао да добије од папе подршку за штампање српских књига, али тражећи не само дозволу него и средства за то, срачуната на 1200 шкуда, јер је осиромашио и живи у беди; био је, ипак, сачувао у власништву штампарску опрему. Биће да је и раније уступао штампарију и лиценцу другима зато што није имао инвестиционе снаге за самостално штампање.

Виценцов однос према Србима и православљу. Неспорно је да је Божидар и изван постојбине, „с којом никада није прекинуо најтешње везе и за којом није престао да осећа неутољиву чежњу" (М. Пантић), остао у пуној мери њен духовни поданик, а оданост православљу посведочио је не само својим књигама и старањем о српским црквама, као и о грчкој у Млецима, него и завештајним жељама о погребу његовог тела и поменима у месној грчкој цркви и завичајним црквама; сигурно је било на висини и његово знање родног језика, и завичајног народног и књижевног српскословенског. Виценцо, међутим – рођен у Млецима од матере Млечанке, можда и крштен у католичкој цркви – свакако није могао ни близу достићи очево словенско језичко знање, као ни православно и српскословенско образовање, нити имати истоврсни емотивни однос према зетској и српској постојбини и њеној духовности. То потврђује и његова предговорна „епистола" (1546, уз поновљено издање Божидарова Псалтира), с којом се појавио у штампарству; њен језик (с чакавизмима и икавизмима) и стил указује да му је уобличавао или преводио неки Хрват чакавац, католички образован.

Међутим, Виценцова програмска оријентација стално је била усмерена према српском историјском, културном и етничком простору. У томе је он доследни настављач програма свога оца. То се види и из ове исте посланице, где се обраћа свештеницима и поглаварима 'Мацедоније, Шервије, Босне, Сримске земље и осталим кнезом христијанским, великим и малим, овогаје језика књижником' (у „мађедонске пределе" у Божидаровим поговорима убрајала се и Зета и Метохија); и касније ће један млетачки оцењивач Виценцовог програма (Ф. Сансовино) назначити да ће се планиране књиге продавати „у оним крајевима Србије и Рашке и другим крајевима који су потчињени опаком Турчину". По епистоли, Виценцо почиње штампати 'на весеље рођаков својих и баштине своје' и на радост свему хришћанству, које трпи свакакве невоље заради Христа. Мотивацију допуњује прештампавајући Божидаров поговор (само стављајући своје име уместо очевог), у коме се изриче жеља да се надомести оно што су уништили и разграбили Исмаилићани. Ти мотиви су још јасније изречени и нешто раније, у молби

на основу које су Млечани Виценцу и његовом ортаку дали поменуту дозволу и привилегију; тамо се истиче да је „српска нација онако уништена у поплави неверника", а књиге ће се штампати „ради свеопште добробити српске нације и језика, као и ради нарастања хришћанске вере". И готово тридесет година касније, у молби папи за поновно штампање књига на српском језику, Виценцо истиче да би се тиме „очували у вери поданици Турака, те би се у сваком избијању рата њима [Турцима] нашло толико непријатеља у кући".

Папа Гргур XIII није прихватио Виценцову замисао, можда због високог новчаног захтева (1200 шкуда), али му је показао наклоност тиме што га је примио у посету и даровао му 100 шкуда. И неки католички великодостојници учествовали су у припремној разради и оцењивању ове Виценцове идеје, нарочито кардинал Гуљелмо Сирлето (раније чувар Ватиканске библиотеке), стручњак за грчки језик, који се помиње као „заштитник српског језика" и „заштитник Срба"; у њиховим записима Виценцо се спомиње и као „Ђовани Винценцо Србин" или „споменути Србин". Са своје стране, Виценцо истиче своју оданост Светој столици, а књиге које планира назива католичким.

Како то треба разумети, објективно је анализирао М. Милошевић (Милошевић 1983/6, 254–255), указујући да Виценцо исто говори и о свом оцу и његовим књигама, чије је доследно православље изван сумње. Виценцо, у ствари, потпуно оћуткује разлику између католицизма и православља; мада говори о својим књигама као католичким, оне треба хришћане српског језика да „очувају у вери" а не да их преобрате. Тај у неку руку крсташки и општехришћански став не проширује, међутим, на протестанте. Док су Турци за њега „неверници", термином „јеретици" служи се мислећи на протестанте; то неће бити само приклањање тадашњем антипротестантском ставу Ватикана, него и зазирање од конкуренције, јер напомиње, мислећи вероватно на Трубарову штампарију, да јеретици штампају књиге на српском језику „да би покварили те народе, на штету свете вере".

За Србе и српски простор Виценца је везао и један посебан, помало бизаран мотив: опсесивно везање свога порекла за српске деспоте. То, истина, не помиње у молби за лиценцу коју је са Де Скиом поднео 1546, али већ у предговорној епистоли исте године свога оца Божидара Вуковића назива потомком 'славнаго Вука Деспота и Бранка Вуковића и Стефана деспота'; не знамо је ли му „Стефан деспот" Стеван Високи или Стеван Слепи (Ђурђев син) и подразумева ли под „Вуком деспотом" Вука Бранковића или Змај Деспота Вука, али им презиме сигурно намерно уобличава у **Вуковић** (у ствари је то било име по оцу деспота Ђурђа), поистовећујући га са својим и очевим презименом. Ту лозу 'благочастних владавић Сербске земље' води све до Константина Великога, јер тако стоји 'у писму од рођства краљев и цесаров србских'; тиме се свакако позива на старе српске родослове, који су заиста Немањиће (и српске деспоте као њихове побочне потомке) изводили од првог хришћанског цара Константина. У преписци 1574–75. Виценцо се директно потписује као „Деспот Србије и [ваљда] Приморја" (Se. et Me.), само у писму папи ипак опрезније: de Dispoti („од Деспота").

У сваком случају, све књиге које је издала Виценцова штампарија сачувале су без икаквих примеса српскословенску и православну аутентичност, а старање о књигама на српском језику било је његова стална животна преокупација. Ова занимљива личност, која је у оценама често некако остајала у сенци свога оца, заслужује значајно место у историји српске културе.

ВУКОВИЋКА ШТАМПАРИЈА, ћириличка (српскословенска) штампарија Божидара Вуковића и после њега његовог сина Виценца, која је под њиховим именом радила у Венецији од краја друге деценије до шездесетих година XVI столећа. Уводни подаци дати су у чланцима *Божидар Вуковић* и *Виценцо Вуковић*. И оне српскосло-

венске књиге које су објављене у Млецима после Вуковића у тесном су наслону на њихову штампарију, те бисмо могли и обједињено говорити о српској венецијанској штампарији, коју је утемељио Божидар Вуковић, а имала је више фаза или циклуса свога рада: први (1519–21) и други (1536–39) Божидаров циклус, Виценцова издања (1546–1561), издања других штампара у Вуковићкој штампарији или у наслону на њу (остварена углавном у следећих петнаестак година, почевши од 1561). – Сва су та издања била православне књиге на српскословенском језику, неке намењене само црквама и свештеницима, а неке, поред свештеника, и другим писменим верницима.

Услови за рад штампарије. Као водећи штампарски центар тадашњег света, Венеција је била право место где и српско штампарство може достићи висок технички и занатски ступањ. Врло погодна околност била је што су тада – кад више није било јужнословенских православних држава, кад је било у пуном јеку исламско надирање и сукоб католика и протестаната – Млеци и Ватикан имали толерантан однос према православљу. Млечани су допустили оснивање Братства Грка (којему су се придруживали и Срби, у нарочито активној улози Божидар Вуковић), као и подизање њихових репрезентативних, до данас очуваних грађевина, а „најистакнутије место међу њима заузима црква св. Ђорђа грчког са високим кривим звоником" (Аника Сковран; в. под *Божидар Вуковић* о његовом учешћу у припреми градње овог храма). И нашим штампарима не само да је био дозвољен рад, него су и уважавани као угледни млетачки грађани. То је свакако једна светла страница у историји српско-млетачких односа.

Ипак је штампање српских књига држано у пажљивом надзору. По Виценцовом сведочењу (у писму папи 1574), Божидару је штампање било одобрено од папе Павла Трећег (1534–1537) и цара Карла Петог (1519–1555). Део дозволе дате Виценцу 1546. била је и обавеза да књиге које ће штампати буду „с времена на време проверене сагласно прописима", а истовремено је сваком другом било забрањено штампање српских књига. Почетком 1561. Веће десеторице дало је дозволу за „књигу црквених служби у српском језику названу Triludio". „Без тешкоћа се можемо досетити о којој је књизи ту била реч: то је онај Посни триод који је Стефан Мариновић 'от града Скадра' штампао у Венецији 1561. године словима и у штампарији Вицка Вуковића" (М. Пантић); дакле, и једина књига којом је Виценцо проширио очев програм морала је добити посебну млетачку дозволу. И за Виценцове неостварене књиге замишљане 1574. био је планиран један дубровачки фрањевац да провери је ли превод „тачан и веран", будући да у Млецима није било погодног човека „који разуме јеванђеља и на латинском и на српском" (подробније Милошевић 1983/86, 254).

С друге стране, требало је осигурати да књиге буду прихваћене у православној цркви. То подразумева пре свега набавку рукописних предложака који ће се у српској цркви сматрати неспорнима; осим тога, по истом Виценцовом сведочењу, Божидару је неки сабор или скуп црквених и народних поглавара и изричито поверио дужност да заснује штампање на српском језику. Пада у очи и то да је за сваку садржајно нову или преуређену књигу, ако није дословно прештампана већ објављена, обзнањено који се православни свештеник „трудио око ње"; и у дословно поновљеним књигама задржаван је запис првог штампара.

Сви ови услови, поред новчане рачунице и тешкоћа продаје у поробљеној земљи, чинили су припрему нове књиге сложеним подухватом и вероватно ограничили обим издавања књига.

Први Божидаров циклус. У првом наврату Божидар је штампао практично истовремено с домаћом *Горажданском штампаријом* (в.), свога имењака Божидара Горажданина; подударају им се, с неким разликама у садржају, и прве две књиге, Служабник и Псалтир (да ли случајно?). Знамо дан и месец довршетка књига, једних и других, али у одређивању године има несигурности (в. *Датација старих књига*). Обично се узима да се Служабник горажданski појавио 1. јула, а Божидаров 7. јула 1519. Поправљајући своју ранију датацију,

Љ. Стојановић се определио (у књ. 4 Ст. срп. записа и натписа) за 1520 (тако и за оба дела Псалтира), па се тога можемо и ми држати; о разлозима в. под *Горажданска шт̄амп̄арија*.

У сваком случају, Божидар је 1519–20. с великом усрдношћу и ефикасношћу кренуо у штампање. Донекле слично цетињским штампарима, биће да је и он почео са штампањем Псалтира, али је Служабник био пре готов. То знамо из двоструког датираног поговора, једног за сами Псалтир у ужем смислу (20 табака), а другог за Последовање (додатке), при чему прва датација претходи оној у Служабнику за три месеца. О томе као да сведоче и неке одлике слога; наиме, у Последовању и у Служабнику штампа се високо јат кад је под акутом, а у ужем Псалтиру оно је по правилу са сниженим стубићем.

Број слова која је требало срезати вишеструко увећавају разни додаци изнад слова, због којих се и само слово морало наново резати. Моделирање и рез Вуковићевих слова изванредно су пажљиви и прецизни, а то је – поред средстава и труда – изискивало и времена. О томе сведочи и Божидар у поговору Псалтира, кад, уз уверавање како се трудио да слова буду угодна свакоме ко чита, додаје: „и тога ради продужих време да се [посао] не обави брзо".

Кад се овоме дода да је поред овог крупног слога (висина 10 редова 81 мм, док је код цетињских штампара 65 мм) напоредо срезан и ситни (42 мм, примењен у поговору Псалтира), којима ће се у другом циклусу придружити још две величине (да речемо полуситни у Октоиху и полукрупни у Минеју и Молитвенику) – веровaћемо нашем знаменитом штампару кад у поговору своје треће књиге, позивајући се на Бога као сведока, каже: 'не дах себе ни мала покоја, мало же и очима мојима дреманије' – док није довео посао до краја.

Овај штампарски циклус, у ком је Божидар Вуковић радио заједно с калуђером Пахомијем „од Црне Горе од Реке" (Ријеке Црнојевића), завршава 1521 – као трећа књига – *Зборник за п̄уп̄нике* (у лит. и *Молип̄вослов*), која опет значи типолошки корак напред. Штампана ситним слогом ('пом'њшими словеси'), у малом формату (8°), како би била „онима који путују удобна за ношење" – она се не намењује само свештеницима него и другим љубитељима духовног штива; очекивања су се оправдала, те ће књига имати више нових издања. Како је доказала К. Мано-Зиси, она доноси још једну новину: објављена је у краћој и опширној верзији ('в' двоје књиг', како се лапидарно каже у њеном садржајном поговору).

И у крупном и у ситном слогу Божидар и Пахомије ортодоксно се држе православнословенске традиције у лику слова, без икаквих примеса типа „протогражданице", тј. прилагођавања ћирилице ренесансној словној графици, што смо могли уочити код Ђурђа и Макарија. Божидар не прилагођава писмо штампи него штампу писму, какво се развило у манастирским писарницама, он ништа не упрошћава да би се лакше штампало; као да се држао начела: све што добар калиграф напише – лигатуре, дијакритике, натписана слова и др. – репродуковаће и штампарија. Такав поступак, истина, није доносио типолошки напредак у смеру једноставности и рационалности ћириличког писма, али је значио напредак у могућностима штампе.

Можда је Божидар форсирао технички развој ношен и мишљу да што способнију штампарију пренесе у завичај. У сваком случају, он ће свој поговор завршити објављујући да ће, с божјом помоћу, „пренети сва слова, велика и мала, у своје отачаство". Са овом књигом и са овом најавом, тек што је достигла пун развој и замах – штампарија је, колико се зна, прекинула рад за целих петнаест година.

Други Божидаров циклус. Можемо само нагађати шта је изазвало дугу паузу у раду Божидарове штампарије. Сама његова жеља да је пренесе у завичај, потврђена и опоруком из наводне 1533 (биће 1534) није довољно објашњење зашто није штампао ишчекујући прилику за пренос. Је ли можда био остао без потребне дозволе за рад какав је започео? На ово као да посредно указује Виценцов податак да су Божидару одобрили рад Карло V и папа Павле III. Карло му је своју наклоност посведочио племићком дипломом (а уз њу вероватно и

Вуковићка штампарија. Курентна слова с првих 10 и последњих 20 л. Служабника Божидара Вуковића.

некаквим задатком) наводно 1533 (биће 1534) године, а Павле III је ступио на папску столицу тек 1534, што значи да је тек иза тога датума уследило његово одобрење Божидару.

Било како било, Божидар се 1536. г. враћа штампарству са старом енергијом и ефикасношћу. Он најпре, 1536, понавља Зборник за путнике, за који му је било остало 12 отиснутих табака из 1521. Уз паралелну помоћ на једној страни Дечанца (родом Будимљанина) Мојсија и на другој Милешеваца (родом Пријепољаца) Теодосија и Ђенадија, он и даље неуморно усавршава штампарију. Наредне године појављује се с новим, полуситним слогом (10

редова 60 мм) двостубачни Октоих петогласник, а пола године касније, почетком 1538, излази најобимнија и репрезентативна књига нашег старог штампарства, *Минеј празнични*. И за њу је направљен нов рез слова (полукрупни, 10 редова 72/73 мм), који се комбинује са слогом Октоиха као допунским; 'створих от двоју рук слова инем подобијем', бележи Божидар у поговору. Обрнуто се комбинују полуситна и полукрупна слова у Октоиху.

Занимљиво је да су у Минеју понегде сложени јусови, слова потребна бугарској редакцији, а овде употребљена доста невешто. Можда их је наш штампар сложио под утицајем предлошка, ваљда механички или на местима где није био сигуран како да посрби облик, али је битно да је Божидар имао срезана и та слова и да није упразно рекао у поговору 1521. како је по угледу на Фруге (Франке) и Грке и њихова штампана писанија пожелео да састави 'и наша србска же и блгарска такожде'.

И последња Божидарова књига, недатирани Молитвеник (несачуван поговор, вероватно 1538–39), доноси иновације у слогу, који је по крупноћи (10 р. 72 мм) и општем стилу врло сличан минејском, али се већ простим посматрањем уочава низ разлика. – Ових година документује се да је Б. Вуковић „наш први штампар, колико засада знамо, који је успешно решио технички прилично компликовано штампање на пергаменту" (Д. Медаковић), као луксузни део тиража.

И онда, усред пуног замаха, поново долази нагли прекид рада штампарије. Овога пута знамо зашто: због Божидарове болести и (биће крајем 1539) – смрти. За разлику од првог завештања (1534), у ком зетским манастирима намењује као дар „све оне књиге руком писане, и све калупе за штампање, и ону опрему која се нађе за поменуту штампу, оловне форме и гравиране фигуре, и све што буде нека се преда њима или њиховим представницима" – у другој опоруци (писаној уочи смрти) ни речју не помиње штампарију. Да јој није видео никакве будућности и да та празнина није превид самртника, сведочи ова одредба тог другог, извршеног тестамента: „И све старе књиге које се нађу писане руком хоћу да се пошаљу горе поменутим манастирима на Зетском језеру". Тиме је, у ствари, угасио и ликвидирао српску штампарију као активно предузеће.

Виценцова издања. И без очевог подстицаја и завета, остављен без рукописне ризнице као основе штампања, Виценцо Вуковић се с великим амбицијама прихватио српскословенског штампарства, чим је напунио 28 година те је могао узети оставштину на управљање. У молби за 25-годишњу штампарску привилегију, поднесеној и усвојеној 1546, Виценцо и његов ортак најављују не само понављање Божидарових књига него и проширење програма: посланице и јеванђеља (le epistole et evangelii) – што можемо схватити као апостол и четворојеванђеље, као и „друге књиге од више врста". Објављујући своју прву књигу – поновљени Божидаров Псалтир с последовањем, Виценцо у предговорној епистоли одмах настоји да надомести недостатак рукописних књига, којих је лишен очевом опоруком: 'Зато молим доброте ваше са свим срдцем јако нашашти старе књиге писане от Сербске земље пошаљите ми да је штампам, на спомињеније старих и хвалу Христову'.

Нешто је спречило Виценцову жељу да прошири програм, којој је остао веран и до 1575. године, када се опет у плановима истичу „evangelii et hepistolle". Уместо тога он ће се бавити верним понављањем Божидарових издања, која нису била нигде спорна и за чије штампање му није било потребно ангажовање штампара из реда српских свештеника. Тако ће остати све до почетка шездесетих година. Наследивши разноврсне словне гарнитуре, Виценцо изгледа није резао нове, али је уводио неке штампарске новине, подешавајући проред редова (те и са истим словима висина 10 редова није иста, в. *Формати слоја*), затим избор слова, број редова и сл. У прве две књиге употребио је и оквирне виньете, те је слог сваке стране опточен илустрованим оквиром, за који је Д. Медаковић претпоставио да је можда био изнајмљен од некога; могуће је да су оквири штампани док је Виценцу ортак био Б. да Скио. Све новине су такве природе да су их могли применити и инојезични штампари од заната, без тек-

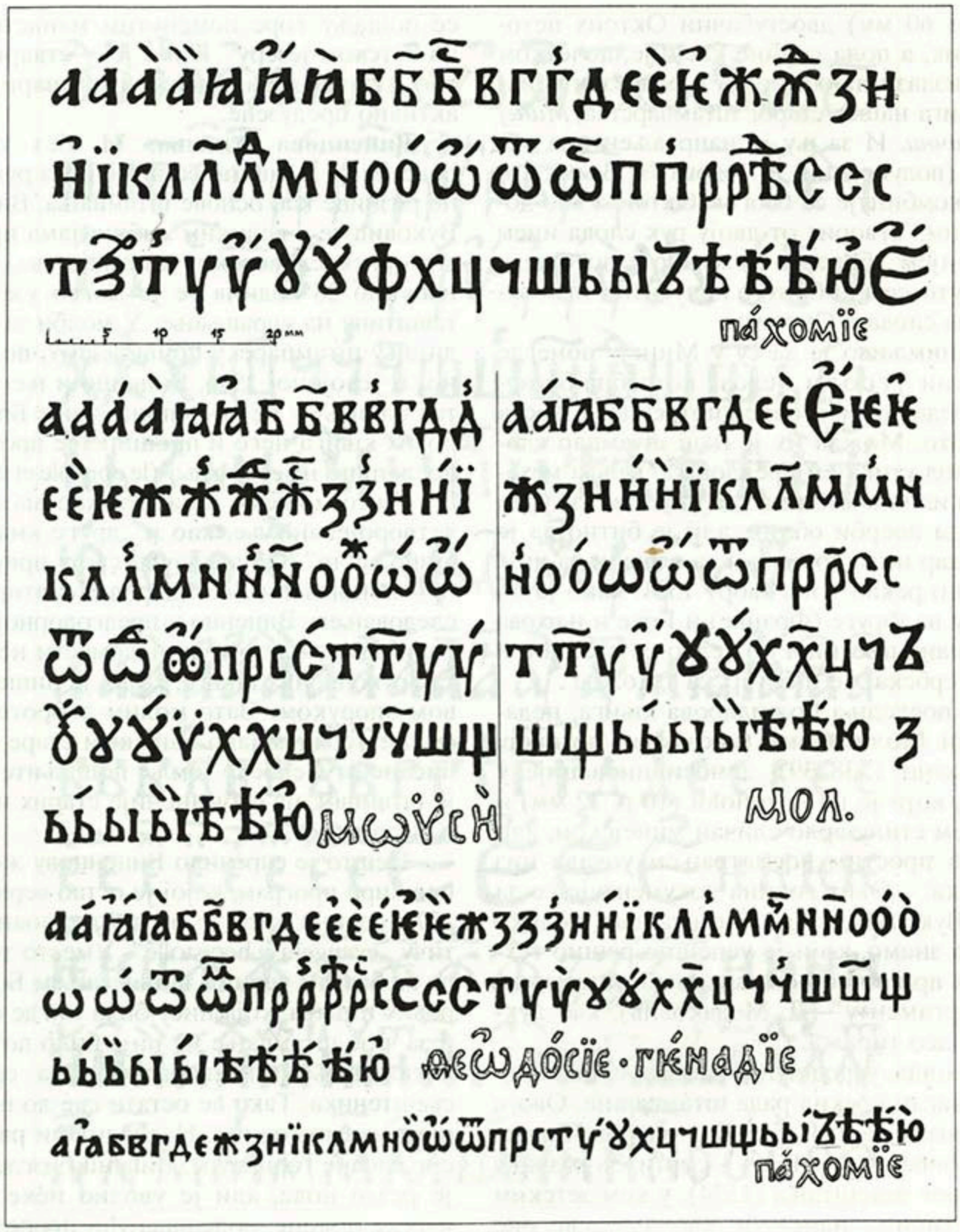

Вуковићка шшамйарија. Божидарова слова.

столошке ауторизације, јер је Божидаров предложак доследно поштован.

На овај начин, са уписаном новом датацијом, Виценцо је преиздао ове књиге: *Псалшир* (с последовањем) 1546, уоквиреног слога, где се као предговор штампа поминана Виценцова епистола, а понавља се, под Виценцовим именом, и Божидаров поговор, само не и Пахомијев ставак (примењен је, за разлику од Божидаровог Псалтира, полукрупни слог, биће онај из Молитвеника око 1539, уз допуне из слога Минеја); *Зборник за йушнике* 1547, такође са оквиром, где Виценцо даје само кратку поговорну белешку (слова и садржај су као и у Божидаровом 1536); *Служабник* 1554, са текстом и словима (само смањеног прореда) као и Бож. 1520, где је задржан Божи-

даров и Пахомијев поговор, само је година измењена; поново *Зборник за пӯтнике* 1560, овај пут без оквира, а у другоме једнак претходном (укључујући кратки поговор), само са измењеном годином; опет *Псалтӣр* 1561, сада без оквира (и зато с већим бројем редова), а у свему другом једнак оном из 1547, само што је Виценцо мало модификовао формулу свог имена (в. *Божидар Вуковић* и тамо табелу).

Поврх овога, зна се за већи број немаркираних поновљених издања, у којима не само да се није мењао поговор, него је задржана и датација старијег издања, те се могу само оквирно датирати. У литератури се ова издања неједнако приписују Вуковићкој и Загуровићевој штампарији. Кад знамо да је Виценцу привилегија била дата до 1571, а да је штампарска опрема била његова и 1575 (тада је, нудећи план за штампање, предочавао да има опрему), онда је логично да све што је штампано познатим вуковићким резовима слова припишемо Вуковићкој штампарији, а Загуровићевој књиге у којима су слова као и у онима које је Загуровић потписао.

Начелно тако можемо гледати и на друго издање Октоиха, које текстом потпуно копира прво, понављајући и његов предговор, поговор и датацију. Обично се приписује Загуровићу, највише зато што је у почетној заставици Божидаров грб замењен ликом умрлог Исуса (скинутог с крста), а замена Божидарових симбола и иначе је потврђена у сигурним Загуровићевим издањима. Замена грба, ипак, није довољан доказ за приписивање Загуровићу (Божидаров грб замењен је и у Триоду посном 1561, Зб. Виц. 1560 и Пс. Виц. 1561), тим пре што у лику писма нема ничег од онога што одликује Загуровићев крупнији слог и ортографију Јакова Крајкова, него је слог полуситни вуковићки, а ортографија углавном копирана с првог издања. Биће зато најлогичније да ово издање маркирамо као *Окто̄их пе̄то̄ласник вуковићки дрӯги* (в., тамо подробније и о особеностима слога).

Свакако су пак стари штампари, посебно частољубиви „деспот" Виценцо, морали имати јак разлог да оћуткују своје име у поновљеним издањима, фактички прикривајући да је издање ново.

Други штампари око Вуковићке штампарије. У последњој деценији орочености Виценцове привилегије, по којој српске књиге није могао штампати нико ком не допусти њен носилац (тј. почев од 1561), идентификују се око Вуковићке штампарије и други штампари. Свакако је то било у разним нагодбама с Виценцом, којему вероватно није требала само радна и приређивачка помоћ него и инвестирање у пројекат. Под Виценцовим амблемом, уз већ поменуту посебну дозволу Већа десеторице, Стефан од Скадра почетком 1561. најзад проширује репертоар Божидарових издања, штампајући крупним слогом *Триод по̄сни*. Поговор књиге само је Стефанов а не и Виценцов, и из њега се чини да је Стефан био калуђер, а свакако зналац црквених књига и њиховог српскословенског језика. Огледавши се у Вуковићкој штампарији, он ће за другу књигу триода припремити или узети друкчија, полукрупна (вуковићка?) слова и штампати је у својој *Скадарској шта̄мпа̄рији* (в.), тј. ван домашаја Виценцове привилегије и млетачке надлежности.

Слично Стефану скадарском, у српском венецијанском штампарству појавиће се и два Јакова – осоговски и софијски. Први од њих, *Јаков од Камене Реке* (в.) штампаће 1566. књигу типа вуковићког Зборника за путнике, истим ситним словима и сачувавши унутар књиге Виценцов белег, али смањујући обим књиге (268 листова уместо Виценцових 311), Сравњивање с Виценцовим издањем (Кс. Минчић-Обрадовић) показало је да је Јаков направио скраћени и донекле преуређени зборник, дакле ипак нову књигу. У поговору објављује намеру сличну оном што је остварио Стефан од Скадра: 'мислим створити нови кипари', тј. нови слог, али није сачуван траг евентуалног остварења те намере. Поговор сведочи и о застоју у који је била запала Виценцова штампарија, вероватно почев од 1562: 'Обретох стари калапи Божидара војевода у јегова сина Виценца, от многими времени не писали, и почех писати сије мале књиге'.

Други његов имењак, *Јаков Крајков* (в.), најпре ће бити штампар у Загуровићевој штампарији, а 1572. сам ће објавити

Зборник 'Различније потреби', у чијим ситним словима има неких разлика од вуковићких, али не можемо рећи је ли то нови или само иновирани слог.

Слична питања о слогу (такође ситном) остају засад и за *Зборник Стефана Паштровића и Саве Дечанца* из 1597.

Најзад, и за Загуровићев рад вероватно је да је био у некој нагодби с Виценцом, а сигурно је да се њиме наставља програм Вуковићке штампарије (о томе ближе в. под *Загуровићева штампарија*). Већ смо рекли (в. *Виценцо Вуковић*) да је и после Загуровићеве смрти (1574/5) Виценцо узалудно покушао да обнови рад штампарије, обраћајући се папи Гргуру XIII.

Смрћу Јеролима Загуровића и овим неуспехом Виценца Вуковића у ствари се гаси знаменити подухват који је утемељио војвода Божидар Вуковић, и то у раздобљу у ком је присуство компетентних православних свештеника омогућавало слободнији и креативнији однос и према текстовима и према типолошком развоју и рационализацији штампане ћирилице. Последњи пламичци те венецијанске мисије биће већ поменути зборник из 1597 (штампан у штампарији Ђ. А. Рампацета) и – чак 1638. године – понављање Загуровићевог Псалтира у изведби Б. Ђинамија. Додајмо још да је засведочен одломак непознатог штампара псалтирског текста који би могао бити у некој вези с Вуковићком штампаријом, иако има посебан рез слова (уп. *Псалтир српскословенски непознате штампарије*).

ГИНАМИ – в. *Ђинами*.

ГОРАЖДАНСКА ШТАМПАРИЈА, штампарија која је напоредо с *Вуковићком штампаријом* наставила делатност започету у *Црнојевићкој штампарији*, тј. објављивање српскословенских књига, намењених православним црквама. По значају и домашају делатности заузима место одмах иза тих двеју штампарија, Ђурђа Црнојевића и Божидара Вуковића. Практично истовремено с првим циклусом Вуковићке штампарије, од године 1519. или 1520. до 1523, објавила је три књиге: *Служабник гораждански, Псалтир гораждански* и *Молитвеник гораждански* (в.), а касније је наставила рад у Влашкој, у румунском штампарству.

О самим штампарима знамо само из оскудних података у поговорима књига (углавном прве). Види се да је штампарија радила и одржавала се као породична и наследна у роду *Љубавићи*. Како у поговору Служабника сведочи формално Ђуро или Ђурађ Љубавић (а у ствари те речи његов брат Тодор ставља у уста свом већ преминулом брату), он се – видећи недостатак светих књига у црквама – подухватио штампарског дела „с мојим братом калуђером Теодором, а заповешћу нашег старца и родитеља Божидара Горажданина код великог архијереја Христова Саве Српскога у Милешеви". Видимо из овога да је оснивач штампарије Божидар Горажданин живео у Милешеви (вероватно се зато и именује не презименом него завичајношћу, што је природно кад неко живи изван свога места) и да је одатле наложио Ђуру и Теодору да се прихвате штампарства. Они Божидара називају родитељем, и вероватно су му били синови; истина, реч родитељ могла би се и симболично схватити, али сумњу у крвну везу отклања чињеница да се Дмитар или Димитрије логофет, који ће наставити рад штампарије у Влашкој, изричито помиње и као Љубавић и као унук Божидаров.

Теодор даље у поменутом поговору говори о штампаним књигама као о „нашем рукоделију" (двојице браће) и спомиње „моја коситеровидна слова" (коситер = калај), а онда додаје и ово битно сведочанство: „Онда кад сам правио ове форме у туђим странама талијанским, имао сам са со-

бом рођенога брата", али је овај изненада умро, 2. марта, те је Теодор остао сам да довршава посао; како излази из завршне датације (1. јула 7027. . .), књига је била довршена исте године, четири месеца касније. Додајмо да су (по подацима из литературе) у четвртом табаку Служабника штампане две меморијалне белешке: 'Помени, помени, Господи, раба својего Божидара' и на следећем листу идентичан помен Ђура. Ово се може схватити као помени мртвих, што би значило да је главнину књиге Теодор штампао кад ни Ђуро ни Божидар више нису били живи; то је ипак (бар за Божидара) несигурно, јер и за наредну књигу (Пс. гор.) Теодор записује да се почела радити по заповести Божидара Горажданина.

Време и место штампања гораждан-ских књига. Место штампања изричито је означено у две касније гораждане књиге, Пс. и Мол., и то изричитије у Молитвенику, у поговорном запису који (у транскрипцији) гласи: 'Почеше се сије светије књиги глагољемије Молитв‵ник при храму светаго великомученика Христова Георгија в‵ месте Горажде на реце Дрине. Труди же се о сем смереније мних и свештеник. . . одор, и свршише се от битија в‵ лето 7032, а от рожд‵ства Христова 1531, круг слнцу 3, а лу. . . 1, месеца о. . . мра 21 д‵н. . . Трудиви се о сем‵ (преписано из оштећеног одломка у Матици српској – запис није објавио Љ. Стојановић). Слично је речено и за Псалтир: у храму св. Ђорђа на Дрини, само није поменуто Горажде. У Служабнику, међутим, Теодор није означио место штампања. Рекао је само да је, како је већ наведено, онда кад је правио форме (опрему, слог) у туђим странама талијанским ('в‵негда творешту ми сије форми в‵ туждих странах талијанских') имао уза се брата, који је изненада умро 2. марта 7027.

Није дакле документовано где је посао око књиге завршен, у Млецима или у Горажду. Обично се у литератури узима оно прво, с обзиром на краткоћу времена од 2. марта до 1. јула (ако је Теодор тачно записао исту годину за братову смрт и свршетак књиге). Знамо да је касније штампање у Млецима било зависно од дозволе млетачких власти (в. *Вуковићка штампарија*), али немамо података како је то регулисано око 1520, у време рада Гораждана и првог циклуса Божидара Вуковића.

Датација књиге коју је применио Теодор особена је и непрецизна („чудновата" по речима Љ. Стојановића). Књиге је, наиме, датирао и по једном и по другом рачунању година, а уз то и сунчевим и месечевим кругом (показатељи којима се одређује однос датума и дана у недељи, као и датуми Ускрса и других покретних празника – в. *Датација старих књига*). При томе за године од Адама и од Христа није узео уобичајену разлику од 5508 (односно за јесење месеце 5509), него 5500 (односно 5501), поводећи се за тзв. александријским (или антиохијским) рачунањем, које има извесног одраза у нашим летописима. Тиме је отворио питање које је године узео како их и други рачунају, а које су плод његовог прерачунавања; наиме, у књигама је записао од Христа године 1527–1531, а од Адама 7027–7032, што у уобичајеном прерачуну значи 1519–1523. Кључ нам је дао тиме што је датирајући свршетак Псалтира записао да су те године Турци освојили Београд и похарали Срем, а из историје знамо да је то било 1521. Тиме отпадају Теодорове године од Христа као погрешне, док су остали показатељи приближно реални. Ипак и у њима има непрецизности, нпр. судећи по Адамовој години Служабник је довршен 1519, а судећи по круговима 1520 (а има и још непрецизности).

У уоквиреном прилогу дајемо напоредо Теодорове датације како их је он записао и теоријску календарску таблицу, како би их познаваоци старог календара могли и сами упоредити. При сравњивању треба имати у виду и помак почетка годишњег периода за разне показатеље; по прописаном календару година од Адама почињала је 1. септембра, сунчев круг 1. октобра, а година од Христа и месечев круг 1. јануара. У записима су, међутим ови помаци каткад занемаривани или су односи показатеља друкчије схватани, а прављене су и друге грешке (в. о томе ближе под *Датација старих књига*).

Записане датације у гораѓанским књигама						Теоријска таблица			
	год. од Ад.	сун. кр.	мес. кр.	год. од Хр.	Датум	год. од Ад.	сун. кр.	мес. кр.	год. од Хр.
						7027	27	16	1519
смрт Ђ. Љубавића	7027	–	–	–	2. март				
свршетак Служабника	7027	28	17	1527	1. јул	7028	28	17	1520
						7029	1	18	1521
пад Београда	7029	–	–	–	28. авг.				
похара Купинова	(")	–	–	–	9. септ.	7030	2	19	1522
свршетак Псалтира	7029	1	18	1529	25. окт.				
						7031	3	1	1523
свршетак Молитвеника	7032	3	1	1531	21. окт.	7032	4	2	1524

Гораѓанска штампарија. Датације књига (табела).

Временски однос гораѓанских и вуковићких књига. И да нам Божидаров Пахомије и гораѓански Теодор нису оставили никаквих двоумица неусаглашеним показатељима у својим датацијама (а јесу, и један и други) – за културну историју било би неважно или чак беспредметно која је штампарија формално постарија, тј. која је своју прву књигу дала у промет неки дан или неки месец раније (разлика може бити највише око годину дана). Оне су у нашој културној историји и лествици истовремене, а језиком, наменом, кругом корисника и мисијом историодне. Ово никако не искључује могућну, чак вероватну конкурентску сучељеност; штампарије су морале имати и своју новчану рачуницу, тим пре што су обе биле лично власништво, које се наслеђивањем пренело на потомке (отуда „мадре" у рукама Димитрија Љубавића, в. у даљем одељку).

Те штампарије је логично видети као једну и другу, а не „прву и другу" (или разликовати „другу и трећу", кад полазимо од цетињске). Поготово смо на то обавезни кад нико не може поуздано знати (него само веровати или признавати да нагађа) чија се књига прва појавила. Неизвесности датација увећава и питање није ли ипак Божидар Вуковић укоричио и који примерак само првог дела Псалтира, са првим поговором (о овој могућности в. поближе под *Псалтир Божидара Вуковића*) . Не можемо засигурно знати ни је ли Служабник гораѓански довршен у Венецији, или је ипак пренесен у Горажде један део рада, макар слагање поговора; наиме, као да једна стилизација у њему наговештава да је локација већ била промењена: „Вњегда творешту ми сије форми в' туждих странах талијанских. . . ' – Разуме се, тражење што уверљивије прецизне датације свих ових књига заслужује пун стручни интерес, не као престижно питање примата него за уочавање динамике рада, ређања књига и др., па ћемо се на томе још мало задржати.

Предочићемо упоредно све датације свих тих шест књига гораѓанских и вуковићких, по суштини онако како су их датирали штампари, али с прерачуном да их

лакше прате читаоци. Дан и месец остају сигурни, а године су нам бележене на три начина: непосредно по старом рачунању (од Адама или „от битија") и по новом рачунању (од Христа, с тим што Пахомијеве узимамо директно, а Теодорове уз поправку од –8, јер се служио друкчијим системом), а трећи је начин по кругови-ма. Сунчев и месечев круг, наиме, били су важни показатељи, које је морао знати или дознати сваки свештеник, јер од сунчевог зависи однос датума и дана у недељи, а од месечевог помицање Ускрса; кад знамо датум и приближно историјско време неког догађаја, годину можемо израчунати и из самог сунчевог или месечевог круга, узимајући да први почиње 1. октобра а други 1. јануара (по норми објављеној и у Црнојевићкој и у Вуковићкој штампарији). Поред завршетка рада на књигама, у Пс. Бож. датиран је и почетак рада (само датумом, али ће година бити иста као и у наредној датацији), као и завршетак првог, ужег дела Псалтира – па и ове датације улазе у таблицу. Кад се разилазе сунчев и месечев круг, у колони „кругови" даје се прво прерачун сунчевог, па иза косе црте месечевог круга.

рачунање:		старо	кругови	ново			старо	кругови	ново
Пс. Бож. поч.:	26. I	–	–	–					
Пс. Бож. I део:	7. IV	1520	1520	1519	Сл. гор.:	1. VII	1519	1520	1519
Сл. Бож.:	7. VII	1520	1520	1519	Пс. гор.:	25.X	1520	1520/1521	1520
Пс. Бож. сав:	12. X	1521	1520/1521	1520	Мол. гор.:	21.X	1523	1522/1523	1523
Зб. Бож.:	6. III	1521	1521	1520					

Ко се удуби у предочену табелу, разумеће зашто је Љ. Стојановић више поверовао Пахомијевим годинама по старом рачунању него по новом, јер се тако јасније испољава врло форсирани али равномерни ритам рада; и начелно се може веровати да су се тада православни свештеници боље сналазили у старом црквеном календару него у годинама од Христа, које су још биле релативна новина и неуједначеног почетка у разним срединама (нпр. млетачка пролећна година). Сигурно је, свакако, да је Божидар између два дела Псалтира уметнуо Служабник, можда и с намером да Псалтир I и посебно коричи и пласира (немамо доказа да је то и урадио, али ни да није мало тиража и тако пустио), али неће бити да је између два дела Псалтира уметнуо и Зборник, како би испало по Пахомијевим Христовим годинама.

Већ у претходном одељку говорили смо о Теодоровом систему датирања, као и о несумњивој грешци коју је направио у датирању Псалтира; а онда није искључено да су му померене године и у Служабнику, тим пре што се кругови с њима не слажу. – Праве извесности, дакле, не може бити, ни за једне ни за друге књиге, па онда ни шта се прво појавило – Сл. гор. или евентуални Пс. Бож. I; то је разлог више да између ових двеју штампарија не тражимо временски примат у смислу културноисторијског ранга.

Гораждани и румунско штампарство. Као географски блиске православне земље у којима турска власт у XVI веку није била онако непосредна и потпуна као у српским земљама, румунске покрајине (нарочито Влашка) биле су природан смер уплива српског штампарства везаног за православну цркву, као и прибежиште српских штампара. Своје домашаје до румунских покрајина имале су и Црнојевићка и Вуковићка штампарија. С разлогом се верује да је црногорски штампар *Макарије* био касније први румунски штампар; ако и посумњамо у то, допуштајући да су то била два Макарија, утицај Црнојевићке штампарије на румунско штампарство јасно је документован. Утицај Вуковићке штампарије најнепосредније се одразио у румунском прештампавању Божидарова Минеја (в. *Минеј ӣразнични Коресијев*). Повратни утицај испољио се већ у горажданској графици, а још јасније у књигама Рујанске, Београдске и Мркшиначке штампарије. Везе закључује *Триод цвеӣни Јована Свеӣоїорца*.

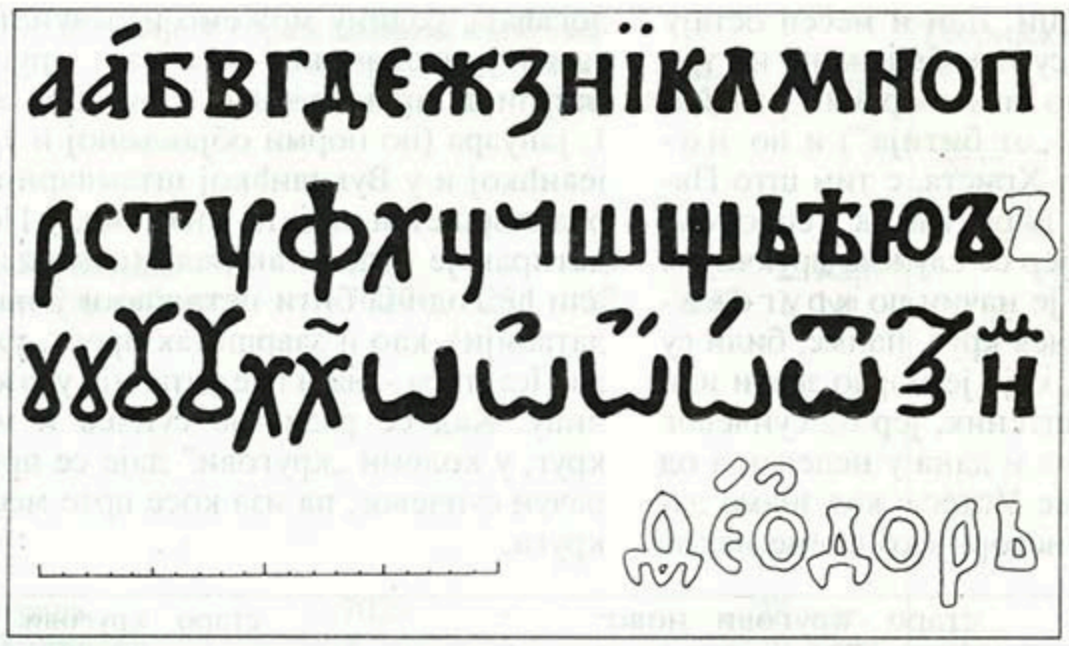

Псалтир
Горажде

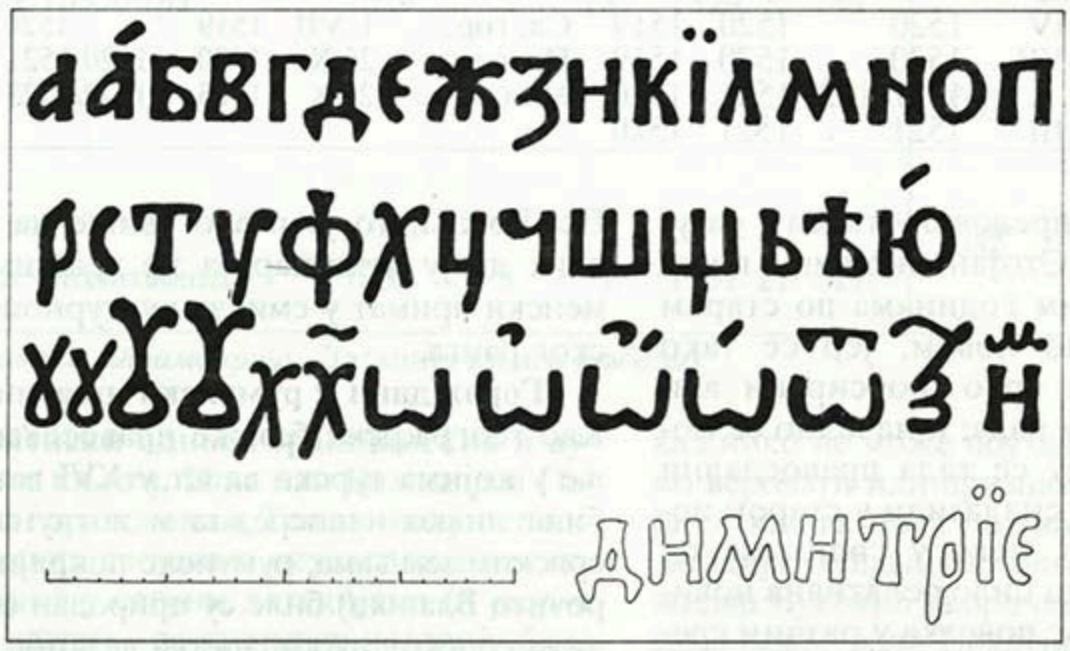

Апостол
Трговиште

Минеј
Саза Себеш

Горажданска штампарија и румунско штампарство. Писмо у Пс. гор. и у румунским издањима 1547. и 1580.

Ипак је од наших штампарија управо Грађанска направила најдубљу и најдужу плодну бразду у румунском штампарству, а тиме и посведочила онај важни културни ток који је путем штампарства краја XV и XVI века ишао од Млетака преко Црне Горе и дубљих српских области до румунских војводстава.

Слично паузи у штампарском раду Божидара Вуковића, и штампарија његовог грађанског имењака после треће књиге прекида рад. Међутим, много година касније, заповешћу 'Ио Петру великаго воеводе', који је био 'господин в'сој земљи Угровлахијској и Подунавију, син предобраго и великаго Радула воеводе', штампа се књига названа Молит'вник, и то 'с' мадрами Дмитра Љубавића'. С тим матрицама трудио се о књизи 'м'њши в' свештеноинокох Мојси'. Књига је започета при митрополиту влашком кир Варлааму, а завршена при његовом наследнику кир Ананију, године 'от битија' 7053, од Христа 1545, круг сунца 25, месеца 4, 'темелије' 17, златни број 7, индикт 3, 10. јануара (сви показатељи тачно усаглашени, за разлику од грађанских издања).

Да Дмитар Љубавић није био пасивни преносилац и власник грађанске опреме него квалификовани штампар – посведочиће се две године касније. Трговишка штампарија, наиме, објавила је 18. марта 1547. године и другу књигу, Апостол, у којему је штампар Димитрије логофет, унук Божидаров, који има и своје румунске ученике, а штампар прве књиге, јеромонах Мојсије, више се не помиње. Датација је сигурна, иако је Димитрије направио неке грешке у календарским показатељима.

Удео Мојсијев по свој прилици сведочи да су се овде укрстиле грађанска и вуковићка традиција, доприносећи високом квалитету румунског штампарства и у овој фази, после Макаријеве. Наиме, Мојсије трговишки идентификује се (Грујић 1936, 82) с Мојсијем Дечанцем (из Будимље), који је седам година раније штампао Минеј Божидара Вуковића, а пре њега Зборник за путнике. И у тим се књигама, као и у Молитвенику трговишком, испољило поуздано владање показатељима старог календара. Видимо такође, на основу три снимка из Молитвеника објављена у Bibl. rom. I, да је Мојсијев штампарски запис из 1545 (наводно предговор) штампан доследним српскословенским правописом. Нисмо сазнали је ли у тексту ове ретке књиге правопис само јусовски; на једином снимку из текста (у Bibl. rom. I) нема јусова, иако је било неколико прилика за њих, али је то недовољно за суђење о примењеној ортографији. У другој пак књизи (Апостолу 1547) Димитријев је запис српскословенски, али је у тексту јусовски правопис, тзв. средњобугарског типа, што се нормално очекује за Влашку (у Макаријевим издањима такви су и текст и записи штампара). У погледу садржаја Молитвеник трговишки по Шафариковом налазу понавља текст Молитвеника грађанског, док Апостол у јужнословенском штампарству нема преседана. У његовој се графици, међутим, јасно испољава утицај цетињске штампе – директно се опонашају црнојевићки уоквирени иницијали.

Што се типа слова тиче, и да нема у колофонима помена о мадрама Љубавића и Божидаровом унуку, било би очигледно да се у обема књигама продужава грађански модел писма. То се нарочито јасно види по словима у којима је дошла до изражаја самосвојност рукописа калиграфа по коме су моделирана слова за Грађанску штампарију, као што су разне варијанте омеге, двојако лигатурно У, слова Х и Ц.

Захваљујући томе, ми у румунском штампарству и у наредним деценијама, кад се више не помиње Димитрије Љубавић, можемо пратити грађански модел писма. Неким нама незнаним путевима он је доспео у руке неуморног румунског штампара ђакона Коресија, који је штампао и старословенске и румунске текстове (и ове друге ћирилицом), употребљавајући негде крупнији а негде ситнији слог. Овај ситнији Коресијев слог несумњиво продужава грађански. За оглед сравњивања узели смо поменуту, за нас посебно интересантну Коресијеву књигу (из 1580) – прештампани Минеј Божидаров. За слог у њему Каратајев је с разлогом рекао да је врло истрошен и „некрасив", што се за грађански никако не би могло рећи; лошијем утиску до-

приносе слабо изравнати редови и неравномерно отискивање штампарске боје. Међутим, при појединачном праћењу лика слова практично за сва гораѓанска слова налазимо верне аналогије не само у Димитријевом влашком Апостолу 1547 него и у Коресијевом Минеју 1580.

О томе сведочи приложени цртеж слова из сва три периода, направљен оцртавањем вишеструко увеличаних пројектованих силуета слова; иако се овим начином (примењеним и другде у овој књизи) не може постићи потпуна прецизност преношења резаног лика (због неједнаке очуваности слова, отиска боје, снимка и оцртавања), довољно се јасно испољава типолошка истоветност гарнитура.

Ово не значи да су се гораѓанске матрице сачувале без иновирања. На пример, у доба Дмитра или Димитрија Љубавића додати су у гарнитуру и јусови, а Кореси (у текстовима на румунском језику) уводи и слово Ц; можда су обнављана и друга слова, али у верној имитацији, тако да се постојано одржавао модел направљен за Гораѓанску штампарију. Постојано се одржавала и висина реда (10 редова – око 70 мм), с тим што је у Пс. гор. примењен двојаки проред, а у Сл. гор. већи.

Приказани узорци узети су из три књиге које се чувају у Архиву САНУ (Псалтир гораѓански 1521, Апостол Димитрија Љубавића 1547, Минеј Коресијев 1580), а по снимцима у Bibl. rom. I видимо да су слова гораѓанског типа употребљена још у овим књигама: поменути Молитвеник Мојсијев 1545; Триод цветни Коресијев око 1550, у ком су опонашани и црнојевићки уоквирени иницијали; Зборник (Минеј) Коресијев 1568; Октоих првогласник Коресијев 1574; Октоих петогласник Коресијев 1575; Псалтир словенски Коресијев 1577 (поговор); Јеванђеље Коресијево на румунском језику 1581.

Списак вероватно није потпун, али довољно сведочи о дугом трајању оне компоненте нашег старог штампарства коју је у другој деценији XVI в. из Милешеве покренуо Божидар Гораѓанин и која је, укрштајући се с црнојевићком и вуковићком компонентом, у румунским покрајинама нашла плодно тло и усрдне прегаоце. Заслугом и српских и румунских штампара, као и њихових заштитника и мецена у румунским војводствима, рано штампарство постало је значајан чинилац у историји српско-румунских културних и духовних веза. Српски штампари помогли су с једне стране преношењу штампарске вештине из западних извориштa на румунске просторе и рађању штампарства на румунском језику, а с друге стране томе да румунске штампарије заузму изванредно значајно место у црквенословенском штампарству. Они су свакако допринели томе да књиге штампане у румунским штампарским радионицама одрже аутентичан словенски језички лик, било да су штампане српском (као Минеј 1580) или средњобугарском ортографијом, и тиме да буду употребљиве на ширим просторима православног Словенства.

Битни удео Љубавића у свему овоме учинио је да Гораѓанска штампарија као културна појава има дуг век и домашај, у извесном смислу сличан Вуковићкој штампарији.

ГРАЧАНИЧКА ШТАМПАРИЈА, пета по реду међу српским штампаријама (друга у Србији, убрзо после Рујанске) која је радила у манастиру Грачаници и у којој је 1539. године штампан *Окто̄их пето̄гласник грачанички* (в.). Поновила је, дакле, књигу коју је само две године раније била издала Вуковићка штампарија, али није копирано Божидарово издање, такође ни црнојевићко, него има редакцијских разлика, не само у преводилачким решењима него и у склопу текста. Не можемо знати шта је изазвало ово убрзано дуплирање издања – да ли давање предности друкчијој верзији или трошкови и тешкоће у добављању вуковићких примерака у тадашњим околностима.

Какве су оне биле тих година, речито су засведочили пљеваљски монаси записима из 1537: 'Тогда царствујушту љутому и

немилостивому цару султан Сулејману, в‘ та љута и прискрбна времена устрмили се беху тогда Исмаилтени немилостивно на стадо Христово, јакоже лави сверепи, и от тех страха смутих се умом’. Слично и други запис: ’И велика нам нужда от њих беше, јеже имехмо именија, в‘се нам в‘зимаху... и в‘се јеже стецахом, в‘се в‘зимаху’.

Ипак су и у таквом времену митрополит новобрдски *Никанор* и његов штампар *Димитрије* смогли снаге и изнашли могућности да покрену своју скромну штампарију и упишу Грачаницу у штампарска средишта. Грачаница је најдубља позиција до које је допрло штампарство у Турском царству. Пада, наиме, у очи да су све остале српске штампарије под турском влашћу лоциране ка периферији империје, као да су тежиле да се што више измакну од њених средишњих области, а једино је Грачаничка штампарија закорачила дубље ка југоистоку (в. карту под *Српскословенске штампарије*). У ствари, у овом подухвату грачаничких штампара пре можемо видети покушај утемељивања штампарије у седишту значајне Липљанске односно Новобрдске митрополије, који се већ после прве књиге из неког разлога морао прекинути, него остварење постављеног циља. Није, наиме, вероватно да би се владика Никанор и Димитрије упуштали у тај посао рачунајући само с једном књигом.

Грачаница је и одраније била значајно средиште старања о рукописним црквеним књигама, али су је рано снашле и невоље. Како сведочи један запис (Љ. Стојановић, бр. 162), у неком продору још пре Косовског боја „триклети иноплеменици” порушили су цркву, а књиге „спалили у пиргу, и с њима мноштво људи”, те су се морале изнова писати.

Владика Никанор помиње се као новобрдски митрополит од 1528. до 1551. године, и то у више записа у вези са старањем о црквеним књигама (в. исцрпно о томе Грујић 1936, 84–86), због чега га је Љ. Стојановић назвао „великим књигољупцем”. Такав епитет посебно је оправдао покретањем штампарије.

О његовом штампару Димитрију не знамо ништа, осим по његовој књизи. Помисао да је то у ствари Димитрије *Љубавић* (Р. Грујић), који ће се 1545–47. јавити у румунском штампарству, није нимало вероватна, јер се овај Димитрије и у Влашкој држао грађанских слова, док грачаничка не показују с њима никакву сродност у облицима (в. приложени упоредни цртеж), а по финоћи реза знатно заостају. Ипак је и грачанички слог чист, читак и рационалан, те је добро могао вршити своју службу, замењујући споро и заморно ручно преписивање.

По једној занимљивој претпоставци Димитрије би могао бити презвитер из околине Новог Брда, син попа Оливера; за обојицу знамо из једног записа самог митрополита Никанора, где се презвитер Дмитар помиње као приложник једне књиге за душу свог преминулог оца (П. Момировић, у зборнику Сусрети библиографа ’84, Ињија 1985, 42–46).

Ни у украсној графици не запажа се никакав наслон на грађанску штампу. С друге стране, на несумњив начин у Октоиху грачаничком испољава се утицај Црнојевићке штампарије у употреби уоквирених иницијала; грачанички резбар делом их је директно копирао, а делом је ишао и на иновације, комбинујући преплетни тип са уокруженим (в. ближе под *Окτоих йеτоīласник īрачанички*).

Двојак утицај, по налазу Д. Медаковића, показује једина илустрација грачаничке књиге, штампана на њеном почетку (полеђина првог листа), која има и двојаку симболику. С једне стране, у њу је укомпонован симбол саме књиге: тројица црквених песника (мелода) који се сматрају њеним ауторима, што је редован мотив у штампаним октоисима, а с друге стране илустрацију у целини можемо схватити као амблем штампарије и њеног оснивача. Наиме, горњи, већи део заузима лако препознатљива гравира манастира Грачанице (пре зазиђивања припрате), над којом је натпис ’Митрополија Грачаница’, а на дну је, као доња страна оквира, урезан натпис ’Смерени Никанор новобрдски митрополит’. Уочено је (Медаковић 1958, 161) да је клише са свецима накнадно убачен у склоп илустрације, уместо некаквог друкчијег мотива који је изрезан; то је наметнуло мисао да гравира Грачанице и није била на-

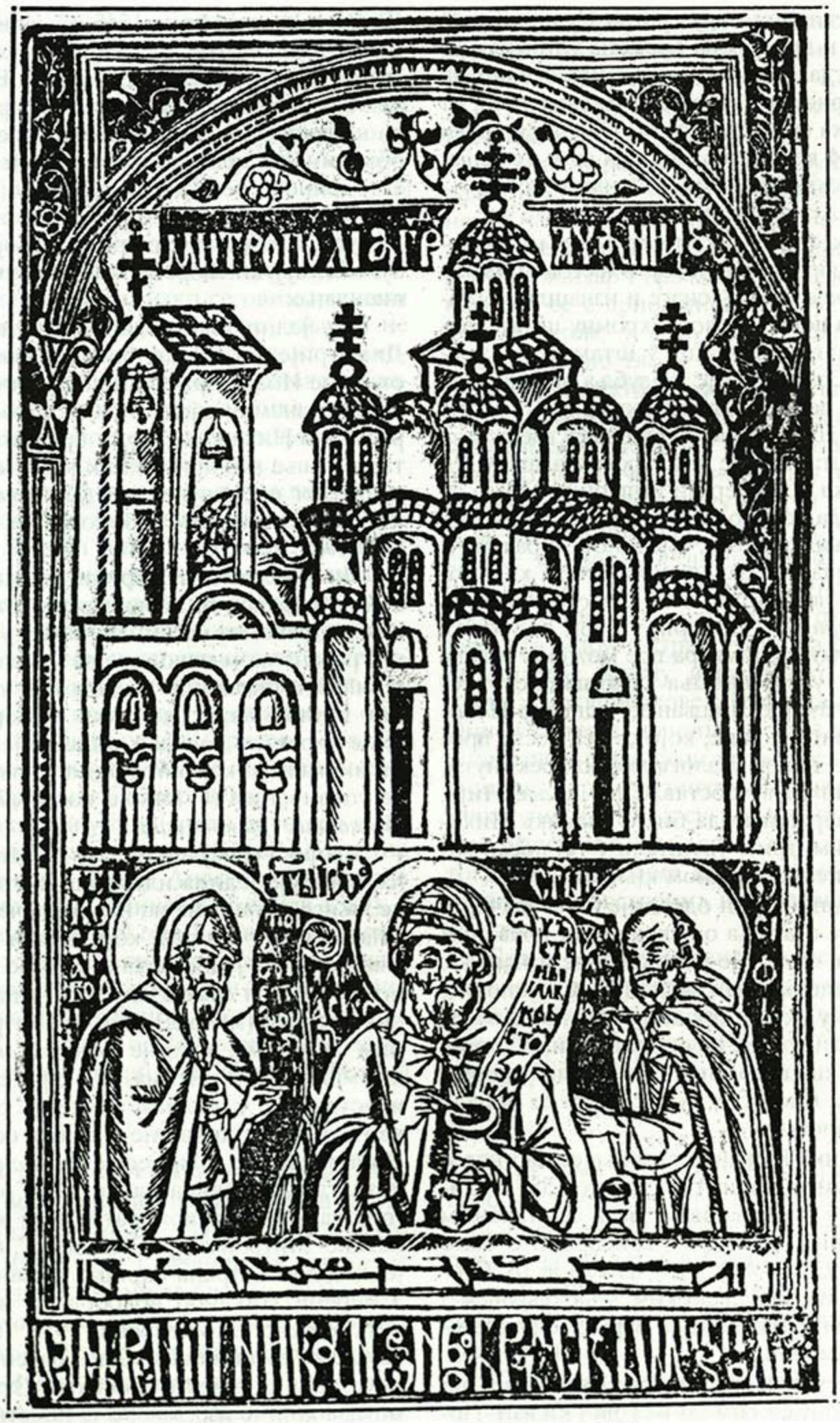

Грачаничка штампарија. Илустрација на првом листу Октоиха 1539.

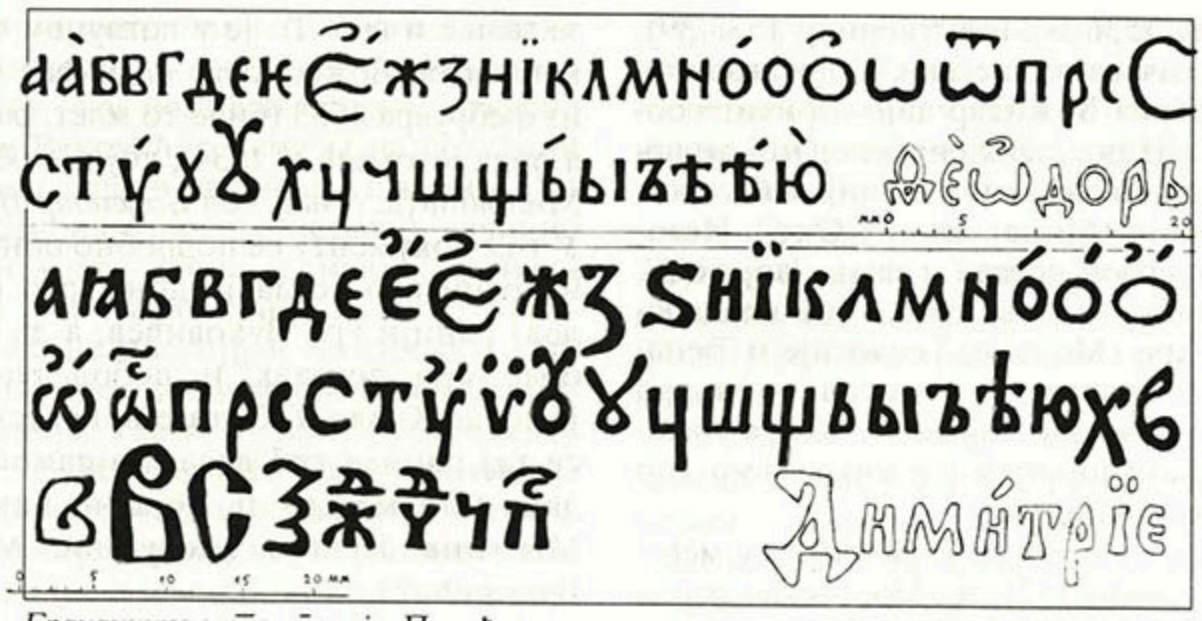

Грачаничка штампарија. Поређење горађанског и грачаничког писма.

прављена ради књиге, него за посебно отискивање, али је пружила могућност да се у комбинацији с црквеним песницима употреби у Октоиху. Управо у том комбиновању испољио се двојаки утицај – и Црнојевићке и Вуковићке штампарије.

Наиме, само комбиновање ликова тројице аутора Октоиха и цркве у којој се књига штампа грачанички штампари могли су узети из цетињског издања (в. под *Окто́их пе́тоглас́ник црнојевићки*), где је такву комбинацију применио Макарије (поновљена је у Макаријевом Октоиху влашком из 1510), али је композиција ликова три светитеља рађена по угледу на Божидарову илустрацију из 1537, а не на Макаријеву. Наши Грачаничани, међутим, нису се ограничили на само опонашање вуковићке илустрације, него су је комбиновали с ликом своје цркве, уводећи на тај начин Грачаницу у нашу стару штампарску симболику.

Уверљиву одгонетку изрезаног дела првобитне гравире понудили су Р. Љубинковић (Старинар н. с. 5–6, 1956, с. 130 и д.) и за њим С. Петковић (Старине Косова IX, 1989/1990, 71–86). По остацима изрезаног мотива и према аналогијама закључује се да је на изрезаном делу био сам владика Никанор, чије је име ниже исписано, пред Богородицом, коју слави грачаничка црква. Петковић претпоставља да је Никанор приносио Богородици књигу, тј. да је и првобитна гравира била намењена илустровању Октоиха; остаје, међутим, за нагађање зашто су штампари променили првобитни концепт. Ако је доиста и прва гравира била мотивисана штампањем књиге (а не чиме другим, нпр. Никаноровим радовима око цркве и њене припрате), онда можемо помишљати да Грачаничани приликом резања прве гравире још нису имали у рукама Божидаров Октоих, који је објављен годину и по или две пре грачаничког. Кад су га пак добили, то их је могло подстаћи да усагласе своју симболичну мотивацију – и с њим и с Макаријевим.

У покушајима да се под турском влашћу негује штампарство за Грачаницом ће доћи на ред *Милешева*.

ГРБ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА и други амблеми и симболи Вуковићке штампарије. У првом свом штампарском циклусу Божидар Вуковић као свој белег употребљава слова БОЖ уцртана усред заставица. Таквих амблема биће и у другом циклусу (и у понављаним издањима и после Божидарове смрти), али им се придружује грб у кружном венцу; у доњем је делу (облика штита) лав који се пење уз косу раван, а у горњем попрсје (горња половина лика) црног орла. Грб налазимо на почетку Октоиха 1537 и Минеја 1538, а постојао је можда и у другим књигама из овог циклуса

(Зборнику 1536 и Молитвенику 1538/39), али нису сачувани листови. У предговорима испод грба Божидар даје изричито објашњење: 'И поставих сиј белег мој вишеписаниј, дарованиј ми велицијем ћесаром Кариолушом' (Минеј, сл. и у Окт.). Истовремено с грбом долази и звање 'војевода', које се уписује у пољу грба, а и Божидарови штампари (Мојсије, Теодосије и Ђенадије) ословљавају га у поговорима као 'господин Божидар војевода', док га Пахомије у првом циклусу спомиње само као 'господина Божидара'.

Из овога излази да је Божидар у међувремену, између 1521. и 1536, стекао основ за звање и грб. То је у потпуном складу с концептом Божидарове племићке дипломе из фебруара 1533 (биће то млет. рачунање, а онда је то већ г. 1534), који је објавио J. Миловић (в. о њој под *Божидар Вуковић*). У том документу се подробно описује грб и прецизира се да је доњи део (црвени лав) ранији грб Вуковићев, а да је црни орао горе „додатак" и „побољшање" које је додао Карло V. Остаје неизвесно је ли се тај ранији грб везао за самог Божидара или можда за нејасно поменутог Мартина Лупија (могућног Мартина Вуковића?).

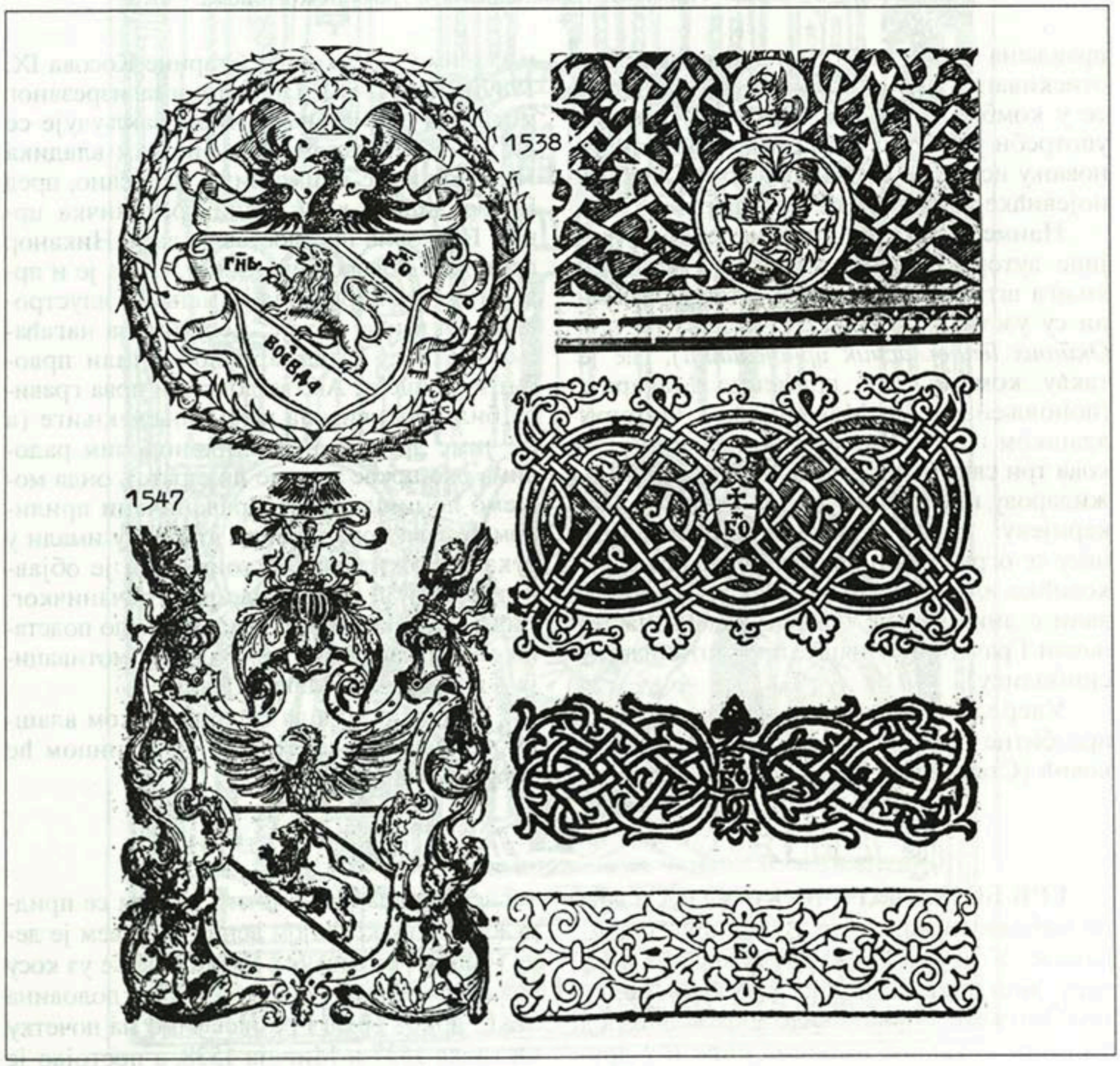

Грб Божидара Вуковића и други амблеми.

У ове хронолошки сагласне податке противречност уноси датација Христове иконе коју је за пострадале цркве откупио Божидар Вуковић, о чему је на полеђини иконе Божидаров штампар Пахомије ('от остров Диоклитијскаго језера') сачинио опширан запис. Запис је, наиме, датиран годином 1520-ом по Христу, а на истој полеђини иконе постоји и Божидаров грб, практично идентичан са онима из Октоиха и Минеја, као и из описа у концепту дипломе. Ј. Миловић је претпоставио да је Пахомије „погрешно записао годину 1520". То није вероватно; дословно истом датацијом (датум и сви показатељи) какву видимо на полеђини иконе (у београдском Народном музеју) Пахомије је датирао и завршетак Божидаровог Зборника за путнике: 'в‵ лето 7029 а от рожд‵ства Христова 1520, круг слнцу 1 а луни 18, индиктион 10, епахта 1, месеца мартија 6. д‵н'. Сви показатељи осим Христове године, у оба записа, сагласно упућују на годину 1521, те је то вероватнија датација, тим пре што се и записана 1520. година може схватити као тачна по млетачком рачунању.

Најлогичније је објаснити ову хронолошку несагласност (грб на икони ранијој од дипломе о грбу) претпоставком да је грб накнадно додат, а не у време Пахомијева записа. На самој икони он је, чини се у виду налепљене кружне бакарне плочице или листића, постављен изнад Пахомијевог записа, лево од назива иконе ('Образ нерукотворни. . . '), те нема сметње да се претпостави накнадно уграђивање. Пахомије у запису не титулише Божидара као војводу, а у самом грбу уписано је 'војевода'.

Божидарови симболи понављају се и после његове смрти, све до Загуровићевих издања 1569/70, али са извесним редукцијама и заменама. Виценцо у првим двема књигама верно понавља Божидаров одн. породични грб, само с друкчијим украсним окриљем и без Божидаровог монограма. Њега нема ни у заставицама, иако је у Пс. Виц. 1546 поновљена једна на којој је раније био (на штиту у средини) монограм БОЖ. Две заставице у Пс. Виц. 1546 обликоване су као Виценцови симболи; у једној је (у полукружним пољима при дну) уписано 'Виценцо Вуковић', а у другој (испод степенастог орнамента) 'Г(осподи)н Виценцо с(и)н војеводе Божидара'. Напротив, у Виценцовим понављањима Божидаровог Служабника, датираним годином 1554-ом (такође у једном Загуровићевом) понавља се и заставица с монограмом БОЖ (грба овде није било ни у изворној књизи).

Међутим, шездесетих година Виценцо замењује наслеђени Божидаров грб. У новом амблему у Зборнику 1560 уместо лава је двоглави орао, а уз то су „сасвим очигледни утицаји католицизма, као на пример папа са тијаром који седи изнад централног поља" (Медаковић 1958, 150). Наредне године, у Пс. Виц. 1561, изнад двоглавог орла нема лика папе, али је „и овај нови грб израђен у духу западне хералдике" (исто). Не знамо да ли иза ове замене озваниченог породичног грба стоји и какав одређенији разлог и основ осим професионалних штампарских мотива, и је ли она можда у некој вези с Виценцовим упорним везањем за српску деспотску лозу (в. *Виценцо Вуковић*). Божидаров грб замењен је другим мотивима и при понављању његових заставица у Окт. вук. II, као и у Триоду посном Стефана Скадранина, у заставици испод које је уписано Виценцово име. Није искључено ни да сам Виценцо, изнајмљујући опрему и лиценцу другим инвеститорима и издавачима (идентификованим и анонимним), није допуштао да се штампа вуковићки породични грб. Да ли то можда значи да је и на Зб. 1560 и Пс. 1561 замењен вуковићки грб зато што их Виценцо није сам штампао него је неком јачем инвеститору уступио на прештампавање и своје књиге (такође опрему) као што је уступао и Божидарове?

Јеролим Загуровић у својим двема потписаним књигама (Пс. Заг. 1569 и Мол. Заг. 1570) штампа само свој амблем, а његов штампар Јаков Крајков, понављајући Божидарову заставицу, ознаку БОЖ замењује сопственим монограмом (ІА). Тај ће Јаковљев белег поновити и Б. Ћинами прештампавајући Загуровићев Псалтир

1638, али ће Загуровићев амблем заменити својим.

Занимљиво је да су се заставице са симболом БОЖ поновиле и у рускословенском штампарству (у Вилни 1583), а такође у румунском штампарству (у Брашову 1588).

Засведочен је на неким књигама Божидара Вуковића и његов печат (Каратајев 1883, 52).

ГРБ ЦРНОЈЕВИЋА (двоглави орао) представљен је у црнојевићким књигама у три дрвореза. Он је главни мотив правоугаоне заставице срезане на ширину ступца у Псалтиру и два пута отиснуте у тој књизи (на л. 1 и 193). Исти тај рез искоришћен је и у Првогласнику (на л. 2', изнад предговора), само проширен вињетама да би се прилагодио ширини ступца у великом формату. Орао је у венцу који држе анђели, а укомпоноване су скраћенице са значењем „Благоверни господин Ђурађ Црнојевић". Сличан рез, са истим натписом али с придодатом круном на врху венца, укомпоно-

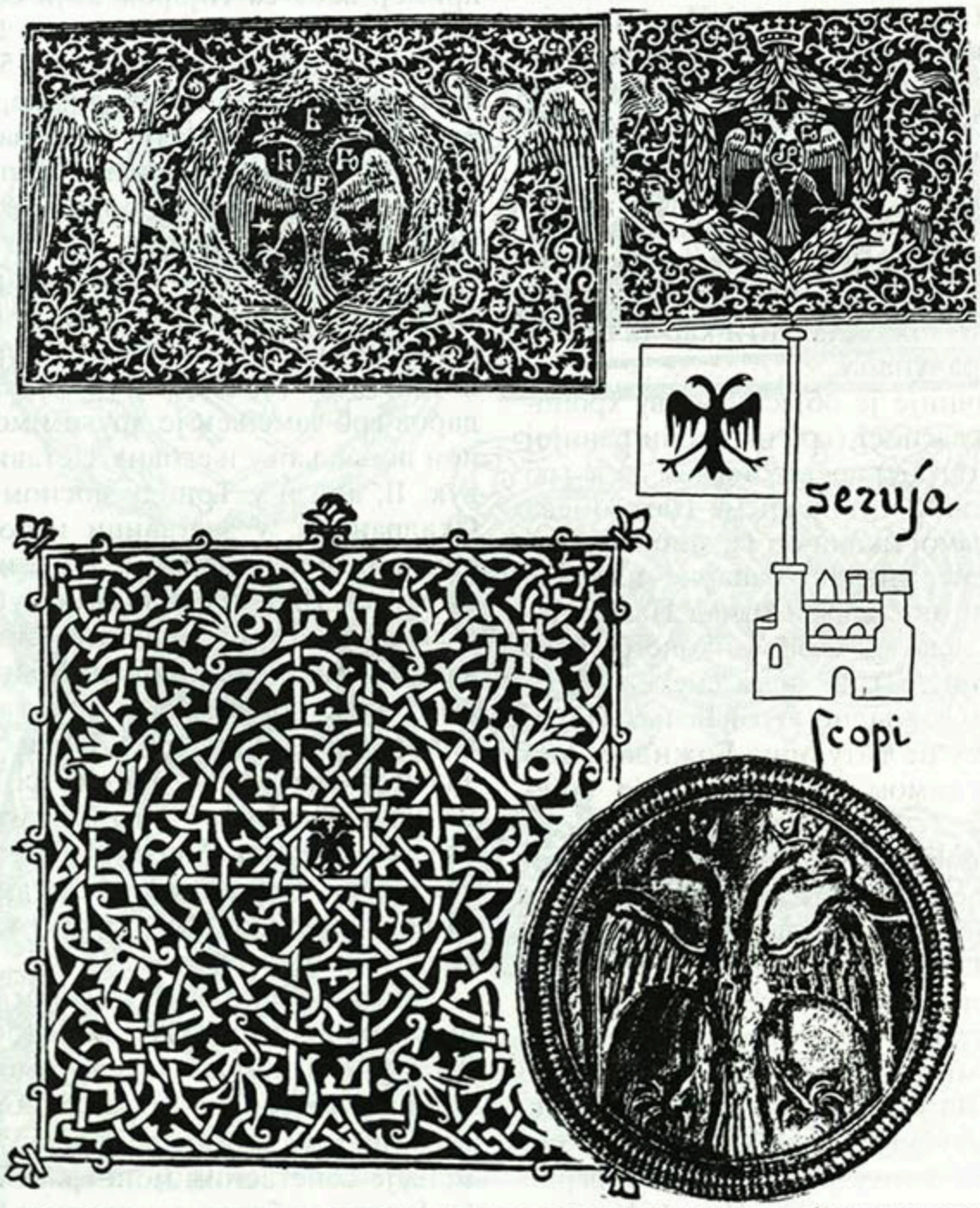

Грб Црнојевића. Двоглави орао у цетињским књигама и у неким старијим применама (на једној карти из 1339. и на медаљону Ивана Црнојевића).

ван је у стални оквир илустрација у Петогласнику, те га видимо на свих шест сачуваних илустрација. Трећи рез представља ситну силуету орла (без венца и натписа) у средини велике квадратне заставице у Псалтиру (на л. 8).

Иако се заставице с грбом срећу у првом табаку и Првогласника и Псалтира, у обе књиге су на листовима који су накнадно сложени, те је могућно да су срезане тек у току слагања књига; није искључено ни да су због њих накнадно преслагани ти делови књига. Очигледно је Ђурађ веома држао до грба и до његовог симболичног истицања у књигама. Неће бити да је грб имао значење личног и породичног хералдичког знака, какав ће касније бити *грб Божидара Вуковића* (в.), него пре симбола државности и владарске суверености. Тај симбол се у сличном смислу и раније употребљавао у српској држави, а иначе је грчког порекла (по А. Соловјеву), засведочен у традицији Комнена. У приложеној илустрацији додајемо примере раније симболичне употребе лика двоглавог орла. Први је (посредством Соловјева) узет с једне карте каталонског морнара Дулсерта, где је представљено име државе (Servia), њена престоница (Scopi, тј. Скопље) и њен амблем (застава са орлом); карта је из 1339, тј. из осме године Душанове владавине. Други пример је један медаљон Ивана Црнојевића (чува се у Цетињском манастиру), који на другој страни има натпис „Иван Црнојевић господар зетски". Исти мотив двоглавог орла увешће у своју штампарску симболику и Виценцо Вуковић (1560–1561).

ГУНДУЛИЋ, Тројан, Дубровчанин настањен у Београду, који је после смрти кнеза *Радише Дмитровића* преузео његову штампарску опрему („форме"), пренео је у своју кућу у Београду и наставио започети посао; ту ће са штампаром *Мардаријем* из Мркшине цркве штампати 1552. године *Четворојеванђеље београдско*, једину књигу *Београдске штампарије*. Тројан Гундулић био је дубровачки трговац, који је доста трговао српским штампаним књигама, како се документује у попису његовог инвентара из 1563. године (Медаковић 1958, 36).

ГУТЕНБЕРГ, Јоханес (Johannes Gutenberg, раније презиме Генсфлајш, Gensfleisch, око 1397–1468), изумитељ штампарства, немачки штампар у чијој је штампарији у Мајнцу латиницом готског типа штампана Библија на латинском језику, књига с којом започиње савремено штампарство. Ова знаменита књига, тзв. Библија у 42 ретка, започета је 1452, а довршена 1455. Штампана је на 1280 страница, у два ступца. Пре него што је довршена појавиле су се, такође у Мајнцу, неке мање штампане публикације, али се Библија у 42 ретка сматра правим почетком штампарства.

Занимљиво је да се Гутенберг и пре него што је издао Библију појавио једним краћим штампарским огледом: крајем децембра 1454, очигледно побуђен турским освајањем Цариграда (1453), штампао је тзв. Турски календар, у коме се пози-

Гутенберг

вају европски хришћани у рат против Турака. У певањима уз поједине месеце помињу се балкански народи и земље, међу њима и Србија (в. Страхиња Костић, Зборник МС за књижевност и језик 16/1, 1968, 73–81; такође код М. Чурчића, стр. 3 ове књиге).

Гутенбергова штампарија убрзо је прешла у друге руке, а штампарство се још за његова живота проширило из Мајнца и у друге немачке градове (Штразбург, Бамберг, Келн, Аугзбург, Нирнберг) и почело се преносити у друге земље, најпре у Италију. Седамдесетих година штампарство се нагло проширило и на друге европске земље (в. *Европско штампарство*). До краја столећа основаће се преко 1000 штампарских радионица у преко 250 градова и места, међу којима је и Цетиње – колевка српскословенског штампарства. Ка севернијим словенским земљама штампарство се ширило директно из немачких предела, док ће на словенски југ доспевати посредством ренесансне Италије у чему је главну улогу имала *Венеција* (в.).

ДАМЈАН, милешевски дијак и штампар у *Милешевској штампарији првој* (в.). Заједно с дијаком Миланом штампао је другу књигу те штампарије, *Молитвеник милешевски*, из 1546. године. У поговору се наводи да су пореклом 'от Црније загори, од места нарицајемаго Обна, јеже јест близ великије реки глаголјемије Саве'. Не знамо где је била ова Обна, али је позната Обница, саставница Колубаре више Ваљева. То, истина, није баш близу Саве, али ако је ипак тамо била и Обна, онда би се Црна загора могла схватити као опозитум односно друга страна Црне горе више Косјерића, приближно данашња Подгорина (ваљевска).

ДАНИЛО (Данїиль), игуман манастира Милешеве средином XVI века, који је у два маха у свом манастиру покретао српскословенску штампарију. Милешева се у српском штампарству посредно ангажовала још крајем друге деценије XVI в., када је Божидар Горажданин, боравећи у Милешеви, покренуо оснивање *Горажданске штампарије*, а крајем тридесетих година посведочена је тесна сарадња манастира с *Вуковићком штампаријом*. Када је, после смрти Божидара Вуковића, дошло до застоја у раду ове штампарије, Милешева је и сама засновала сопствену штампарију. Покренули су је „смерени игуман милешевски, Даниил јеромомонах, са свом у Господу браћом", а у поговорима њених двеју књига (1544. и 1546. године) помињу се, поред Данила, још неколицина штампара и монаха који су набављали у Млецима опрему. Рад штампарије, после друге њене књиге, задуго се не документује, али је 1557. године штампана још једна књига, другом словном гарнитуром. По сведочанству поговора, и ова друга штампарија покренута је 'повеленијем игумена кир Даниила', а нису поменута имена штампара или других људи који су се трудили о књизи. – В. *Милешева у српском штампарству, Милешевска штампарија*.

ДАТАЦИЈА СТАРИХ КЊИГА. У ћирилометодској (православној словенској) писмености датирање је текло по традиционалном византијском календару, у ком су се године рачунале од Адама, тј. од стварања света. Узимало се да је Бог почео стварати свет у недељу 1. септембра. Ћирилично штампарство покренуто је око седмохиљадите године по том рачунању (садашња 1992. година била би 7500. 'от битија', тј. од постања). Разуме се, постојале су представе и о томе у којој се години Исус родио, а онда и колико је година отада прошло. Обично византијско рачунање било је да

се једне и друге године разликују за 5508 (и још око четири месеца од поч. септембра до Божића); зато је, да би се добиле године од Христа, од Адамових година требало одузети 5508, а за јесење месеце 5509. Постојало је, међутим, и тзв. александријско (или антиохијско) рачунање, по коме је та разлика 5500 (односно 5501); то рачунање имало је одраза у српским летописима, а у штампарству у грађанским књигама.

Међутим, иако је постојала представа о хронологији Христовог рођења, то се није узимало као показатељ у српским датацијама током средњег века, него се оперисало само традиционалним византијским показатељима. Питања старе српске хронологије и датације темељно је обрадио Љубомир Стојановић (додатак у Записи и натписи VI). По његовим налазима први пут примењено датирање од Христа (поред традиционалног од Адама) засведочено је управо у првој српској штампаној књизи – Октоиху првогласнику црнојевићком 1494. године (7002. од постања), а и касније ће се у нашем старом штампарству често наводити једне и друге године. Почев од Виценца Вуковића, у једном делу српскословенских књига штампаних у Млецима (такође у Триоду цветном скадарском) навођене су само године од Христа. Почетак Христове године нормално се код нас рачунао од Божића, одн. од 1. јануара као њему блиског датума, али се у Венецији рачунала од марта (од 25. марта, „more veneto").

Та мартовска венецијанска година од Христа дошла је до изражаја у неким документима везаним за наше штампарство ако су писани на лат. или итал. језику (у таквим случајевима у нашој табели „Преглед датација старог штампарства" месец је означен латиницом, нпр. за опоруку Божидара Вуковића и дозволу за штампање Триода посног Стефановог). Мартовска година имала је неку примену и у годинама од Адама, али није доказано да су се наши штампари ње држали, иако постоје неке такве хипотезе за поједине датације.

Показатељи византијско-словенске хронологије. Потпуну формулу средњовековног датирања чинило је више показатеља: дан и месец, Адамова година ('от битија'), индикт или индикција ('индиктион'), сунчев круг, месечев круг, а касније уз њега и златни број, епахта и 'темелион' (темељ) или 'основаније' – чему се у доба штампарства додавала и Христова година. Овакво обиље ознака делом је данак традицији и маниру, а делом и израз стварне потребе. Из године у годину, наиме, мења се однос дана у месецу и у недељи (датума и седмичних дана), а Ускрс и с њим везани помични празници имају опет свој ритам смењивања. Како се тада нису писали или штампали календари за сваку годину, посебни хронолошки показатељи омогућавали су да се за дату годину израчунају односи све те три компоненте календара, битне и за свакодневицу обичних верника, а поготово за цркву и њена богослужења.

Индикт је чисто традиционални чинилац периодизације, без утицаја на конкретни годишњи календар, и показује редни број дате године у петнаестогодишњем циклусу. Те је циклусе завео Константин Велики 1. јануара 313. године од Христа (за убирање ванредног пореза), па се та петнаестогодишња периодизација даље традиционално одржавала. Како је тада таман био истекао цео број таквих циклуса 'от битија', индикт се не мора израчунавати полазећи од Константиновог указа, него може и поделом Адамових година на 15, па колики буде остатак, то ће бити индикт дате године (ако нема остатка, индикт је 15); на пример, 1992. г. завршава се 500×15 Адамових година, па ће за 1993. г. индикт бити 1. Иако је рачунање једноставно, по налазу Љ. Стојановића стари писари и штампари најчешће су грешили управо у индикту, али то није водило никаквој забуни у практичном годишњем календару. Кад је тачан или бар приближно тачан, индикт нам ипак помаже у датацијама кад се година несигурно чита или кад у њој постоји каква забуна или оштећење записа. Изгледа да се почетак индикта рачунао кад и почетак Адамове године, тј. 1. септембра, а не 1. јануара; то потврђују Стојановићеви записи 390, 398, 5602, 5652 (док се 480 може супротно схватити).

Сунчев круг је циклус од 28 година, а за дату годину њен редни број у том циклусу. То је важан показатељ, јер се помоћу њега утврђује однос датума и седмич-

них дана; тај се однос смењује током 28 година, а онда се идентично понавља исти ритам смењивања. Узима се да су сунчеви и месечеви кругови почели са стварањем света, па се сунчев круг израчунава поделом Адамових година на 28; остатак рачуна представља круг за дату годину, а ако нема остатка, круг је 28. У календару годишњем сунчев круг практично се примењује путем епахте.

Епахта (епахта године, 'епахта лету') представља показатељ изведен из сунчевог круга и служи као кључ за одређивање односа датума и седмичних дана у датој години. У ствари, епахта је седмични дан Нове године (по старом рачунању, тј. 1. септембра), само се он не означава називом дана него бројком: за дане од недеље до суботе узети су бројеви (словни ћирилички) од 1 до 7. Постоји и формула за израчунавање епахте, али се она практично одређивала таблицом, у којој је према свакој години сунчевог круга стајала ознака у који седмични дан пада 1. септембар; такву таблицу штампали су нпр. вуковићки Зборници за путнике. Ако се зна у који је дан 1. септембар, онда се може одредити и седмични дан почетка сваког месеца, што се може предочити и једноставном таблицом. Најпрактичније је да од 1. септембра идемо уназад до марта, а унапред до фебруара, јер тако иста таблица важи била година преступна или проста, тј. без обзира на то постоји ли 29. фебруар или не постоји (ако би се опкорачивао крај фебруара, морале би се правити таблице посебно за просту, а посебно за преступну годину). И такву таблицу налазимо у Зборнику за путнике, тзв. епахта месеци ('епахта месецем'). Егземпларно је штампана таблица у којој је за септембар узета субота (тј. бр. 7); кад се из прве таблице зна епахта године, тј. у који дан пада 1. септембар, лако се дође до датума рецимо прве септембарске суботе, а онда ћемо под истим датумом имати у марту четвртак, у априлу недељу, у мају уторак итд. – Вуковићке таблице 'Епахте лету' и 'Епахте месецем' приказујемо у уоквиреном прилогу, понешто допуњене и објашњене.

Месечев круг је период од 19 година, после кога месечеве мене падају опет у исте датуме, а за дату годину њен редни број у том периоду. Израчунава се поделом Адамових година на 19; остатак рачуна је круг за ту годину, а ако нема остатка, месечев круг је 19. Од њега зависе датуми месечевих мена у години, а оне су битне да би се одредило кад ће бити Ускрс и оно што се веже с њим (празници, пост и др.). Наиме, Ускрс има тројаку временску одређеност: мора бити после пролећне равнодневице (21. марта), чиме се везује за датум; истовремено мора бити најмање 17 дана после мене месеца (младог месеца, млађака, младине), чиме је везан за месечев круг; датум у који се испуне ова два услова зове се пасхална граница, а Ускрс мора бити у прву недељу после ње, чиме постаје зависан и од сунчевог круга (јер од њега зависи датум недеље). Месечев круг нам, дакле, служи да одредимо мартовски млађак (или априлски, ако мартовски прерано пада у односу на равнодневицу), а то се практично врши путем темелиона, бројке која казује колико дана пре 30. марта пада млађак (ако то буде прерано, узеће се априлски, за 30 дана каснији).

Златни број ('злато число') само је померена скала месечевог круга (показатељи се увећавају за три). Преузет је из западне (католичке) традиције, и први пут је засведочен кад и године од Христа – у Првогласнику црнојевићком 1494. Његова је практична погодност у томе што се цифарски боље подудара с темелионом: цифра јединица увек је једнака, а разлика се ограничава на позицију десетица, где је некад има а некад нема.

Темелион (темељ) или основаније изводи се из месечевог круга и показује датум мартовског млађака кад се одузме од 30; 17 дана иза овог датума (или, ако би то било пре равнодневице, 30+17 дана) биће пасхална граница и у прву недељу иза ње Ускрс. Узима се 17 дана као 15 дана до пуног месеца и два дана Христовог страдања; могао би се, дакле, Ускрс одређивати и према мартовском или априлском пуном месецу, али је уобичајено да се полази од млађака. Како се месечеве мене из године у годину разликују приближно 11 дана, темелион можемо израчунавати додајући 11 показатељу из претходне године

и одузимајући 30 ако је збир већи од тог броја (једино се иза 17–ог месечевог круга додаје 12), али се то практично узима из таблица. Смењивање износа темелиона и његов однос према месечевом кругу и златном броју могу се видети у нашем уоквиреном прилогу „Показатељи старог датирања (теор. таблица)".

ЕПАХТЕ ЛЕТУ

1	2	3	5/4	6	7	1	3/2	4	5	6	1/7	2	3	4	6/5	7	1	2	4/3	5	6	7	2/1	3	4	5	7/6
не	по	ут	че/ср	пе	су	не	ут/по	ср	че	пе	не/су	по	ут	ср	пе/че	су	не	по	ср/ут	че	пе	су	по/не	ут	ср	че	су/пе
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28

(године сунчевог круга)

ЕПАХТЕ МЕСЕЦЕМ

март	5 [че]	април	1 [не]	маије	3 [ут]	ијун	6 [пе]
ијул	1 [не]	август	4 [ср]	*секѣтемврије*	7 [су]	октомврије	2 [по]
нојемврије	5 [че]	декемврије	7 [су]	ђенвар	3 [ут]	фервар	6 [пе]

Табеле епахте из вуковићких зборника за путнике. Табеле су узете из Зб. Виц. 1547, а у угластим заградама, испод показатеља и поред њих, појаснили смо шта они значе. – Прва табела показује како се мења седмични дан првог септембра у 28 година сунчевог круга. При томе се у старим књигама седмични дани означавају бројкама (ћириличким словним), од 1 до 7 (од недеље до суботе). Седмични дан првог септембра узима се као кључни показатељ за утврђивање односа датума и седмичних дана у датој години, и наводи се у датацијама као епахта. – Доња табела показује како међусобно стоје седмични дани у разним месецима, конкретно: који дани у осталим месецима одговарају септембарској суботи ако с њом имају исти датум; нпр. ако је 3. септембра субота, онда је 3. марта четвртак, 3. априла недеља итд. Помоћу ове две табеле, ако знамо или израчунамо сунчев круг, лако долазимо до односа седмичних дана и датума у било ком месецу. – У првој табели на сваком четвртом месту означен је доњом ознаком дан који се прескаче (због преступне године), а као епахта важи горњи број. На пример, у четвртој години сунчевог круга епахта је 5 (четвртак, тј. први септембар пада у четвртак), у шестој години епахта је 7 (субота) итд.

Ритам смењивања кругова и с њима везаних показатеља. Већ смо говорили о томе кад су почињали Адамова година, индикт и Христова година, а и у погледу хронологије кругова и с њима везаних показатеља постојала су колебања и забуне. Неједнако је та хронологија оцењивана и у стручној литератури. Љ. Стојановић је изричито констатовао да се месечеви и сунчеви кругови рачунају од 1. марта (Записи и натписи VI, 212 и 214); с разлогом је касније указано (Немировски 1986, 159–160) на друкчију хронологију кругова нормирану у пасхалији Псалтира црнојевићког. Истоветно као и у Пс. црн. хронологија кругова нормирана је и у издањима Божидара Вуковића:

'Ведомо да јест јако луни круг начинајет от 1. ђенуарија, и држит 19 лет, и паки начинајет 1-је лето. Такође и слнцу круг почиње октомврија 1. д'н, и држит 28 лет, и паки начинајет 1. лето. Такожде и злато число почиње ђенуарија 1, и држи 19 лет, и паки начинајет 1-је лето. Предварајет же злато число луни круг 3 лета; и јегда бивat први круг луне, бивајет златаго числа круг 4, и тако в'сходит пред луним кругом в'сегда... Епахти же летом тожде сут јеже и седмичнаја [слова], н' зачело пријемљут мартија 1...' (Зб. Бож. 1536, стр. 298 у примерку Матице српске).

Две наше најутицајније старе штампарије, дакле, сагласно утврђују: сунчев круг почиње 1. октобра, месечев круг и златни број 1. јануара, а епахта године 1. марта. Нема онда недоумица шта је било норма, него само остаје питање колико је доследно примењивана. По овој норми сви пока-

Преглед датација старог штампарства

Вер.год.	Шта се датира	Записана датација							
		датум	од А.	и	с	е	м	з	т	од Х.
1494	Окт. прв. црн. свршетак	4. јан.	7002	11	2	1	10	12	12	1494
1495	Пс. црн. свршетак	22. септ.	7003	14	3	3	11	14	4	1495
1507	Служ. влашки свршетак	10. нов.	7016	11	16	–	5	–	–	–
1510	Окт. влашки свршетак	26. авг.	7018	12	...	–	7	–	–	–
1512	Четв. влашко свршетак	25. јуни	7020	14	20	–	9	–	–	–
1519/20	Сл. гор. свршетак	1. јули	7027	–	28	7	17	–	–	1527
1520	Пс. Бож. почетак	26. јан.	–	–	–	–	–	–	–	–
1520	Пс. Бож. I део свршетак	7. апр.	7028	9	28	7	17	1	–	1519
1520	Сл. Бож. свршетак	7. јули	7028	9	28	6	17	–	–	1519
1520	Пс. Бож. II део свршетак	12. окт.	7029	10	1	7	18	2	–	1520
1521	Зб. Бож. свршетак	6. март	7029	10	1	1	18	–	–	1520
1521	Пахомијев запис на икони	6. март	7029	10	1	1	18	–	–	1520
1521	Пс. гор. свршетак	25. окт.	7029	21	1	–	18	–	–	1529
		[у години пада Београда, тј. 1521]								
1523	Мол. гор. свршетак	21. окт.	7032	–	3	–	1	–	–	1531
1534	Плем. диплома Бож.	3. febr.	–	–	–	–	–	–	–	1533
1534	Прва опорука Бо.	5/7. febr.	–	7	–	–	–	–	–	1533
1535/36	Пасхалија у Окт. Бож.	–	–	–	16	6	14	17	7	1535
1536	Зб. Бож. II свршетак	26. апр.	7044	9	16	6	14	17	7	1536
1536	Окт. Бож. почетак	–	7044	–	16	–	14	–	–	–
1536	Мин. Бож. почетак	12. јуни	7044	–	16	–	14	–	–	–
1537	Окт. Бож. свршетак	27. јули	7045	10	17	7	15	17	7	1537
1537	Четв. руј.	–	7045	–	–	–	–	–	–	–
1538	Мин. Бож. свршетак	19. јан.	7046	11	18	1	16	19	29	1538
1539	Окт. грач.	–	7047	–	–	–	–	–	–	–
1539	Друга опорука Бож.	6. nov.	0	13	–	–	–	–	–	1539
1544	Пс. мил. I свршетак	30. окт.	7053	–	25	3	4	7	17	1544
1545	Мол. влашки свршетак	10. јан.	7053	3	25	–	4	7	17	1545
1546	Виценцова привилегија	4. sept.	–	–	–	–	–	–	–	1546
1546	Пс. Виц. (предговор)	–	–	–	–	–	–	–	–	1546
1546	Мол. мил. свршетак	20. септ.	7055	–	26	4	5	8	18	1545
1546	Апостол влашки почетак	18. авг.	–	–	–	–	–	–	–	–
1547	Апостол влашки свршетак	18. март	7055	6	27	5	6	9	19	1547
1547	Зб. Виц. I свршетак	1. јуни	–	–	–	–	–	–	–	1547
1552	Четв. беогр. свршетак	4. авг.	7060	–	4	–	11	–	–	–
1554	Сл. Виц.	–	–	–	–	–	–	–	–	1554
1557	Пс. мил. II свршетак	4. нов.	7066	11	10	4	16	19	29	1557
1560	Зб. Виц.	–	–	–	–	–	–	–	–	1560
1561	Дозвола за Триод посни Ст.	4. jan.	–	–	–	–	–	–	–	1560
1561	Триод посни Ст. свршетак	6. јан.	–	–	–	–	–	–	–	1561
1561	Пс. Виц.	–	–	–	–	–	–	–	–	1561
1562	Четв. мркш. свршетак	24. јуни	7070	–	13	–	1	–	–	–
1563	Триод цв. скад. свршетак	24. дец.	–	–	–	–	–	–	–	1563
1566	Зб. Јак. Осоговца почетак	15. мај	7074	–	–	–	–	–	–	–
1566	Зб. Јак. Осоговца свршетак	1. авг.	7074	–	–	–	–	–	–	–
1566	Триод цв. мркш. свршетак	1. септ.	7074	–	17	7	5	8	28	1566
1569	Пс. Заг. почетак	10. март	7077	–	–	–	–	–	–	–
1569	Пс. Заг. свршетак	–	7078	–	–	–	–	–	–	1569
1570	Мол. Заг.	–	7078	–	–	–	–	–	–	1570
1572	Зб. Јак. Крајкова	–	7080	–	–	–	–	–	–	–
1579/80	Мин. празн. Коресијев поч.	20. мај	–	–	–	–	–	–	–	–
1579/80	Мин. празн. Коресијев сврш.	11. нов.	7088	–	4	–	1	–	–	1580
1597	Зб. Ст. Паштр. свршетак	19. мај	7105	10	21	5	18	2	21	1597
1638	Пс. Ђин.	–	–	–	–	–	–	–	–	1638

У табели је месец записан латиницом ако је датација узета из лат. или итал. докумената (година по Христу је тада мартовска, по млетачком рачунању).

Показатељи старог датирања (теор. таблица)

од А.	и	с	е	м	з	т	од Х.
7001	11	1	1	9	12	12	1493
7002	12	2	2	10	13	23	1494
7003	13	3	3	11	14	4	1495
7004	14	4	5	12	15	15	1496
7005	15	5	6	13	16	26	1497
			...				
7027	7	27	5	16	19	29	1519
7028	8	28	7	17	1	11	1520
7029	9	1	1	18	2	22	1521
7030	10	2	2	19	3	3	1522
7031	11	3	3	1	4	14	1523
7032	12	4	5	2	5	25	1524
7033	13	5	6	3	6	6	1525
7034	14	6	7	4	7	17	1526
7035	15	7	1	5	8	28	1527
7036	1	8	3	6	9	9	1528
7037	2	9	4	7	10	20	1529
7038	3	10	5	8	11	1	1530
7039	4	11	6	9	12	12	1531
7040	5	12	1	10	13	23	1532
7041	6	13	2	11	14	4	1533
7042	7	14	3	12	15	15	1534
7043	8	15	4	13	16	26	1535
7044	9	16	6	14	17	7	1536
7045	10	17	7	15	18	18	1537
7046	11	18	1	16	19	29	1538
7047	12	19	2	17	1	11	1539
7048	13	20	4	18	2	22	1540
7049	14	21	5	19	3	3	1541
7050	15	22	6	1	4	14	1542
7051	1	23	7	2	5	25	1543
7052	2	24	2	3	6	6	1544
7053	3	25	3	4	7	17	1545
7054	4	26	4	5	8	28	1546
7055	5	27	5	6	9	9	1547
7056	6	28	7	7	10	20	1548
7057	7	1	1	8	11	1	1549
7058	8	2	2	9	12	12	1550
7059	9	3	3	10	13	23	1551
7060	10	4	5	11	14	4	1552
7061	11	5	6	12	15	15	1553
7062	12	6	7	13	16	26	1554
7063	13	7	1	14	17	7	1555
7064	14	8	3	15	18	18	1556
7065	15	9	4	16	19	29	1557
7066	1	10	5	17	1	11	1558
7067	2	11	6	18	2	22	1559
7068	3	12	1	19	3	3	1560
7069	4	13	2	1	4	14	1561
7070	5	14	3	2	5	25	1562
7071	6	15	4	3	6	6	1563
7072	7	16	6	4	7	17	1564
7073	8	17	7	5	8	28	1565
7074	9	18	1	6	9	9	1566
7075	10	19	2	7	10	20	1567
7076	11	20	4	8	11	1	1568
7077	12	21	5	9	12	12	1569
7078	13	22	6	10	13	23	1570
7079	14	23	7	11	14	4	1571
7080	15	24	2	12	15	15	1572
7081	1	25	3	13	16	26	1573
7082	2	26	4	14	17	7	1574
7083	3	27	5	15	18	18	1575
7084	4	28	7	16	19	29	1576
7085	5	1	1	17	1	11	1577
7086	6	2	2	18	2	22	1578
7087	7	3	3	19	3	3	1579
7088	8	4	5	1	4	14	1580
7089	9	5	6	2	5	25	1581
7090	10	6	7	3	6	6	1582

и: индикт; **с**: сунчев круг; **е**: епахта (недељни дан 1. септ.); **м**: месечев круг; **з**: златни број; **т**: темелион (колико је дана пре 30. марта млађак); **од А.**: од Адама; **од Х.**: од Христа.

По норми 1. септембра почињу **А.**, **и**; 1. октобра **с**; 1. јануара **Х.**, **м**, **з**, **т**; 1. марта **е**. Таква норма објављена је у Пс. црн. и Зб. Бож. (такође у Зб. Виц.).

затељи који начелно припадају једној години обједињено важе тек у летњем полугођу, од 1. марта до 31. августа, а током јесени и зиме комбинују се показатељи две суседне године. Помак сунчевог круга до 1. октобра у ствари омогућује да он обухвати 1. септембар, као епахту године; то практично значи да ће пролећне и летње датације за своју епахту узимати следећи а не претходни 1. септембар. Сама епахта, иако се изводи из сунчевог круга, има још већи помак, све до 1. марта; како смо већ објаснили, такав период епахте омогућује да њена примена на друге месеце не зависи од просте и преступне године. – Овако сложено смењивање показатеља неминовно је водило низу непрецизности, као што ће се видети из прегледа који следи.

мц:	се	ок	но	де	ја	фе	мт	ап	мј	јн	јл	ав	се	ок	но	де	ја	фе	мт
А:	7003												7004						
и:	13												14						
с:	2			3									4						
Х:	1494					1495										1496			
м:	10					11										12			
з:	13					14										15			
т:	23					4										15			
е:	2							3											5

Пример прописаног смењивања хрон. показатеља *(Датација старих књига)*.

Преглед и коментар примене хронолошких показатеља у старој штампи. Полазећи од тога да година од Адама и индикт почињу 1. септембра, сунчев круг 1. октобра, године од Христа, месечев круг и златни број од 1. јануара, и епахта године од 1. марта – даћемо преглед датација указујући шта је у њима несагласно с датумом и годином коју смо узели као вероватну (у првој колони уоквиреног прилога „Преглед датација старог штампарства"). Служићемо се скраћеницама: *А*(дамова година), *и*(ндикт), *с*(унчев круг), *е*(пахта), *м*(есечев круг), *з*(латни број), *ѿ*(емелион), *Х*(ристова година).

Окт. прв. црн. сврш. јан. 1494: несагласно је *и* (узето је *и* за 1493), *з* и *ѿ* (за 1493, а *м* је тачно, за 1494); поред *м*, сагласно је и *А, с, е, Х*.

Пс. црн. септ. 1495: несагласно *А* (била би 1494); сагласно *и, с, е, м, з, ѿ, Х*. Задржана је у ствари Адамова година 7003, иако је већ 22 дана била започела г. 7004.

Служ. влашки нов. 1507: несагласно је *м* (за 1508, почеће 51 дан касније); сагласно *А, и, с*. Обично се датира 1508-ом годином (не знамо зашто).

Окт. влашки авг. 1510: несагласно *и* (за 1509); сагласно *А, м* (сунчев круг није засведочен, због оштећености књиге).

Четв. влашко јуни 1512: несагласно *и* (за 1511); сагласно *А, с, м*.

Сл. гор. јули 1519: несагласно *с, е, м* (за 1520); сагласно *А; Х* је овде 1527, што је несагласно с византијским рачунањем, али није са александријским (или антиохијским), како га је Теодор Љубавић примењивао. Ако као годину штампања узмемо 1520, онда је несагласно *А* и *Х*, а сагласно *с, е* и *м*.

Пс. Бож. I део апр. 1520: несагласно *и* (за 1521), *Х* (наведено 1519); сагласно *А, с, е, м, з*.

Сл. Бож. јули 1520: несагласно *и* (за 1521); *е* (наведено нереално 6, што се прескаче због преступне године), *Х* (наведено 1519); сагласно *А, с, м*.

Пс. Бож. II део окт. 1520: несагласно *и* (за 1521), м и *з* (за 1521); сагласно *А, с, е, Х*.

Зб. Бож. и Пахомијев запис на икони март 1521: несагласно *и* (за 1522, сви Пахомијеви индикти су увећани), *Х* (наведено 1520); сагласно *А, с, е, м*.

Пс. гор. окт. 1521: из записа се види да је књига објављена у години пада Београда, што је било 1521; од показатеља с том

годином у октобру слаже се само *м*, док *А*, *с* и *Х* (по Теодоровој примени александријског рачунања) упућују на г. 1520, што значи да штампар септембра – октобра није извршио потребне помаке; *и* има бесмислен износ (21), уместо 10 (за 1521) или 9 (за 1520).

Мол. гор. окт. 1523: несагласно *с* (за 1522); сагласно *А, м*, по Теодоровом (александријском) систему и *Х*.

Пасхалија у Окт. Бож., 1535/36: *А* није наведено, *Х* се наводи као 1535, али све остало *(с, е, м, з, ѿ)* упућује на 1536.

Зб. Бож. II апр. 1536: све сагласно *(А, и, с, е, м, з, ѿ, Х)*, штампар Мојсије.

Окт. Бож. сврш. јули 1537: несагласно *з* и *ѿ* (за 1536); сагласно *А, и, с, е, м, Х*. Редак пример разилажења *м* и *з* (слично је и у Окт. прв. црн. 1494).

Мин. Бож. сврш. јан. 1538: сагласно све *(А, и, с, м, з, ѿ, Х)*, само је епахта преурањена (није се чекао 1. март). И за почетак рада на књизи тачни су показатељи *(А, с, м)*. Штампар Мојсије и у Влашкој се истакао тачном датацијом (1545).

Четв. руј. 1537: тако се узима по аритметичкој вероватноћи, а година 7045 (једини податак у датацији) може значити и јесење месеце 1536. Слично вреди и за Окт. грач. 1539 (или јесен 1538).

Пс. мил. I окт. 1544: сагласно *А, с, Х*; преурањено *е, м, з, ѿ* (све за 1545).

Мол. влашки (Мојсијев) јан. 1545: све сагласно *(А, и, с, м, з, ѿ, Х)*.

Мол. мил. септ. 1546: несагласно *Х* (наведено 1545) омашка за *ѿ* (18 ум. 28); сагласно *А, с, е, м, з*.

Ап. влашки (Димитра Љубавића) сврш. март 1547: несагласно *и* (за 1548), *ѿ* (погрешно 19 уместо 9); сагласно *А, с, е, м, з, Х*.

Четв. беогр. 1552: сагласне све три бројке *(А, с, м)*.

Пс. мил. II нов. 1557: погрешно *и* (11 уместо 1); све друго сагласно *(А, с, е, м, з, ѿ, Х)*. Тачно је учињен помак *с* (будући да почиње 1. октобра), а избегнут преурањени помак *е, м, з, ѿ*.

Четв. мркш. јуни 1562: све три бројке сагласне *(А, с, м)*.

Триод цв. мркш. 1. септ. 1566: Мардарије није помакао Адамову годину (с првим даном нове године), а све друго је тачно *(с, е, м, з, ѿ, Х)*.

Зб. Ст. Паштр. мај 1597: омашка за *ѿ* (21 ум. 22), а све друго тачно *(А, и, с, е, м, з, Х)*.

ДИМИТРИЈЕ, грачанички штампар, о којему знамо само по његовом делу и по ономе што је рекао у предговору једине грачаничке књиге, штампане 1539. године: 'Повеленијем в‘сеосвештенаго Никанора, митрополита новобрдскаго, трудих се о сем в‘ митрополији Градчаници аз Христу раб Димитрије, в‘ лето 7047'; претходни део предговора биће да је срочен у Никанорово име. В. *Грачаничка шѿамѹарија* (тамо и нека домишљања и претпоставке о Димитрију), *Окѿоих ѥеѿоѥласник ѓрачанички.*

Ђ ЕНАДИЈЕ, свештеник манастира Милешеве, штампар у *Вуковићкој шѿамѹарији*. Са штампаром *Теодосијем* (оба родом Пријепољци) штампао је Октоих петогласник Божидара Вуковића, 1536–1537. године.

ЂИНАМИ (у лит. чешће као Гинами), породица која се у три поколења бавила штампарством у Венецији, а која је штампала последњу венецијанску књигу старог српскословенског штампарства – *Псалѿир Ђинамијев* из 1638 (в.), у ствари прештампавајући Загуровићево издање из 1569. године.

Штампарски посао засновао је Бартоломео Ђинами, а наставили су га његов син Марко и унук Бартол или Барто, који је штампао Псалтир из 1638. „Деценијама, поједини чланови те куће издавали су наше књиге, и то како оне писане ћирилицом, тако и оне писане латиницом; најзначајнија и најлепша издања дубровачких, далматинских и босанских писаца угледала су свет такође њиховом заслугом" (М. Пантић 1967, Зб. Музеја прим. уметности 11, 54). Архивска истраживања Мирослава Пантића открила су да су Ђинами имали и алтернативно презиме Алберти, како се презивала позната сплитска породица. Према томе је Марко Ђинами штампао и познату књигу „Живот Маргарите блажене дивице", коју је „из влашког у хрватски језик" превео Иван Томко Мрнавић, а у чијем натпису стоји да је штампана „у Млецих код Марка Албертовића 1613". Својим Псалтиром Ђинами су дали прилог и српскословенском штампарству, посебно значајан по томе што је оно већ било потпуно замрло.

ЂУРАЂ ЦРНОЈЕВИЋ, син Ивана и унук Стефана (Стефанице) Црнојевића, господар Црне Горе 1490–1496, оснивач *Црнојевићке штампарије* (в.). Сачуван је његов предговор и поговор у првој нашој штампаној књизи – *Октоиху првогласнику*. У њима се идентификује као „војвода Зете", иако су знатни делови Зете већ били изгубљени, а црнојевићка власт се свела на Стару Црну Гору, те ка истоку није ишла даље од Црмнице, а ка североистоку даље од реке Зете и Мораче. И у том суженом последњем остатку старе српске државе – маневришући између Турске и Млетака, приклањајући се и опирући час једнима час другима – Иван Црнојевић је нашао снаге да продужи државну и духовну традицију, законодавство, рад дворских и црквених писарница, да подигне Богородичину цркву и око ње заснује Цетињски манастир, а тиме и да устоличи Цетиње као црногорску престоницу и ново седиште Зетске митрополије. – Његов син Ђурађ крунисаће то заснивањем знамените штампарије.

Мотиве тог надахнутог чина сам Ђурађ је речито изрекао у поговору Октоиха: „Због грехова наших постиже нас исмаилићанска железна палица пасући нас, авај – не просто бијући него убијајући; и дођоше иноверци [језици] у достојање божје, цркве разрушише". А он сам, видећи како су цркве остале без светих књига, које је разграбио и раздро агарјански пород, подстакнут Светим духом „састави форме"; њима су осморица људи, на челу са „смерним свештеником монахом Макаријем од Црне Горе", за годину дана одштампали Октоих до четвртог гласа.

Ђурађ и Макарије. Бисте у цетињској библиотеци.

Док је у предговору и поговору Октоиха раздвојен Ђурђев и Макаријев текст, дотле поговор Псалтира саставља сам Макарије, говорећи о Ђурђу у трећем лицу. Могуће је да Ђурађ није био на Цетињу у тренутку слагања поговора, али је сигурно да је пратио рад на књизи. То видимо из податка датог уз таблице пасхалија: 'Сложеноје от скари Дамаскинови, изобретеноје господином Ђурђем Црнојевићем'; мада ово вероватније значи да је Ђурађ негде нашао и прибавио таблице Дамаскинове него да је имао неку активнију улогу у њиховом уобличавању (како се понекад у литератури узима), овај податак сведочи да је црногорски господар активно пратио састављање и штампање књига. У чиниоце који су утицали на заснивање штампарије у Црној Гори свакако спада и Ђурђева побожност, али и лична култура. О њој сведочи и састав његовог завештања, упућеног лично његовој жени Изабети (млетачкој племкињи по пореклу), а сачуваног нажалост тек у италијанском преводу.

Тестамент Ђурђев заиста није обична правна „листина", мада садржи све елементе таквога правног документа, јер распоређује имовину за случај смрти и врло прецизним ријечима изражава посљедњу вољу завјештаочеву. Писан је са посебном топлином, али у одмјереном, отменом тону, који свакако одаје човјека са развијеним књижевним укусом,човјека начитана и даровита. Завјештање, које би по својој природи могло да буде суво и пословно, овдје је пропкано неком посебном лириком, наговјештајима потпуно разумљивим само једном личном емотивном односу, односу љубави и госпоцственом поштовању. Ђурађ често помиње љубав коју осјећа према својој жени Изабети, и ону коју је Изабета имала према њему. Он је носи у мислима, обраћа јој се при суочењу с могућношћу да умре прије но што се поново састане с њом. Оставља своје завјештање као посљедњу топлу ријеч која се упућује не само жени него драгој, љубљеној жени, као посљедњу, посмртну нежност. 'Нисам хтио да те растужим, познајући љубав коју си за мене имала, а знајући сузе твоје које су спремне да се пролију. Али сада, будући од тебе далеко, и Бог зна када и гдје ћемо поново бити заједно, и јер сам се сјетио смртног часа, хтио сам да пишем овај тестамент својом властитом руком, за спас своје грешне душе, мене Ђурђа и твоје, с онима немоћне дјечице'.

ДИМИТРИЈЕ БОГДАНОВИЋ

У големој литератури посвећеној Црнојевићкој штампарији налазимо и претпоставке да је она заснована још за Иванова живота (Иван је умро 1490, у време свадбе свога сина, кад је Ђурђева будућа жена пловила из Млетака ка Црној Гори). Иван је, свакако посредно заслужан за оснивање штампарије, већ тиме што је сину оставио државицу способну за тај чин, а и тиме што се интензивно везао за Млетке и оријентисао Ђурђа у том правцу; али све што знамо о том сведочи да је цетињска штампарија дело и заслуга самог Ђурђа Црнојевића.

Неумитни ваљак историје врло брзо је – већ 1496. године – прекратио и Ђурђеву владавину и сјајну делатност његове штампарије. Ђурђа ће чекати још избегличке године, неко време и тамновање у Млецима, на крају и обрачање Турцима, који ће га негде скрајнути да изван историјске позорнице оконча свој живот. Остале су, међутим, његове књиге, а с њима и трајно и изузетно место Ђурђа Црнојевића у нашој културној историји.

ЂУРО (ЂУРАЂ) ЉУБАВИЋ, штампар из Горажда, умро у току рада на првој горажданској књизи – в. под *Љубавићи, Горажданска штампарија*. У име његово, његов брат Теодор сачинио је поговорно *Мољеније* (у Сл. гор.), које се с разлогом узима као књижевни састав (Ђ. Трифуновић, Зборник Музеја прим. уметности 11, Београд 1967).

ЕВРОПСКО ШТАМПАРСТВО XV ВЕКА није предмет обраде у овој књизи, те ћемо само предочити неколико основних и илустративних података, да би били јаснији историјски и цивилизацијски оквири и околности у којима се – заснивањем штампарије Ђурђа Црнојевића – појавило српско штампарство. Подаци су одабрани из књиге Александра Стипчевића „Повијест књиге" (Загреб 1985).

Прву штампарију основао је *Гутенберг* (в.) у Мајнцу, на ушћу Мајне у Рајну, где је штампао на латинском језику своју чувену Библију у 42 реда. Убрзо ће се, око 1460, Мајнцу придружити и Штразбург, где је 1466. г. штампан први превод Библије на немачки језик. Пре Гутенбергове смрти (умро је 1468) штампарство се преноси и у Италију. Прва штампарска радионица тамо је прорадила 1465, у малом месту Субијаку, близу Рима, где су радила два немачка штампара, који од 1467. г. штампају и у Риму. Прва књига штампана у Италији била је једно Цицероново дело. С Цицероном ће се у историју штампарства од 1469. године укључити и *Венеција* (в.), која ће постати главно италијанско штампарско средиште, а и главни спољни ослонац српског штампарства. Прва штампарија у Француској појавила се 1470. г. у Паризу, који ће до краја столећа постати једно од водећих штампарских средишта; испрва су се штампале књиге на латинском језику, а на француском се прва књига појавила 1477. Исте године штампана је прва књига у Енглеској, а у седамдесете године падају и почеци штампарства у Холандији, Белгији, Шпанији и Мађарској (у Будиму 1573).

Овај вал ширења штампарства изван Немачке није мимоишао ни словенске земље и језике (в. *Словенско штампарство* и прилог Л. Чурчића на почетку ове књиге).

ЖИВКО, поп, штампар у *Мркшиначкој штампарији*. С дијаком Радулом помагао је јеромонаху Мардарију у штампању *Триода цветної мркшиначкої* 1566. године: 'И труди се зде грешни раб божиј поп Живко и раб божиј дијак Радул'. Ништа друго се не зна ни о једном ни о другом.

ЗАГУРОВИЋ, Јеролим, штампар српскословенских књига, око 1569–70. у Венецији (в. *Загуровићева штампарија*). Загуровићи (Zaghuri) били су истакнута которска (католичка) породица, која се делатношћу Јеролима Загуровића „с много части умешала у историју српске штампане књиге" (М. Пантић). Сам наш штампар потписује се у поговору Псалтира као 'аз грешни и м'њши в' човецех Јеролим Загуровић, властелин от града Котора'. За његовог брата Трифуна (сина Вицковог) записано је у документима да је био „пун вредности и врлине, и у ратовима против Турака понео се тако достојно да је примио од дужда многа признања и разне милости". Јеролим је умро убрзо пошто се појавио у штампарству, године 1572, како се сазнало из тестамента његовог сина Анђела, који је живео до 1626. Загуровићи ће и касније остати угледна и богата породица, о чијем богатству, поред палате у Венецији, сведочи и податак да су 1646, да би им се признало млетачко племство, уплатили читавих 100.000 дуката у државну благајну. Загуровићи се документују у Котору већ од прве четвртине XIV века (Чурчић 1985, према архивским истраживањима Риста Ковијанића).

И Јеролимови синови, Анђело и Иван Загури засведочују се у ћириличком штампарству, али у његовом католичком

програму. Године 1583, наиме, у типографији *Камила Занетија* (чије име срећемо и у Триоду цветном скадарском) наручили су да се штампа 'Наук карстијански, сложен по почтованому оцу дум Јакобу Ледезми от дружбе Језусове, изтомачен у језик дубровачки'. Слог је у две величине, а крупнија варијанта показује доста сличности са слогом из књига Јеролима Загуровића (и проред је исти: 10 редова 72 мм).

ЗАГУРОВИЋЕВА ШТАМПАРИЈА, штампарија ћириличких (српскословенских) књига која је радила у Венецији око 1569–70. г. и коју је водио которски властелин *Јеролим Загуровић* (в.). У двема књигама Ј. Загуровић у колофонима се изричито идентификује као издавач, а у обема се о штампи старао 'Јаков от пределех македонских, от места зовом Софија, Крајков син' (в. *Јаков Крајков);* то су *Псалтир* (с последовањем), започет 10. марта 1569, а и завршен пре краја исте године, и *Молитвеник*, штампан 1570. године. По карактеристичном слогу зна се да је иста штампарија штампала (у два маха) и ново издање *Служабника*, на коме није означена година прештампавања, него су задржани поговор и датација предлошка (издања Виценца Вуковића из 1554); без правих основа Загуровићу се приписује и друго издање вуковићког *Октоиха петогласника* (в. под *Вуковићка штампарија* и *Октоих петогласник вуковићки други*).

Све су, дакле, Загуровићеве књиге понављање издања *Божидара Вуковића* (односно даље понављање издања која је већ био поновио *Виценцо Вуковић*). Ипак се пре послератних архивских налаза о Виценцу није уочавало колико је Загуровићево штампарство тесно повезано с Вуковићевом штампаријом. Помишљало се да је Загуровић надживео Виценца и да је штампао потпуно независно од њега. Сам Загуровић, по Јаковљевом предговору Псалтиру, изричитије се позива на црнојевићку штампарску традицију него на Божидара Вуковића (Виценца и не помиње); он, наиме, видећи како цркве оскудевају у књигама 'от родитељеј јего војевода Ђурђа Црнојевића и господина Божидара' и дошавши у Млетке 'обрете стари кипари от родитель јего војевода Ђурђа и с'стави их в' једине, јако да обновет се старих писмена'. И графички стил Загуровићевог слога оцењиван је независно од вуковићког; по И. Каратајеву то је „нови шрифт", а Љ. Стојановић оценио је „да су ова слова различна од Божидаревих, и да – ако нису Ђурђева – она су по њему рађена, јер се њима веома приближују".

Сада, међутим, знамо да је Загуровић штампао у време кад још није била истекла монополска штампарска привилегија Виценца Вуковића, који је и после Загуровићеве смрти (1572) имао у свом власништву штампарију, из чега излази да је Загуровић штампао у неким нагодбама с Виценцом. Трагајући за црнојевићким „старим кипарима" (типографским елементима) у Загуровићевој штампарији, Д. Медаковић је нашао само један очуван клише (уоквирени иницијал И), али је идентификовао обилна понављања вуковићке графике.

Осим тога, пажљивија сравњивања реза писма откривају да велику већину Загуровићевих слова чине сачувана слова (или матрице) из Божидаровог крупног слога, примењеног у Псалтиру и Служабнику из 1520 (касније и у Виценцовом Служабнику 1554). Иновираним резом највише падају у очи широко **р** и обло **с**; оба су слова сагласна с црнојевићким узорцима, али су крупнија од њих, што значи наново резана. Задржавајући крупна Божидарова слова, Загуровићева штампарија ипак је смањила висину реда (на рачун белине), прилагодивши је оној која је својствена полукрупном вуковићком слогу (Божидаров Молитвеник и Виценцов Псалтир).

Па ипак, упркос ограниченом иновирању реза слова, Загуровићева ћирилица типолошки је битно друкчија од вуковићке. То је постигнуто највише одлучном ортографском рационализацијом и упрошћавањем. Наиме, надредним знаковима маркира се самогласнички почетак речи и двојно слово јери, а изван ових позиција над самогласницима нема акцената; такође над

сугласницима нема пајерака, а натписана слова сасвим су ретка. По овој упрошћености слог је сличан црнојевићком, само иде у том правцу и даље, јер су цетињски штампари слагали акценте, иако знатно ређе него вуковићки. Пробним бројањем на једној Загуровићевој страници (с почетка псалма 103) нађено је 35 слова с надредним знаком (не рачунајући 'ОТ', двотачку над І и скраћеничку титлу), док је у истом цетињском тексту таквих слова 91, а у вуковићком целих 167. Утисак једноставности још је појачан тиме што се у слогу изостављају високо јер (дебело), широко Е и О, као и једноредна велика слова; тих су се поступака у почетку држали и црнојевићки штампари.

Овако упрошћена и дискретно модернизована применом заобљених врло честих слова Р и С, Загуровићева ћирилица постигла је у односу на вуковићку нов типолошки и естетски квалитет; штета је што је он донекле замагљен знатно лошијим руковањем штампарском бојом (задебљано отиснута слова). Примењену рационалнију, нешто архаичнију ортографију, која има традиционалне ослонце у писарским обичајима XIII–XIV века, треба приписати у првом реду Јакову Крајкову, будући да он врло сличну примењује и у свом самосталном Зборнику „Различније потреби' из 1572. Ипак је вероватно да је и сам Загуровић, служећи се вуковићком гарнитуром, желео да оживи и достигнућа црнојевићке штампе, те да оба наслеђа, Божидарово и Ђурђево, споји и помири. Што се у наведеном поговору изричитије помиње Ђурђева штампа него Божидарова, можемо узети да се ова друга подразумевала, будући да је Загуровић радио вуковићком опремом. У складу с тим, поменуто место у поговору Псалтира можемо овако разумети: „нађе старе кипаре... војводе Ђурђа и састави их уједно [с Божидаровим], како би се обновила слова старих".

Приказане одлике Загуровићевог слога испољавају се у пуној мери у обема књигама у којима издавач и штампар објављују своја имена, тј. у Псалтиру и Молитвенику. Иако обе књиге теже да понове своје штампане предлошке страну за страну и ред за ред, у примени тога има прилично слободе, као и разлика у уобличавању речи; у Молитвенику има и текстолошких разлика.

Насупрот томе, у трећој књизи која се (по словима, а без изричите ознаке) идентификује као Загуровићева – поновљеном Виценцовом Служабнику – ново издање је дословна копија ранијег, не само ред за ред него и слово за слово. При томе се верно преноси и ортографија и графичка реализација предлошка, укључујући акценте, натписана слова и др. Нема, дакле, ничега што би откривало слободан однос према тексту и његовој ортографији, својствен

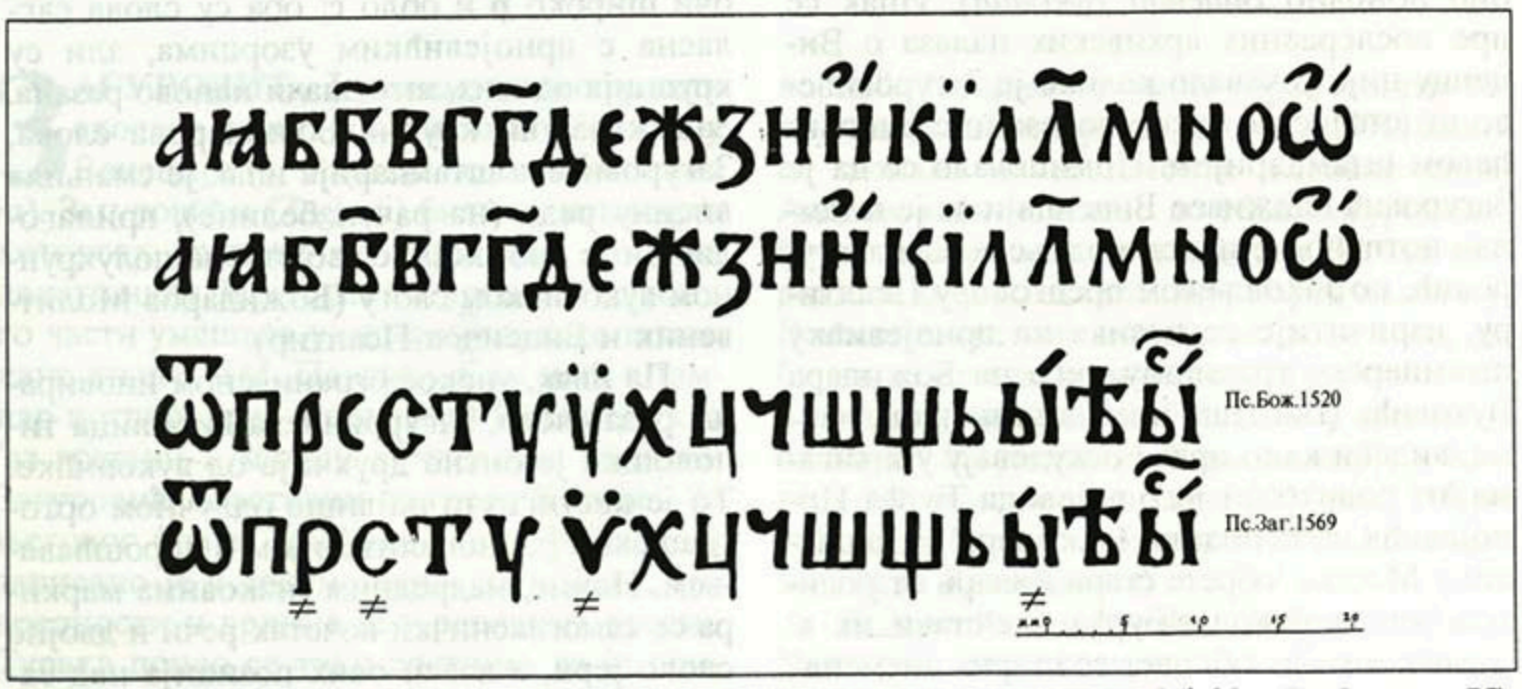

Загуровићева штампарија. Божидарово и Загуровићево писмо (Пс. Бож. стр. 95[5]–98 и Пс. Заг. стр. 75).

Јакову Крајкову, него само дословно копирање, које је могао извршити и штампар без српскословенског језичког знања. Из тога је сасвим вероватно да издавање Служабника није водио Јаков Крајков, а и веза ове књиге са Ј. Загуровићем биће више посредна него непосредна (друго њено издање пада сигурно после смрти Јеролимове).

Загуровићев Псалтир дословно ће поновити Б. Ђинами 1638, истим слогом (само уз недоследнију примену облог **р** и **с**), чак понављајући очите штампарске грешке (и још покоју додајући), парафразирајући предговор и углавном понављајући поговор првог дела књиге (в. *Псалтир Ђинамијев*). Штампар Јаков Крајков допуниће свој рад самостално издајући 1572 (тј. исте године кад је умро Загуровић) свој *Зборник 'Различније потреби'* (в.).

У целости узето, Загуровићеву штампарију можемо посматрати као последњи циклус рада Вуковићке штампарије. Њен посебан значај је у типолошким новинама које уноси у штампану ћирилицу у односу на вуковићку штампу, као и у томе што се декларативно у поговорима и у некој мери у примени оживљује традиција Црнојевићке штампарије. На тај начин се, у сутону старог српског штампарства, симболично „стављају уједно" два његова главна тока – црнојевићки и вуковићки, оба потекла са тла старе Зете.

ЗАНЕТИ, Камило, венецијански калиграф, преписивач грчких кодекса и штампар, суделовао је у штампању *Триода цветної скадарскої* (в.), који је издао Стефан од Скадра (Медаковић 1958, 57, тамо и подаци о радовима П. Колендића о К. Занетију). Његова типографија радила је и за синове Јеролима Загуровића (в. под *Загуровић*).

ЗАСТАВИЦЕ и виньете, редован *слагачки елеменат* у српскословенским штампаним књигама, продужетак рукописне традиције. То су дрворезни орнаменти резани на ширину ступца, испод којих следи обични слог. Заставице су неједнаке висине, обично до половине стране, али каткад и више од половине; ако су сасвим ниске и једноставне (до висине два-три реда) чешће се називају виньетама, с тим што се виньетама називају и тракасти орнаменти који се не уклапају хоризонтално (преко ступца) него вертикално.

Поред своје чисто ликовне и орнаменталне улоге, заставице су имале и функцију у рашчлањивању текста и организацији излагања, што у извесној мери спада у широко схваћени појам правописа. Наиме, у нашој старој рукописној, а за њом и штампаној књизи мало се оперисало субординираном градацијом наслова и поднаслова, али је рашчлањивање садржаја на поглавља, одељке и пододељке донекле предочавано употребом орнаменталних елемената – заставица и виньета, насловних плетеница (в. *Насловно писмо*), а онда и већих или мањих *иницијала;* у тој функцији суделовале су и фигуралне *илустрације*. Великим заставицама радо је маркиран почетак саме књиге (не увек на првом листу, него и нешто даље у уводном тексту), а затим и почетак обимнијих даљих поглавља, нпр. почетак другог дела („Последовања") у псалтирима или појединих јеванђеља у четворојеванђељима. Ако је пак књига тражила гушће рашчлањивање (као нпр. у молитвеницима и вуковићким зборницима), заставице су обично биле мање. Разуме се, избор између већих и амбициознијих или мањих и једноставнијих заставица зависио је и од способности и амбиција штампарије; у скромнијим издањима штампари су се задовољавали и једноставним тракастим орнаментом.

Заставице су се делом ограничавале на неутралну орнаментику, а делом су комбиноване и са изјашњенијим мотивима. Међу овима доста су заступљени амблемски симболи штампара, нпр. *грб Црнојевића* у заставицама цетињских књига, или *грб Божидара Вуковића* и скраћеница БОЖ одн. БО у вуковићким заставицама. Заставице су кат-

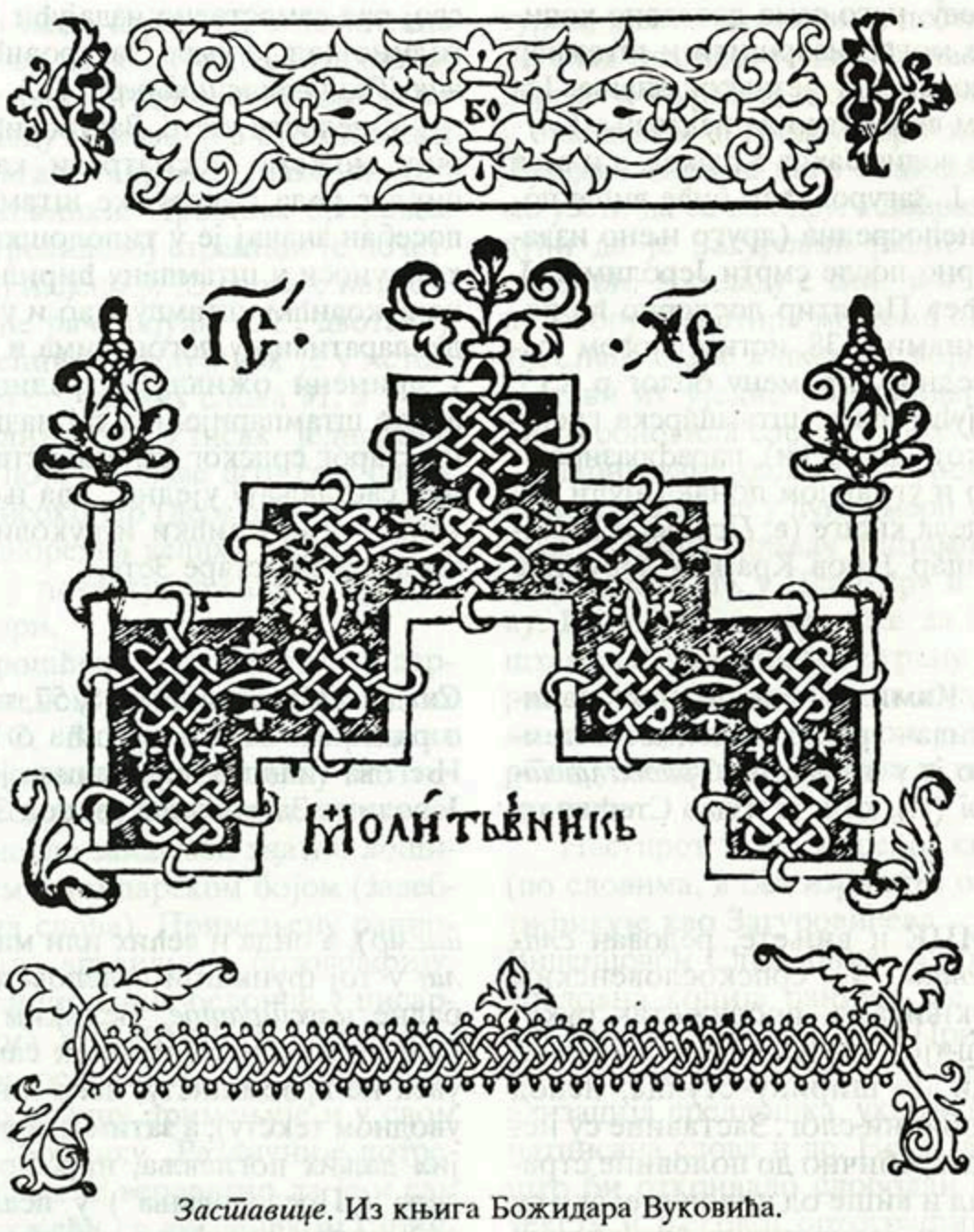

Заставице. Из књига Божидара Вуковића.

кад резане и као окриље или наткриље простора с каквим симболичним или насловним текстом, а Грађанска штампарија увела је и заставице које у средини имају ликове светаца.

Резбари заставица у великој мери су се ослањали на нашу рукописну и другу орнаменталну традицију, а делом су се угледали на западну штампарску орнаментику и на преседане других штампарија. Због тога су заставице важно сведочанство о културним утицајима и узорима којима су се служили наши штампари. Анализу тих утицаја и ликовних решења примењених у заставицама (у коју ми овде не можемо улазити) дао је Дејан Медаковић у књизи „Графика српских штампаних књига XV–XVII века" (Медаковић 1958); у овој нашој књизи заставице су обухваћене обрадом С. Петковића у уводном делу, а посвећено им је доста пажње и у Албуму и коментару Катарине Мано-Зиси.

ЗБОРНИК, назив за разнолике књиге старе црквене и духовне књижевности у које улази више посебних, обично независно насталих списа и чланака. Неки видови зборника имају садржај по унапред утврђеним, традиционалним обрасцима (нпр. везан за једног писца, или за једну тему, или за систем годишњих празника – уп.

Трифуновић 1990, 92–97). У нашем штампарству пак заступљен је слободан, мешовити тип зборника, у коме садржај и његов распоред зависе од избора састављача. Увео га је Божидар Вуковић, наменивши га садржајем и форматом првенствено онима који путују, па је у библиографској литератури назван **Зборник за путнике**, али се среће и назив **Молитвослов**, каткад и **Молитвеник**. Сличан карактер задржали су и преуређени зборници Јакова од Камене Реке, Јакова Крајкова и Стефана Паштровића. – Сам назив *Зборник* (С‘борник) није у старом штампарству примењен на ове књиге, него на Минеј празнични Божидара Вуковића и на поновљено Коресијево издање.

ЗБОРНИК ЗА ПУТНИКЕ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА из 1521 (Зб. Бож. 1521), краће Зборник, у литератури и Молитвослов, Молитвеник – трећа књига *Вуковићке шт̄амп̄арије*, издата ’в‘ двоје књиг’ (како се каже у поговору), тј. у два издања – краћем и ширем. Штампање је довршено 6. марта, биће године 1521 (Љ. Стојановић), како сведочи запис године од Адама, иако је година од Христа записана као 1520. То значи да је Зборник објављен око пет месеци после Псалтира. Занимљиво је да је Пахомије (штампар и ове треће књиге) у дан једнако и у истој формулацији датирао и свој запис на полеђини иконе коју је Божидар откупио за пострадале цркве (в. под *Грб Божидара Вуковића* и под *Пахомије*).

Зборник је слабо очувана Божидарова књига, али су трудом С. Новаковића, Љ. Стојановића и К. Мано-Зиси расветљена питања њене структуре и издавања. Краће издање износило је 22 табака (176 листа), а шире је састављено овако: узето је првих 14 табака кратког издања (те је овај део једнак у оба), затим је одштампано још 12 табака, те чине 15–26. табак ширег издања (а у краћем их нема), а онда је додато преосталих 8 табака краћег издања, само не истим редом (узети су најпре т. 20–21 краћег издања, па 15–19, па на крају 22, те је овај табак завршни у оба издања). На тај начин шире издање изнело је 34 табака (272 листа). Поговор је у оба издања истоветан; у њему се наводи сав садржај, али је наговештено шта спада у ужу и ширу верзију, јер се оно што улази само у шири зборник наводи иза формулације ’и паки списах‘ („и затим написах”).

Поменути додатни део од 12 табака штампан је у већем тиражу од табака с којима се склапао 1521 (неутрошених за краће издање). Искоришћени су, због паузе у раду штампарије, тек 1536. године, у поновљеном Божидаровом Зборнику за путнике (в. тамо), где су добили место 17–28. табака.

Наводили смо реални редослед табака, а у самим зборницима он је поремећен, најпре тиме што два прва табака носе исту ознаку 1 (тј. А), а онда и тиме што су табаци који су мењали место у разним издањима делом задржавали првобитну нумерацију, а делом је мењали или остајали без нумерације; у издању 1536. један табак (реално 37) остављен је изван нумерације и обележен крстићем.

Књига је штампана у малом, данас бисмо рекли џепном формату (8°, формат самог слога 93×65 мм), ситним словима („да буде удобно за ношење онима који путују”, објашњава Божидар у поговору), у 22 реда, висина 10 редова 42 мм. Видели смо да се овај ситни слог појавио и на крају Псалтира, а у Зборнику су, обрнуто, понегде употребљена крупна слова из Псалтира и Служабника (нпр. у азбуци, л. 204 ширег издања). Ситни слог у 22 реда остаће стална одлика вуковићких зборника, уз једно једва засведочено одступање (в. под Зб. Бож. 1536). Поред формата и ситног слога, књига доноси и друге новине, пре свега у погледу садржаја и намене. Књига се, наиме, не усмерава на потребе богослужења, него се окреће ка ширем кругу верника и љубитеља духовног штива, те укључује текстове које ће они добро примити и који су им потребни. Нпр. већ у почетном делу штампан је календар празника који нормира светковање: црвена штампа значи целодневно празновање, а полудневно је означено само почетним црвеним словом. У књигу су укључени и неки апокрифни текстови, тј.

састави које црква није званично признавала, али их очигледно није ни прогонила, а налазили су одзива и код читалаца. Новост су и илустративне слике (Света тројица, Благовести, Свети Јован и др.), а штампано је и доста виньета и мањих заставица; неке од њих, с ромбом у средини, коришћене су и као амблемске, са словима БО и БОЖ (потврђено у издању 1536).

Са овом књигом опраштамо се од јеромонаха Пахомија 'от остров Диоклитијскаго језера', а задуго и од Божидара као штампара. Објавивши намеру да пренесе у отачаство штампарију („све типаре и велике и мале"), он за целих 15 година прекида рад, у коме дотад по сопственим речима није давао себи нимало покоја, готово ни сна својим очима, нити је штедео имовину. О могућним разлозима прекида рада в. под *Вуковићка штамйарија*. – В. Албум бр. 29, 30.

ЗБОРНИК ЗА ПУТНИКЕ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА из 1536 (Зб. Бож. 1536), поновљено и донекле преуређено издање опширније верзије горе приказаног Зборника за путнике из 1521, дакле четврта Божидарова књига. Довршена је 26. априла 1536 (овога пута сагласни су сви показатељи датације, и од Христа и од Адама). После петнаестогодишњег прекида *Вуковићка штамйарија* (в.) обнавља рад истом књигом којом је завршен први циклус. Разлог за то, поред тражње корисника, могао је бити и неутрошени тираж 12 табака заосталих из 1521 (то су управо они табаци којима је 1521. краће издање претворено у шире). Остали табаци прештампани су 1536, уз нека проширења и једно скраћење (није поновљено Слово апостола Павла).

Због тих преправки и друкчијег слагања књига је нарасла за пет табака. Последњи табак носи сигнатуру 37 (ћириличком нумерацијом), али како је ознака првог табака поновљена и на другом (што је померило и даљи редослед), а један табак пред крај сигниран је крстићем, реално их је 39, тј. 312 листа. Склоп књиге, дакле, изгледа овако: л. 1–128 текст штампан (поново) 1536 (сигнатура табака: А, А–ЕІ); л. 129–224 штампа из 1521 (задржана је и тадашња сигнатура табака: ДІ–КЕ, уз нека одступања у прва два: уместо ДІ у неким је примерцима ВІ, а уместо ЕІ сигнатура је Г); л. 225–312 опет текст штампан 1536 (сигнатура табака КИ–ЛЕ, +, ЛЅ–ЛЗ). Одлике слога су као и 1521: ситна слова, у 22 реда (10 редова 42 мм), формат мали (8°).

На последња два листа штампан је нови поговор, који састављају сада војвода Божидар и не више Пахомије него јеромонах Мојсије „од српске земље, отачаством од места званог Будимља" (касније ће у Минеју додати податак да је дечански монах); променили су се и владари: сад је у Млецима дужд Андреа Грити, а „источним странама" влада султан Сулејман (С. Величанствени).

Као и Пахомије 1521, и Мојсије наводи да се издање штампа у две књиге ('в' двоје књиг'). Помишљало се да је то механички преписао од Пахомија, а да је 1536. године штампано само опширно издање. Међутим, В. И. Лукјањенко открила је у библиотеци Салтикова-Шчедрина један другачије издати одломак овог зборника, који се од познатог издања разликује тиме што је преломљен у 20 редова, а не у 22. То је невелик одломак (20 листа), а по садржају спада у онај текст који улази и у краће издање.

Изгледа вероватно да је и 1536. Зборник за путнике имао и краће издање, у коме је из неког разлога смањен број редова (због тога за исти текст на сваких 10 листа треба додати још један). Склоп и обим овог краћег издања не можемо знати. У поменутом поговору (сачуваном уз опширно издање) Мојсије, као и Пахомије 1521, раздељује садржај формулом 'и паки списах'; ако и код Мојсија оно што долази иза ове формуле спада само у шире издање, онда се уочава једна разлика у односу на 1521: одељак Катаѵасије и славе (пет табака) 1521. ушао је и у краће издање, и сагласно томе поменут је у садржају пре формуле 'и паки списах' – а 1536. наводи се иза ове формуле, што бисмо могли разумети као да је овај одељак ушао само у шире издање.

ЗБОРНИК ЗА ПУТНИКЕ ВИЦЕНЦА ВУКОВИЋА из 1547 (Зб. Виц. 1547), друга Виценцова књига, поновљено издање Зб. Бож. 1536. Зборник се понавља ред за ред и страна за страну, па су карактеристике штампе углавном исте: мали формат (8°), 311 листа (један мање него у Зб. Бож. због краћег поговора), ситни слог у 22 реда, поновљене илустрације; ипак је нешто модификована висина редова, регулисањем белине (10 редова 45 мм, уместо ранијих 42), а из заставица је уклоњен Божидаров монограм. Сигнатура је као и у Пс. Виц. 1546, само што се не маркира крај табака, а први табак остао је изван нумерације.

Главна је новина, као и у Псалтиру 1546, оквир од украсних вињета око сваке стране. Доње саставнице оквира у ствари су минијатурне слике на новозаветне мотиве. Због различитог формата књига нису се могле искористити оквирне вињете из Псалтира, него је прибављен нов комплет, већи него у Пс.: 64 вињете, тј. довољно да се истовремено уоквири 16 страница слога. Изгледа да се исти оквир не понавља у истом табаку (проверавано на врло дефектном примерку САНУ).

Са овим се завршава украсно обрубљивање страница, које се више неће поновити ни у Вуковићкој штампарији нити игде

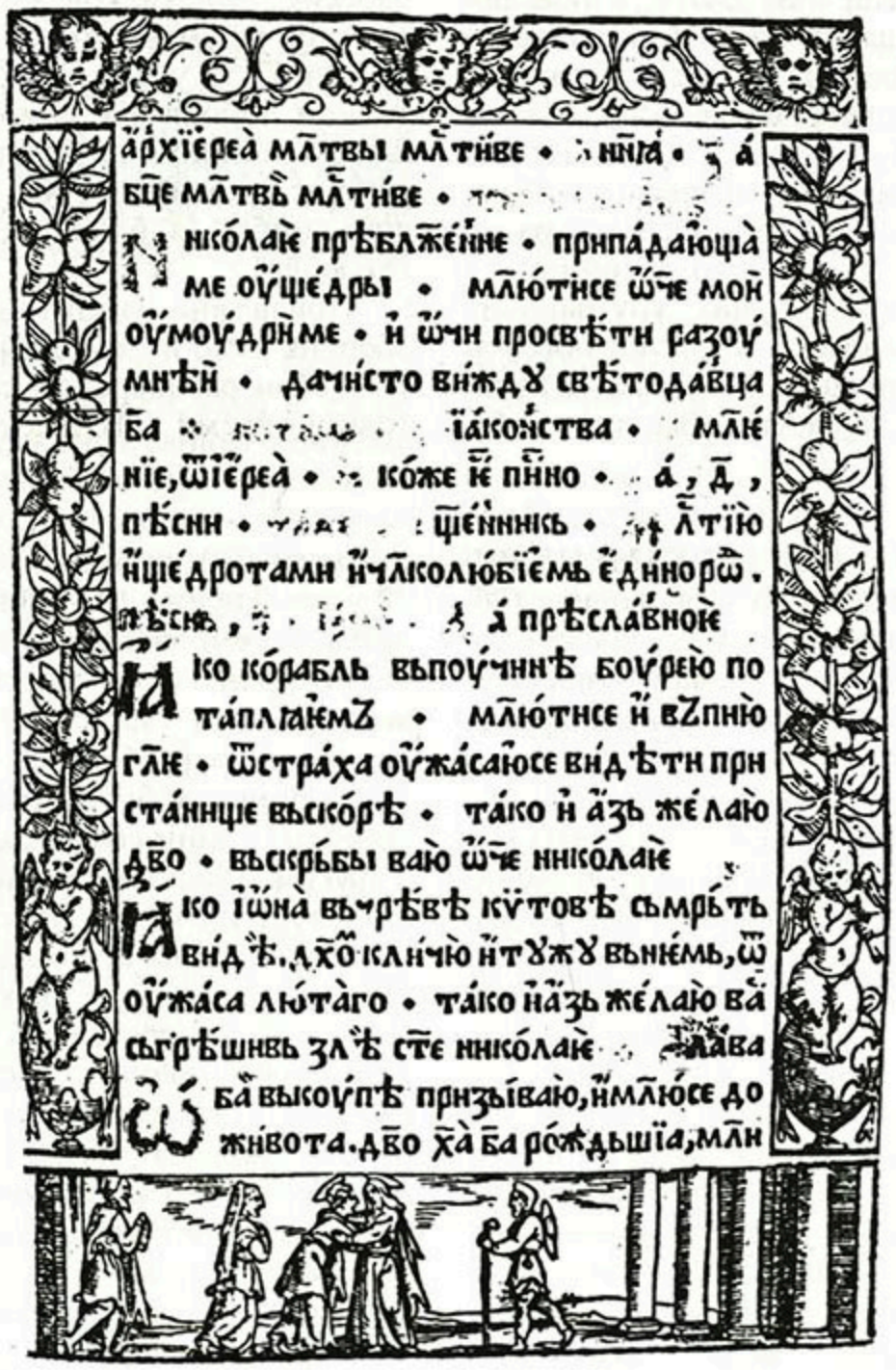

Зборник Виценца Вуковића 1547. Један од употребљених оквира.

у старом српском штампарству. Ако су клишеи виньета били од некога само привремено унајмљени, нису ипак у целости враћени; уочено је, наиме, да су употребљене у Сл. Виц. 1554 две виньете из оквира Зборника, а у Триоду цветном скадарском четири виньете из оквира Псалтира (В. И. Лукјањенко).

На првој и последњој страни Зборника штампан је вуковићки грб са окриљем на целу страну (сличан оном у Псалтиру, само мањи), а на претпоследњој страни налази се кратки поговор, по језику сличан „епистоли": 'Ово је свети писаније учињено на славу Бога господина и на спасеније свакога христијанина који у њега вјерује. У Бнецих, по Виценцу Божидара Вуковића син, на први дан јунија м-сеца, 1547'.

ЗБОРНИК ЗА ПУТНИКЕ ВИЦЕНЦА ВУКОВИЋА из 1560 (Зб. Виц. 1560), четврта датирана Виценцова књига, поновљени Зборник Виценцов из 1547. г., а тиме посредно и Божидаров из 1536. Издање из 1547. понавља се ред за ред и страна за страну. Изостављени су украсни оквири око текста, али су мере остале исте: 311 листа, мали формат (8°), ситни слог у 22 реда, 10 редова 45 мм. Иста је и сигнатура табака и листова (ћириличко–латиничка, с римским бројевима првих унутрашњих листова), а понавља се и кратки поговор ('Ово је свети писаније. . . '), само је година 1560 (по Љ. Стојановићу, Зап. и натп. бр. 617). Изгледа да је издање понављано слово за слово, само је пробно сравњивање листа 1 у табаку K–V показало низ штампарских грешака, које можда значе да слагач није разумевао текст (Б ум. јера, В ум. Б, Д ум. Т, О ум. Р). И орнаментика је углавном поновљена, само с једном занимљивом разликом: на почетку књиге, уместо ранијег вуковићког грба, штампан је друкчији симбол (в. ближе под *Грб Божидара Вуковића)*.

Понављање издања свакако значи да је Зборник имао и даље добру прођу, захваљујући свом разноврсном садржају и атрактивној опреми. – В. Албум бр. 75, 76.

ЗБОРНИК ЈАКОВА ОД КАМЕНЕ РЕКЕ (Јакова Осоговца) из 1566. године (Зб. Јак. КР 1566), књига којом се, после Стефана Скадранина, продужава рад посустале Вуковићке штампарије у рукама других штампара, што ће се и касније испољити у раду Загуровићеве штампарије и њеног штампара Јакова Крајкова. Занимљиво је да су у сва три случаја штампари применили различите типове вуковићких слова: Стефан Скадранин полукрупна (у другој књизи), Јаков Осоговац ситна, а Загуровић крупна; за четврти, полуситни тип не знамо ко га је (такође шездесетих година) применио штампајући Окт. вук. II (копију Божидаровог издања Октоиха петогласника). Стиче се утисак да се богата вуковићка опрема поверавала другим штампарима смишљено и штедљиво, део по део.

Зборник Јаковљев наставља традицију вуковићких Зборника за путнике, те су и карактеристике сличне. Књига је малог формата (8°), штампана ситним слогом у 22 реда (висина 10 редова 44 мм), на 268 листа. У осмолисним табацима примењено је сигнирање првог листа латинским словима (и онда удвојеним словима када се дошло до краја абецеде), а даља три листа још и римским бројевима; табак у коме је поговор (и који се садржајем не преклапа с другим табацима) остављен је ван словне сигнатуре и означен крстићем. Овај табак није смештен на крају књиге, него се уметао око средине, не увек на истом месту. Богато је искоришћена вуковићка орнаментална графика – илустрације (највише из Минеја) и заставице и виньете (највише из Зборника за путнике); Медаковић је констатовао 33 илустрације (31 клише) и 47 заставица и виньета. То је књигу учинило врло атрактивном, те „иде у ред најлепших србуља" (Л. Чурчић).

Јаков се у поговору представио као човек отачаством из Македоније, из места зва-

ног Камена Река у поткриљу велике Осоговске горе, који се – будући да је од старине свештеничког рода – већ дуго трудио око светих књига. Он сведочи да је дошавши у Венецију нашао тамо старе калупе војводе Божидара у његова сина Виценца, који много времена нису употребљавани, те да је „почео писати ове мале књиге" 15. маја 1566, а завршио три и по месеца доцније – 30. августа, 'в‵ веленарочитом граде Венетија'. За дрворезе из Минеја свакако је с разлогом рекао како 'от многими времени не писали', а за сам слог знамо да је употребљен неколико година раније – у Зб. Виц. 1560.

Осим овог помена Вуковића, у књизи нема никаквих вуковићких белега, иако се Јаков очигледно служио Виценцовом опремом. Јаков Осоговац није рачунао да ће ово бити прва и последња његова књига. Он оптимистички најављује како намерава створити нови слог ('нови кипари') за свете књиге, које ће се, како сликовито каже, „на славу тросунчаног Бога непрестаним песмама у светим црквама непрекидно певати". – Колико се зна, ово му је остала неиспуњена жеља.

У поговору Јаков наводи и садржај књиге. Већ по њему види се, како је давно уочено, да се „садржином својом умногоме подударала са [вуковићким] Зборницима" (Љ. Стојановић). Подробнија сравњења (Кс. Минчић-Обрадовић, уп. и Лукјањенко 1979, бр. 28) у основи су потврдила ову оцену, али и Јаковљеву састављачку и редакторску самосталност. Књига је за преко 40 листова мања, али није настала обичним скраћивањем. Испуштени су поједини одељци, преосталима је знатно измењен редослед, пасхалија је дата у краћој верзији, али су и неки делови битно проширени. Пре свега се ово односи на месецослов (календар), где су дата не само упућивања на тропаре, кондаке и сл. него и текст самих чтенија. Због овога је овај одељак од петнаестак листова у Зб. Виц. нарастао на преко 90 листова. Пробно сравњење четири стране (крај децембра и почетак јануара) показало је да је као предложак за ову опширнију верзију могао послужити и одговарајући одељак из вуковићких псалтира (Последованије с'бранија в'селетнаго), текстолошки врло подударан (по садржају је подударан и у Пс. Црн., али се тамо разликују преводилачка решења и језичка редакција); ако се Јаков заиста служио вуковићким псалтирским текстом, онда га је ортографски модификовао и местимично испуштао нека литургичка упутства. Знатно је опширнији и Јаковљев одељак посвећен Великом посту. Уопште у књизи уочавају се осетне ортографске разлике, уз извесно упрошћавање вуковићке графике (прорећивање акцената и сл.); слично као и у Триоду цв. ск., лигатурно у знатно је чешће него диграфско.

Укратко, Јаков од Камене Реке није објавио скраћено, него прерађено издање Зборника за путнике, у коме се служио и другим предлошцима, повећавајући тиме разноликост српскословенских књига.

В. Албум бр. 103, 104.

ЗБОРНИК 'РАЗЛИЧНИЈЕ ПОТРЕБИ' ЈАКОВА КРАЈКОВА из 1572 (Зб. Ј. Крајк. 1572), књига коју је самостално издао *Јаков Крајков*, 'родом от места нарицајема Софија', раније приређивач два издања *Зағуровићеве штамūарије*. Издање представља нову књигу у нашем штампарству, чији је садржај вероватно слободно одабрао Јаков. Иза једног одељка оставио је и забелешку која сведочи о томе: „Овај извод нађох ја, Јаков, у књигама Петра цара бугарског, којему стони град беше велики Преслав, а умре у великом Риму". Зборник је разноврсне садржине, која се само делимично поклапа с вуковићким зборницима: месецослов (црквени календар), казивање колико Венеција има светих мошти, донесених „једне од Јерусалима, друге од Цариграда, неке од српске и бугарске земље. . . " и друга штива за која је тада постојао интерес. Вуковићке зборнике следи у томе што тежи ширем кругу читалаца, чинећи даљи корак у том правцу својом садржином и маленим форматом (слог само 66×44 мм), који представља новину у нашој дотадашњој књизи.

Због бугарског порекла штампара не мења се редакцијски лик текста, него остаје доследно српскословенски. Слично као

Зборник Јакова Крајкова 1572. Најмањи формат српскословенских књига (заједно са Зборником из 1597).

и у двема Загуровићевим књигама, Јаков Крајков и овде примењује правопис врло упрошћен у односу на обични вуковићки.

Књига је штампана у сасвим малом формату (16°) који ће још поновити Стефан Паштровић 1597, на 128 листова, у 15 редова, висина 10 редова 44 мм. И сигнатура је новог типа: нумеришу се само табаци на последњој страни, и то ћириличким и римским бројевима, нпр. ВІХІІ. За слог не можемо рећи да ли је само имитиран или и коришћен вуковићки ситни слог. По оцени Лукјањенко 1979 слова су „сразмерно свежа, ливена по обрасцу слова Виценца Вуковића 1547", а у скромној орнаментици коришћене су ситније гравуре из Вуковићке штампарије.

У кратком поговору Јаков бележи да је написао „ове мале књиге, у које ставих различите потребе, за свако време, да угоде потребама сваког човека". Књижицу је датирао само годином од стварања света: 'от Адама 7080 лет, Венетија', што указује на годину 1572 (или на јесен 1571).

ЗБОРНИК МАЛИ СТЕФАНА ПАШТРОВИЋА из 1597 (Зб. Ст. Паштр. 1597), једна од последњих књига већ замрлог српскословенског венецијанског штампарства, коју је (према поговору) „списао" јеромонах *Сτ̄ефан*, игуман храма Пречисте богородице (не каже се место храма), родом од Паштровића, с његовим благословом „трудио се" о њој јеромонах *Сава* из Дечана, а штампана је у типографији Ђ. А. *Рамт̄ацеτ̄а*, 'у Бнецијех'. Посао је довршен 19. маја 1597.

Књига је штампана у сасвим малом формату (16°), на 151 листу, у 15 редова, висина 10 редова 41 мм. Сигнатура је ћириличко-латиничка (допуњена римским бројевима), на прва четири листа сваке свешчице.

Обично се оцењује као рефлекс или продужетак рада Вуковићке штампарије. Она заиста следи традицију вуковићких зборника, с тим што је по формату и обиму сличнија „Различитим потребама" Јакова Крајкова из 1572, али се вуковићки кли-

шеи у овој књижици не понављају; њен слог Лукјањенко 1979 оцењује као доста невешту имитацију вуковићког ситног слога. И садржај је независно састављен и распоређиван. Слично као у Пс. заг., на крају књиге штампана је азбука и таблица ћириличких бројева. Занимљиво је да је истог месеца у истој штампарији Сава Дечанац (опет с благословом Стефана Паштровића) штампао још две посебне свешчице – тј. две варијанте првог српског *буквара*.

В. Албум бр. 112, 113.

ИЗГУБЉЕНЕ КЊИГЕ. Зна се да од неких српскословенских књига имамо сачуван само по један одломак; такав је *Псалтир српскословенски непознате штампарије (в.) и Зборник Божидара Вуковића* 1536(?) у 20 редова (Лукјањенко 1979, под бр. 17). Познато је да је старим записима засведочено изгубљено *Четворојеванђеље црнојевићко*, а и о *Молитвенику црнојевићком* сведоче само усамљени фрагменти. Могло би се и још наводити сличних примера, који у ствари значе само случајну засведоченост старе књиге. Логична је онда претпоставка да је било и издања којима није ишао на руку срећни случај да се засведоче примерком или одломком, нити записаним старим сведочанством као Четв. црн., него су без трага ишчезла. Осим тога, разни посленици око књига, стручнији и нестручни, од прошлог века су прибележили поједине књиге чији се подаци не слажу ни с једном сада познатом књигом. Ако би ти подаци били тачни, то би значило да је постојала књига које више нема, али се при таквим записима лако упадне у грешке, па су увек подложни сумњи ако немамо факсимила, нити дословно преписаног предговора или поговора, нити подробнијег описа да се неспорно посведочи сад непозната књига. Чак се и таквом врхунском стручњаку као што је био Ђ. Сп. Радојичић догодило да један одломак *Молитвеника црнојевићкоī* испрва идентификује као део *Триода цветноī* (ту оцену је касније и сам исправио), а поготово су грешке могућне код неупућенијих људи који су остављали белешке о књигама. Боривој Маринковић је много труда уложио прибирајући и анализирајући такве трагове могућних ишчезлих књига, и у извесном одбиру изложио их у својој библиографији (Маринковић 1991, IV/1, 225–235), али је ту тешко доћи до иоле извеснијег одбира.

Постоји опасност да се и стручном библиографу или – да речемо – библиологу – учини да је уочио посебно издање, а да то буде само варијанта, тј. књига у којој је само који лист на два начина штампан. Ово се могло догађати ако је током отискивања уочена грешка, па се у преосталом делу тиража то поправило, а могућни су и други разлози (нпр. незадовољство неког утицајног коме је показан већ отиснути примерак, случајни растур слога и др.). Могућно је и прештампавање неког мањег дела књиге (да би се нешто побољшало) кад је један део тиража био већ пуштен у продају; према једном таквом случају Љ. Стојановићу се било учинило да је други део Пс. Бож. 1520 био два пута штампан, али је Л. Чурчић утврдио да је поновљен само један табак.

Због свега тога треба са опрезом примати претпоставке да је нека штампарија имала више књига него што се зна (понеко вели и много више). На пример, календар Црнојевићке штампарије једва да допушта да се дометне или уметне нека књига за коју се не зна, а претпоставке да је и пре Првогласника било књига проистичу више из емоција него из аргумената (в. *Словна гарнитура Црн. шт.*). И Божидар у *Зборнику* 1521, од ког му је остало неутрошених табака, навешћује сељење штампарије, и 1536. логично наставља искоришћавајући сачуване табаке, а исте године у предговору Минеја објашњава зашто није пренео типографију, како је био обећао; и пред смрт одређује цену књигама управо свим оним које знамо (осим *Молитвеника*, можда посмртног). У светлости овога мало су вероватне претпоставке да је имао књига и у доба застоја

(тј. да је застој бар донекле привидан), иако им иду на руку неке недоказане забелешке. – Изгубљене књиге вероватније су за нејаке штампарије или покушаје да се с малим тиражом продре у свет штампарства.

У овом случају, у Лексикону смо обрађивали само поуздано доказана издања, а од изгубљених књига одредницу је добило само *Четворојеванђеље црнојевићко*, по сведочанству из XVI века.

ИЛУСТРАЦИЈЕ, фигуралне (углавном ликови и сцене из верског појмовника), имале су доста примене у старој српској штампи, иако не спадају у редовне и обавезне *слагачке елементе*. Оне најчешће прате и илуструју садржај књиге, визуелно предочавајући ликове и догађаје који се спомињу у тексту, али каткад имају карактер и општије симболике, која се не везује за одређени део садржаја књиге.

Прве илустрације објавила је друга књига Црнојевићке штампарије – Октоих петогласник; са доста разлога се верује да у Првогласнику нису биле употребљене зато што још нису биле срезане. Сачувано их је шест, а по систему употребе закључујемо да их је могло бити укупно 28. Наиме, толико је било одељака текста, јер се он дели на четири гласа и сваки глас на по седам дана; а из сачуваних одломака види се да је уза сваки одељак ишла по једна илустрација, и то испред њега на левој страни, док је десно био наслов и почетак текста. Иако су се мотивом везале за неки део текста датог одељка, оне су више наглашавале рашчлањеност књиге него што су илустративно пратиле текст, јер се не смештају управо тамо где су мотивисане текстом него на почетку одељка.

Илустрације. Св. Никола и Стеван Дечански у Минеју Божидара Вуковића.

Све илустрације из ове књиге имају једнако оквирно окриље (в. *Оквири*) и с њим заједно заузимају целу страну великог формата. Грађанска штампарија, напротив, пошла је на невелике ликове у средини заставица. Вуковићка штампарија увела је примену илустрација, и то обилну, у својој трећој књизи – Зборнику за путнике 1521, који није био намењен само цркви него и ширим круговима верника, па су илустрације биле тим умесније. То ће се понављати и у свим даљим издањима ове књиге, укључујући и преуређени Зборник Јакова од Камене Реке 1566. С обзиром на мали формат књиге, логично је што илустрације захватају целу страну.

Примена илустрација, и у вуковићкој и уопште у старој српској штампи, достићи ће врхунац у Минеју Божидаровом 1538, где их има тридесет две (по Медаковићу 1958, 205–206). Само једна по ширини иде преко целе странице, а остале су у ширини једног ступца у двостубачном тексту; то је омогућило да се употребе и поједине дрворезне плоче из малоформатног Зборника 1521/36. У домаћим штампаријама, поред цетињског Петогласника, знатнијом применом илустрација истакла се и последња књига српског домаћег штампарства – Триод цветни мркшиначки 1566 (пет илустрација).

Поред општих верских мотива, у илустрацијама је дошла до изражаја и специфична симболика. У Окт. пет. црн. 1494, можда на почетку другог садржајног поглавља (гласа шестог), иза ликова тројице химнопеваца (узетих у смислу аутора књиге) приказан је по свој прилици тадашњи изглед цетињске цркве. У другим октоисима ликови тројице химнопеваца смештају се у почетном делу књиге; у Божидаровом из 1537. г. иза њих нема цркве, али у Макаријевом влашком из 1510. г. има, као и у цетињском – само што је црква друкчија (вероватно румунска, претпоставља се у Трговишту). У истом смислу на јединој илустрацији Октоиха грачаничког 1539 с ликовима тројице химнографа комбинује се лик ман. Грачанице, идентификоване и натписом. У овој књизи први лист у неком смислу надомешта наслов књиге, јер је на његовој првој страни објављен предговорни запис, а на полеђини (на целу страну) наведени дрворез; формална насловна страна није била у обичају у нашој књизи ни рукописној ни штампаној, и увешће је тек последња књига српског венецијанског штампарства – Псалтир Ђинамијев 1638. Почетак неких књига изразито је маркирао Виценцо Вуковић; он је у својим првим издањима грб вуковићки, који је Божидар објављивао у виду заставице, развио у дрворез дат на целу страну, а шездесетих година замениће га друкчијим симболом, опет на целу страну (в. *Грб Божидара Вуковића*).

Међу ликовима светаца у илустрацијама дато је места и српскима – у Мин. Бож 1538 Стеван Дечански (заједно са св. Николом), затим св. Сава и Симеон, а у Триоду мркш. 1566 св. Симеон и Сава (са Христом у средини).

Подробну обраду и коментар илустрација део је Д. Медаковић (Медаковић 1958), а у овој књизи С. Петковић, што допуњује и Албум, с поговором и коментаром К. Мано-Зиси.

ИНИЦИЈАЛИ у ширем смислу, схваћени као **иницијално писмо**, обухватају све видове истицања појединог слова као почетног. У старој српској штампи углавном настављају српску и ширу словенску ћириличку рукописну традицију, али се уводе и неке новине према западним узорима, а уз то више долази до изражаја њихово типолошко рашчлањивање. Наиме, док их у рукописној традицији карактерише слободна разноврсност, зависна од писара или илуминатора и свечаније или више употребне намене књиге – дотле у штампарству, већ ради рационалности, они добијају извесну типолошку норму, градацију по функцији, крупноћи и зависно од тога по лику (проста или орнаментисана слова). Основна градација успостављена је већ у Црнојевићкој штампарији. Због двобојног штампања могло се маркирати и

слово обичног лика и величине (курентно), на тај начин што се само почетно слово штампа црвено. Ако се пак прибегавало крупнијим словима, она су се могла штампати било црно било црвено. Уочено је да је у почетку рада штампарије предност давана црвеним иницијалима, док су касније цетињски штампари радо ишли на наизменичну боју.

Начелна је функција крупнијих почетних слова рашчлањивање текста, које има своју градацију, донекле сличну данаш-

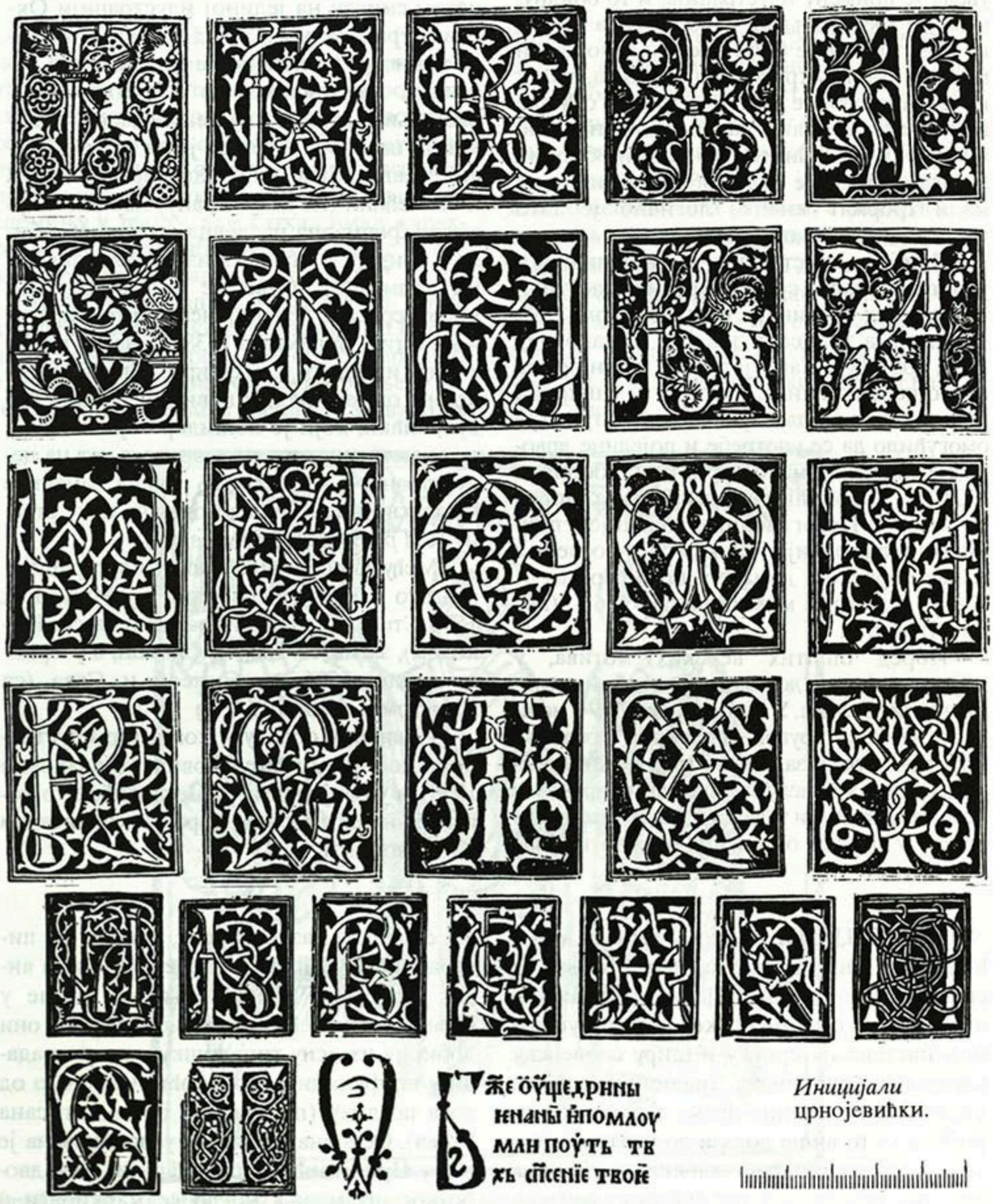

Иницијали црнојевићки.

њим појмовима реченица – пасус – одељак; паралелно њој обично нараста и крупноћа почетног слова, али је то зависно и од густоће рашчлањивања. Једноредна велика слова обично се и не називају иницијалима, а могла су се слагати и унутар реда, не повећавајући проред. Служила су за рашчлањивање текста унутар пасуса (што донекле одговара данашњем почетку реченице), а делом су се слагала и на левој ивици (обично при гушћем рашчлањивању или на дну странице, кад нема довољно места за крупнији иницијал). Мањи ивични иницијали у Црн. шт. заузимају два штампарска реда, а слажу се на левој ивици ступца; по служби се могу одредити као пасусни или строфни иницијали (или велика слова), који деле текст на пасусе (обично мање, при гушћем рашчлањивању). – И један и други тип ових слова има више функционалну него ликовну намену, те се обично и не подразумевају под термином иницијали, па смо их приказали под одредницом *слова верзална*.

Иницијали у ужем смислу подразумевају крупна ивична слова, која више спадају у ликовну обраду него у радни, функционални слог. Већ због своје крупноће нису погодни за гушћа рашчлањивања, те обично стоје на почетку већих одељака (нпр. псалама у псалтирима). Иако у њиховом обликовању има и разноврсних специфичних решења (нпр. Р са круном или О у облику људске главе), јасно се уочавају три типа иницијала који доминирају у старом српском штампарству.

Први тип представљају уоквирени иницијали, карактеристични за Црнојевићку штампарију, где представљају готово једини вид орнаментисаних иницијала. То су правоугаоне сличице, које чини уоквирено поље с тамном основом, на којој је бело слово уплетено у белу стилизовану лозу (каткад и с каквим фигуралним додатком), а израђени су „сасвим у духу савремених и нешто ранијих млетачких књига" (Медаковић 1958, 92). Ликови слова су врло аутономни, без изобличења орнаментом, и представљају важну новину у типолошком развоју ћирилице. Наиме, уводе у њу стил монументалног латинског писма, који је постао основа латиничког, а од увођења грађанице и ћириличког стандарда великих слова. Овим поступком, као и стилизацијом неких обичних (малих) слова у духу ренесансне хуманистике, цетињски штампари направили су први корак у оном правцу који ће се довршити реформом Петра Великог.

Уоквирени иницијали изведени су у Црн. шт. у две величине, као седморедни и петоредни. Орнаментални стил је исти, али се разликују пропорције слова, која су у мањим иницијалима нешто издуженија и сагласнија с данашњим сразмерама великих слова. Штета је што овај врло успели стил писма није примењен у ширем инвентару (имамо само девет слова, а у крупнијем лику двадесет). – Под утицајем Црн. шт. овај тип иницијала примењен је и у каснијим нашим штампаријама. Један црнојевићки клише (слово И, уп. Медаковић 1958, 154) сачувала је и употребљавала Загуровићева штампарија; иницијале из цетињске штампе опонашале су Грачаничка, Милешевска друга, Београдска и Мркшиначка штампарија, као и неке румунске.

Други широко примењивани тип могли бисмо условно назвати витичастим иницијалима. Њима је својствено да је фигура слова украшена разним флоралним елементима – витицама, лиснатим додацима и гранчицама, а и поједини потези у слову често се тако стилизују. Тај тип доминира у Вуковићкој штампарији, а широко је примењен и у Горажданској и другима, само је у Црнојевићкој једва заступљен. Фигура слова и у овом типу јасно се чува, али на њу ипак често утиче ликовно решење. Каткад се са оваквим иницијалима комбинују и такви у којима су слова сличног облика, али немају витичастих и лиснатих додатака, као и иницијали у којима је резбарено само стабло слова.

Преплетни иницијали представљају трећи тип широко заступљен у старом српском штампарству почев од друге књиге Горажданске штампарије (Псалтира). У овом типу слова су битно преобликована, те само условно, по контурама спадају у писмо. Најчешће имају вид плетенице, а примењују се и мотиви врпце или вреже. Овај вид иницијала био је врло чест и у ранијој рукописној књизи, а у штампар-

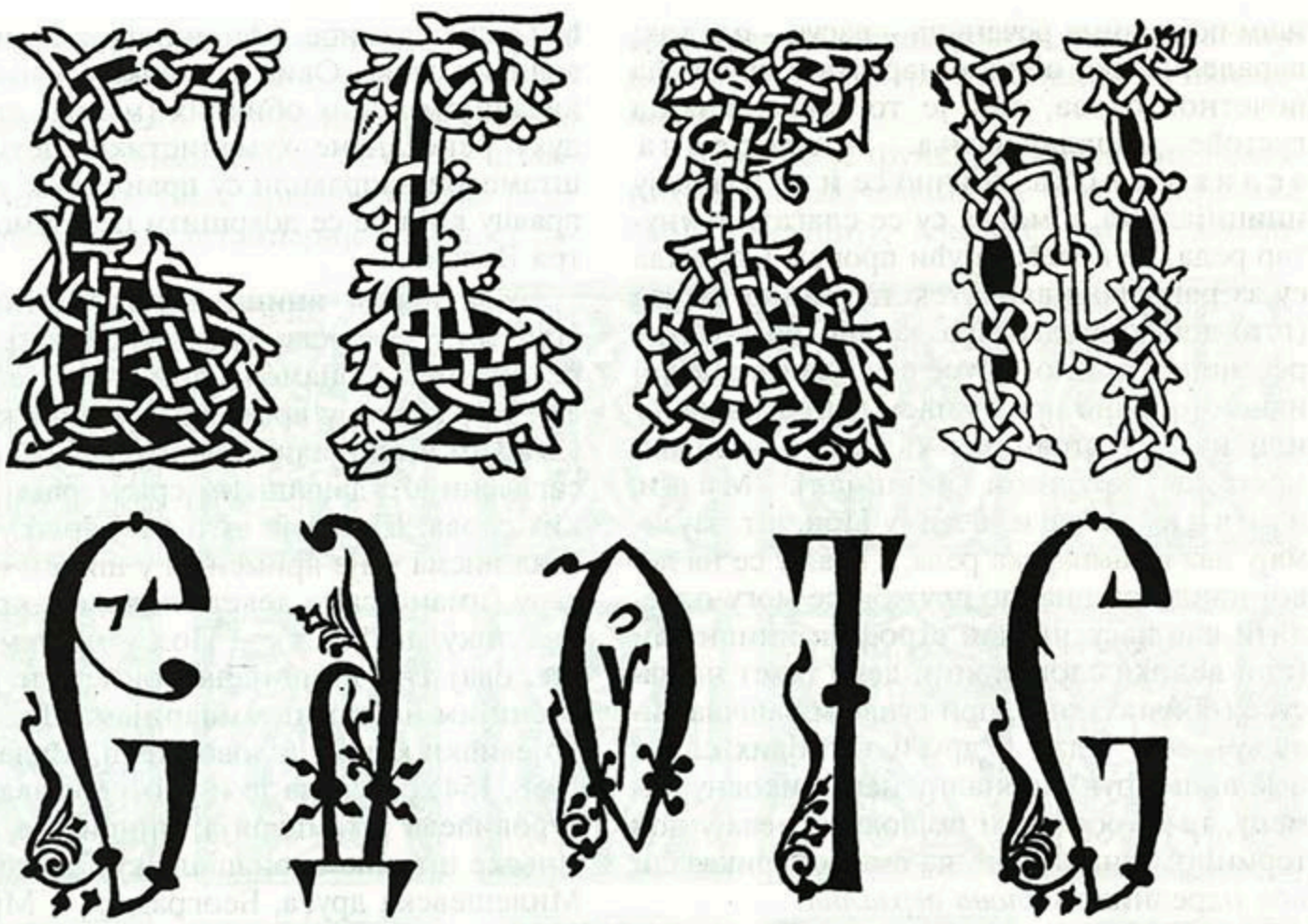

Иницијали – Макаријеви влашки (горе) и грађански (доле).

БВГДНКЛ
МНОПТ

ПОУЛЬДОВЯНЇЄ

Иницијали у изд. Б. Вуковића. Доле: примери верзала и насловног писма. Сразмере нису верно пренесене.

ству га је, пре српских штампарија, широко применио *Макарије* у румунском штампарству (поред витичастих иницијала). Његова преплетна слова опонашале су Београдска и Мркшиначка штампарија, а делом и Горажданска. У Вуковићкој штампарији прилично је заступљена врпчаста варијанта, уз доминантне витичасте иницијале.

Овде смо коментарисали иницијале као писмо и део слога, а њихова уметничка анализа предмет је историчара уметности (свестрану анализу из тог угла в. у Медаковић 1958). Градацију њихове величине пратили смо само у фотоиздањима црнојевићких књига и на малим пробним узорцима из других старих књига. На пример, у Служабнику Божидаровом 1520 флорално украшени ('витичасти') иницијали долазе у нашем узорку као четвороредни и троредни; у дворедној величини долазе само верзална слова без орнамента, а слова истог типа употребљавају се делом и као троредна, напоредо са орнаментисаним иницијалима исте величине; врпчасти иницијали јављају се као петоредни. У нашој илустративној табли иницијала Божидара Вуковића (ликови преузети из Вујошевић 1981) сразмере нису одржане, те се не види разлика између ситнијих и крупнијих иницијала. Примери иницијала у правој величини могу се видети у Албуму.

ЈАКОВ КРАЈКОВ, штампар трију српскословенских књига, најпре двеју у *Заїуровићевој шїамїарији* (1569–70), а затим једне самосталне (1572). Одликује се упрошћеном и рационалном ортографијом. Осим података из његових поговора да је 'от пределех македонских, от места зовома Софија, Крајков син', о њему знамо само по његовим штампарским остварењима (в. *Псалїир Заїуровићев, Молиївеник Заїуровићев, Зборник 'Различније йоїреби'*). Исп. и *Јаков од Камене Реке*.

ЈАКОВ ОД КАМЕНЕ РЕКЕ (Јаков Осоговац), осамостаљени штампар у *Вуковићкој шїамїарији*. О њему знамо само оно што је испричао у поговору своје једине познате књиге, издате 1566. 'Изидох од Македоније от‵ч‵ства мојего' – представља се Јаков, и даље прецизира: 'Родом и от‵ч‵ством бех иже в‵ подкрилији великије гори Осоговцеј, близ Коласијскаго града [Ћустендила], от места нарицајема Камена Река'. Он потиче 'от племена свештенич‵скаго и нарочитаго', које је у тој земљи такво 'от древних времен'. И пре свог штампарског посла бавио се светим књигама, свакако рукописним: 'Труждах се от многими времени и лети за сије дело к‵ светим књигам'. О његовом штампарском раду, в. под *Зборник Јакова од Камене Реке.*

Иако је у овом поговору најавио прављење нове штампарске опреме и наставак издавачког рада, Јаков Осоговац више се не документује у културној историји, а наредних година у српском венецијанском штампарству појављује се његов имењак *Јаков Крајков* (в.), из Софије. Због подударности имена и делатности, као и временске блискости, помишљало се да је то у ствари иста личност, али штампани извори (као једини извори података о овим штампарима) и ортографија примењена у књигама не дају никаквог основа за ту претпоставку.

ЈЕЗИК СРПСКИХ ШТАМПАНИХ КЊИГА представља нормални српскословенски језик или (прецизније) старословенски језик српске редакције, својствен средњовековним српским књигама, тзв. србуљама. То је, у ствари, само варијанта заједничког књижевног језика православних Словена, заснованог на делима (највише преводилачким) Солунске браће и њихових следбеника. Тај се језик у доба ста-

рих српских држава комбиновао и допуњавао са српским народним језиком, којему се прибегавало у правним световним саставима (нпр. у Душановом законику) и у списима из сфере практичне световне комуникације; али будући да су штампане србуље биле књиге црквене и верске намене, у њима је доследно употребљаван српскословенски језик, тј. заједнички словенски језик – само у српској правописној варијанти. Отуда је, на пример, језички потпуно истоветно бугарскословенско јеванђеље које је штампар Макарије објавио у Влашкој 1512. године и српскословенско издање Београдске штампарије 1552; испољиле су се само правописне разлике, уз које су ишле и извесне неједнакости у читању и изговору.

И тај су вид језика, иако се доста разликовао од говорног народног, стари писари и штампари сматрали својим, а не туђим. Тако се у запису на крају Иловичке крмчије њен језик назива час словенским час нашим. Као одраз тог присног прихватања, примењивали су и сопствено народно име не само на диференциране видове тога језика него и на његову основу, на оно што се не може раздељивати по гранама; на пример, за св. Ћирила се у разним списима вели не само да је саставио азбуку 'по језику словенску', него каткад и 'по српском језику', или 'на блгарски језик', или се тај догађај именује као 'начело грамоте руској' (почетак руске писмености). Уочавана је, међутим, и разлика међу редакцијама. Тако један писар 1433/34. године записује да је свој рукопис пресловљавао 'из бугарскије књиги на србски чин', а два српска писара, на Синају 1374, жале се да су као предложак имали триод у верзији 'бугарскога језика, тер Бог вест велма ни је било усилно престављати га на србски језик'. То „престављање" ипак није било никакво превођење, него само правописна транскрипција, у којој је главна тешкоћа била у јусовима ('у јусицах' – како је записао један писар); та слова наиме, која су некад означавала носне самогласнике, у тзв. средњобугарској редакцији нису задржала своје изворне положаје, чиме је отежана српскословенска транскрипција.

У штампаним србуљама не именује се језик примењен у њима. Једино је Божидар Вуковић, у поговору Зборника 1521, споменуо намеру да штампа богослужбена дела „и наша српска и бугарска такође"; за бугарске књиге, колико знамо, није остварио намеру, осим што се приређивачима Божидаровог Минеја на неколико места омакло да примене непосрбљени бугарски (јусовски) правопис. Напротив, у документима везаним за српскословенско штампарство више пута се књиге, њихов језик и писмо помињу под српским именом (libri serviani, librorum stampe serviane, in lingua et caractere serviano, in lingua serviana и сл., в. Милошевић 1983/86, 273, 287, 291, Пантић 1967, 52–53 и др.).

Са изузетком Виценцове предговорне епистоле у Псалтиру, коју му је очигледно преводио неки Хрват чакавац, као и слично писане поговорне белешке у Зборнику Виценцовом 1547 – српскословенским језиком писан је не само основни текст књига него и поговори и предговори. У овим саставима, ипак, уочавамо знатно више несистемских (биће углавном нехотичних) примеса српског народног језика него у основним текстовима.

Подробнији осврт на језик српскословенских књига дат је у уводном делу ове књиге (Г. Јовановић). Њихов језик се у начелном полазишту разликује од језика католичке (почев од Дубровчанина Ф. Р. Мицаловића 1512) и протестантске (Трубарове, од 1561) ћириличке штампе, било да се називала српском или није, јер је она заснована на народном језику. И то је подробније приказано у уводном делу ове монографије (Л. Чурчић).

ЈОВАН СВЕТОГОРАЦ, приређивач *Триода цвети̑ноі̑* штампаног у Трговишту 1648–1649. године за потребе српске цркве. Податке о себи оставио је у поговору књиге: 'Трудих же се о сем с'писанији аз грешни, мењши в' иноцех Јоан Светогорец от Босни, от места Каменград, монастира же Гомионици, в' њемже пријех иночески образ'. Гомионица је манастир на истоименој речици код Приједора, притоци Сане.

КЊИГЕ СРПСКОСЛОВЕНСКЕ — штампане србуље, српске инкунабуле и палеотипи, православне црквене и верске књиге штампане у XV–XVII в. Приказују се у посебним чланцима, а овде се даје општи преглед, посебно за домаће и венецијанске штампарије; укључене су и књиге српске редакције настале у румунском штампарству. Исп. и *Штампарије српскословенске*.

Домаће:

Октоих првогласник црнојевићки 1494 (Окт. прв. црн. 1494).

Октоих петогласник црнојевићки 1494 (Окт. пет. црн. 1494).*

Псалтир црнојевићки 1495 (Пс. црн. 1495).

Молитвеник црнојевићки 1495/6 (Мол. црн. 1495/6).

Четворојеванђеље црнојевићко 1495/6 (Четв. црн.). Изгубљено.

Служабник грађански 1519 (1520?) (Сл. гор. 1519).

Псалтир грађански 1521 (Пс. гор. 1521).

Молитвеник грађански 1523 (Мол. гор. 1523).

Четворојеванђеље рујанско 1537 (Четв. руј. 1537).

Октоих петогласник грачанички 1539 (Окт. грач. 1539).

Псалтир милешевски 1544 (Пс. мил. 1544).

Молитвеник милешевски 1546 (Мол. мил. 1546).

Четворојеванђеље београдско 1552 (Четв. београд. 1552)

Псалтир милешевски 1557 (Пс. мил. 1557).

Четворојеванђеље мркшиначко 1562 (Четв. мркш. 1562).

Триод цветни скадарски 1563 (Триод цв. ск. 1563).

Триод цветни мркшиначки 1566 (Триод цв. мркш. 1566).

У Румунији:

Минеј празнични Коресијев 1580. Поновљен Мин. Бож. 1538.

Триод цветни Јована Светогорца 1649. У Трговишту, редакција и штампа за српске црквене потребе.

У Млецима:

Служабник Божидара Вуковића 1520 (1519?) (Сл. Бож. 1520).

Псалтир Божидара Вуковића 1520 (Пс. Бож. 1520).

Зборник за путнике Божидара Вуковића 1521 (Зб. Бож. 1521). Кратко и опширно издање.

Зборник за путнике Божидара Вуковића 1536 (Зб. Бож. 1536). Вероватно је имао и краће издање.

Октоих петогласник Божидара Вуковића 1537 (Окт. Бож. 1537).

Минеј празнични Божидара Вуковића 1538 (Мин. Бож. 1538).

Молитвеник Божидара Вуковића око 1539 (Мол. Бож. *1539).

Псалтир Виценца Вуковића 1546 (Пс. Виц. 1546).

Зборник за путнике Виценца Вуковића 1547 (Зб. Виц. 1547).

Служабник Виценца Вуковића 1554 (Сл. Виц. 1554). Поновљено.

Зборник за путнике Виценца Вуковића 1560 (Зб. Виц. 1560).

Псалтир Виценца Вуковића 1561 (Пс. Виц. 1561).

Октоих петогласник вуковићки други (Окт. вук. II). Поновљен Окт. Бож. 1537.

Триод посни Стефана од Скадра 1561 (Триод п. Ст. 1561).

Зборник Јакова од Камене Реке 1566 (Зб. Јак. КР 1566).

Псалтир Загуровићев 1569 (Пс. Заг. 1569).

Молитвеник Загуровићев 1570 (Мол. Заг. 1570).

Служабник загуровићки око 1570 (Сл. заг. *1570). Касније поновљено.

Зборник 'Различније потреби' Јакова Крајкова 1572 (Зб. Ј. Крајк. 1572).

Зборник мали Стефана Паштровића и Саве Дечанца 1597.

Псалтир Ђинамијев 1638 (Пс. Ђин. 1638).

Псалтир српскословенски непознате штампарије XVI в.

ЉУБАВИЋИ, под тим се презименом документују српски штампари – потомци *Божидара Гораждана*, оснивача *Грађанске штампарије*. О њима највише сазнајемо из поговора прве грађанске књиге (*Служабника* из 1519. или 1520), који је писао Теодор Љубавић. Први, опширнији део писао је у име свог већ преминулог брата Ђура (под насловом Мољеније Ђура

Љубавића ка часним презвитером), а онда је наставио запис у своје име. Овај текст Ђ. Трифуновић с разлогом је анализирао као литерарни састав, а Ђ. Сп. Радојичић идентификовао је да су неке формулације преузете из једног ранијег списа.

Ђуро или Ђурађ Љубавић (записује се у обе варијанте: грешнаго Ђура, грешни Ђурађ), по чијем имену видимо да није био калуђер, умро је 12. марта 7027 (1519?) док су он и његов брат калуђер Теодор „творили форме" за штампарију „у туђим странама талијанским", по налогу који им је у Милешеви дао њихов „старац и родитељ" Божидар Горажданин.

Теодор Љубавић довршио је с братом започети *Служабник горажданski* и наредних година штампао у Горажду још две књиге: *Псалтир горажданski* 1521 и *Молитвеник горажданski* 1523. Из поговора Псалтиру види се да је Теодор путовао и у Хиландар, где је нашао предлошке за неке делове књиге.

Димитрије или Д(и)митар Љубавић (облик варира: 'Димитрије логофет', али: 'мадрами Димитра Љубавића', тајнописом и 'в‵ домех Димитровех'), документује се двадесетак година касније (1545–47) у румунском штампарству као унук Божидаров и као логофет. У књигама се помиње као власник матрица и као штампар.

Потпуније податке о раду Љубавића и њихове штампарије в. под *Горажданска штампарија, Горажданu у румунском штампарству*.

МАКАРИЈЕ ОД ЦРНЕ ГОРЕ, први ћирилички штампар на јужнословенском простору, који је у штампарији Ђурђа Црнојевића на Цетињу штампао српскословенске књиге, заснивајући њима српско штампарство. Најстарији Макаријев слог сачуван нам је вероватно у *Псалтиру* од трећег до десетог табака, а онда и у првом делу *Октоиха првогласника* (изузимајући пола првог табака, в. *Словна гарнитура Црн. шт.)*, док предговор те књиге (сложен накнадно, кад је њено штампање већ било одмакло), представља први запис о штампању и о Макаријевом уделу: 'Повеленијем господина ми Ђурђа Црнојевића аз Христу раб свештеноинок Макарије рукоделисах сије'. У поговору исте књиге, датираном 4. јануаром 1494, налазимо податак да је на њој годину дана радило осам људи, а главни штампар потписује се као 'смерени свештеник мних Макарије од Чрније Гори', описујући свој посао са 'трудих же се о сем и рукоделисах сије', док ће у Псалтиру (довршеном 22. септембра 1495) просто рећи 'с‵писах сије књиги'. И за *Четворојеванђеље црнојевићко* остало је посредно сведочанство да је 'сложеније Макаријево', а преосталим двема црнојевићким књигама – *Окт. петогласнику* и *Молитвенику* – није сачуван почетак ни крај, па тако ни податак о штампару, али су и оне сигурно дела Макаријева.

Не можемо знати колико су на слог и графику црнојевићких књига утицали и други штампари, па и сам Ђурађ, али је сва вероватноћа да је за висок квалитет ове штампе заслужан у првом реду штампар Макарије. Са доста разлога верује се да је он наставио своју штампарску мисију у Румунији. Ако ово и остаје неизвесно, изван сумње је мисија његових књига, које су снажно утицале на потоње и српско и румунско штампарство. Понављање мотива црногорских штампара, наиме, идентификује се у мање-више свима каснијим српским штампаријама – Горажданској, Грачаничкој, Милешевској првој и (нарочито) другој, Београдској, Мркшиначкој (уп. Медаковић 1958, 113, 160, 162–166); једино Вуковићка штампарија не понавља црнојевићке мотиве, али се у њеном огранку Јеролим Загуровић и декларативно позива на црнојевићку традицију и понавља неке њене преседане.

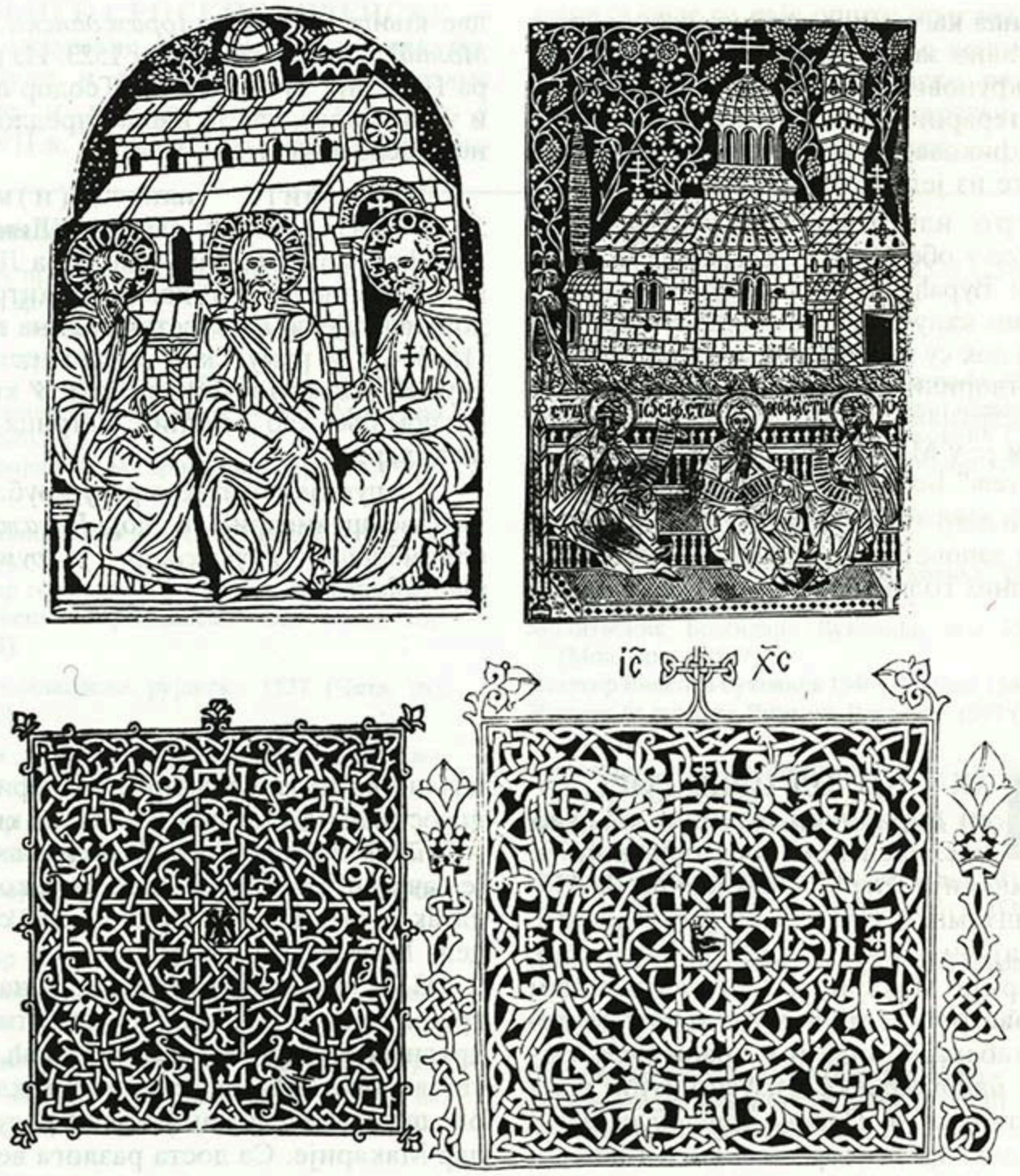

Макарије. Мотиви у цетињској (лево) и влашкој штампи.

МАКАРИЈЕ – румунски штампар 1507–1512. Румунско штампарство, колико знамо, започело је Служабником 1507, Октоихом 1510. и Четворојеванђељем 1512. Те три књиге штампане су по налогу угровлашких војвода Михне, Влада и Басараба, вероватно у Трговишту у Влашкој, а штампао их је исти штампар: 'смерени мних и свештеник Макарије' (1507), 'Христу раб свештеноинок Макарије' (1510. и 1512). У истраживању старог штампарства одмах се наметнуло питање је ли то случајно подударање имена (Макарије је било често монашко име), или је то онај исти *Макарије од Црне Горе* који је штампао црнојевићке књиге. И до данас се различито одговара на то питање, али преовлађује уверење да је то исти штампар, који је, у природној тежњи да негде настави с применом своје тада ретке и цењене штампарске вештине и после гашења Црнојевићке штампарије, нашао за то могућности и подршке код православних угровлашких војвода.

Оцењујући то, морамо најпре предочити битне разлике влашке штампе од цетињске: слог је крупнији и резан с друкчијег кали-

графског узорка, у коме нема утицаја италијанског ренесансног писма (в. под *Београдска штампарија*); у складу с тим не примењују се уоквирени ренесансни иницијали, него традиционални преплетног типа (в. *Иницијали*); редакција је средњобугарска, с јусовима и дебелим јером, а не српска; слично као у рукописима, избегавају се унутар реда велике белине, а онда се и не пази на строгу десну вертикалу ступца; уз своје име Макарије не додаје придевак *од Црне Горе*, што је у цетињским записима на два места учинио (а на једном није). – Све се то ипак може објаснити прилагођавањем средини и обзирима према донаторима; није искључено, на пример, да су ренесансне примесе у цетињској графици више проистицале из Ђурђевог него из Макаријевог избора.

С друге стране, постоје и битне подударности, а пре свега висок квалитет и црногорске и влашке Макаријеве штампе, који ће се у потоњем српском и румунском штампарству једва достизати или се неће ни домашивати. Поговор у Октоиху влашком само је парафраза и редакцијска транскрипција предговора у Октоиху првогласнику црнојевићком, а склоп је текста исти (уп. Немировски 1989, 68). И у Октоиху петогласнику црнојевићком и у Октоиху влашком 1510 дата је симболична илустрација са ликовима три химнопевца, који се сматрају ауторима књиге, а са црквом у позадини, при чему ће та црква бити у првом случају тадашњи изглед цетињског манастира, а у другом влашке цркве у Трговишту – тј. приказани су аутори књиге и место њеног штампања (Медаковић 1958, 173). Две заставице у цетињским издањима понављају се и у влашкима, и то не у пуком копирању него у слободној примени истих преплетних решења, али прилагођених већем формату књиге; у овоме Вера Лукјањенко (Лукј. 1979, 103–104) види стваралачки развој и прилагођавање истог уметника (Макарија), узимајући да подударност и извесна индивидуалност која се испољила и у цетињској и у влашкој штампи сведоче о истом штампару, с тим што је он тек у Влашкој дошао до свог коначног и целовитог стила уметничког оформљења књиге.

И ми се можемо сагласити да се целокупни однос цетињских издања 1494–1496. и трговишких 1507–1512. логичније може објаснити претпоставком да иза њих стоји иста личност него претпоставком о два паралелна Макарија. Додајмо да постоји и претпоставка (Ђ. Сп. Радојичић) како је црногорски и влашки Макарије касније постао игуман Хиландара. Аргументи за то виде се у податку да је трговишки војвода Радул 1525. богато обдарио Хиландар и лично игумана Макарија, као и у чињеници да је хиландарски Макарије написао *Приказ земаља Дакије*, у којем се говорило не само о Влашкој и Молдавији него и о Црној Гори (в. Немировски 1989, 67).

Али – било како било, изван сумње је да влашки штампар Макарије, био истоветан с црногорским или не, заслужује пуну пажњу у историји српског штампарства. Од њега, наиме, почиње плодна симбиоза српског и румунског штампарства, а на његову графику угледале су се касније не само румунске него и српске штампарије. Најјасније се ово испољило у Рујанској, Београдској и Мркшиначкој штампарији, али и пре њих у Горажданској, која ће, не издржавши у Горажду, наставити своју мисију у румунским војводствима (в. под *Горажданска штампарија*). Као штампар првих књига бугарске („средњобугарске") редакције, Макарије има значајно место и у бугарској културној историји, као и уопште у историји словенске језичке културе на истоку Балкана, и то без обзира на то како ћемо оцењивати став који заступају бугарски библиографи – да је Макарије влашки био Бугарин. На првом месту требало би поздравити ако би неко, у било ком источнобалканском програму, приредио квалитетна фотоиздања све три Макаријеве влашке књиге.

МАРДАРИЈЕ, јеромонах, штампар у *Београдској*, а потом и *Мркшиначкој штампарији*, коју је сам покренуо. Није јасно је ли се у рад Београдске штампарије укључио још за живота њеног оснивача *Радише Дмитровића*, или тек кад је посао преузео Тројан Гундулић; пре би се могло узети ово друго, јер у поговору *Четворојеванђе-*

ља беоīрадскоī 1552 каже да је радио по налогу Тројана Гундулића (а кнеза Радишу не помиње). Како је за Мркшиначку штампарију сам резао слова, а она су стилски друкчија и невештије резана него београдска, и из овога излази да је кнез Радиша од неког другог наручио слова, а не од Мардарија.

Свој посао у Четв. беогр. 1552 Мардарије је неодређено описао: 'трудих се о сем писанији'. У *Четīворојеванђељу мркшиначком* 1562, међутим, знатно је речитији и прецизнији: 'Рукоделисах сија слова от железа и меди и прочаја', а даље: 'С великим трудом и подвигом с'врших сију светују и душеспаснују књигу', па додаје и податак о себи: 'Аз же от'ч'ством от реке рекомије Дрина'. У поговору своје треће књиге, *Триода цвеīноī мркшиначкоī* 1566, говори о старости и блиској смрти и жали се да књигу завршавају у великој нужди и тузи.

То је све што знамо о овом истрајном и заслужном штампару, последњем који је смогао снаге да штампа српске књиге под турском влашћу. Ђ. Сп. Радојичић оценио је да он не може бити иста личност ни с једним од два Мардарија који се помињу око Милешевске штампарије прве, али је допуштао могућност да се и овај трећи Мардарије управо у Милешеви учио штампарској вештини.

Ближе о Мардаријевом штампарском раду в. под *Мркшиначка шīтамīарија*. В. и Албум бр. 87–91 и 94–102.

МАРДАРИЈЕ, игуман бањски, по Љ. Стојановићу манастира Бање код Прибоја, где је некад била Дебарска епископија, помиње се као један од људи посланих у Млетке да набављају опрему за *Милешевску шīтамīарију īрву* (в. тамо).

МАРДАРИЈЕ, јеромонах, штампар у *Милешевскоī шīтамīарији īрвоī*, који је заједно с јеромонахом Теодором штампао *Псалīтир милешевски īрви*, 1544. године. Није вероватно да је он исто лице с игуманом Мардаријем (в. горе), који је суделовао у набавци опреме за милешевску штампарију.

МИЛАН, милешевски дијак и штампар у *Милешевскоī шīтамīарији īрвоī*. Заједно с дијаком Дамјаном штампао је *Молīитвеник милешевски* 1546, другу књигу ове штампарије. О пореклу штампара в. под *Дамјан*.

МИЛЕШЕВА У СРПСКОМ ШТАМПАРСТВУ. Милешева, задужбина краља Владислава, добила је одмах после подизања значајно место у српској цркви тиме што су у њу 1237. године пренесене из Бугарске мошти св. Саве. Посебан значај придавали су јој и босански и херцеговачки владари – Твртко I, тиме што се у Милешеви 1377. г. прогласио за краља Србљем, Босни, Поморју и западним странама, и Стјепан Вукчић Косача, који је носио титулу „херцега од Светог Саве". Значај Милешеве као српског духовног средишта посебно је порастао кад је, падом Србије под Турке, угашена Пећка патријаршија. По једном запису из 1524, митрополија у коју је спадала Милешева обдржавала је 'престол светаго Сави Србскаго'. Поред овога, уделу Милешеве у српском црквеном штампарству погодовао је и географски положај – на размеђи српских области и на правцу трговачких путева од приморја, а свакако и знатна економска снага манастирског имања. То посведочују подаци о једном посебном облику трговине Дубровника са залеђем (у виду „дара" и „уздарја", в. Грујић 1936, 359), у којој је 1573–1586. године Милешева имала истакнуто место, догонећи сваке године на стотине грла стоке у Дубровник. Иако је манастир

посвећен Вазнесењу Христовом, у овим документима његово братство именује се као „калуђери Светога Саве". Богатство манастира било је свакако и веће у ранијим деценијама, пре султана Селима (1566–1574), који је по једном милешевском запису оробио цркве тешким дажбинама.

У вези са штампарством Милешева се документује у три маха и пре покретања сопствене штампарије. Из Милешеве је, најпре, потекла замисао о *Горажданској шт̄амп̄арији* (в.), јер је тамо боравио Божидар Горажданин кад је браћу Љубавиће (вероватно своје синове) послао у Млетке да припремају штампарију. С Милешевом је, затим, био у тесној вези и Божидар Вуковић, што видимо из његовог другог (и коначног) завештања. Види се, наиме, да је Божидар финансирао довођење воде до манастира, као и да је у Милешеви постојала залиха његових књига које су се продавале (тако да је манастир обављао службу књижаре); од њихове продаје Божидар је завештао да се намири колико буде требало за довршење водовода, а даровао је манастиру и свој златни барјак. Веза Божидарова с Милешевом испољила се и у самом раду његове штампарије, у њеном другом циклусу, у којем су, поред Мојсија Дечанца, као штампари били ангажовани и два Милешевца – Теодосије и Ђенадије,

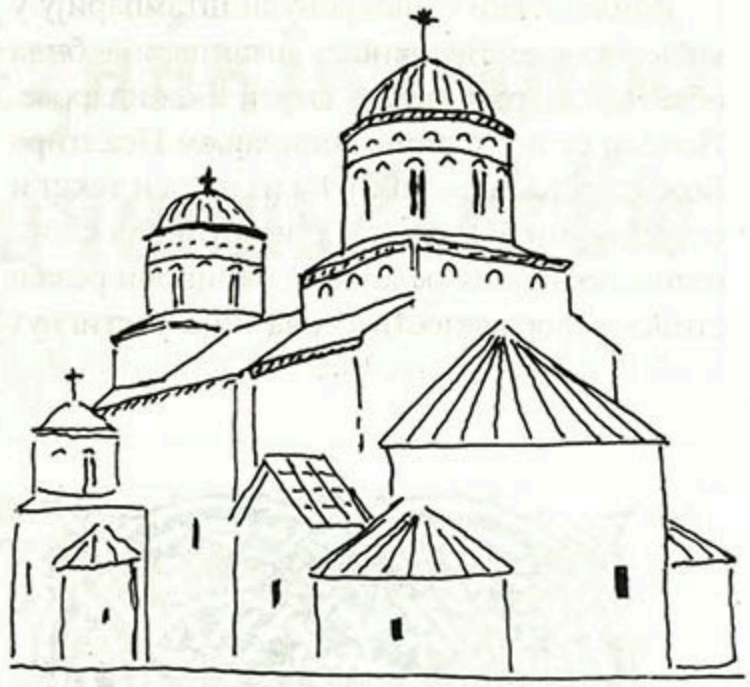

свештеници 'Светаго Сави Србскаго иже јест в' Милешеве, от'ч'ством же от места Пријепоља' – који су штампали Октоих петогласник Божидаров (1536–1537).

После Божидарове смрти Милешева ће се и сама у два маха упустити у штампарство и штампати три књиге (в. *Милешевска шт̄амп̄арија*, прва и друга). Понављајући Псалтир и Божидаров и црнојевићки, а по неким подацима и Молитвеник горажданski – милешевски штампари у неком смислу су обједињавали традицију наших главних штампарија.

МИЛЕШЕВСКА ШТАМПАРИЈА ПРВА, српска штампарија која је у манастиру *Милешеви* 1544. и 1546. године штампала две књиге – *Псалт̄ир милешевски п̄рви* и *Молит̄веник милешевски* (в.). Оснивачем штампарије може се сматрати милешевски игуман *Данило*, али се у припреми штампарије и штампању њених књига идентификује још низ учесника.

Начин покретања штампарије доста је информативно приказан у поговорима, једнако у обема књигама:

„Изволењем Оца и оваплоћењем Сина и силаском Светога духа, ја смерни игуман милешевски Данил јеромонах, са свом у Господу браћом, пожелесмо трудољубиво саставити форме у манастиру Светога вазнесења господњег. И посласмо браћу нашу у Господу Никанора јеромонаха и Саву јеромонаха у стране италске, са игуманом бањским Мардаријем јеромонахом, у гласовити у свету град Венетију, те све што је недостајало отуда донесоше. И састависмо ове типаре колико могосмо постигнути и списасмо ове душеполезне књиге..."

Игуман бањски у овом запису не односи се на Бањску на Косову него на Бању близу Прибоја (Љ. Стојановић), а Никанор је случајни имењак оснивача *Грачаничке шт̄амп̄арије*. Међутим, биће да се управо овај милешевски Никанор помиње десет година касније (1544, запис бр. 578 код Љ. Стојановића) као проигуман Милешеве и као човек који се „трудио" о рукописној књизи спреманој за поклон Хиландару.

Милешевци су покренули штампарију у време кад је Вуковићка штампарија била обуставила рад, после смрти Божидарове. Почели су дословним копирањем Псалтира Божидарова, преузимајући из њега и текст и ортографију. Преузета је и крупноћа слога (односно висина реда), али у финоћи реза и стилској доследности слова није достигнут предложак. У избору облика моделар грачаничких слова није ни тежио да доследно опонаша слова из Пс. Бож. (нпр. типолошки се разликују Ч и Х). Исти рез слова Милешевци задржавају и у Молитвенику, али ће се 1557 (у Милешевској штампарији II) потпуно променити и лик и крупноћа слога (в. приложени цртеж).

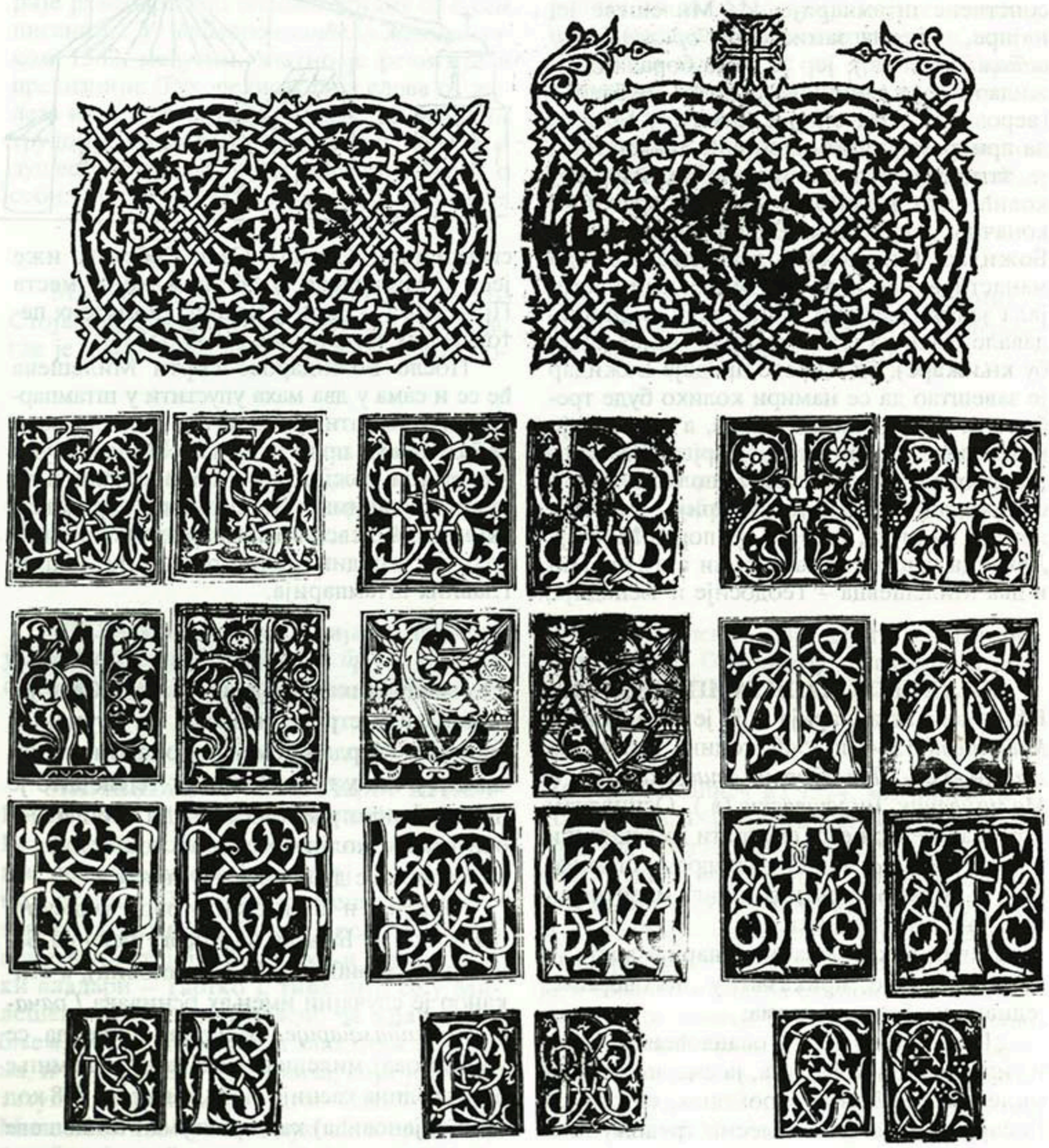

Милешевска шт̄амп̄арија I и II. Заставица из Пс. црн. и Пс. мил. I. Иницијали из Пс. црн. и иза њих из Пс. мил. II.

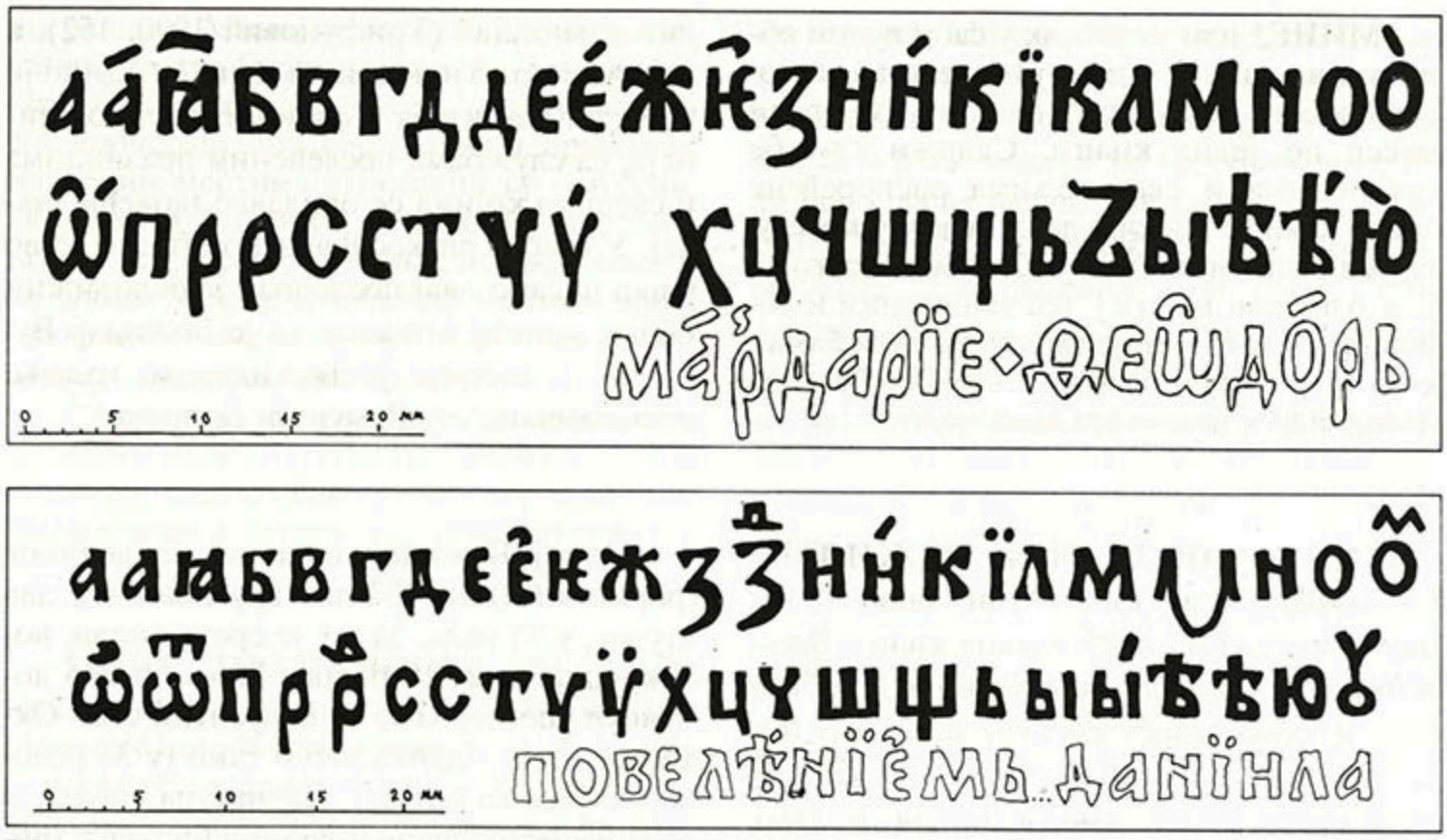

Милешевска шт̄амт̄арија I и II. Курентно писмо.

МИЛЕШЕВСКА ШТАМПАРИЈА ДРУГА јавила се са својом једином књигом (опет Псалтиром) 1557. године, једанаест година откад је својим Молитвеником из 1546. г. прва штампарија закључила свој рад. Тај престанак рада временски се подударио с обнављањем рада Вуковићке штампарије и појавом атрактивно орнаментисаног Псалтира Виценца Вуковића, који је можда у некој мери био и конкурентски одговор на милешевску прву књигу. Поред још двеју Виценцових књига, у периоду између двеју милешевских штампарија појавиће се још Четворојеванђеље београдско 1552. г. Ипак педесете године XVI века представљају период осеке и знатне замрлости српског штампарства.

Тиме се и увећава значај овог другог милешевског прегнућа и покушаја да се одржи штампарство и на домаћем тлу. И овога пута зачетник је исти милешевски игуман Данило, како сведочи поговор књиге ('повеленијем игумана кир Данила'). Скромни штампар није у поговору ни записао своје име, али је забележио да је тада архиепископ Макарије (Соколовић) „обновио престо светога Саве", тј. засведочио је обнову Пећке патријаршије.

За предложак Псалтиру из 1557. Милешевци нису узели своје издање из 1544, нити вуковићко издање, него Псалтир црнојевићки из 1495. И штампа је подешена по угледу на Црнојевићку штампарију; срезана су ситнија слова него 1544, проред је као и црнојевићки (10 редова око 65 мм), а ширина ступца подешена је тако да се редови подударају са Пс. црн. Све то учинило је штампу економичнијом: у односу на 1544 (и на Пс. Бож. 1520) приближио се за трећину смањује број страна потребних за исти текст.

Утицај Црнојевићке штампарије приметан је и у избору облика слова (в. цртеж), али није постигнута иста финоћа реза и изравнавања редова. Тај се утицај нарочито јасно испољио у опонашању црнојевићких уоквирених иницијала; о томе и још неким карактеристикама ове милешевске књиге в. под *Псалт̄ир милешевски друг̄и*.

После овог другог милешевског огледа и исто тако једнократног скадарског огледа вуковићког штампара Стефана Скадранина, домаће српскословенско штампарство закључиће штампар Мардарије у Мркшиној цркви, на северозападу Србије.

МИНЕЈ или месечник у свом пуном облику (велики минеј) представља богослужбено дванаестокњижје – за сваки месец по једна књига. Садржи службе празницима и светитељима распоређене онако како се њихови дани ређају у месецу. Поред великог минеја у 12 књига, постојао је и општи минеј (са уопштеним и обједињеним, а не појединачним службама), који је „као једнотомна књига требало да надокнади у неким црквама недостатак великог минеја" (Трифуновић 1990, 152), а такође празнични минеј, који је представљао извод и одбир из великог минеја, са службама посвећеним празницима и свецима којима се придавао највећи значај. У старо српскословенско штампарство ушао је само овај последњи, једнокњижни облик минеја; штампао га је Божидар Вуковић, а касније је Божидарово издање прештампано и у Румунији (в. ниже).

МИНЕЈ ПРАЗНИЧНИ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА из 1538 (Мин. Бож. 1538), шеста и можемо рећи главна књига *Вуковићке штампарије*, најскупље и најобимније издање старог српског штампарства, довршено у Венецији 19. јануара 1538. У предговору се ова књига назива двојако: Сборник (чит. Саборник) и Минеј.

Ових година Божидар је штампао и луксузне примерке својих књига на пергаменту, што је документовано за његов Октоих петогласник и за Минеј. Колико је и сам уважавао овако штампану књигу, посведочио је и својим завештањем, у коме је Хиландару оставио као једини, симболички поклон један Минеј на пергементу, у кожном повезу и позлаћен.

Минеј Божидаров књига је великог формата (2°), на 432 листа, углавном у два ступца, у 32 реда. За њу је срезан нови, полукрупни слог, 10 редова 72 мм, а као допунски употребљава се полуситни слог Октоиха, истих одлика као и тамо (у 38 редова, 10 редова 60 мм). Сигнатура табака и листова истог је типа као и у Октоиху (ћириличке бројке, готска латиница, а римски бројеви на унутрашњим листовима). Графика се истиче великим бројем илустрација – 32, међу којима су ликови Стевана Дечанског и светог Саве и Симеона. Међу заставицама су две с грбом војводе Божидара (в. *Грб Божидара Вуковића*); као и у Октоиху, Божидар наглашава да је грб добио од цара Карла V. У подели посла међу Божидаровим штампарима који су напоре-

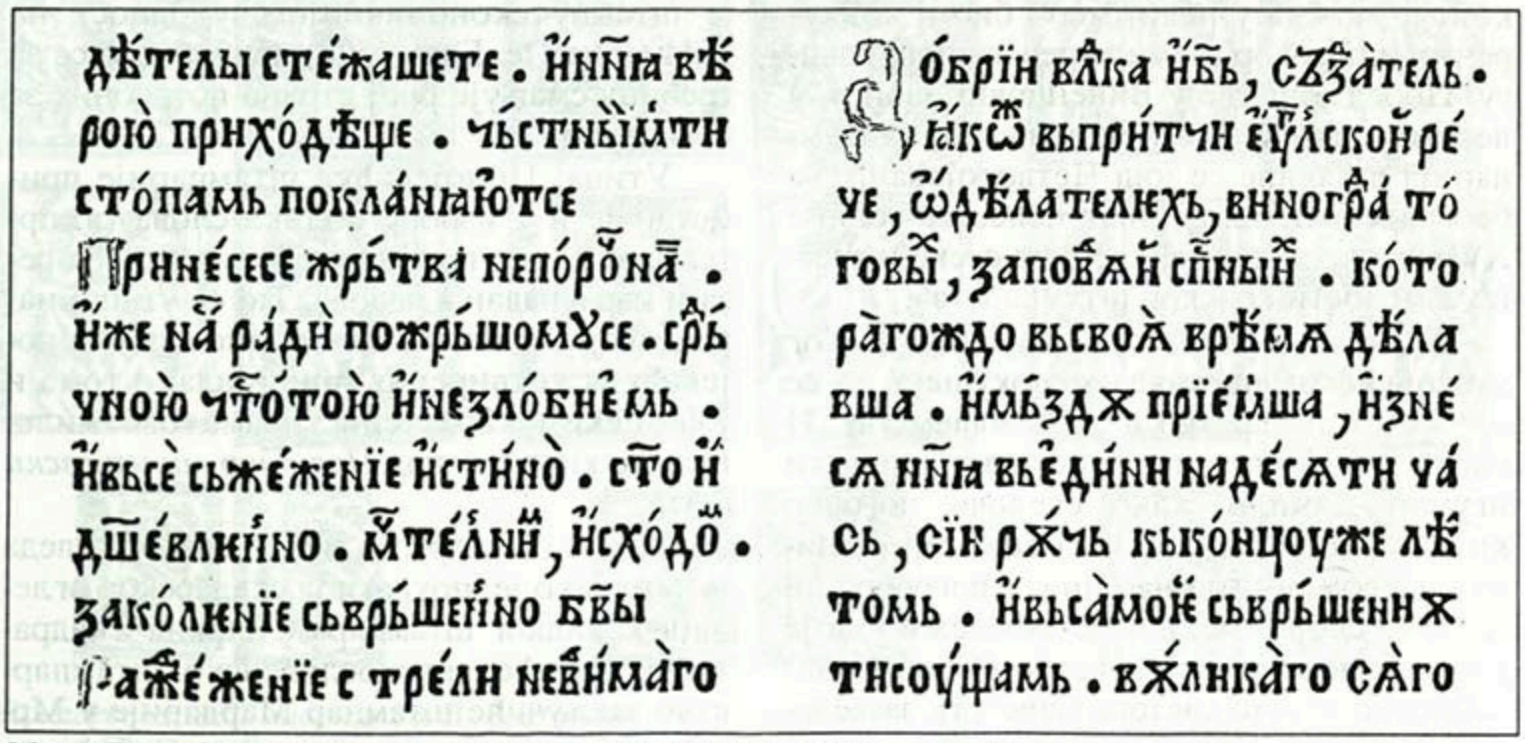
дѣтелы стѣжашете . ѝннѣ вѣ
роію прихо́дѣще . чьстны́мти
сто́памь покла́наютсе
Прине́сесе жрьтва непо́рѡна .
ѝже на́ ра́дѣ пожрьшомусе . сра́
уною что́тою ѝнезло́бнѣмь .
ѝвьсѣ сьже́женїе ѝстѝно . сто ѝ
дше́вла́но . мте́лнѣ, ѝсхо́дѡ .
зако́лкенїе сьвръшѣно бы
ражѣ́женїе с тре́лн невѣма́го

Ѡбрїн вла́ка ѝбь, сѯза́тель .
ѝ́ако́ вьпрѝтчн ѣ́ѵ́лскоѝ ре́
ше, ѡ́дѣлателѣхь, вѝногра́ то́
говы, заповѣ́ѝ спны . ко́то
ра́гождо высво́ѧ врѣмѧ дѣ́ла
вша . ѝмьздж прїе́ѧша, ѝзне́
са ѝѝѧ вьѣдѝнн надѣ́сатн ча́
сь, сїѥ рѯ́чь кыко́нцоуже лѣ́
томь . ѝвьса́моѥ сьвръшенѫ
тнсоу́щамь . вѯ́лнка́го са́го

Минеј Божидара Вуковића. Пример употребе јусова (десни стубац).

до радили, Минеј је припао Мојсију Дечанцу, родом Будимљанину (в. ближе под *Окто҃их ѥпто҃ѩласник Божидара Вуковића*). Уз нормални српскословенски правопис, на неким местима штампани су и јусови, својствени бугарској редакцији (вероватно под утицајем предлошка, в. под *Вуковићка шт҃ампа҃рија*). Судећи по знатном броју очуваних примерака, књига је била штампана у сразмерно високом тиражу.

Слично као и у Октоиху, где се жали да је морао живети у туђини у великој тузи и жалости, видећи како у његовој отаџбини Исмаилићани сатиру род хришћански, и у предговору Минеја Божидар се правда да због тога није могао испунити раније обећање да ће пренети штампарију у завичај, али се и даље нада да ће то учинити, не би ли неко после његове смрти тамо штампао књиге за пострадале цркве. У поговору објашњава да је направио „две врсте слова друкчијег лика", мислећи свакако на гарнитуре срезане за Минеј и Октоих.

С Минејом празничним Вуковићка штампарија доживела је свој врхунац и у погледу техничког развоја и у интензитету рада. – В. Албум бр. 39–48.

МИНЕЈ ПРАЗНИЧНИ КОРЕСИЈЕВ из 1580, издање које спада у историју не само румунске него и српске књиге. То је, наиме, поновљено издање Минеја Божидара Вуковића из 1538, што је у поговору изричито констатовано, податком да је у књигу ушло „колико нађох у изводу Божидарову". И тај је опширни и речити поговор потпуно преузет од Божидара и његовог штампара Мојсија, само што је саображен приликама у којима се књига штампала: уместо Божидара у њему се именује митрополит Ћенадије Ардељски (тј. Ердељски), уместо Мојсија – ђакон Кореси, уместо млетачког дужда Гритија – војвода Ардељски Бат'р Криштоб, уместо Венеције – Саза Себеш (Себеш у Трансилванији); ажурирана су и имена четири васељенска патријарха, а у амблемској застависи вуковићки грб замењен је симболом ердељског војводе (Медаковић 1958, 176).

Књига није прештампана слово за слово (нити у подударним редовима и страницама), него са ортографском слободом, али текстолошки верно. Што је за нас најбитније – задржан је српскословенски редакцијски лик; чак је и на оним местима где је у Мин. Бож. изузетно примењен јусовски правопис у Коресијевом издању извршена коректна српскословенска транскрипција (проверили смо то у таб. 12, лист 6' Мин. Бож., као и у таб. 13, л. 2). Књига је, дакле, приређена тако да се без икаквих сметњи могла употребљавати и у српским црквама. За српско штампарство ову румунску књигу веже још једна нит – грађански модел слога (в. под *Грађданска шт҃ампа҃рија*) и Албум бр. 125.

Коресијево издање технички је у сваком погледу много скромније од репрезентативног Божидаровог. Штампано је у великом формату (2°), 468 листова, 31 ред, једностубачно (за разлику од двостубачног Мин. Бож.), висина 10 редова 70 мм. Књига се разликује од предлошка тиме што су изостављене календарске (пасхалне) таблице и што је знатно смањен број илустрација (уместо њих остављено је више белих места).

Минеј Коресијев представља најизразитије сведочанство тесних веза српског и румунског старог штампарства.

МОЈСИЈЕ ДЕЧАНАЦ, штампар у Вуковићкој штампарији у току другог Божидаровог штампарског циклуса, који је штампао Зборник за путнике (изашао 1536) и Минеј празнични (штампан 1536–38), врхунско дело старог српског штампарства; његова је и пасхалија (датирана 1535-ом годином) на крају Октоиха довршеног 1537. У Зборнику се представио као 'м҃њши в҃ иноцех јеродијакон Мојси от србскије земљи, от҃ч҃ством же от места нарицајемаго Будимља', а у Минеју прецизира да је 'от монастира глагољемаго Дечанох, иже јесте в҃ странах маћедонских, близ великих гор, от҃ч҃ством же от места нарицајемаго Будимља, близ монастира Шудико-

ве'. Изгледа да је овај заслужни Дечанац и Будимљанин, кад је после смрти Божидарове и обуставе рада штампарије остао без посла, нашао начина да настави свој штампарски посао. Наиме, 1545. године штампан је у Трговишту (у Влашкој) Молитвеник, у којему се као штампар потписао 'м^{ь}њши в^{ь} свештеноиноков Мојси', па се с разлогом узима да је управо овај Божидаров квалификовани штампар суделовао у оживљавању румунског штампарства после Макаријева раздобља; овога пута радио је 'с^{ь} мадрами Димитра Љубавића', тј. с грађанском штампарском опремом (в. под *Грађанска штампарија).*

В. и Албум бр. 31–32, 37, 39–48, 123.

МОЛИТВЕНИК, напоредно се или и чешће назива требник, каткад и еухологиј(ум), једна од најзаступљенијих богослужбених књига у програмима нашег старог штампарства. Штампале су је, наиме, Црнојевићка, Грађанска, Вуковићка, Милешевска и Загуровићева штампарија. У овој обради служимо се насловом **Молитвеник,** јер је и у старом штампарству књига тако наслављавана (Молит'вник, уп. факсимил у илустрацији датој за одредницу *Заставице).* „Књига . . . садржи молитвословља, свештенодејства, песме и каноне за свршавање чинова светих тајни и за друге потребе ('треби'). Распоред текстова и служби у требнику успостављен је према природи развоја човекова живота: рођење, крштење, миропомазање, јелеосвештење, покајање, исповедање, брак, смрт, погреб и др." (Трифуновић 1990, 350). – Молитвеником се каткад називају и **Зборници** (в.).

МОЛИТВЕНИК ЦРНОЈЕВИЋКИ, из 1495/6, непотпуно сачувана четврта књига *Црнојевићке штампарије.* Молитвеник је сачуван једва нешто боље него Октоих петогласник, можда близу две трећине текста. Претпоставља се да је имао приближно 39 табака (тј. 312 листова); највећи фрагмент (184 листа) чува се у Св. тројици у Пљевљима, а у још три до данас очувана фрагмента број листова допуњава се до 201, али није сачуван ни почетак ни крај, па тиме ни вероватни запис о изради.

Одлике слога (сравњен је фрагмент МСПЦ, 41 лист) сведоче да је књига штампана после Псалтира (довршеног 22. септембра 1495), а тиме и после оба дела октоиха (в. *Словна гарнитура Црнојевићке штампарије),* док временски однос према изгубљеном четворојеванђељу остаје неизвестан.

Молитвеник црнојевићки штампан је на четвртини табака (4°); слог има 23 реда (висина ступца 150 а ширина 90 мм), каткад и непотпуни двадесет четврти. Као и у другим црнојевићким књигама, висина 10 редова је 65 мм, а сигнира се почетак и крај свешчице, ћириличким словним бројевима. У сачуваном делу књиге нема застависа ни илустрација. У одломку МСПЦ (41 лист) чести су уоквирени иницијали (24 отиска са 6 клишеа), али само мањи, петоредни, који не проширују гарнитуру познату из Псалтира (пљеваљски и друге одломке нисмо сравњивали). – В. Албум бр. 15– 16.

МОЛИТВЕНИК ГОРАЖДАНСКИ из 1523 (Мол. гор. 23), трећа књига грађанске штампарије, последња позната која је штампана у Горажду, пре преношења штампарије у Влашку. Ово је истовремено и трећа књига штампара Теодора Љубавића, с том новином што му је овде помагао и ђакон Радоје, о којему ништа више не знамо. О датацији в. под *Грађанска штампарија.*

Књига је врло ретка и нигде потпуно сачувана, те се с резервом констатује да је имала 296 листа. Остале су карактеристике као и у Пс. гор. (слог као у другом делу Пс.): средњи формат (4°), у 22 реда, висина 10 редова 70 мм, сигнатура свешчица ћири-

личка, на првој и последњој страни. Слова су иста као и у претходним горажданским књигама, а по Лукјањенко 1979 и водени знакови папира једнаки су оним у Пс. гор.

* * *

Шафарик је оставио сведочанство (које су без нових података пренели Каратајев и Љ. Стојановић) да је видео непотпуни примерак поновљеног издања Мол. гор., претпостављајући да је штампано или у Горажду или у Румунији. Констатовао је да се у њему ред за ред и слово за слово понавља прво издање, уз местимичне ортографске разлике; разлике има и у крупнијим почетним словима, а од курентних разликује се слово Д. О овом издању нисмо сазнали ништа одређеније.

МОЛИТВЕНИК БОЖИДАРА ВУКОВИЋА око 1539 (Мол. Бож. *1539), седма књига Вуковићке штампарије, последња Божидарова, за коју нису сачувани последњи листови, па тако ни поговор и датација који су може бити били на њима. На почетку књиге, под наткрилном заставицом, штампан је назив Молитьв‘никь, а иначе се оваква књига назива и требником.

Засведочени обим књиге износи 280 листова, а могло их је бити још један или два (поновљено издање Јеролима Загуровића има 281 лист). Формат је средњи (4°), формат самог слога на странама је као и у Пс. и Служ., али због нешто ситнијег слога има два реда више, тј. 21. Слог је, наиме, полукрупног вуковићког типа, 10 редова 72 мм, тј. сагласан с главним слогом Минеја; у пробном сравњењу запажају се ипак извесне разлике у облику слова, али није истражено колико су засноване на одбиру слова из Минеја, а колико на увођењу нових варијаната. Сигнатуру на прва четири листа чине ћир. бројеви и лат. готска слова, уз римске бројеве на л. 2–4; по Каратајеву и В. И. Лукјањенко ћир. бројка понавља се на крају свешчице, али на два примерка у САНУ нема те бројке. По налазима В. И. Лукјањенко иницијала има 155 (23 и 27–35 мм, 25 клишеа), заставица 30 (7 клишеа), међу њима и амблемске (са словима БОЖ и БО), додаци заставицама (4 клишеа); судећи по одликама слога и гравура, књига је издата после Мин. Бож. 1538, а пре него што је Виценцо Вуковић покренуо штампарију 1546. По одликама слога могли бисмо узети да је књига издата за Божидарова живота, тј. вероватно пре краја 1539 (зна се да је његова удовица дала завештани задушни прилог Св. Ђорђу 12. априла 1540). Међутим, Божидар у опоруци 6. XI 1539. г. одређује цену свим својим осталим књигама, а Молитвеник не помиње, по чему је вероватно да га тада није ни било и да је штампан или доштампан после Божидарове смрти.

С његовим издавањем настаје пауза у раду Вуковићке штампарије, све док Виценцо није испунио услове из очеве опоруке и добио 25-годишњу штампарску привилегију, што је било 4. септембра 1546.

В. Албум бр. 49, 50.

* * *

Каратајев, иза бр. 41, преноси податак Шафарика (који се, опет, позвао на Мушицког) да је постојао Молитвеник који је 1554. у Венецији штампао Виценцо Вуковић, понављајући Мол. Бож. *1539. Иза бр.

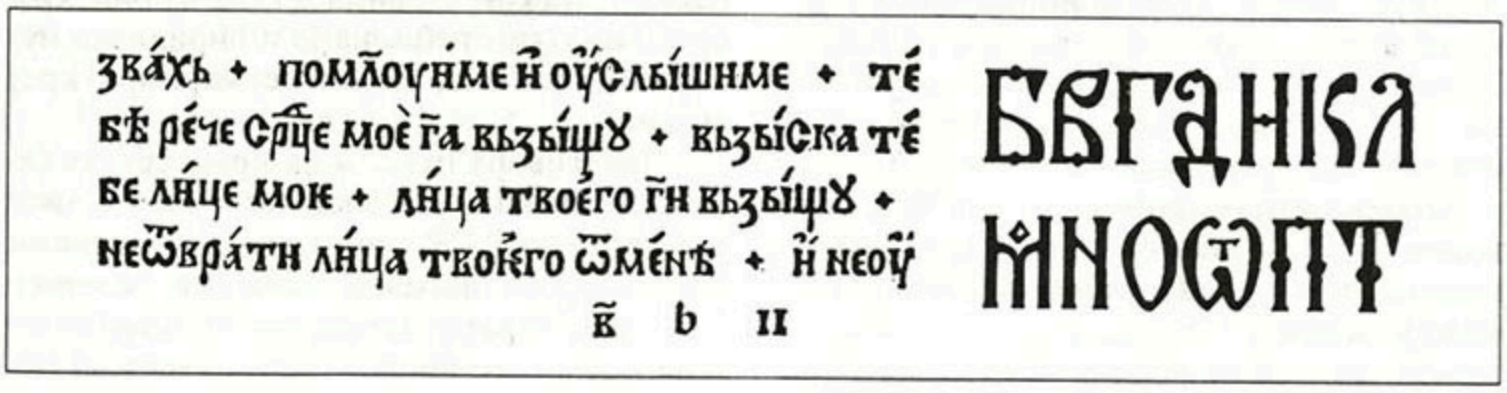

Молитвеник Божидара Вуковића. Курент (факсимил) и дворедни верзал (цртеж).

48 преноси и неке друге непроверене податке о том поновљеном издању Мол. Бож.*1539, у којем су по Добровском слова једнака као и у Пс. Виц. 1561, а то би био полукрупни вуковићки слог, примењен и у првом, Божидаровом издању.

МОЛИТВЕНИК МИЛЕШЕВСКИ из 1546 (Мол. мил. 1546), друга (и последња) књига *Милешевске шт҃амп҃арије п҃рве,* започета 26. јануара а завршена 30. септембра 1546. године (тако излази по години од Адама, коју је прихватио као вероватну Љ. Стојановић, а година од Христа записана је као 1545).

Књига у свему понавља штампу *Псалт҃ира милешевскоі п҃рвоі,* иста су слова и формат (средњи, 4°), штампа у 19 редова, висина 10 редова 80 мм. Штампари су се, међутим, променили: уместо Мардарија и Теодора, овде се потписују 'богати грехми а убоги добрими дели дијак Дамјан и Милан' (о њиховом пореклу в. под *Дамјан).* Ова ретка и нигде потпуно сачувана књига изгледа да је штампана на 360 листа. Сигнатуре су испрва као у Пс. мил. 1544, тј. сигнирају се табаци и дволистови (ћир. маркације само на почетку и на крају свешчице, а на II–IV листу с придодатим римским бројевима), али се од деветог табака поред почетка и краја свешчице маркира још само III лист (што можемо разумети као маркирање полутабака). За садржај је П. Шафарик констатовао да је књига прештампана с Молитвеника грађанског, само уз неке додатке, о којима је поближе посведочио ово:

„Од свешчице 39, листа 3, на наличју, почињу црквена правила Седмог васељенског сабора и завршавају се у 43. свешчици, на наличју листа 4. После тога следи служба на Страсни четвртак на 16 листова... Ових чланака нема у грађанском издању" (навод преузет од Ќаратајева).

Са овом књигом замире милешевско штампарство све до 1557, када ће се с новим резом слова представити *Милешевска шт҃амп҃арија друґа.*

В. Албум бр. 63, 64.

МОЛИТВЕНИК ЗАГУРОВИЋЕВ из 1570 (Мол. Заг. 1570), други назив Требник, у самој књизи Молит꙾вник, друга књига издавача Јеролима *Заґуровића* и штампара *Јакова Крајкова* (после *Псалт҃ира Заґуровићевоі* 1569), поновљено издање Молитвеника Божидара Вуковића, издатог око 1539.

Књига је врло сличних одлика као и Пс. Заг., само што је на страни један ред мање, чиме се прилагодила предлошку. Штампана је на 281 листу, у 21 ред, крупним вуковићким слогом иновираним у Загуровићевој штампарији, висина 10 редова 72 мм, употребљавају се клишеи коришћени и у Пс. Заг. и преузети из вуковићке опреме (без вуковићких симбола).

Околности у којима је настала ова књига приказане су под *Заґуровићева шт҃амп҃арија* и под *Псалт҃ир Заґуровићев.* И овде је, као и у Пс. Заг., смањењем белине између редова и проширењем слога постигнуто да се предложак прештампава начелно страна за страну. Редакторска самосталност, омогућена учешћем Јакова Крајкова као зналца црквених књига, огледа се не само у упрошћеној ортографији и слогу (као и у Пс. Заг.), него и извесним текстолошким разликама у односу на Мол. Бож., иако је задржан исти садржај и његов редослед. Слова су као и у Пс. Заг., осим што се у пробним сравњењима уочава да у Мол. са Загуровићевим облим С алтернира и уско вуковићко, и то врло неравномерно. Поред сигнирања прва четири листа у табаку латинским словима и (л. 2–4) римским бројевима, употребљена је и ћириличка нумерација табака, којом се маркира крај свешчице.

Предговора нема, а на крају текста (л. 280') штампана је белешка: 'Јаков с꙾писа сије в꙾ лето 7078', док наредни, завршни лист садржи поговор, поновну белешку штампара (опет с датацијом 'в꙾ лето 7078') и на крају исти амблем Загуровићев из Пс. Заг. и белешку о њему: 'С꙾врши с꙾ј мо-

лит'вник господин Јеролим Загуровић и положи свој белег'.

Сам поговор не доноси о штампарима ништа, јер је из предговора Пс. Заг. просто дословно прештампан део који се односи на Јеролима Загуровића. Овде је, међутим, поред године од Адама наведена и година од Христа – 1570 (без дана и месеца). Тиме је датација оквирно ограничена на првих девет месеци године 1570.

В. Албум бр. 107, 108.

МОЛИТВОСЛОВ – в. *Зборник за путнике.*

МРКШИНАЧКА ШТАМПАРИЈА, тако упрошћено називамо у овој књизи штампарију која се обично назива штампарија у Мркшиној цркви. Сам штампар Мардарије употребљава придев мркшински ('при игумену мркшинскому'), па бисмо могли рећи и МРКШИНСКА ШТАМПАРИЈА.

Штампарију је засновао јеромонах Мардарије, родом „од реке зване Дрина", раније (1552) штампар у *Београдској штампарији,* где је штампао *Четворојеванђеље београдско.* Већ тамо се у поговору представио да је „из манастира званог Мркшина црква, близу Црне горе". Десет година касније (1562), понављајући четворојеванђеље у свом манастиру и тиме заснивајући Мркшиначку штампарију, прецизира да је црква посвећена Светом вазнесењу и да се налази „у поткриљу Црне горе". У другој књизи ове штампарије (истовремено последњој књизи, *Триоду цветном* 1566) записује да је штампана кад је „многим царствима царовао велики цар турски султан Сулејман" и кад је „престо пећки првог архиепископа и просветитеља и учитеља српског, уистину новог апостола кир Саве" држао архиепископ Макарије, додајући да је то било при митрополиту смедеревском кир Захарији и при игуману мркшинском кир Сави. Овим претпоследњим податком (о митрополиту) посредно засведочује да је Мркшина црква била под смедеревском епархијом.

То је све што из тога времена знамо о месту Мркшине цркве. Ороним Црна гора и на данашњим секцијама видимо дуж венца Повлен – Сувобор, а Љ. Стојановић је навео да је предео око Косјерића захватала кнежина Црна гора, те је на основу тога претпоставио да је Мркшина црква била негде око Косјерића. Извесну, мада не пресудну сметњу овој претпоставци видео је у припадности цркве Смедеревској митрополији, будући да је Косјерић далеко од Смедерева. Рекло би се да ово није битна сметња, јер су у XVI веку нахије Ваљево и Ужице, као и сав тај крај, припадали Смедеревском санџаку, па не би било неочекивано да су се и црквена подручја прилагођавала административној подели.

Постоје, међутим, и друге индиције за смештај Мркшине цркве (уп. Медаковић 1958, 55). Наиме, у свом „Путешествију по Сербији" (II, 66) Јоаким Вујић је споменуо код Памбуковице (сев. од Ваљева) Мршиначку цркву, на потоку Мршинцу, посвећену Вазнесењу, која је у XVII веку била манастир. „Мршинац" ум. „Мркшинац" лако се објашњава дијалекатским упрошћавањем, а видели смо и Мардаријево сведочанство да је црква била посвећена Вазнесењу. Ово би се могло узети као сасвим уверљива одгонетка смештаја Мркшине цркве – да Памбуковица није сувише далеко од венца за који се веже име Црна гора: 35–40 км ваздушне линије, а то је предалеко да би се рекло „у поткриљу Црне горе". Отуда ближи смештај цркве и штампарије остаје неизвестан (ако се не би нашли какви даљи трагови у топонимији), осим што можемо узети да је била негде у околини Косјерића или Ваљева.

За Мркшиначку штампарију можемо рећи да представља дело и подвиг свештеника Мардарија, којему можемо веровати да је „с великим трудом и подвигом" направио ново издање јеванђеља. Он је из Београда пренео доста опреме – у њој свакако дрворезних плоча (клишеа) и слова или матрица – али се није на то ограничио, него је обилно „рукоделисао слова од железа и мједи и другога", настојећи да што више иновира слог. Поред резања нових слова,

стичемо утисак да је нека слова иновирао „подебљавањем" – ваљда прочишћавањем и проширивањем удубљених ликова слова на којима су се изливала оловна слова (тако је могао дорађивати нпр. Р и Д).

Резултат је био да слог Четворојеванђеља мркшиначког 1562 у односу на београдски предложак има лик битно друкчији, али не и успелији. Ни у београдској штампи равнање линије редова и уједначеност висине слова нису били баш идеални, а у првој књизи из Мркшине цркве то је још грубо погоршано. Преовлађује у њој слог знатно црњи од београдског, у којему задржана слова из београдског реза упадљиво одударају својим светлијим ликом. Вероватно и сам незадовољан ликом слога, Мардарије га је – колико је показала наша анализа невеликих узорака – и даље кориговао, припремајући другу књигу. У тим поправкама има и резања нових ликова, нпр. јат и лигатурно У, али има и примера враћања београдским ликовима који су у првој мркшиначкој књизи били замењени. Тако је враћено у слог београдско Д, Х и Ч, а и иначе се у резу за другу књигу тежило светлијем слогу него у првој. Резултат тога је да друга књига, у којој вероватно већ времешни Мардарије има и помоћнике – попа Живка и дијака Радула, има слог који је по ликовном утиску осетно ближи београдском прототипу него слог прве мркшиначке књиге.

Тиме је Триод цветни мркшиначки добио у квалитету, а штампарске домете ове књиге увећало је и резање пет фигуралних илустрација. Тако је на достојан и атрактиван начин завршен круг наше домаће старе књиге, који је започео Макарије од Црне Горе и завршио Мардарије од реке Дрине, додајући тој ризници последње што се могло отети од ненаклоњене историје и туђинског затирања.

В. Албум бр. 94–102.

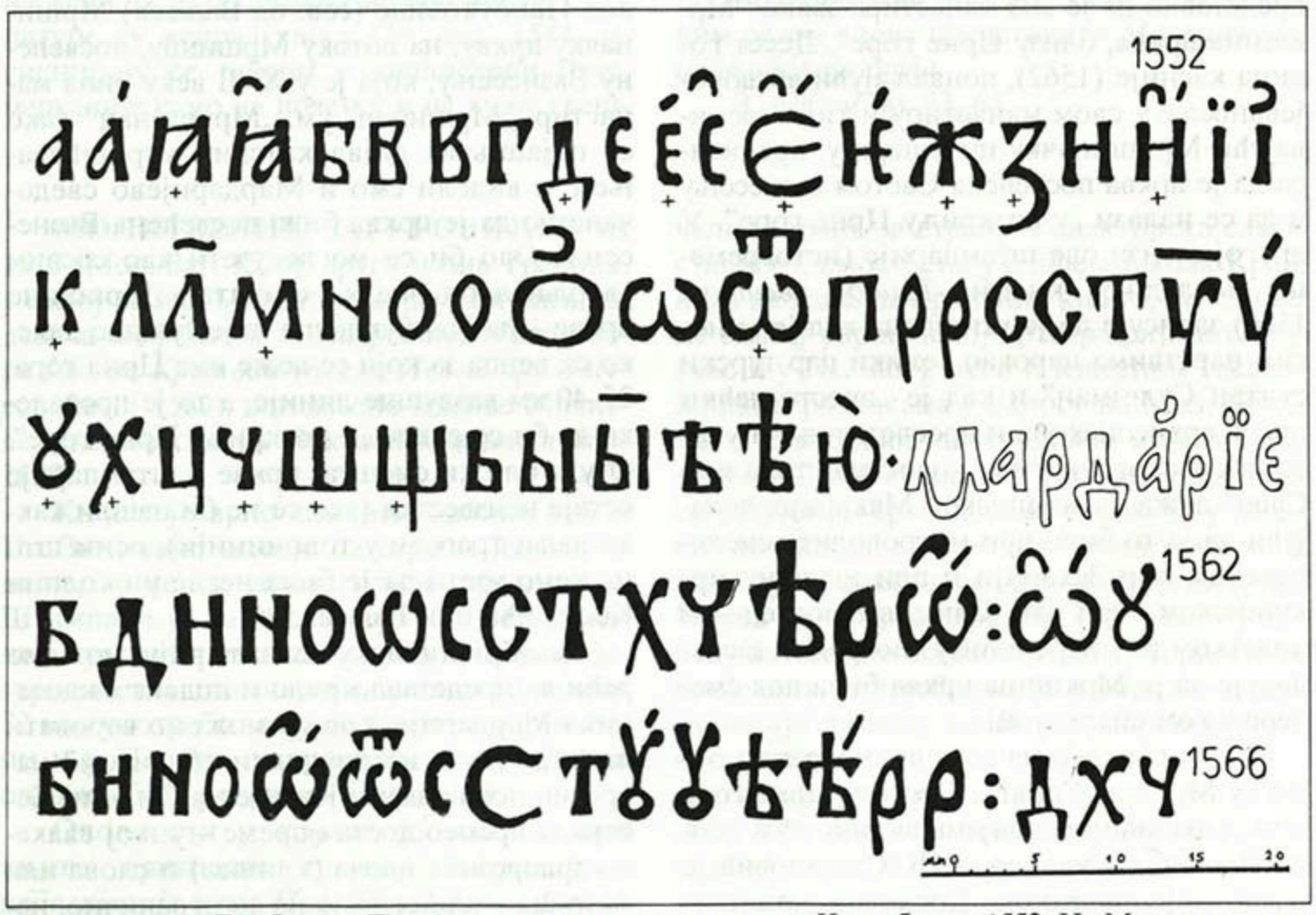

Мркшиначка штампарија. Поређење њеног слога са слогом Четв. беогр. 1552. Из Мркш. шт. пробрана су углавном иновирана слова, осим неколика десно (иза :). Знак + стоји уз она беогр. слова за која смо уочили да се доследно или алтернативно понављају и у мркшиначким књигама. Репродуковано цртежом.

НАСЛОВНО ПИСМО у старој српској штампи начелно се јавља у два вида, иако има и средњих, компромисних решења: као словне плетенице и као рашчлањене словне врсте. У плетеницама, које имају богату рукописну традицију (у разним насловима и натписима, као и у потписима издавалаца повеља), доминира ликовни приступ, где се потпуно попуњава издужено правоугаоно поље између две линије, што се постиже високим а уским словима и обилном применом лигатура и скраћења, неизбежно на штету лаке читљивости. Тиме наслов добија вид словне заставице, често ликовно врло атрактивне. Црн. шт. има врло успелих и ре-

Насловно йисмо. Два типа насловног писма у Црн. шт. и примери појединих слова из првог типа.

презентативних примера овог стила насловног писма. Већ сам карактер овог писма изискивао је да се цела плетеница реже као један клише.

Други вид представља рашчлањено насловно писмо, састављено од оделитих слова, тако да се могло штампати било помоћу целовитих клишеа било слагањем покретних слова. По стилу су то слова практично једнака простим иницијалима, што је типолошки значајно, као обједињавање насловног и иницијалног писма. Овим наслов губи ликовну атрактивност заставице, али постаје лако читљив и не изобличује текст и његов правопис. У почетку рада Црн. шт. на једном месту (Првогл. л. 16) употребљена су иста слова која и у двореднном иницијалу, вероватно сложена, али поступак као да није естетски задовољио штампаре, те није понављан. У Псалтиру су, међутим, у насловима широко примењена слова углавном истог стила, али нешто већа од иницијала (прибл. троредне величине); иако су ови наслови резани као целовит клише, слова су у њима јасно раздвојена и аутономна, те дају утисак штампарског слога. Таквих примера има и у двореднној величини, али опет резаних као целовит клише. У венецијанским српским књигама има доста слаганих наслова.

НИКАНОР, митрополит Новобрдске митрополије (са седиштем у Грачаници), оснивач *Грачаничке штампарије* (в.), која је 1539. године штампала *Октоих петогласник грачанички.* Никанор се у историјским изворима помиње као митрополит више пута, између 1528. и 1551. године. У покушају смедеревског митрополита Павла (између 1527. и 1535. г.) да се обнови Пећка патријаршија, и тиме да се српска црква истргне из надлежности Охридске архиепископије, Никанор није био на Павловој страни, него се помиње (1529. и 1532) као учесник Синода Охридске архиепископије. Најбројнији су, међутим, документи који владику Никанора помињу у вези с црквеним књигама – њиховим писањем, набавком и сл., из чега се види да се о њима усрдно старао. Део тога старања свакако је било и покретање штампарије у манастиру Грачаници, у којој је 'повеленијем в'се-освештенаго Никанора митрополита новобрдскаго' штампар Димитрије приредио њену једину књигу.

НИКАНОР, милешевски јеромонах, један од тројице свештеника које је милешевски игуман Данило послао у Млетке да набаве опрему за *Милешевску штампарију прву* (в.), чија се прва књига појавила 1544. године. Случајно је подударање имена с грачаничким митрополитом и оснивачем штампарије, али биће да се управо овај милешевски Никанор помиње и десет година касније у једном запису (Љ. Стојановић, бр. 578) као проигуман Милешеве и човек чијим је „трудом и настојањем" израђена једна рукописна књига за поклон манастиру Хиландару.

ОБОДСКО ПИТАЊЕ – Обод и Црнојевићка штампарија. Пре сто година свој четворовековни јубилеј Црнојевићка штампарија прослављала је под именом Ободска штампарија. Двоумице између Цетиња и Обода (код Ријеке Црнојевића) као места рада штампарије испољиле су се и раније, а у некој мери остале су актуелне и до данас. Треба најпре констатовати оно што је изван сумње: у Псалтиру црнојевићком, који је објављен 1495. као трећа књига штампарије, а анализа слога показује да је са овом књигом почео слагачки рад – само што је био привремено прекинут, изричито је наведено да је штампан „на Цетињу"; и да нема

тога податка, Цетиње је логично узети као место штампарије зато што је ту био двор њеног власника – Ђурђа Црнојевића; вероватни лик Цетињског манастира комбинован с ликовима аутора књиге на симболичној илустрацији у Петогласнику такође упућује на Цетиње као место рада. Према томе, штампарија је свакако цетињска и не остаје места за двоумицу Цетиње *или* Обод; питање је само да ли је, поред Цетиња, и Обод имао неки удео у историји штампарије.

Основу за везивање штампарије за Обод дао је владика Петар Први. У његовој Краткој историји Црне Горе, у ствари рукописној хроници коју је под овим насловом објавио Д. Милаковић 1835, записано је како Иван Црнојевић „начини једну малу крепост више ријеке, која се зваше Обод, а потом би названа како и данас што се зове Црнојевића Ријека... При истој ријеки и дом за напечатавање црквенијех књигах сагради"; владика је, дакле, мислио да је штампарију засновао Иван Црнојевић, што морамо одбацити, али је вероватно имао неку основу да саму штампу повеже са Ободом. Већ сам овај владичин запис могао је подстаћи различита препричавања, према којима се с разложним опрезом односио Ватрослав Јагић: „Не треба свим причањима нашег доба безусловно вјеровати". Ипак ће бити да је везивање штампарства за Обод имало и реалну основу у томе што су на том месту налажена стара штампарска слова.

О тим словима имамо сведочење П. А. Ровинског, и то не само да је о њима чуо од месног учитеља М. Ђурића и школског надзорника С. Чутурила, него и да је сам видео та слова (у С. Чутурила, осамдесетих година XIX в., в. подробније Немировски 1989, 63–66, такође Радојичић 1950, „Слова са Обода"). Подробније, мада знатно касније сведочанство оставио је Ђ. Сп. Радојичић (у наведеном раду). Сазнавши да Ријечанин П. М. Пејовић има неколико наводних ободских слова, он је преко Д. Вуксана добио отиске тих слова, међу којима је за Д и О оценио да би могла бити црнојевићка, док су друга била недовољно јасна за одређенији закључак. Ни слова ни отисци нису сачувани, те не можемо знати јесу ли то заиста била црнојевићка слова.

И да је тај идентитет доказан, он би био само основ за хипотезе и нагађања. Између њих можемо са увереношћу одбацити изношену претпоставку да је штампарија најпре радила на Ободу, а онда пренесена на Цетиње. Да је тако било, драгоцени слог и метал не би на старом месту био расипан тако да се и који век касније обилно налази (на целе шаке – према неким причањима); такви налази били би могући само на месту где је пропала штампарија, а не онде одакле је пресељена. Ближа би логици била претпоставка да је неко покушао преко Обода да спасава цетињску штампарску опрему, после невољног прекида рада штампарије. Друга би могућност била да је још у некој фази рада штампарије посао или његов део био дислоциран са Цетиња на Обод, као место с погоднијом климом и смештено на рибом богатом језеру.

То су, међутим, само нагађања, која не доводе у питање чињеницу да је Црнојевићка штампарија била цетињска. С друге стране, сведочења о словима са Обода, колико год су остала недоречена и неверификована, не можемо сматрати пуком мистификацијом. Ободу свакако остаје извесно место у традицији и симболици нашег старог штампарства, макар због легенде која се око њега створила.

ОКВИРИ, као *слаїачки елементи*, у старом српском штампарству примењени су у два случаја, међусобно неједнака. Прва је примена у Октоиху петогласнику црнојевићком 1494, где су *илустрације* тако решене да заузимају централни простор странице (доле правоугаони а горе засвођени), а као окриље им долази увек исти богато изрезбарени дрворез. Приказаћемо тај оквир речима Д. Медаковића:

„Његове основне карактеристике без сумње су тековина књиге Кватрочента. Уоквиравање читавих страна вршено је у хуманистичким скрипторијама сваке вр-

сте... Цетињски оквир компонован је као једна органска целина, а облици фигуралних представа доследно су подређени линијама самог орнамента. У богато стилизованом мотиву вреже смештени су ликови нагих, ренесансних крилатих пута, фантастичне животиње, лав, егзотичне птице и грифони, који се јављају и у средњовековном српском накиту, нарочито прстењу. Венац око Црнојевићевог грба добио је овога пута још један украс – круну – коју раније није имао. У сва четири угла оквира, у скоро округлим медаљонима, налазе се симболи четири јеванђелиста" (Медаковић 1958, 98).

Због ових симбола јеванђелиста Л. Чурчић је дошао на мисао да је окриље у ствари било срезано за јеванђеље, те да је то још један доказ да је постојало Четворојеванђеље црнојевићко. Идеја је примамљива, али има хронолошких тешкоћа: према свему што знамо, Петогласник је штампан одмах иза Првогласника, тј. 1494, а за њим је довршаван Псалтир; зато се јеванђеље није могло уденути у програм пре јесени 1495, а мало је вероватно да би оквире за њега припремали толико унапред.

Сасвим други тип оквира употребио је Виценцо Вуковић у своје две прве књиге. Док је у црнојевићкој штампи оквир употребљен само на страницама посвећеним декоративној илустрацији, као допуна централног мотива, дотле се у Виценцовим књигама иде на редовно обрубљивање текста у целој књизи, при чему се горе и са страна употребљавају уске вињете, а доњи клише је веће висине и има фигуралне мотиве. У Пс. Виц. 1546 оваквих елемената има 32, тј. довољно да се истовремено сложи и обруби 8 страна (пола табака); у Зб. Виц. 1547 нису се могле користити исте вињете (због различитог формата), него је набављен посебан комплет, и то од 64 елемента (могућност да истовремено буде сложено 16 страна).

Оквири око текста „представљају кулминацију ренесансних утицаја у српској књизи" (Медаковић 1958, 145). Такво штампање документовано је у венецијанској штампи већ 1489, а током XVI века било је често (исто, 143). Подробна анализа оквира у Виценцовом Зборнику за путнике, њихових узора и мотива – дата је у Петковић 1969.

Додавање оквира свакако је штампање чинило компликованијим, па и скупљим, али то неће бити једини разлог што није примењено нигде у српској штампи изузимајући ове две књиге Виценца Вуковића, а и он сам ће ове књиге касније поновити без оквира. Доста је вероватно да овај оглед није наишао на добар пријем у српској цркви и да се тамо давала предност књигама које се верно држе рукописних образаца из доба српске државе.

В. Албум бр. 7–10, 69–72.

ОКТОИХ или осмогласник, богослужбена књига која садржи елементе богослужења распоређене по седмичним данима. Карактер књиге представићемо изводом из текста Ђ. Трифуновића:

„Сваки дан седмичнога круга у осмогласнику обухвата молитвословља и песме вечерња и повечерија, јутрења и литургије, а за недељу, уз то, молитвословља вечерња и полуноћнице. Круг од свих дана једне седмице поје се у једном од осам гласова или напева, чије се састављање приписује Јовану Дамаскину (+750), иако је већ Северус, антиохијски патријарх (512–519), познавао, изгледа, систем од осам гласова. Свих осам гласова, дакле, отпоје се за осам седмица... Осмогласник се, обично, дели у две књиге – од првог до четвртог гласа (октоих првогласник) и од петог до осмог гласа (октоих петогласник)" (Трифуновић 1990, 221).

При преласку с једне недеље на другу не мења се само начин певања (напев, глас), него је за сваки глас сачињена посебна верзија текста. Тако се текст октоиха дели на гласове, а гласови на дане, с тим што се као наслов дневног одељка истиче почетак вечерње (тако да одељак обухвата вечерње службе једног дана и дневне службе наредног дана).

Оба дела октоиха штампала је Црнојевићка штампарија, а понављан је (и то три

пута) само други део, Октоих петогласник. Издања се приказују ниже, најпре првогласник па петогласници (иако би по формалном азбучном реду наслова редослед био обрнут). Петогласници су поређани по хронолошком реду.

ОКТОИХ ПРВОГЛАСНИК ЦРНОЈЕВИЋКИ из 1494, знаменита српскословенска књига Ђурђа Црнојевића као оснивача штампарије, јеромонаха Макарија и још седморице незнаних штампара, с којом је, у Старој Црној Гори, започела ћириличка штампа на словенском југу. Октоих или осмогласник представља двокњижје по којему се обављао велики део богослужења у црквама; садржај је подељен на осам гласова, а сваки глас на дане у недељи почев од суботе. Одељке у књигама, насловљене крупним црвеним насловом, чини једнодневни програм који почиње вечерњом службом свакога дана и наставља се наредним даном, с тим што субота има и предодељак посвећен малој вечерњи, а онда главни одељак од велике вечерње. Октоих првогласник (краће: Првогласник) *Црнојевићке штампарије* чине прва четири гласа, док је другу половину садржаја (од петог до осмог гласа) обухватао *Октоих петогласник*.

Првогласник је започет најкасније 1493. г. (по старом рачунању 7001), израдили су га „за једну годину осам људи" (по сведочењу завршног записа), а довршен је 4. јануара 1494. Напоредо с првим табацима или (вероватније) пре њих одштампано је седам и по табака *Псалтира* (в. Словна гарнитура Црнојевићке штампарије), али је рад на њему био привремено прекинут, те је Октоих првогласник израђен као прва књига штампарије. Рад на њему текао је континуирано; поједине новине у слогу уводе се поступно, без наглих прелаза, само што су други и трећи дволист првог табака (с Ђурђевим и Макаријевим првим записом) накнадно доштампани или замењени, кад је већ била урађена трећина посла или више.

Првенац Црн. шт. очуван је много боље него каснија издања. Набраја се преко сто примерака или фрагмената, очуваних или познатих из литературе, а постоје и неки с потпуним текстом. Е. Немировски то с разлогом објашњава много већим тиражом, посебно већим него што је имао други део октоиха из исте штампарије; касније српскословенске штампарије понављале су само други део октоиха, а први нису, очигледно зато што је потребе за њим задовољавао већи тираж Црнојевићке штампарије.

Књига је штампана у црној и црвеној боји, у фолио формату (сачуван је примерак 290×207 мм), а сложени стубац има 30 редова и формат 191×110–112 мм, висина 10 редова 65 мм. Има 370 листова (с тим што су три стране на крају празне, те штампаних страна има 737), тј. 33 табака од 8 листова и тридесет четврти од шест. Заставица има три, на прва три листа књиге, с тим што су друга (с двоглавим орлом као грбом Црнојевића) и трећа на накнадно доштампаним листовима. Иницијали уоквирени много су ређи него у Псалтиру: четири седморедна (са три клишеа) и један петоредни. Врло густа је примена простих дворедних иницијала, који су испрва штампани углавном црвено, а касније наизменично. Илустрација и оквира у Првогл. нема. Сигнатура је ћириличка, на почетку и на крају свешчица.

Насловно писмо сведочи да су штампари поступно усавршавали поступак и гарнитуру. Од укупно 33 наслова, први и последњи су по тексту уникални, а осам се понављају у сваком гласу: два за суботу (мала и велика вечерња) и по један за даље дане (само што се у првом гласу први наслов – мала вечерња – обједињује с насловом књиге, те се уникално решава). Било би дакле довољно 10 клишеа, али их у књизи налазимо 12 или 13, а осим тога трећи наслов првог гласа (недеља, стр. 16) није рађен помоћу клишеа, него је сложен од дворедних иницијала. Изгледа да је поступак текао овако: пет наслова, од понедељка до петка, нашла су коначно решење већ у првом гласу (словна плетеница у сличном стилу, мада уз изв. варијацију висине сло-

ПОЧ. И СУБ. М. л. 1

НЕД. (1) л. 16

ПОН. л. 24’ 91’ 152’ 217’

УТ. л. 33’ 100 161 226

СРЕДА л. 42 107’ 169’ 234’

ЧЕТВ. л. 50’ 115 176’ 241’

ПЕТАК л. 58’ 123’ 185 250

Окто̄их пр̄воглас̄ник црнојевићки. Наслови по вероватном реду настајања.

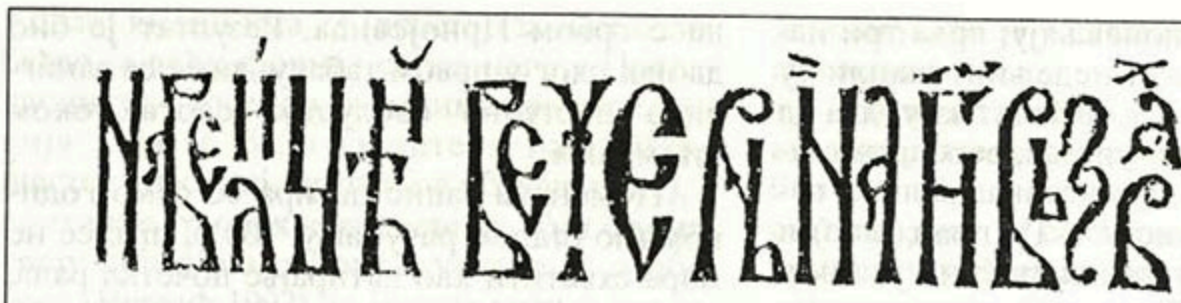

СУБ. В. (1)
л. 72’

НЕД. (2)
л. 84

СУБ. М. (1)
132 71’

СУБ. В. (2)
л. 135 3 197’

НЕД. (3)
145 209

СУБ. М. (2)
л. 196

СВЕТИЛНИ
л. 261’

Наставак наслова из *Окт̄. їрв. црн.* Последњих пет клишеа имају уједначену висину и стил.

ва), те се клишеи понављају; прва три наслова (два суботња и недељни) нашли су коначно решење тек у трећем гласу; два од њих примењена су и уназад, вероватно заменом појединих дволистова: велика вечерња на трећем листу т. 1° (први глас) и мала вечерња у другом гласу (зато је замењен и дволист 66/71 – остало је приметно накнадно уклапање слога). Ова три наслова (врло атрактивна словна плетеница, уједначеност стила и висине), заједно са пет даљих наслова израђених већ у првом гласу, представљаће коначно решење за понављане наслове, које ће се примењивати не само у четвртом гласу (с мањом поправком или поновним копирањем клишеа за малу вечерњу) него и у сачуваном делу Петогласника. Као траг ранијих решења од којих се одустало остао је поменути сложени наслов (недељни у првом гласу) и знатно невештије резани клишеи за велику вечерњу и недељу у другом гласу.

Овим нам се открива могући разлог замене трећег дволиста т. 1° (поред замене наслова велике вечерње, додатни разлог могла је бити и заставица изнад њега). За такође замењени претходни дволист разлог је могао бити Ђурђев и Макаријев запис сложен на њему и изнад њега застава с грбом Црнојевића. Резултат је био двојак слог у првом табаку, чиме се замаглила поступна еволуција слога током штампања.

Поменути запис датира се само годином (по старом рачунању, 7001), што се не мора схватити као датирање почетка рада, него може упућивати и на време кад је сложен запис. Поред овога постоји и други, подробнији запис на крају књиге, у коме се завршетак рада изричито датира четвртим јануаром 1494.

Као прва јужнословенска ћириличка књига, у којој се испољио сав високи квалитет рада Црнојевићке штампарије, Октоих првогласник црнојевићки представља најзначајнији споменик српскословенског штампарства. Пред његов петовековни јубилеј цетињска библиотека „Ђурђе Црнојевић" објавила је луксузно фотоиздање Октоиха првогласника (у боји, Цетиње 1987) и као књигу I–1 Црногорске библиографије „Издања Ђурђа Црнојевића 1494–1496"; овде је Е. Љ. Немировски подробно обрадио сва издања Црн. шт., почевши од Октоиха првогласника (тамо в. и другу литературу).

В. Албум бр. 1–5.

ОКТОИХ ПЕТОГЛАСНИК ЦРНОЈЕВИЋКИ, непотпуно сачувана друга књига *Црнојевићке штампарије*. По белешци Лукијана Мушицког био је сличног обима као и Првогласник – имао је 34 табака, тј. 272 листа, а сачувана је у фрагментима приближно једна шестина текста, из првих шест табака, али без почетних листова; није дакле сачуван ни почетак ни крај, а тиме ни вероватни запис о изради. Рукопис се чува у МСПЦ, а црно-бело фотоиздање објавио је Свети арх. синод СПЦ 1973 (у Београду).

Судећи по поступној еволуцији слога Црн. шт. (в. *Словна гарнитура Црн. шт.)*, штампан је одмах иза Првогласника (в. *Октоих првогласник црнојевићки*). Штампани стубац је продужен (на 31 ред) и од другог табака проширен, тако да му је формат 200×125 мм (према 191×110–112 мм у Првогласнику). Задржано је исто сигнирање табака (ћириличко) и иста висина редова (10 редова 65 мм). Ни у погледу примене заставица, иницијала и насловног писма не откривају се разлике од Првогласника. За наслове су узета иста клишеа из Првогл., само што се због проширења ступца десно још додавао текст. Сачувана је само преплетна заставица на л. 3 (поновљена са истог листа Првогл.).

Као важно ново достигнуће цетињске штампе уводе се *илустрације*, састављене од увек истог оквирног окриља с грбом Црнојевића (в. *Оквири*) и гравире у средини примерене садржају. У самом фрагменту сачуване су четири (иза одељака за сваки дан), а познате су још две из даљег текста, које је објавио В. Јагић (оригинали су касније пропали). По Макаријевом систему уклапања илустрација требало је да их

у целој књизи има 28 (простор за њих ослобађао је већи формат слога него у Првогласнику). Посебно је занимљива илустрација која је била смештена на почетку шестог гласа (тј. другог од обухваћених), а приказује три црквена песника који се сматрају ауторима октоиха; уочена је особеност (Чурчић 1992) да је овде међу њима св. Теофан (поред св. Јована Дамаскинца и св. Јосифа) уместо св. Козме у другим нашим октоисима; у Октоиху влашком Макаријевом 1510, међутим, приказана су иста три свеца као и у Окт. пет. црн. Од највећег интереса је лик цркве приказане иза светаца; по уверљивој оцени С. Радојчића и Д. Медаковића, то је у ствари тадашњи Цетињски манастир.

Током штампања уведене су и неке нове варијанте верзалних слова, којих није било у Првогласнику (углавном нешто ситније); оне ће се понављати и касније допуњавати у доштампавању *Псалтира*. Судећи по томе, Петогласник је одштампан између Првогласника (довршен 4. јануара 1494) и Псалтира (довршен 22. септембра 1495), вероватно током 1494. године. Ову годину записао је и Л. Мушицки, који је имао у рукама ваљда потпуни примерак Петогласника, вероватно с датацијом.

В. Албум бр. 6–10.

ОКТОИХ ПЕТОГЛАСНИК БОЖИДАРА ВУКОВИЋА из 1537. године (Окт. Бож. 1537), пета књига *Вуковићке штампарије* (ако крађа и шира издања Зборника за путнике узимамо као једну књигу). Књига се у предговору назива 'Октоих петогласник', у поговору краће 'Октоих', а штампана је у великом формату (2°), углавном у два ступца. Основни слог новог је типа, полуситни, 10 редова 60 мм, у 38 редова, а као допунски употребљава се полукрупни слог Минеја, у 32 реда, 10 редова 72 мм; осим тога, за табеларну пасхалију на крају (последња два листа, 161'–162') узет је ситни слог Зборника за путнике.

Још неки подаци, преузети од В. И. Лукјањенко (без последња два листа): иницијала висине 27–30 мм има 15 (12 клишеа), заставице 2 (2 клишеа, прва с Божидаровим грбом и на њему именом и војвод-

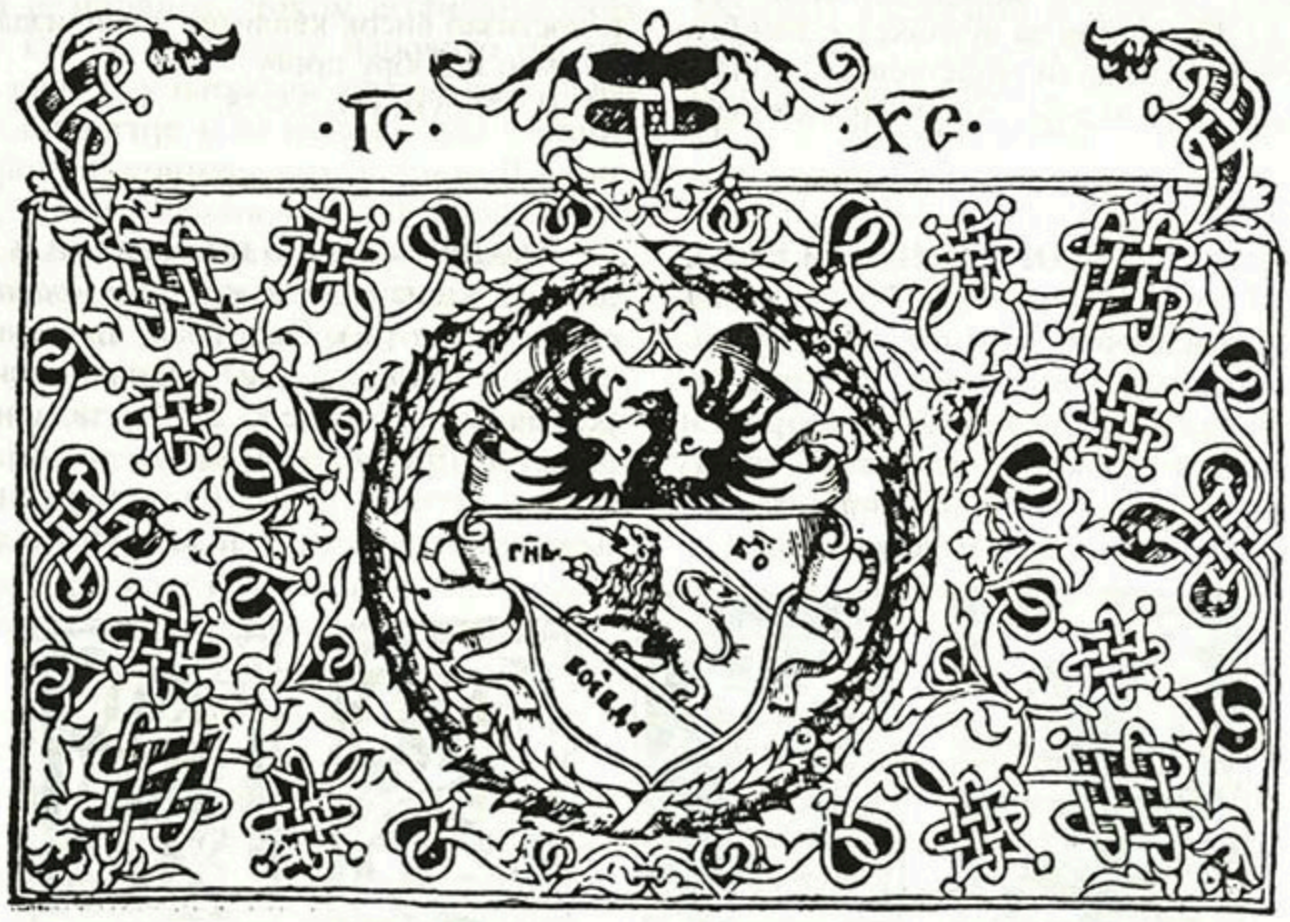

Октоих петогласник Божидара Вуковића. Заставица с Божидаровим грбом.

ским звањем), ситнијих орнамената и виньета 9 (9 клишеа), илустрација једна (три мелода), а осим тога су на листу 161 четири илустрације и украсно оквирно окриље; у садржају је и параклис (молепствије) светом Сави.

У Окт. Бож. 1537 први пут у нашем старом штампарству примењује се друкчија сигнатура, у којој се не маркира само табак (на првој и последњој страни) него и други, трећи и четврти лист у њему. Поред словенских (и грчких) словних бројева (А В Г Д. . . = 1 2 3 4. . .), додаје се и маркирање табака латинском абецедом, само у готском стилу, а на унутрашњим листовима понавља се сигнатура табака, којој се додаје нумерација листова типа римских бројева. Нпр. у четвртом табаку ознаке су овакве: на листу првом Д d, на другом Д d II, на трећем Д dIII, на четвртом Д dIIII, а онда даље без ознака до полеђине осмог листа, где стоји само Д (в. *Сигнатура табака и листова)*.

Божидарове књиге Октоих и Минеј имају и предговор и поговор, са доста података (нарочито у Минеју, в. тамо). У ствари су обе књиге добрим делом напоредо рађене (посао се можда донекле преплео и са Зборником за путнике), с тим што су Октоих штампали милешевски монаси Теодосије и Ђенадије, родом Пријепољци, а Минеј (после Зборника) Мојсије Дечанац (родом из Будимље), који је и за Октоих припремио завршну пасхалију. Засведочен је овакав календар рада: 1535 (без датума): израда Мојсијеве пасхалије, објављене на крају Октоиха; 1536 (без датума): почетак рада на Октоиху (Теодосије и Ђенадије); 26. IV 1536: довршетак Зборника (Мојсије); 12. VI 1536: почетак рада на Минеју (Мојсије); 27. VII 1537: довршетак Октоиха; 19. I 1538: довршетак Минеја.

За реалнију представу о обиму овога посла морамо имати у виду формат и густину слога; по количини текста сам Октоих вероватно надмашује заједно узете Служабник и Псалтир, а Минеј је још отприлике двоструко обимнији.

Вероватно је Божидар објавио други део октоиха или осмогласника (гласови 5–8), а не први (гласови 1–4) зато што су овај део Ђурађ Црнојевић и Макарије штампали у врло високом тиражу, који је задовољио тражњу током бар прве половине XVI века. Зато ће се други део осмогласника поновити још два пута, а први неће ниједном. Уосталом, све књиге Божидара Вуковића доживеле су поновљена издања, што сведочи да је он и добро оцењивао потребе и постизао висок квалитет првог издања па је имао и добру прођу.

В. Албум. бр. 33–38.

ОКТОИХ ПЕТОГЛАСНИК ГРАЧАНИЧКИ из 1539 (Окт. грач. 1539), једина књига Грачаничке штампарије, коју је, према подацима предговора, 'в‵ митрополији Градчаници' по налогу новобрдског митрополита Никанора штампао 'Христу раб Димитрије в‵ лето 7047' (узима се 1539, али могу бити и јесењи месеци 1538).

Уводни подаци о штампарији и делом о овој књизи дати су под *Грачаничка штампарија* (в.). Окт. грач. штампан је у великом формату, у 27 редова, висина 10 редова 79 мм. Зна се за 224 листа, али је запажено (Грујић 1936, 90) да то није цела књига, него да је изгубљен који лист на њеном крају, а тиме и могућни поговор.

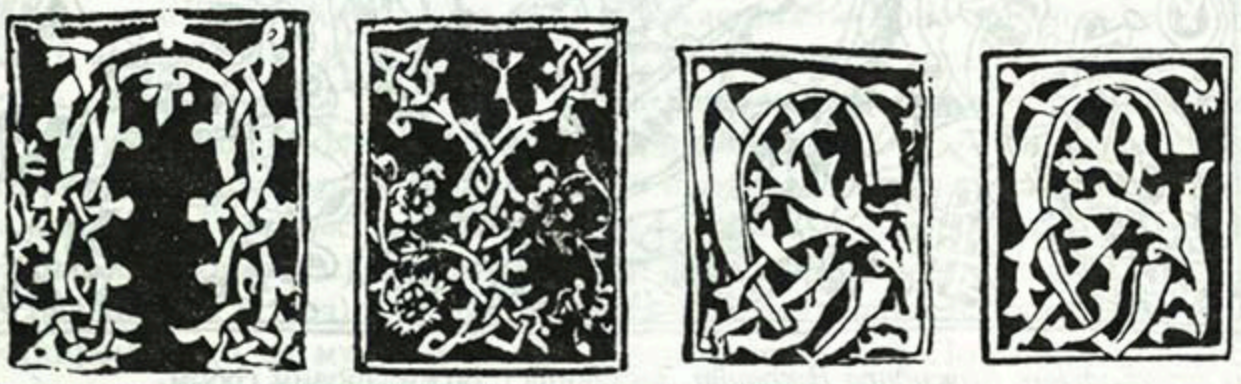

Октоих грачанички. Грачаничко П, Ч, С и црнојевићко С.

Сигнатура је уобичајена ћириличка, на првој и последњој страни свешчице, али је табак 2 погрешно сигниран као 6/7, па се тај поремећај продужио до краја књиге.

Орнаментика није обилна. Поред у неком смислу амблемске илустрације (в. уз *Грач. шт.)*, једне виньете и једне веће заставице, налазимо и три уоквирена иницијала – Ч, П (двапут) и С. Они су занимљиви по томе што директно сведоче о угледању на црнојевићку штампу, али и о модификовању њених узорака и тражењу других ликовних решења. Наиме, иницијал С срезан је простим опонашањем црнојевићког (без тежње сасвим верном копирању, а и без једнаке резбарске вештине), али је у друга два примењено ликовно решење различито од Макаријевог: у Макаријевом раду слова, иако уплетена у врежу, јасно чувају свој аутономни лик, а код Димитрија се сама слова састоје од преплета.

В. Албум бр. 56–58

ОКТОИХ ПЕТОГЛАСНИК ВУКОВИЋКИ ДРУГИ (Окт. вук. II), поновљено издање Окт. Бож. 1537. Ово је занатска, штампарска копија првог издања, без нове текстолошке или језичке редакције. Поновљени су не само Божидаров предговор и поговор, са записом Милешеваца Теодосија и Ђенадија, него и стара датација, тако да се ново издање може само оквирно датирати. Рез слова у Окт. вук. II показује подоста иновација у сравњењу с одг. текстом првог издања (сравнили смо стр. 47). Међутим, Божидаров полуситни слог, тј. главни слог Октоиха и допунски Минеја, доста је иновиран током штампања ових двеју књига (у Минеју нарочито од стр. 180), тако да у њиховом другом делу налазимо аналогије и за највећи део словних варијаната примењених у Окт. II (није, ипак, уочена аналогија за Т продужених реса, својствено овој каснијој књизи). Нема дакле места сумњи да је у основи вуковићким слогом (само нешто збијенијим, тако да је стубац мало снижен и сужен) штампан и Окт. II, те га је оправдано узимати као вуковићки (в. и под *Вуковићка шт̄ам̄ӑрија).*

Иако је издање поновљено начелно слово за слово, уз задржавање истих скраћеница, као и прелома страна и редова, ипак се уочавају извесне штампарске разлике. Нпр. на стр. 47 штампар је изоставио известан број акцената (нарочито често гравис над А), поправио је на једном месту прелом редова (преносећи ознаку БО с маргине у слог), а и направио неколико словних грешака; штампар зна да су лигатурно и диграфско **У** истозначна слова, па не избегава њихово замењивање, али не развија старе нити успоставља нове скраћенице. И у орнаментској графици има разлика, иако је у основи задржана засведочена вуковићка; најзанимљивије је замењивање Божидаровог грба Исусовим ликом на почетку књиге (при томе није извршена исправка у предговору, него је остало позивање на грб, иако је он уклоњен). По Каратајеву Окт. II (као и Окт. I) има 162 листа, али изражена је сумња (К. Мано-Зиси) у погледу последња два листа – да ли су поновљена у другом издању (на њима су у Окт. I илустрације и пасхалија јеромонаха Мојсија). Различита је и сигнатура табака: док су у Окт. I бележени грчко-ћирилским словним бројевима и готским словима, у Окт. II се обележавају само латинским словима (в. *Сӣнаӣӯра ӣабака и листӣова)*; то је начин који се у српским књигама документује почев од шездесетих година (од Пс. Виц. 1561).

За Окт. вук. II Шафарик је узео оквирну датацију, 1537–1570, чега се држи и Љ. Стојановић. Узимајући као аргументат замену Божидаровог грба другим мотивом, Каратајев је претпоставио да је то Загуровићево издање, а тога су се већином држали и други аутори, без правих основа. К. Мано-Зиси, напротив, књигу приписује Виценцу Вуковићу и датира је око 1560. г. Слична је оцена и В. И. Лукјањенко, која издање датира почетком шездесетих година, на основу водених знакова папира и стања понављаних клишеа. Без нових налаза праве извесности не може бити ни у датацији ни у томе ко је штампарски и економски реализовао издање, али га слог,

предложак и понављање Божидаровог предговора и поговора чине вуковићким, а датацију почетком шездесетих година можемо сматрати уверљивом. Као и за Служабник из 1554 (и његову наредних година поновљену верзију), сва је вероватноћа да се и Октоих вуковићки II може убрајати у посредна или непосредна издања Виценца Вуковића.

В. Албум бр. 79, 80.

ПАХОМИЈЕ ОД ЦРНЕ ГОРЕ, јеромонах (свештеноинок), први штампар Божидара Вуковића, који је штампао све три књиге из првог циклуса *Вуковићке штампарије: Служабник* 1520 (или 1519), *Псалтир* 1520 и *Зборник за путнике* 1521. У Служабнику и Псалтиру представио се да је 'от Црније Гори од Реке', тј. потоње Ријеке Црнојевића, а у Зборнику за путнике каже да је 'от остров Диоклитијскаго језера' (тј. са острва у Скадарском језеру), тако и у запису на икони (в. ниже).

По налогу Божидара Вуковића као приложника, Пахомије је сачинио донаторски запис на полеђини иконе коју је Божидар откупио за црквене потребе (в. под *Грб Божидара Вуковића)*, и која се сада чува у београдском Народном музеју. Захваљујући томе, Пахомије је једини од наших старих штампара за ког имамо сачуван његов лични рукопис. Међутим, могућности поређења с писмом у књигама које је штампао Пахомије нису велике, зато што је у запису на икони употребљен крупни натписни верзал (висина слова око 10 мм), а слог у књигама заснива се на обичном уставу рукописних књига. Облик слова у запису у ствари је сличан једноредном верзалу (великим словима), који се у Пахомијевим штампаним књигама употребљава у служби почетних великих слова и понегде у насловима. Запис на икони ипак сведочи да је Пахомије био сигуран и рутиниран калиграф, који је добро владао стилом и техником писма. Отуда је врло вероватно да је Пахомије активно суделовао у изради калиграфских узорака по којима се резао Божидаров слог.

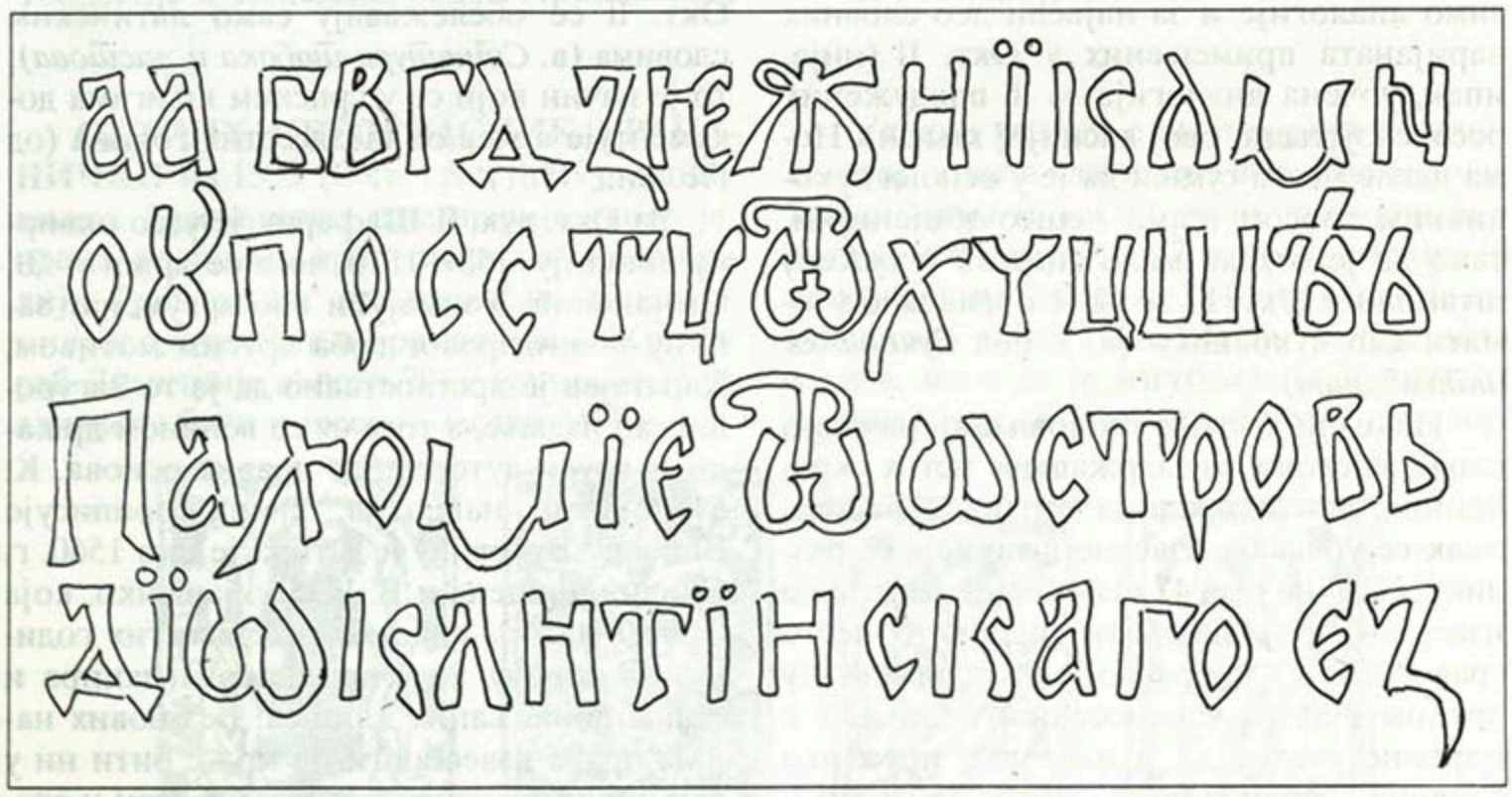

Пахомије – његова слова и потпис.

ПРАВОПИС СРПСКОСЛОВЕНСКИХ КЊИГА у потпуном је складу с правописним обичајима какви су владали у српској рукописној књизи крајем средњег века. У српској примени словенског писма ортографска особеност (тзв. српска редакција, српскословенски правопис) успостављена је још у доба из ког углавном немамо сачуване писане споменике, пре него што се потпуно извршила смена глагољице и ћирилице. Та је редакција значила извесно прилагођавање старословенског ортографског система штокавској језичкој средини, пре свега у овим појавама: слова за носне самогласнике (тзв. јусови) замењени су словима Е и ОУ (у значењу **у**), само што су се испрва у некој мери одржавала као позиционе варијанте тих слова; уместо два слова за полугласнике, танког и дебелог јера, уопштено је једно (танко јер); уведено је у ћирилицу слово **ћ** (у значењу **ђ**); доследно се писало јат, контролисано штокавским језичким осећањем; потиснуто је слово s (задржано је само као бројка, у значењу 6).

У првој својој фази, засведоченој у Мирослављевом и донекле Вукановом јеванђељу, српскословенски ћирилички систем у великој мери се ослањао на глагољски, што се огледало пре свега у ограниченој употреби прејотованих вокала и писању јата и у значењу *ја* (тзв. зетско-хумска ортографија). После подизања Хиландара овај систем се, задржавајући своје најбитније особености, у знатној мери саобразио правописним обичајима источнијих словенских регија; тај нови, развијенији вид српске ћириличке ортографије назива се рашким правописом, али је разлика од ранијег вида више хронолошка него географска, па је географска мотивација термина врло условна и недовољно тачна (подробније Пешикан 1984, 45–52). Свој стабилизовани, врло рационални вид српски правопис добиће у другој половини XIII века; тада се доследно употребљавају прејотовани вокали (и за групе *ја, је, ју* и за умекшавање сугласника), напуштено је **ћ** (осим у Босни и западнијим пределима Хума и приморја), влада једнојеровски правопис, доследно се пише јат, а по традицији – са мање или више етимолошке тачности – и јери, тежи се маркирању вокалског почетка речи и слога (писањем надредних знакова и омеге уместо **о**), ї (уско **и**) пише се само спорадично.

Тај вид правописа није дошао до изражаја у штампаним књигама, него његове касније модификације, настале углавном током XIV века, у знатном наслону на источније словенске редакције – бугарску (или бугарско-македонску) и руску. Део тих новина има неку рационалну основу (тежња економичности писања и уштеди у простору), али су највећим делом манирског карактера. Битне иновације представљају: пајерак као надредни знак којим се често замењују јерови; акцентовање речи (по угледу на грчко писање); широко **е** као повремена замена прејотованог **е**, широко **о** као алтернација омеге, а онда и чешћа употреба великих слова; факултативно писање дебелог јера, најчешће у предлозима и префиксима; уопштавање уског **и** (ї) у предвокалској позицији, а онда и смањење употребе прејотованих вокала (писање *їа*, *їе*, *аа* и сл.); знатно више скраћивања речи (нарочито завршетака) писањем надметнутих слова; враћање S у спорадичну употребу. – Овако модификована ортографија обично се назива р е с а в с к о м; термин је тачан само утолико што се она заиста примењивала у ресавској писмености у доба деспотовине и што је Константин Филозоф настојао да уреди и нормира овакво писање, али су се све ове појаве испољиле и раније, пре Косовске битке.

Начелно су све ово примењивале и српске штампане књиге, посебно доследно у Вуковићкој штампарији, која је имала велике могућности резања различитих варијаната слова, лигатура и комбинација с натписаним графичким елементима. Ипак се у штампи испољила извесна рационализација и тежња упрошћавању и уређивању компликоване графике коју је изискивало доследно опонашање рукописних манира.

У овом правцу битан корак направила је Црнојевићка штампарија, која је својим строго организованим и доста једноставним слогом започела стварање рационалног штампарског стандарда. Правопис је једнојеровски; не штампа се пајерак; осим два-три изузетка, не примењују се надметнута (натписана) слова, него је писмо враћено у

основну врсту; велика слова (једноредна) тек су накнадно уведена, а још касније широко **е** и тек у последњој књизи широко **о**; акценти су много ређи него у вуковићкој штампи. Овим упрошћавањима црнојевићко писмо није изгубило аутентичност у ћириличкој култури, јер за такве поступке има доста узора у нешто старијој рукописној традицији, пре него што је овладао маниризам позног средњег века. Црнојевићки преседан свакако је имао утицаја и на потоње штампарство. Доста једноставно писмо задржала је Мардаријева београдска и мркшиначка штампа, као и књига Милешевске штампарије друге, а до даљих упрошћавања доћи ће под руком Јакова Крајкова, у Загуровићевим књигама које је приредио и у самостално штампаном Зборнику 'Различније потреби'.

Анализа кратких узорака коју смо извршили показује да су ортографске разлике међу штампаним србуљама више квантитативне него квалитативне природе, тј. више се испољавају у неједнакој доследности или учесталости појединих поступака него у начелном прихватању или неприхватању.

Једнојеровски правопис по П. Ђорђићу (Историја српске ћирилице, 1971, стр. 190) примењивале су Црнојевићка, Београдска, Скадарска и Загуровићева штампарија, а дебело јер не среће се ни у нашим кратким узорцима из мркшиначких књига, Псалтира милешевског другог, Зборника Јакова Крајкова и Четворојеванђеља рујанског; у узорцима из других штампарија видимо делимичну употребу дебелог јера, најчешће у изворно полугласничким једносложним морфемама. Међутим, ово не можемо схватити као принципијелно двојак правопис. С једне стране, и у неким начелно једнојеровским књигама налазимо понегде облик дебелог јера; уочено је то у црнојевићким насловним клишеима, такође при крају Четв. беогр., на л. 103 Четв. руј., а В. И. Лукјањенко је употребу дебелог јера констатовала и у другој мркшиначкој књизи. С друге стране, и тамо где је доста често дебело јер схвата се углавном факултативно; на пример, и при верном прештампавању вуковићких књига није се избегавала замена јерова. Изгледа по свему да је двојство ових слова више схватано као слободна графичка и калиграфска варијација него као правописно диференцирање.

Штампање пајерака принуђивало је штампаре на резање још једне гарнитуре сугласничких слова, јер је овај знак стајао над сугласником, а не поред њега; тај допунски посао није избегаван у Вуковићкој штампарији, за њом и Милешевској првој, а иначе се у домаћој штампи радо ишло или на потпуно избегавање пајерака или на њихову ограничену примену (најчешће над **н**, кад се удваја овај сугласник). Доста је колебања и у писању прејотованог, обичног и широког **е**; прва варијанта преовлађује у Црнојевићкој, Вуковићкој и Горажданској штампарији, а потиснута је и прорећена у узорцима из Окт. грач., Четв. руј., Триода цв. ск. и оба Мардаријева четворојеванђеља. У служби умекшавања највише одступања од писања прејотованог **е** и **а** показао је узорак из Мол. мил. 1546. Етимолошки најтачнију примену јери нашли смо у узорку из Окт. грач., а изразито потискивање овог слова показује Триод цв. ск. и последњи део Четв. руј. Лигатурно **у** нисмо нашли у узорцима Пс. Заг. и Мол. Заг., а иначе се у свим књигама штампа и диграфско и лигатурно; обично је прво чешће, али обрнуту сразмерну учесталост показују узорци из Окт. грач., Тр. цв. ск. и Четв. руј. Старе српске књиге карактерише и спорадично писање S(нпр. у речима *sѣло, sвѣзда, sвѣр*) – али без праве доследности.

У свим књигама преовлађује писање јата у изворним позицијама, уз неједнако мешање са **е**. Знатан удео формалних екавизама уочен је пре свега у црнојевићким књигама, а онда у скадарској, рујанској и свима Мардаријевим. Екавизама има и у записима двојице црногорских штампара – Макарија и Пахомија. Не бисмо смели оваково писање узимати као доказ о екавском дијалекту штампара, јер се писање **е** уместо јата могло ослањати и на представе о нормативном српскословенском изговору, или се **е** могло схватати као слово са два гласовна значења (*е* и *је/ује*).

У целини узето, штампана књига није донела нов српскословенски правопис, али је ипак допринела извесној рационализацији, уређивању и устаљивању правописних обичаја и поступака.

ПРОКА, Прока типарник, штампар у румунској штампарији у Трговишту који је 1648–1649. г. 'трудивши се о сем деле... с^{ь} в^{ь}семи прочими својими трудољупци' штампао („типарисао") *Триод цвет̄ни Јована Свет̄оїорца* (в.).

ПСАЛТИР, највише издавана српскословенска књига (в. ниже посебне чланке). У рукописној традицији начелно се разликује ужа и проширена верзија ове богослужбене књиге; ова друга назива се псалтир с последованьем и садржи разнолике додатке, као часловац (часослов), тропаре и кондаке календарски поређаним светитељима, разне молитвене текстове и др. Сви штампани српски псалтири припадају овом проширеном типу (само што због фрагментарности не можемо знати ког је опсега био *Псалт̄ир срп̄скословенски нејознат̄е шт̄ампарије)*, тако да текст 150 псалама заузима само мањи део књиге. Изгледа ипак да је *Псалт̄ир Божидара Вуковића* (в.) био планиран и у ужој верзији, али нема доказа да је то било и остварено.

ПСАЛТИР ЦРНОЈЕВИЋКИ, из 1495, једна од двеју (поред *Окт̄оиха п̄рвоїласника* 1494) потпуно сачуваних књига *Црнојевићке шт̄ампарије*, треће по реду издање те штампарије. Припада типу псалтира проширеног разним додацима, тзв. ПСАЛТИР С ПОСЛЕДОВАЊЕМ; у овоме црнојевићком сам текст псалама заузима једва нешто изнад четвртине обима књиге. Један од додатака је „пасхалија с луновником и синаксаром", табеларно рећање разних показатеља старог календара, „сложеноје от скари Дамаскинови, изобретеноје господином Ђурђем Црнојевићем". Међу додацима је и црквени календар с песмама (тропарима и кондацима) у спомен светитеља који се празнују датог дана; међу њима и спомен Кирила Филозофа „учитеља словенскаго", „Симеона српскаго новаго мироточца", св. Саве „прваго архиепископа српскаго", Стефана Дечанског „великомученика иже в царех".

Анализа слога с обзиром на његову поступну еволуцију у Црн. шт. (в. *Словна їарнит̄ура Црн. шт̄.*) показује да је Псалтир одштампан у два наврата. Наиме, седам и по табака (3°–9° и унутрашња половина 10°) штампана је слогом једнаким с почетком Првогласника, вероватно пре њега; ово закључујемо по томе што тај слог у овом делу Псалтира остаје доследан, а у Првогл. убрзо почиње да се мења (прелази се на црно сигнирање табака, убрзо се уводи и уско **р**, правило о вокалском прелому редова боље се поштује него на почетку овог дела Псалтира). Према томе је трећи табак Псалтира вероватно први сачувани слог који је израдила и касније издала Црн. шт. – Остали део Псалтира штампан је тек после оба дела октоиха; слог му је испрва као и у делу Петогласника, а касније уводи и неке новине, које се примењују и у доштампавању прва два табака Псалтира.

Запис на крају Псалтира садржи значајно сведочанство да је књига штампана на Цетињу. Завршетак рада је и датиран: од постања године 7003, а од рођења Христова 1495, 22. септембра. По уобичајеном рачунању старих година, 22. IX 1495. већ је била истекла стара година 7003 (с крајем августа), па је зато Ђ. Сп. Радојичић претпоставио да је година од Христа погрешно записана, те да је Псалтир завршен 22. IX 1494; ово је оспорио Е. Немировски, с разлогом прихватајући 1495. годину, како и гласи запис. Логично је узети да је Првогласник слаган 1493 (залазећи четири дана и у наредну годину), Петогласник 1494, а Псалтир 1495, осим 7,5 табака штампаних у првом наврату. Ако је заиста слагање Првогласника трајало једну годину, како пише у поговору, онда би могло бити да је ових 7,5 табака Псалтира сложено још у 1492. години.

Псалтир је релативно добро очувана књига, мада мање него Првогласник. До данас се чува 25 примерака или фрагмената, а било их је и још (четири су уништена

у бомбардовању Београда 1941. године). Формат је четвртина табака; штампани стубац има нормално 27 редова и висину 172 мм, а ширина је у првом наврату 104–105 мм, док се при наставку штампања сужава за око 5 мм (на средњем дволисту другог табака још више). И овде се примењује типизирана ћириличка сигнатура почетка и краја табака, као и висина редова (10 редова 65 мм). Књига има 348 листа (43 табака, два увећана за један дволист).

Главну особеност и атрактивност Псалтира чини обилна употреба уоквирених *иницијала*, којих је (по Немировском) отиснуто 221, са 27 клишеа. У првом слогу су већином црвени, а у наставку штампања обрнуто, углавном црни. Иницијали су занимљиви не само као орнаментика него и као типолошка новина у облицима ћириличких слова (в. приложену илустрацију). Већину и клишеа и отисака чине крупнији, седморедни иницијали; мањи, петоредни иницијали нешто су издуженији од већих, што се одражава и на фигуре неких слова. На три места употребљени су и неуоквирени иницијали (двапут иста петоредна омега и једном четвороредно Б). Прости, дворедни иницијали истога су типа као и у оба дела октоиха (в. *Слова верзална*). *Насловно писмо* је делом у виду плетеница сличних онима у Првогласнику (само мање висине), али је више пута примењена наслована врста састављена од слова врло сличних простим дворедним иницијалима (делом исте величине, а делом нешто крупнијих), само што су резана у једном клишеу а не сложена. *Застављица* има четири, са три клишеа (двапут је отиснута заставица с грбом Црнојевића, с клишеом као у Првогласнику (где је још проширена додатим вињетама). Илустрација и оквира нема.

Одлично издање у боји (Цетиње 1986) приређено је као и за Октоих првогласник (в. тамо).

В. Албум бр. 11–14.

Псалтир црнојевићки. Контуре слова у иницијалима (засенчене су украсне вреже).

ПСАЛТИР БОЖИДАРА ВУКОВИЋА из 1520 (Пс. Бож. 1520), заправо Псалтир с последовањем (као и сви псалтири старих штампарија), друга објављена књига *Вуковићке шт̄амп̄арије* (в.), али биће прва која се почела слагати. У поговорима књиге налазимо три датума који јој одређују израду, и они опкорачују датум довршења Служабника. Слично тој књизи, и у датацијама Псалтира има несагласности године од Адама и од Христа (в. *Служабник Божидара Вуковића*). Љ. Стојановић у коначној оцени (Записи и натписи I и IV, бр. 438, 443, 6215 и 6216), коју узимамо као вероватну, сва четири датума смешта у 1520. годину. По томе је календар рада штампарије у овој години био овакав: 26. јануара почетак слагања Псалтира; 7. априла довршење Псалтира у ужем смислу (20 табака, без Последовања), који је закључен поговором; 7. јула довршење Служабника; 12. октобра довршење Последовања, а тиме и целе књиге, опет закључене поговором. Овакав редослед рада остаје вероватан и ако прва три датума (верујући више записаној години од Христа него од Адама) помакнемо у 1519. годину. О датацији уп. и под *Горажданска шт̄амп̄арија*.

Чињеница да је већ први део књиге (20 табака) био закључен поговором наводи на мисао да је тај део првобитно био намењен делом за засебно коричење и продају, а делом за спајање с Последовањем у ширу верзију издања, слично *Зборнику за п̄уп̄нике*. На сличну мисао дошао је Љ. Стојановић, запазивши да је у једном примерку (уништеном 1941) други део књиге друкчије слаган него у осталим примерцима. Још један такав примерак уочио је Л. Чурчић и оценио да је издвапут слаган само један табак (двадесет први), као и да је Божидар можда пошао на поновно слагање да би првобитно штампану неутралну заставицу заменио амблемском (с монограмом БОЖ), али је део тиража већ био повезан или продат, те је отуда остало двојство. Замислив је и друкчији разлог: ако је заиста испрва било планирано и краће и шире издање, онда би се нормално смањио тираж при преласку на други део (тј. на табак 21), будући да ће тај део бити само у ширем издању, а не у оба; када се пак одустало од краћег издања, тираж је за даље табаке опет повећан, а табак већ штампан у мањем тиражу, морао се поново сложити и доштампати. До промене плана могло је доћи у време кад је рад на Псалтиру привремено заустављен да би се издао Служабник, чија се хитност можда наметала због конкуренције с Горажданима.

Псалтир Божидаров штампан је на 352 листа, а у свему другом као и Служабник: 19 редова, 4°, исти крупни слог (10 редова 81 мм), сигнирање табака (на првој и последњој страни) грчко-словенским бројевима. Исте су градације и већином истог реза велика слова и иницијали (нешто је заступљенији преплетни тип: Б, В, Г, И, П, а у Сл. само Б и В). Еволуција слога није подробно истражена. Уочене су ипак у почетку Пс. словне плетенице неуједначене висине и ниско акцентовано јат, док се касније обоје устаљује као и у Сл.; и прости дворедни иницијали уочени су (истина, у дефектном примерку) тек од 20. табака Пс. (да ли зато што их није тражило рашчлањивање или што су тек накнадно срезани?), а у Сл. од почетка. Крај Пс. наговештава даљи развој Божидарове словне гарнитуре: други поговор сложен је углавном ситним слогом, којим ће се штампати *Зборник за п̄уп̄нике*. Илустрација ни у Пс. нема, тако да се слободна орнаментика своди на заставице и виньете; понављају се две заставице из Сл., а додаје им се и друга амблемска (на поч. Последовања), са БОЖ у четвртастом пољу.

И ову књигу потписују 'Божидар Вуковић Подгоричанин от Ђурић' и 'свештеноинок Пахомије от Црније Гори от Реке', а њихови поговори нешто су шири и речитији него у Сл. Божидар је и овде „саставио форме" и „списао" књигу, трудећи се да штампа буде угодна за читаоце, ради чега је и успорио посао; слично Ђурђу Црнојевићу (кога не помиње, ни овде ни другде), труд објашњава жељом да надокнади што су разграбили и раздрли иноверни народи (и одређеније: „Исмаилићани, које је Бог попустио"). Пахомије пак, поред неодређеног „трудих се", засведочује и да је „саставио ове типаре", ваљда мислећи на вођење или извођење слагања, а уз то сликовито: „Као што и они који су у бури на пучини

морској желе да дођу у тихо пристаниште, тако и ја желим да стигнем до довршетка ове свете књиге". Поред датације и податка где је Псалтир штампан ('у Бнецијех', односно 'в мирославствујуштем граде Венетијани'), додали су и да је то било при „велеславном дужду Лунарду Лордану", а у источним земљама при „великом амиру султану Селим-бегу".

Иако је по типу исти као и цетињски и грађански, Божидаров псалтир разликује се од њих склопом додатака. Велики значај ове књиге у српскословенском штампарству потврђен је и тиме што је више пута понављана (у Милешеви 1544, а у Венецији 1546, 1561, 1569, 1638).

В. Албум бр. 26–28.

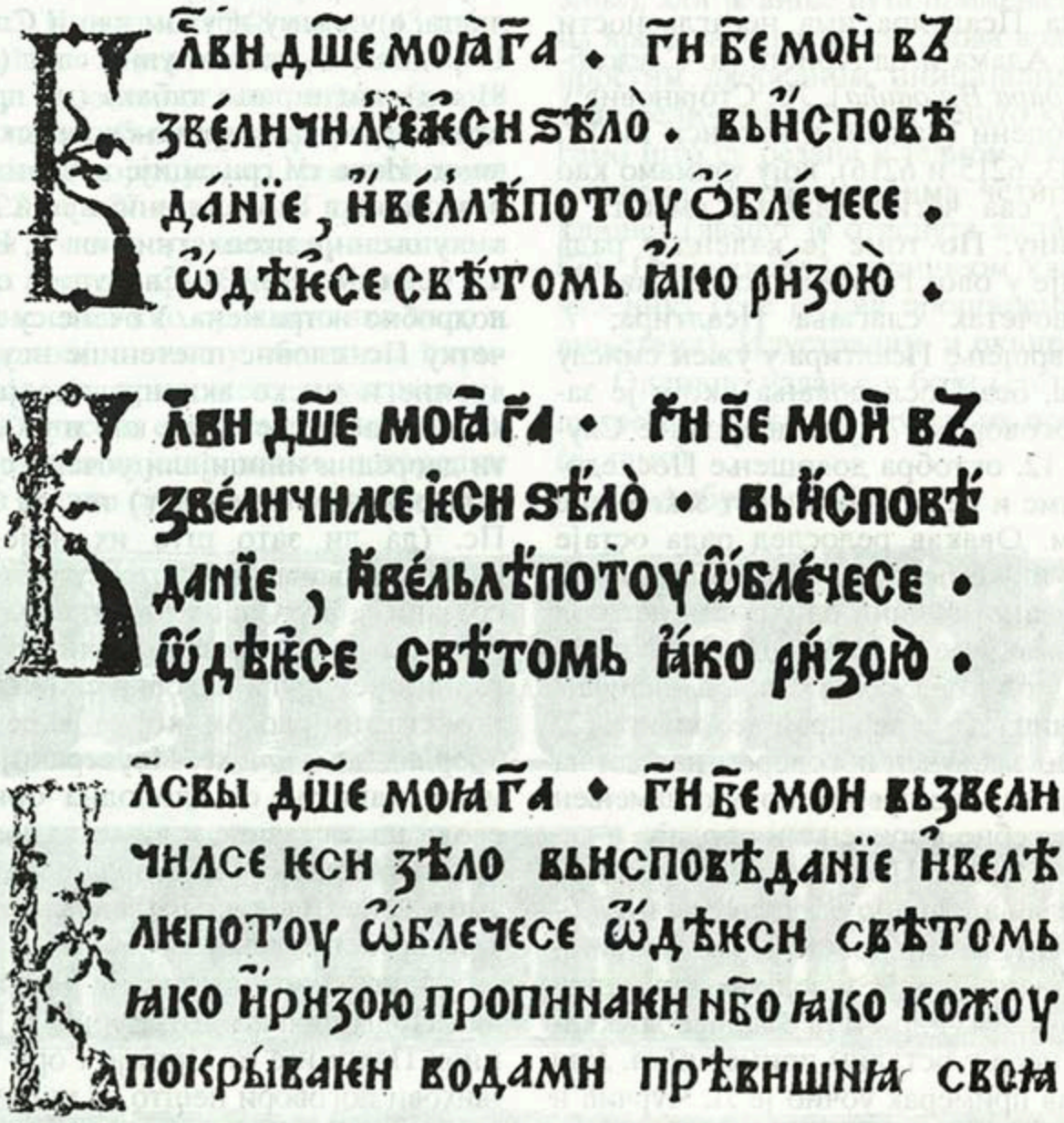

Псалтир Божидара Вуковића. Паралелни текст из Пс. Бож. 1520, Пс. мил. 1544 и Пс. заг. 1569.

ПСАЛТИР ГОРАЖДАНСКИ из 1521 (Пс. гор. 1521), друга књига Горажданске штампарије, коју је штампао 'смерени мних свештеник Теодор' (Љубавић), при храму св. Ђорђа 'на реце Дрине'; о датацији в. под *Горажданска штампарија*.

Књига је штампана у средњем формату (4°) и имала је можда 352 листа. Сигнатура табака иста је као и у *Служабнику гораждан-ском* (ћириличка, почетак и крај свешчице). До краја псалама штампа је у 19 или 20 редова, с проредом као у Сл. гор. (10 редова 74 мм); после тога се број редова повећава на 22, а проред смањује на око 70 мм за 10 редова. Тај други проред примењиваће и Теодор у својој трећој књизи (Молит-

венику) и његов ваљда синовац Димитрије у Влашкој, као и ђакон Кореси у текстовима које је штампао слогом грађанског типа.

Књигу Теодор није завршио уобичајеним поговором, него је пре закључне белешке о времену и месту штампања Псалтира додао и три записа. У првом казује како је неке текстове које објављује у додацима Псалтиру нашао у Хиландару, а затим даје један извод из летописа, у коме, поред разних старозаветних догађаја и Христовог рођења, хронолошки одређује и цара Константина, Ћирила и Методија, светог Саву и Стевана Првовенчаног (ово врло погрешно – датира их око 1140. године) и најзад цара Душана и Уроша. Најзанимљивији је трећи запис, у којему речито и сликовито сведочи о турском освајању Београда и похари Срема 1521. године:

„Лета 7029. Овога лета паде султан Сулејман на реку Саву с мноштвом Исмаилићана, и прелажаху реку Саву као по суху... Не могоше ни те силне реке зауставити Исмаилићане, како се Угрин уздао у реке Саву и Дунав. И опседоше одсвакуд гласовити Београд и друге околне градове, и летијаху као змије крилате, села и градове палећи. Ох чуда, каква туга тада снађе ту земљу! И у тој земљи, Срему велим, дивна места и села опустеше, а цркве и градове разорише. А гласовити Београд невољно Угрин предаде Исмаилићанима, те уђе у њега агаренски пород, месеца августа, 28. дан. А госпођа Јелена, бивша деспотица, невољно остави славни град Купиник... Славну и дивну земљу деспотову Турци попленише, а лепи град Купиник разорише, месеца септембра 9. дан."

У таквом је времену, коју недељу касније (25. октобра), наш грађански штампар довео до краја штампање свога Псалтира.

В. Албум бр. 20–21.

ПСАЛТИР МИЛЕШЕВСКИ ПРВИ, из 1544 (Пс. мил. 1544), прва књига *Милешевске штампарије прве*, с којом се Милешева и сама појавила у српском штампарству, након раздобља у ком се документује њена подршка Грађанској и Вуковићкој штампарији (в. *Милешева у српском штампарству*).

Књига се појавила у време прекида рада Вуковићке штампарије (пре него што ће је Виценцо, после Божидарове смрти, поново покренути) и представља верну копију Псалтира Божидара Вуковића 1520. Понавља се, у истом, средњем формату (4°), страна за страну, ред за ред и слово за слово, са истом ортографијом, акцентовањем, скраћеницама и натписивањем слова; задржан је и исти број и проред редова (19 редова, висина 10 редова 80 мм), иако су слова нешто издуженија и невештије срезана него Божидарова. Обим књиге ипак се смањио за два листа, зато што је изостављен први поговор (онај на крају таб. 20, уп. о томе Чурчић 1974, 471–472). Сигнатура је ћириличка; у првој свешчици маркира се само њен почетак и крај (систем као у Пс. Бож. и др.), а у даљима се обележава и други, трећи и четврти лист (нпр. В II, В III, В III). Штампање је почело 1. јануара, а завршило се 30. октобра 1544.

Поговор је у општим формулама и подацима о садржају дословно преписан из Пс. Бож., али је место на којем се говорило о Божидару као издавачу замењено садржајним подацима о ангажовању игумана Данила и других свештеника (в. под *Милешевска штампарија прва*), а формулација о труду штампара Пахомија замењена је овом: 'Трудихом се о сијих писаниј смерени свештеноиноци Мардарије јеромонах и Теодор јеромонах'.

Значајно је истаћи да су милешевски штампари, упркос верном придржавању Божидаровог предлошка, посведочили и уважавање црнојевићке штампарске традиције, у својој скромној орнаментици. Уп. оцену једне њихове заставице (на л. 3) коју је дао Д. Медаковић:

„Ову по свом пореклу несумњиво рукописну заставу милешевски штампари преузели су... посредовањем штампане књиге. Њен прототип срели смо у цетињском Псалтиру, књизи која ће и доцније, у раду друге милешевске штампарије, одиграти прворазредну улогу" (Медаковић 1958, 162).

В. Албум бр. 59–62.

ПСАЛТИР МИЛЕШЕВСКИ ДРУГИ, из 1557 (Пс. мил. 1557), једина књига *Милешевске штампарије друге*. Како је већ П. Ј. Шафарик запазио, за основу није узето прво милешевско издање (из 1544) него Псалтир црнојевићки. Слог је тако срезан да иде по правилу ред за ред (уз мање-више исту ширину ступца), а подударан је и проред редова (10 редова око 65 мм). Слог је, међутим, у 25 редова (према 27 у Пс. црн.), што начелно није променило средњи формат (4°), али није одржан однос страна за страну. И у другим поступцима ова књига се самосталније односи према свом предлошку него прво издање према Пс. Бож. (где је копирање дословно): ортографија је слична, али не истоветна (акценти су чешћи, има пајерака и натписаних слова), а ни садржај није поновљен. Направљено је, наиме, знатно краће издање – уместо црнојевићких 348 л. овде је констатовано 290, с могућношћу да је на крају био још који изгубљени лист (због смањеног броја редова, тих 290 листова запремило би до 270 црнојевићких).

С друге стране, опонашање је дошло до пуног изражаја у понављању црнојевићких уоквирених иницијала, који су и овде у две величине (седморедној и петоредној). Резбар није тражио своја решења вијугања лозице око слова, него је копирао црнојевићка, само у грубљем резу. При томе је код симетричних слова примењено одразно копирање, те изгледају као црнојевићка у огледалу; то значи да је у дрвету резан онакав лик какав је у Пс. црн., а када се он отисне добије се одразни. Исти је поступак неколико година раније примењен у Четворојеванђељу београдском 1552, а још пораније у румунском штампарству (Триод цветни Коресијев око 1550); резбарима је вероватно било практичније да у дрвету режу прави лик из црнојевићких књига, кад год је симетрија слова допуштала смењивање леве и десне стране.

Посредно је опонашана и једна црнојевићка заставица, тј. поновљен је лик из Пс. мил. 1544, који је направљен по угледу на заставицу у Пс. црн. (уп. илустрацију под **Милеш. штампарија прва**). Сигнатура је ћириличка и допуњена римским бројевима, са неким недоследностима.

Редукција садржаја Пс. црн. дошла је до изражаја и на почетку књиге, где су испуштена разна предисловија, али је главно сажимање постигнуто у другом делу књиге, који у Пс. црн. има знатно разноврсније додатке.

Како је речено под *Милешевска штампарија друга*, штампар Пс. мил. 1557 није записао своје име. Посао на књизи, који је радио 'повеленијем игумана кир Данила', завршио је 4. новембра 1557.

В. Албум бр. 92, 93.

ПСАЛТИР ВИЦЕНЦА ВУКОВИЋА из 1546 (Пс. Виц. 1546), прва Виценцова књига, поновљено издање Пс. Бож. 1520. Књига је на 308 листа, средњи формат (4°), у 20 редова. Слог је полукрупни, биће подударнији с Божидаровим Молитвеником него с Минејом, 10 редова 72 мм. Сигнатура је као и у Окт. Бож. 1537 (табаци и делом листови), само су уместо готских слова употребљена слова обичне латинице.

Особеност је ове и наредне Виценцове књиге (Зборника) што је слог сваке стране обрубљен украсним оквиром од четири виђете, од којих је доња шира и с верским ликовима. У Псалтиру је таквих виђета било 32, тј. довољно да се истовремено уоквири осам страница, што значи да су се наизменично понављале.

Смењивање осам оквира ипак није ишло равномерно, али ни произвољно. Судећи по непотпуном примерку књиге у САНУ, сваки оквир употребљен је у сваком табаку једном, двапут (ово најчешће) или трипут. Ритам смењивања омогућује извесне закључке о редоследу којим су слагани и отискивани делови табака (свешчице, кватерниона – в. под *Сигнатура табака и листова*).

Грб који је добио Божидар (за себе и наследнике) штампан је на почетку и на крају књиге, и то не уклопљен у заставицу, него с гравираним окриљем на целу страну. Од седам заставица две су искоришћене

као наткриља Виценцовог имена (једна од њих степената, а једна са симболима јеванђелиста); искоришћена је и Божидарова најранија амблемска заставица (са штитом и крстићем у средини), али је из ње уклоњен монограм БОЖ; гравирани иницијали висине 27–34 мм налазе се на 154 места, а отиснути су са 41 клишеа (нумерички подаци В. И. Лукјањенко).

Псалтир Виценцов верно преноси текст Божидарова издања, али је штампарски друкчије приређен. Због гушћег слога није се слагала страна за страну нити ред за ред. Мање је одступања од поступка слово за слово, слагачи нису тежили никаквој ортографској и акценатској преради, али су ипак репродуковали текст са извесном ортографском слободом: има смењивања дебелог и танког јера, лигатурног и дифграфског У, скраћених и разрешених облика (и при разрешавању успостављања акцената). Били су, дакле, у нужној мери ортографски верзирани у српскословенској материји, али нису проводили никакву нову ортографску концепцију. У Виценцовој штампарији, вероватно све до Стефана Скадранина 1561, није било правог зналца српскословенског језика, а аутентичност материје у књигама одржавала се верним прештампавањем Божидарових текстова, врло сигурно уобличених.

Виценцо се представио читаоцима и програмски декларисао у предговору Псалтира названом 'епистола', чији језик и

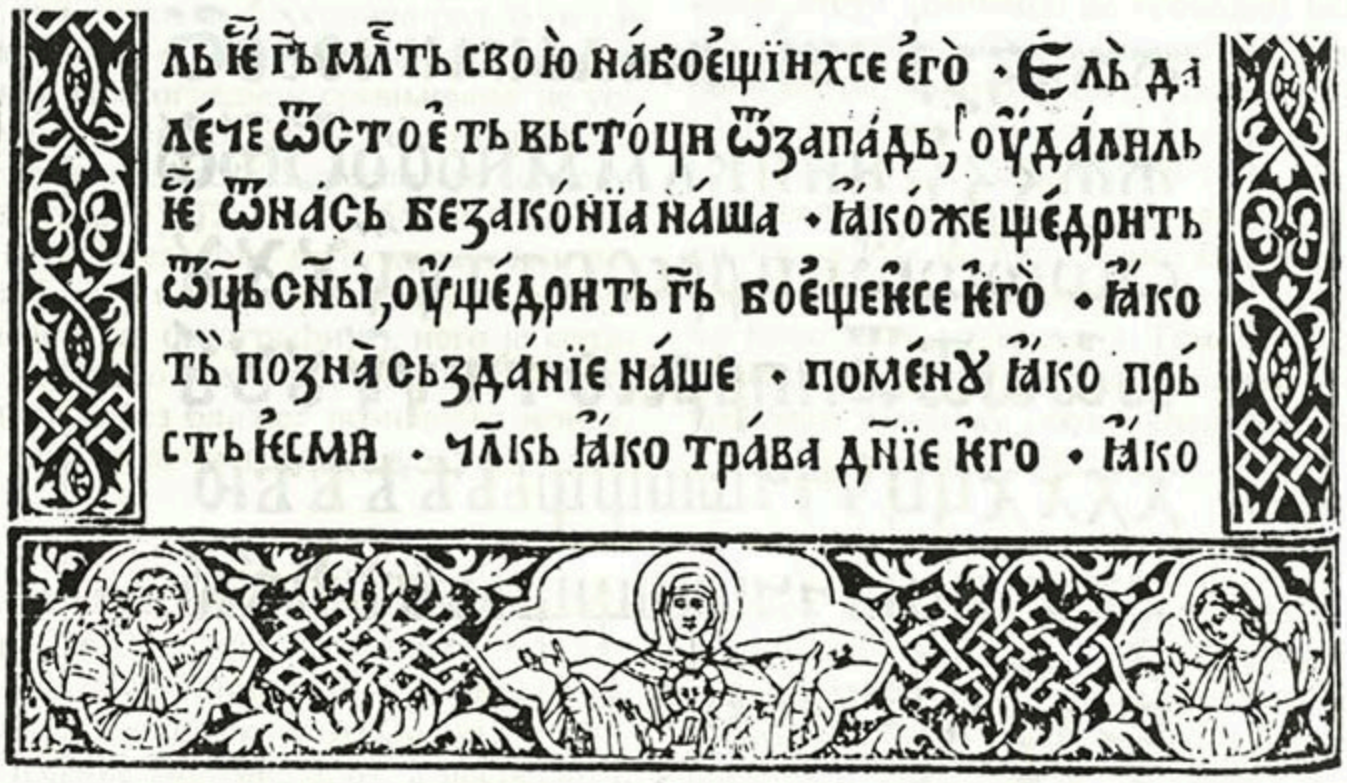
ль ѥ҃ гъ мл҃ть свою наѵоѥщїнхсе ѥго · Ѥль да
лече ѿстоѥ ть вьстоцн ѿзападь, оу҃далнль
ѥ ѿнась безаконіа наша · їакоже щедрнть
ѿць сны, оу҃щедрнть гъ боѥщесе ѥго · їако
ть познасьданіе наше · поменѵ їако пръ
сть ѥсмя · чл҃кь їако трава дн҃ѥ ѥго · їако

ль ѥ҃ гъ мл҃ть свою наѵоѥщїнхсе ѥго · Ѥль да
лече ѿстоѥ ть вьстоцн ѿзападь, оу҃далнль
ѥ ѿнась безаконіа наша · їакоже щедрнть
ѿць сны, оу҃щедрнть гъ боѥщесе ѥго · їако
ть познасьданіе наше · поменѵ їако пръ
сть ѥсмн · чл҃кь їако трава дн҃ѥ ѥго · їако

Псалтир Виценца Вуковића I и II. Факсимили.

израз одударају од српскословенских текстова (в. под *Виценцо Вуковић*); поговор је, напротив, дословно преписан из Божидарова издања (прва два пасуса првог поговора), осим што је Божидарово име 'Божидар Вуковић Подгоричанин от Ђурић' замењено Виценцовим: 'Виценцо син господина војеводе Божидара Вуковића Подгоричанин'.

Виценцов Псалтир с последовањем из 1546. остаје пример коректног прештампавања и понављања истог садржаја у друкчијем лику, а истовремено означава поновно оживљавање Вуковићке штампарије и продужавање њене мисије. Будући да је две године раније Милешевска штампарија (прва) већ била дословно поновила исту Божидарову књигу, могућно је да је ово издање било у некој мери и Виценцов конкурентски одговор, којим обновљена Вуковићка штампарија преузима на себе понављање Божидарових издања.

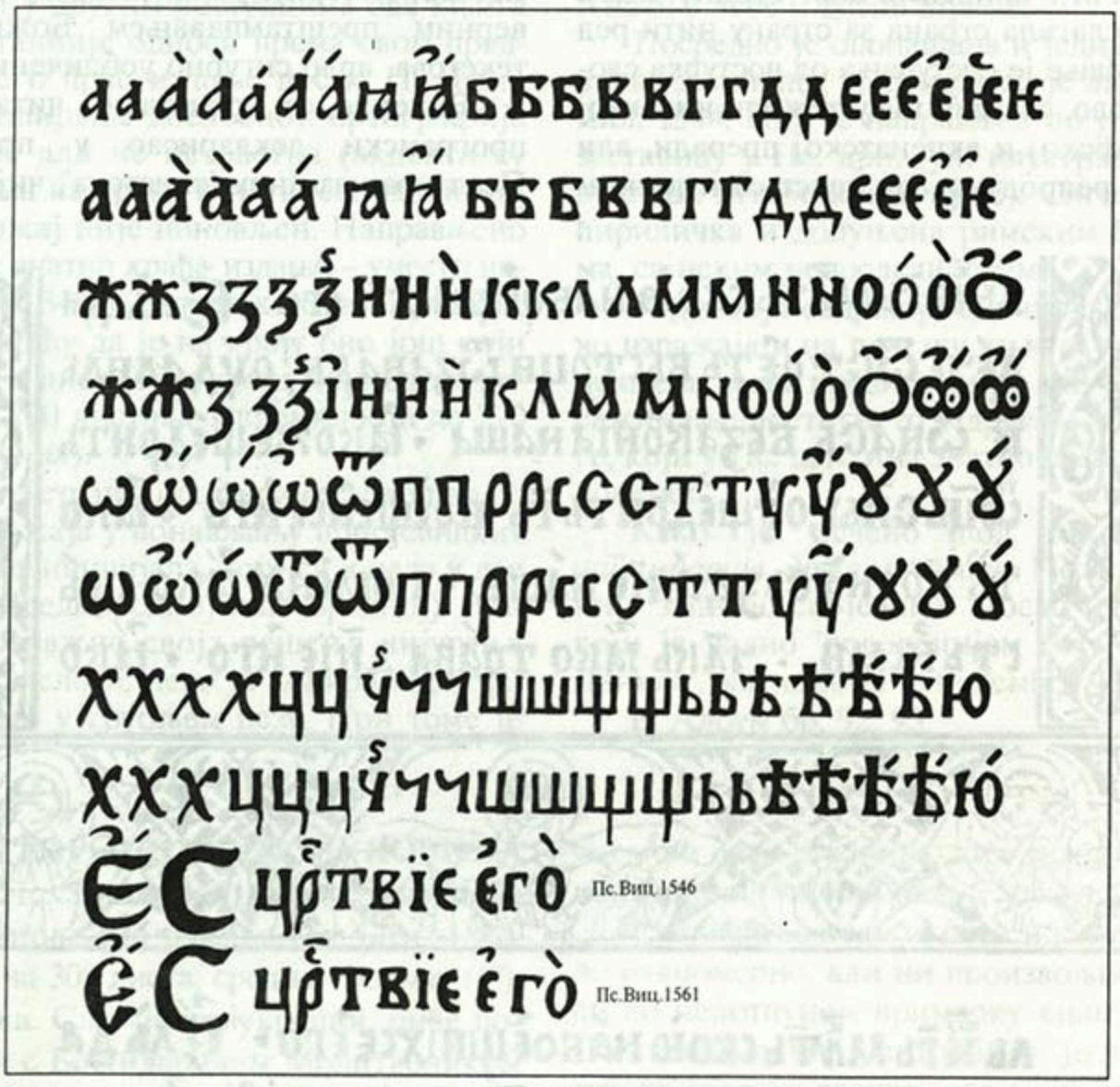

Псалтир Виценца Вуковића I и II. Поређење слова у истом одломку текста (цртеж).

ПСАЛТИР ВИЦЕНЦА ВУКОВИЋА из 1561 (Пс. Виц. 1561), пето и последње Виценцово датирано прештампавање – поновљено издање његовог Псалтира из 1546, а посредно и Божидаровог из 1520. Штампа је сличних карактеристика као и у ранијем издању, само што је изостављен украсни оквир (па се повећао број редова и смањио број листова): књига средњег формата (4°), 282 листа, полукрупни слог у 22 реда, висина 10 редова 72 мм. За разлику од ранијих издања, табаци се више не маркирају словенским словним бројевима (ћириличким) него само латинском абецедом

од 23 слова (на листовима 2–4 у табаку понавља се латиничко слово и додаје римски број II, II, III); кад се стигне до краја абецеде, прелази се на удвојена слова: AA, BB, CC, DD итд. Изменили су се и амблемски симболи: док је у Пс. Виц. 1546 штампан вуковићки грб, а из заставице с пољем облика штита у средини изрезан је монограм БОЖ, дотле је сада грб замењен друкчијим симболом (слично као и у Зб. Виц. 1560, в. под *Грб Божидара Вуковића*), а у заставици је, као и у Сл. Виц. 1554, поново успостављено БОЖ. Поновљена је (по Каратајеву) и једна Виценцова амблемска заставица (на почетку Последованија с‘бранија в‘селетнаго, са текстом: ’Господин Виценцо син војеводе Божидара’).

Као што је речено, странице се у два издања не поклапају због повећања броја редова, али се доследно копира ред за ред и слово за слово (изузимајући штампарске грешке). При огледном сравњивању не уочавају се ни оне ограничене ортографске варијације у односу на предложак које смо констатовали у Пс. Виц. 1546 и Сл. Виц. 1554 (и које сведоче да су штампари тих књига били у некој мери верзирани у српскословенској ортографији), него је копирање дословно механичко, какво се може изводити и без ближег познавања језика. Ипак се обична омега често замењује „двоком” (коју срећемо и у Мин. Бож. 1538), а на диграфу јери акценат је на првој саставници (а не као раније на другој), што значи да је слагач био свестан истозначности ових словних варијаната.

Иако је слог исте крупноће и прореда као и 1546, запажају се ситније разлике у резу већег броја слова (А, Д, Е, З, О, омега, Р, Х, Ц, вероватно их има и још). Варијације се, међутим, типолошки крећу у оквирима Божидаровог избора словних варијаната у Минеју и Молитвенику.

Готово дословно из издања 1546. понавља се Виценцова предговорна ’епистола’ и од Божидара преузети поговор. При томе је у предговору Виценцово име нешто друкчије формулисано: уз ’Виценца Вуковића’ додато је ’од Старица’, а на другом месту стоји: ’Виценцо де господин Божидара Вуковић от Старца именован’, уместо ранијег ’Виценцо Вуковић, а латинским језиком дела Већа именован’. На крају поговора додато је: ’у Бнецијех, в‘ лето 1561’.

Псалтир из 1561. знамо као последњу књигу коју је потписао само Виценцо Вуковић. Уз друге штампаре његово име наћи ћемо исте године и у Триоду посном Стефана Скадранина и 1566. године у преуређеном зборнику Јакова Осоговца.

В. Албум бр. 77, 78.

ПСАЛТИР ЗАГУРОВИЋЕВ из 1569. године (Пс. Заг. 1569), прва књига Которанина *Јеролима Заїуровића* и штампара *Јакова Крајкова*, пореклом из Софије, поновљено издање Пс. Виц. 1561, а посредно и Пс. Виц. 1546 и (као прапредлошка) Пс. Бож. 1520. Околности у којима је радила штампарија и у којима је настала ова књига приказане су под *Заїуровићева шт̄амп̄арија*.

Пс. Заг. 1569 штампан је у средњем формату (4°), на 34 сигнирана табака и предтабаку који је имао три листа (Лукјањенко 1979, бр. 29); то је свега 275 листова. Примењена је уобичајена сигнатура латинским словима и римским бројевима (на прва четири листа у табаку), али поред ње и ћириличка нумерација 1–68, са по две бројке у сваком табаку (по правилу на полећини листова 2 и 6). Слова су крупна вуковићка, иновирана појединим новим облицима, међу којима су карактеристични широко и заобљено Р и С (уочен је још друкчији рез слова јери). Ортографија је, међутим, радикално упрошћена. Смањен је и проред између редова и прилагођен полукрупном слогу (висина 10 редова 72 мм), а истовремено је повећана ширина слога. Тиме је омогућено да се Пс. Виц. 1561 (штампан полукрупним слогом) прештампава по начелу страна за страну и оријентационо ред за ред, али уз нову ортографску редакцију, што значи да се не прештампава слово за слово.

Почетак (предтабак) и крај књиге друкчије су уобличени него код Виценца.

Не понавља се Виценцова предговорна епистола, али је на првом листу штампан предговор, који је саставио Јаков Крајков. Он у трећем лицу говори о Јеролиму Загуровићу и о његовој наводној вези са Ђурђем Црнојевићем и његовом штампаријом (в. под *Заїуровићева шїамїарија*). Дајући и о себи податке (в. *Јаков Крајков*), Јаков додаје: 'И от господина Јеролима постављен бех на сије дело'. Додаје и датацију почетка рада: 'Почеше се писати сије књиги в^{ѕ} лето 7077, месеца марта 10. ден', тј. 10. III 1569. На крају је и занимљива препорука купцима књига: 'И аште кому која потреба, в^{ѕ}схоштет од светих књиг, то в^{ѕ}са сија сут принесена в^{ѕ} место Скопије у Кара Трифуна'; додато је још 'Венетија' (као податак где је књига штампана).

Овај лист с предговором Каратајев је, ваљда поводећи се за тако укорињеним примерком, идентификовао као последњи лист књиге, те је текст назвао поговором; ова забуна одразила се и на даљу литературу.

Прави поговор Пс. Заг. налази се на крају његовог првог дела, тј. онде где и први поговор у вуковићким издањима. Овде Загуровић о себи и својим мотивима говори у првом лицу: 'Аз грешни и м^{ѕ}њши в^{ѕ} човецех Јеролим Загуровић, властелин от града Котора'. Књигу назива 'Псалтир по грч^{ѕ}скому језику, а по српскому језику Пев^{ѕ}ц' и бележи да је „списана" године 7078, што би било иза 31. августа 1569; исту годину садржи и нешто раније штампана белешка (на крају самих псалама): 'в^{ѕ} лето 7078. Јаков'.

На крају књиге у Пс. Заг. нема правог поговора. На полеђини претпоследњег листа (тј. 274') штампан је књижарски амблем Загуровићев (Мавар с профила, у литератури погрешно схватан и као Загуровићев лик) и испод њега недатирана белешка: 'С^{ѕ}врши с^{ѕ}ј псалтир господин Јеролим Загуровић и положи свој белег'. Следећи, завршни лист садржи најпре азбуку, па таблицу бројне вредности слова, у којој су уместо грчких слова кси (60) и пси (700) и броја „сампи" (900) штампана слова Ч, ОТ и Ц. Испод тога је белешка Јакова Крајкова, с датацијом у којој је година по оба рачунања, само без дана и месеца: 'Аз Јаков, Крајков син, от места нарицијеми Софија, с^{ѕ}писах с^{ѕ}ј псалтир в^{ѕ} лето 7078, а от рожденија Христова тисушт и пет с^{ѕ}т и шездесет 9, Венетија'.

Овај последњи лист стари библиографи (Каратајев и др.) нису имали у рукама, те су завршетак књиге датирали алтернативно – 1569. или 1570, будући да се 7078. година од Адама протеже и на девет месеци године 1570. од Христа. Немамо, међутим, разлога да не верујемо Јакову Крајкову, тј. да је књига издата током 1569. године, тим пре што је наредну књигу (Мол. заг. 70) датирао опет годином 7078-ом 'от с^{ѕ}зданија миру', али од Христа годином 1570-ом; из тога видимо да се добро сналазио у смењивању једних и других година. Мало је вероватно да је Јаков годину од Христа навео по венецијанском рачунању (почев од марта), што би значило да је довршавање Пс. Заг. могло заћи два-три месеца и у 1570. г.; наиме, у књизи коју је један свештеник приређивао за православни свет нормално је да је годину од Христовог рођења навео како се тамо рачунало (од Божића, односно 1. јануара као њему блиског датума).

Користећи вуковићку орнаменталну опрему, Загуровић и Јаков нису поновили изјашњене вуковићке симболе. Истина, поновљена је Божидарова прва амблемска заставица, са штитом у средини, али је Јаков монограм БОЖ у њему заменио сопственим монограмом: ІА.

В. Албум бр. 105, 106.

* * *

Шафарик је у једној белешци (коју преноси Каратајев, не могући јој додати ничег новијег) забележио да је у Врднику видео један врло лоше очувани одломак псалтира с типичним слогом Загуровићеве штампарије, за који је забележио да се од Пс. Заг. 1569 разликује само у неким иницијалима и у томе што уз латинску словну сигнатуру иду арапски а не римски бројеви. Арапски бројеви употребљени су и у служабницима који се приписују Загуровићевој штампарији. Ово би могло значити да је постојао и ПСАЛТИР ЗАГУРОВИЋЕВ ДРУГИ, ако то можда није био одломак *Псалїира Ђинамијева*, будући да су и у њему употребљени бројеви.

ПСАЛТИР ЂИНАМИЈЕВ из 1638 (Пс. Ђин. 1638), издање Бартола Ђинамија, последња српскословенска венецијанска књига, поновљено издање *Псалтира Заґуровићевоґ* из 1569, а тиме посредно и Божидаровог из 1520. Ово је пето венецијанско издање Пс. Бож. 1520 (а шесто укупно, ако прибројимо и прво његово прештампавање у *Милешеви*). Изгледа да је у штампарији породице *Ђинами* био директно сачуван Загуровићев слог (настао иновирањем Божидаровог) и да је употребљен за штампање Пс. Ђин. Он се, истина, разликује од слога Пс. Заг. тиме што са облим Загуровићевим С и Р алтернирају и уске варијанте, али тога има и у загуровићким књигама штампаним после Псалтира (у Молитвенику уско С, а у Служабнику и уско Р).

Књига је иначе потпуна копија Пс. Заг.: средњи формат (4°), 275 листова, у 22 реда, висина 10 редова 72–73 мм. Опонашане су (у новом резу) и заставице из Пс. Заг., чак је задржан монограм ІА (Јаков). И овде се примењује ћириличка нумерација полутабака на наличју листова 2 и 6 (по правилу), а прва четири листа свешчице сигнирају се латинским словима и бројевима, само што су они арапски, а не римски. У сигнирању, међутим, долази и једна битна новина: нумеришу се (горе десно) сви листови књиге, арапским бројевима. Новина је и увођење насловне стране (Медаковић 1958, 83).

Предговор, поговор иза првог дела и закључни колофон практично су копирани, само што су преименовани: уместо Јеролима Марко Ђинами (отац Бартолов), уместо Јакова – Бартол, уместо Ђурђа ('обрете стари кипари војевода Ђурђа') – Бартоломео (отац Марка Ђинамија), уместо скопског Кара Трифуна – Марко Ђинами ('в҃ граде Венецији и великому триговишту'), уместо Загуровића – 'господин Барто Ђинами... положи свој белег'. Парафразирана је и датација Јаковљева, коју је он дао годинама и од Адама и од Христа, док се Барто служи само годинама од Христа али задржава двоструку формулацију из предлошка: 'С҃писах с҃ј псалтир в҃ лето 1638, а от рожениja Христова тисушт и шес'т и тридесет 8, Венетија'.

Јеролим Загуровић не помиње се нигде, а у парафразираном преписивању поговора остао је ипак спомен наших првих штампара: 'Господин Марко Ђинами, књигар у Млетције у Марцарији, виде светије цркви оскудне бож҃ст҃вније књиги, иже недостат҃чна бивше от родитељеј јего војевода Ђурђа Црнојевића и господина Божидара'.

Поред овог симболичног подсећања, и самом својом касном појавом ова скромна завршна књига српскословенског штампарства сведочи о дугом трајању дела које је утемељио знаменити Подгоричанин Божидар Вуковић, настављајући оно што су сјајно започели његови црногорски земљаци Ђурађ и Макарије.

Оцењујући замирање српскословенског штампарства, Д. Медаковић је указао и на битне узроке тога: „Очигледно, престанак трговачког интересовања страних штампарских предузећа за српску књигу с једне је стране само одраз економског расула српског тржишта у XVII веку, а с друге све интензивнијег притиска католичке противреформацијске пропаганде, за коју је познато да је већ 21. децембра 1637. г. свим силама настојала путем папског нунција у Млецима да спречи, или бар за неко време одгоди, штампање Ђинамијевог Псалтира" (Мед. 1958, с позивањем на Ј. Радоњића: Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1950, 124–127).

В. Албум бр. 115–117.

ПСАЛТИР СРПСКОСЛОВЕНСКИ НЕПОЗНАТЕ ШТАМПАРИЈЕ (Пс. НН), само фрагментарно сачуван. Мираш Кићовић (1954) и Дејан Медаковић (1958) објавили су податке о само једном њима познатом листу; штампан је у 28 редова, формат ступца око 144/95 мм, висина слова око 3 мм, иницијали висине 20 и 22 мм, штампа црно-црвена – све по Медаковићу (1958, 232–233), који је претпоставио да је то нека венецијанска штампа из XVI века.

Од Л. Чурчића сам сазнао и прочитао у његовом рукопису (Чурчић 1992) да у Матици српској постоји већи одломак. Љубазношћу Чурчића и Катарине Мано-Зиси добио сам на увид ксеро-снимке тога одлом-

ка (у размери 1:1, 80 снимака, тј. 40 листова). Слог је нешто крупнији од ситног вуковићког, висина 10 редова је 53 мм, тј. доста слична слогу Окт. Бож. 1537 и још сличнија Октоиху вуковићком другом, али ипак нешто мања (и слова ће бити у просеку ситнија). Л. Чурчић је указао на хронолошки релевантно, старије сигнирање табака (маркира се ћир. словним бројкама само почетак и крај свешчице), које се од 1537. не примењује у српској венецијанској штампи.

Фрагменат није сасвим континуиран, а садржи псалме и део додатка који се наслovљава као Песме Мојсијеве. Поређења показују да је ово најекономичније штампани од свих старосрпских псалтира – по количини текста смештеног на једној страни осетно надмашује и Пс. црн., који је сразмерно врло густо штампан (уп. у Албуму бр. 118).

То је практично све што се са сигурношћу може рећи о овом одломку, а друго остаје за утиске и домишљања.

И Л. Чурчић и К. Мано-Зиси оцењују слог Пс. НН као сличан вуковићком. Сличност је, заиста, несумњива, и у првом утиску и кад пажљивије разгледамо облике слова. Осим спојеног К, не уочава се ниједно слово које би обликом одударало од вуковићких аналогија; истина, М са заобљеном спојницом није својствено раној штампи Б. Вуковића, али је добро заступљено у његовом другом издавачком циклусу. Рез, међутим, није једнак ниједном вуковићком (ни полуситном у октоисима и Минеју, којему по крупноћи одговара). И иницијали су стилски слични Божидаровим: већином „витичасти" тип, са флоралним украсима, комбинован са врпчастим ликовима; по крупноћи су троредни (висина око 15 мм) и четвороредни (20–22 мм). Још упадљивију подударност показује правопис: иста склоност густом акцентовању (чести и вишеструки акценти), густој употреби пајерака и др.; непосредно сравњивање с текстом Пс. Бож. 1520 открива врло висок степен подударања графија и интерпункције, много изразитији него у поређењу са Пс. црн. и Пс. гор.

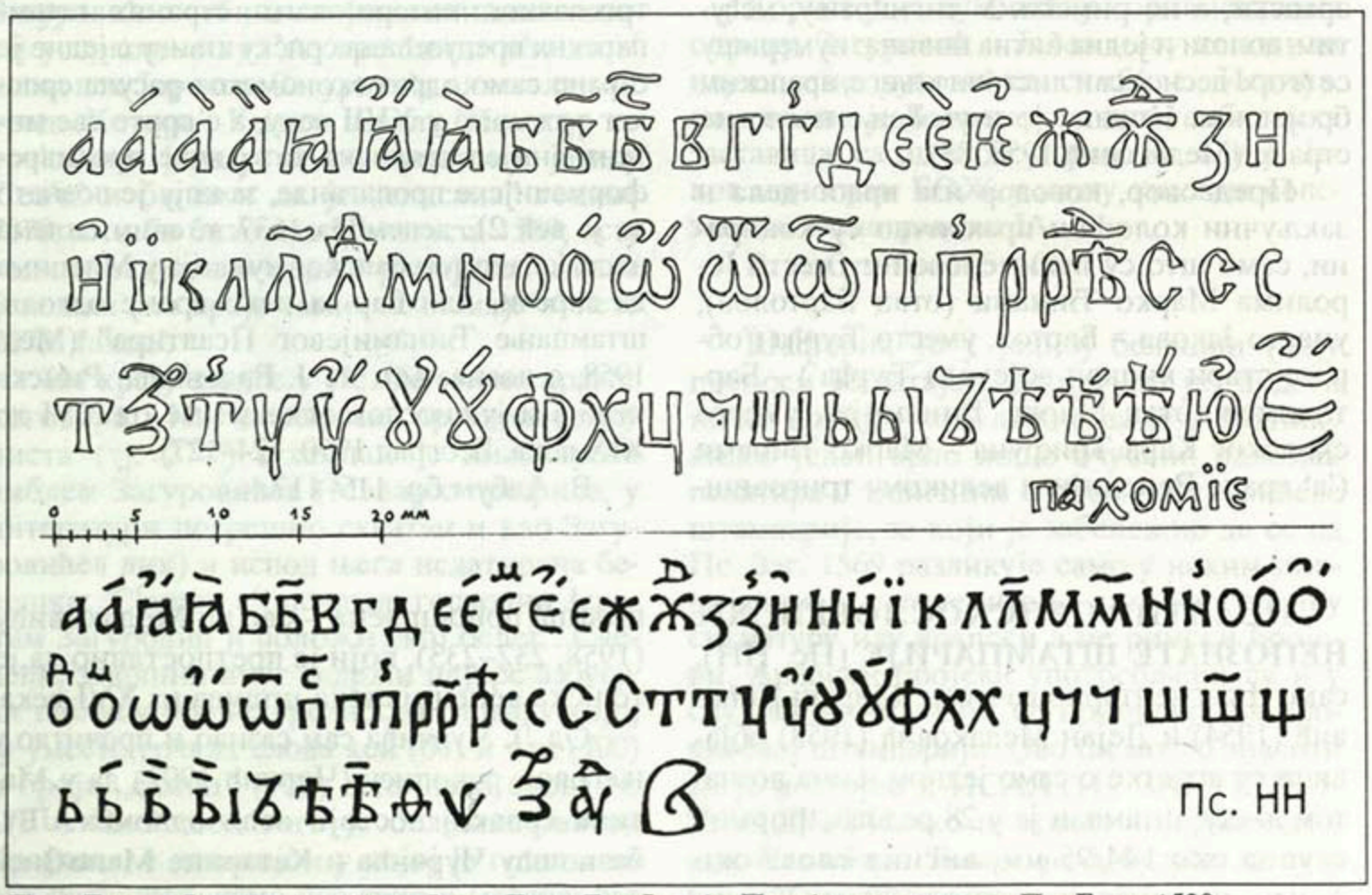

Псалтир српскословенски непознате штампарије. Поређење писма са Пс. Бож. 1520.

Најновија испитивања сузила су оквир нагађања о овом одломку (овај податак додаје се у коректури). Наиме, у књизи Душице Грбић, Ксеније Минчић-Обрадовић и Катице Шкорић Ћирилицом штампане књиге 15–17. века Библиотеке Матице српске (која је сада на путу ка штампи) даје се приближна датација овог фрагмента: око 1550. године. До те датације дошло је Археографско одељење НБС на основу филигранолошког испитивања употребљеног папира, при чему су за мотив воловске главе са крстом и змијом нађене аналогије из средине XVI века. Пробна испитивања Ксеније Минчић-Обрадовић указују да се слог и његова ортографија најближе подударају са Псалтиром Божидара Вуковића, а тиме су блиски и Псалтир Виценца Вујовића из 1546. године и Псалтир милешевски I, који копирају Божидарово издање. По томе би се Псалтир НН могао сматрати нечијим слабо успелим покушајем да се оживи штампање српских књига у доба изразитог застоја у раду штампарије Виценца Вуковића.

РАДИША ДМИТРОВИЋ, кнез не знамо које кнежине, о којему знамо само да је половином XVI века 'поспешенијем светаго духа и љубовију јеже к‘ бож‘ст‘вним црквам', не штедећи свога 'богодан‘наго именија', припремио опрему и слова ('с‘ставих слова на типарех') да би штампао четворојеванђеље – али га је смрт претекла у замисли. Посао ће наставити Дубровчанин *Тројан Гундулић* и његов штампар *Мардарије* из Мркшине цркве (родом од Дрине), штампајући 1552. године једну од најрепрезентативнијих књига старог српског штампарства. – В. *Београдска штампарија, Четворојеванђеље београдско.*

РАДОЈЕ, ђакон, штампар у *Горажданској штампарији*, који се уз главног штампара Теодора *Љубавића* идентификује у трећој и последњој књизи те штампарије, *Молитвенику горажданском*. О ђакону Радоју не знамо ништа осим помена у поговору књиге.

В. Албум бр. 22.

РАДУЛ, дијак, штампар у *Мркшиначкој штампарији*. Заједно с попом Живком помагао је јеромонаху Мардарију у штампању *Триода цветног мркшиначког*, 1566. године.

В. Албум бр. 98–102.

РАМПАЦЕТО, Ђовани Антонио, венецијански штампар у чијој је типографији 1597. српскословенском ћирилицом штампан *Зборник мали Стефана Пиштровића* (в.). Он је и раније (1586) штампао Лекционар Бернардина Сплићанина (III издање), али готском латиницом. Белешка (иза поговора) која сведочи о штампању и ове ћириличке књиге гласи: In Venetia, Apresso Gio. Antonio Rampazetto.

РУЈАНСКА ШТАМПАРИЈА (в. *Рујно*), прва штампарија у Србији, у којој је монах *Теодосије* 1536/37. године као једину књигу штампао *Четворојеванђеље рујанско*. Од свих наших старих штампарија ова је најмање владала тадашњим достигнућима штампарске технике. Уверљива је оцена руског библиографа Е. Љ. Немировског:

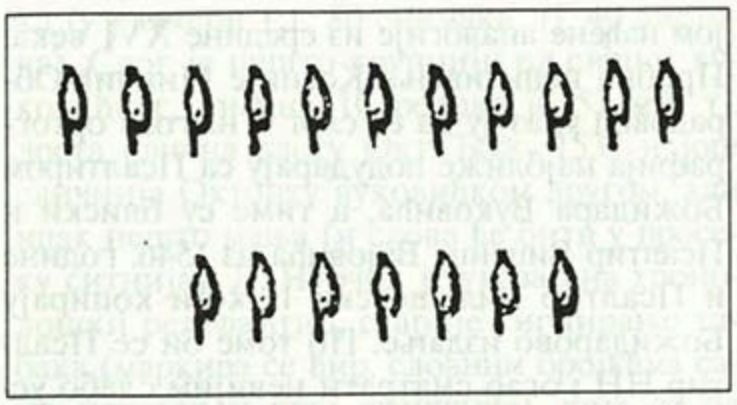

Рујанска штампарија. Фотомонтажа Св. Мандића (доказ да су слова ливена).

„Техника Рујанског четворојеванђеља је примитивна, али за оно време оригинална и самоникла. Теодосије је несумњиво освајао методе посла самостално, а као узор су му служиле само штампане књиге и причања оних који су бивали у штампаријама" (Немировски 1966, 414).

Писмо Рујанске штампарије одмах пада у очи својом крупноћом (најкрупнији слог старог српског штампарства) и неуједначеношћу. Нарочито пада у очи разлика између ширих, ониских слова у првом делу књиге, где је висина слова мања од међуредне белине, и високих и збијених у последњем делу (углавном јеванђеље по Јовану), где висина слова надмашује међуредну белину. Међутим, и у првом делу рез се битно изменио, приближно од почетка јеванђеља по Марку, тако да се могу разликовати три главна реза. На приложеном цртежу приближно је приказан први и трећи рез, а други посебно приказујемо фотомонтажом. Разноликост је увећана тиме што су и у оквиру појединих резова (нарочито првог) варирали облици појединих слова, као и тиме што прелаз из једног у други рез није вршен одједном него поступно, тако да постоје и прелазни видови писма.

У литератури је преовлађивала оцена да књига није ни слагана од покретних слова, него да су резане целе плоче, „пре у дрвету него у металу" (П. Ј. Шафарик). Међутим, Немировски 1966 и Мандић 1990 предочили су уверљиве аргументе, па и доказе – да је Четворојеванђеље рујанско слагано појединачним покретним словима. Са уверењем се можемо придружити овој другој оцени, бар кад су у питању други и трећи слог и њихово смењивање. Како су тачно уочили Немировски 1966 и К. Мано-Зиси 1987, ти слогови се поступно смењују при крају јев. Лукиног и на почетку Јовановог; проверавајући то, уочавамо нпр. да се варијанте Ж смењују

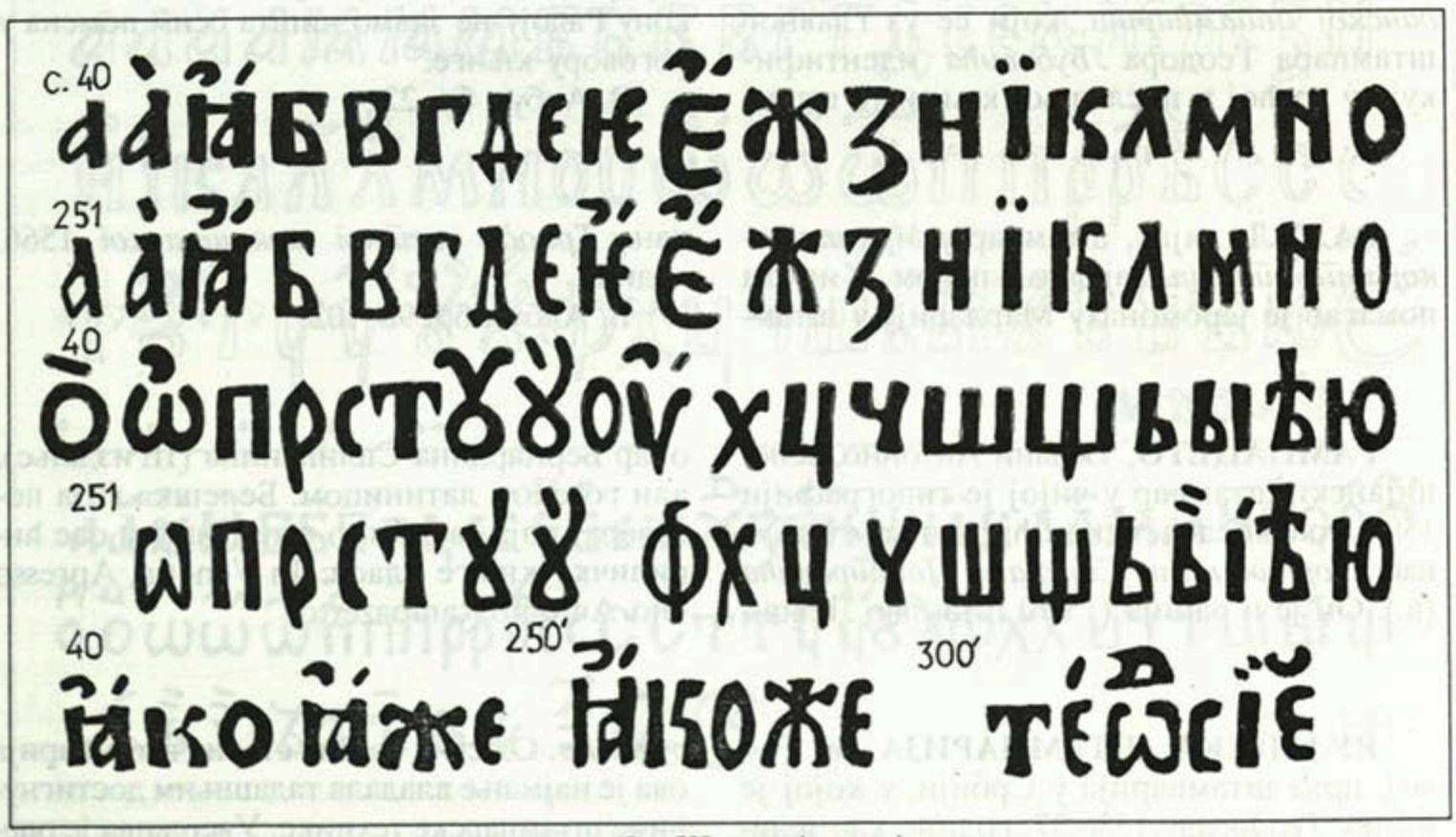

Рујанска штампарија. Поређење слова у I и III резу (цртеж).

Рујанска штампарија. Узорци слова II реза (фотомонтажа, са стр. 103, 104, 123, 124). Истоветност ликова сведочи да није резано слово по слово, него су срезане матрице, па по њима умножавана слова.

на стр. 192/192', Д на стр. 219', М на стр. 228, Р, Х и У лигатурно од стр. 233 до 235. Таква иновирања слово по слово била су могућна зато што је и у трећем резу задржан исти проред редова и, разуме се, зато што су резана појединачна слова, а не целе плоче. Уверљиво је то доказао Св. Мандић, уочивши да слово Р (у трећем резу) има нехотичну тачку унутар петљице, која се понавља и која тиме доказује да су слова ливена на матрици у чијем је резу превиђен тај детаљ. – Додајемо ипак да у овом правцу нисмо анализирали први рез (јев. Матејево), а тиме ни искључили могућност да је негде у књизи примењено и резање целих плоча. (У постојећем фотоиздању снимак тог дела књиге технички је доста лош, што отежава егзактно испитивање.)

У сва три главна реза за узорак својега штампарског слога Теодосије је узео врло складан и аутентичан устав. Међутим, техничке тешкоће (слабо изравнавање слова у редовима, отискивање једне по једне стране, недоследно уобличавање ступца, често лош отисак и боја) учиниле су да слог није добио ону атрактивност коју су омогућавали калиграфски узорци, те писмо изгледа расклимано, разливено, нечисто, у целини невешто и импровизовано. Томе доприносе и прелазне секције, нарочито између другог и трећег реза, јер се укрштају два веома различита стилска решења.

Упркос скромним достигнућима, Рујанска штампарија остаје изванредно важно сведочанство о подвижничким напорима да се и после слома државе и пада у трајно робовање чува духовно наслеђе и уводе у српску средину тековине цивилизације.

В. Албум бр. 51–55.

РУЈНО, манастир св. Ђорђа при Златибору у ком је монах *Теодосије* године 1536. или 1537. штампао *Четворојеванђеље рујанско*, као једину књигу *Рујанске штампарије*. По Теодосијевом запису на књизи манастир Рујно (Обитељ рујанска) налазио се у селу Врутци (сад Вруци), под планином Пониквом (сад Поникве), на реци Биоски (**Бђаска**, биће словна грешка уместо лика Бѣлска); сад се река крај Врутака зове Ђетиња, а Биоска̀ је сачувано као име подаљег села. У два дубровачка документа из XV века Рујна и Рујне помињу се у вези с неком трговином; Рујно или Рујна у турским пописима из XVI века и у каснијој традицији представља име нахије, а не локалитета. Не зна се кад је манастир уништен. Године 1857. записано је да је на његовом месту остао само камен свете трпезе и да су по месним предањима манастирски мермерни стубови пренесени у Ужице и уграђени у зграду медресе. У Вруцима је постојао извор топле воде, која се сматрала лековитом. Од 1980. године предео села покривен је вештачким језером. Ближи подаци могу се наћи у Чурчић 1987.

САВА ДЕЧАНАЦ, штампар који се старао о штампању *Зборника малоī Сте̄фана Паште̄ровића* (в.), а одмах по његовом довршетку (маја 1597) и маленог буквара у две варијанте. У погобору књиге представља се као 'јеромонах Сава от монастира Дечани', а свој посао овако записује: 'С благословенијем господина игумана Стефана јеромонаха трудих се о сем'.

САВА, милешевски јеромонах кога је са још двојицом свештеника игуман Данило послао у Млетке ради набавке опреме за *Милешевску шта̄ма̄рију пр̄ву* (в.), чије су једине две књиге штампане 1544. и 1546. године.

СИГНАТУРА ТАБАКА И ЛИСТОВА. Тек у последњој књизи старог српског штампарства (Псалтиру Ђинамијевом 1638) ми имамо означавање које по смислу одговара данашњој пагинацији, намењено оријентисању читалаца и корисника. Примењена је заправо фолијација – нумерисан је сваки лист, а полеђина остаје без маркације. Све раније сигнатуре намењене су штампарима и књиговесцима, да лакше срећују штампани текст и да избегну грешке у његовом склапању. Те се маркације управљају првенствено по табацима (свешчицама, кватернионима), који су по правилу били од осам листова, с тим што се понегде у књизи (углавном на почетку и на крају), могло одступити од тога броја; једино је прва књига Стефана Скадранина (Триод посни 1561) имала свешчице од шест листова. Изузевши фолијацију у Пс. Ђин. 1638, дату изнад текста странице (десно), све остале сигнатуре дате су на дну странице, испод текста.

При томе се табаци маркирају по правилу на првој страници, а делом још и на последњој (тј. на наличју осмог листа), изузевши Зборник Јакова Крајкова 1572, где су сигнатуре само на последњој страни табака. Ако се почетна маркација табака понавља на другом, трећем и четвртом листу (односно само на другом и трећем кад је табак од шест листова, тј. у Триоду 1561) и допуњава се нумерацијом тих листова, онда то у ствари значи да су маркирани сви дволистови. Ако се поред првог маркира још само трећи лист у табаку, то значи да су сигнирани полутабаци или четворолистови; биће да се у слагању и отискивању оперисало комадима папира који ће пресавијањем и резањем дати четири листа, па је сваки такав комад добијао посебну сигнатуру. Исти смисао (обележавања полутабака или четворолистова) имају и ознаке које у неким књигама видимо на полеђини другог и шестог листа у свешчици.

За сигнирање су употребљавани: ћириличка слова у значењу бројева (грчко-словенски бројни систем); римски бројеви (уместо IV писало се IIII); латинска слова у старој абецеди од 23 слова (кад се дође до краја абецеде, прибегавало се удвајању слова); арапски бројеви. У домаћим штампаријама примењена су само прва два вида ознака (ћир. и римски бројеви), а у српској венецијанској штампи сва четири вида, при чему је систем означавања имао свој хронолошки развој, па у нејасним случајевима помаже да се оцени кад је књига штампана. Десет уочених варијаната система примењеног у сигнатурама српских венецијанских књига (и скадарске) приказујемо у табели. За теоријски пример узет је трећи табак, представљен у 16 поља за 16 страна (првих осам у горњем реду, а других осам у доњем). Листови су раздвојени пуним линијама, а странице истог листа (лице и наличје) испрекиданим. Примери предочавају како би у доследној примени дате варијанте био сигниран трећи табак, а не конкретно засведочено стање у књигама, где има местимичних недоследности и одступања. Како показује табела, уочени су ови системи сигнирања:

1° Означава се почетак и крај табака, обоје ћирилички (словним бројкама). – Примењено у првом циклусу Божидара Вуковића, 1520–1521, а онда и у поновљеном издању Зборника за путнике 1536 (за које су већ 1521. г. отиснути неки табаци). После 1536. овај систем је примењен само у Сл. Виц. 1554 (у једном од два издања), вероватно због доследног копирања Сл. Бож. 1520, а не знамо кад је примењен и у *Псалтиру непознате штампарије* (око 1550?).

1°	Г҃														
1520															Г҃
2°	Г҃ С			Г҃ С II			Г҃С III			Г҃С IIII					
1537															Г҃
3°	Г҃ С			Г҃ С II			Г҃С III			Г҃С IIII					
1539															
4°	С Г҃						С Г҃ III								
1554–?															
5°а	С			С II			С III			С IIII					
1561															
5°б	С			С II			С III								
1561															
6°	С			С II		Є҃	СIII			С IIII					
1569						ѕ҃									
7°	С			С II			С III			С IIII					
1570															Г҃
8°															
1572															Г҃ III
9°	С			С 2			С 3			С 4					
1570–?															
10°	С [17]			С 2 [18]		Є҃	С 3 [19]			С 4 [20]					
1638	[21]			[22]		ѕ҃	[23]			[24]					

Сигнатура табака и листова (у српским венецијанским књигама).

2° Означава се почетак табака (тиме и први дволист) ћир. бројевима и лат. словима, исто тако, само с додатом римском нумерацијом, листови 2–4 (што значи и унутрашњи дволистови), као и крај свешчице понављањем ћир. бројке. – Систем је примењен 1537–1538. године (у Окт. Бож. и Мин. Бож.), уз употребу лат. слова готског стила, а уз примену обичне латинице у Пс. Виц. 1546.

3° Разликује се од претходног система само тиме што изостаје ћир. бројка на крају свешчице. – Такву сигнатуру констатовали смо у Мол. Бож. 1539 (у два примерка у САНУ), уз готска слова, а уз примену обичне латинице тако су сигнирана оба Виценцова Зборника (1547. и 1560), као и зборник Ст. Паштровића 1597.

4° Означава се први лист лат. словом и ћир. бројем, а на трећем листу се то понавља и додаје број III, што значи да се сигнирају табаци и полутабаци. – Ово је примењено у једној од двеју варијаната Сл. Виц. 1554, ваљда другој; она је датирана годином 1554-ом, али је могућно да је штампана и коју годину касније (уп. под *Служабник Виценца Вуковића*).

5° Као сигнатуре употребљавају се само лат. слова и римски бројеви, а означавају се почетак табака и даљи листови до средине свешчице (што значи дволистови). – У примени овог система испољиле су се техничке варијације: (а) у Пс. Виц. 1561, Триоду цв. ск. 1563 и Окт. вук. II (штампаном по свој прилици почетком шездесетих година) сигнатура је на прва четири листа табака (типа C,CII,CIII,CIIII); (б) у Триоду посном Стефана Скадранина 1561 свешчице су од шест листова, па је и сигнатура само на прва три листа тип C,CII,CIII).

6° Сигнатура је иста као под 5° а, али још допуњена нумерисањем полутабака, и то ћириличким бројевима, по правилу на полеђини другог и шестог листа; нумерација тече континуирано од почетка до краја књиге (тако да су у трећем табаку полутабаци 5 и 6). – Овај систем констатовали смо у Пс. Заг. 1569 (примерак САНУ).

7° Сигнатура је и овде као под 5°а, с тим што се додаје и ћириличка нумерација табака, и то само на последњој страни сваког табака (свешчице). – Ово је примењено у Мол. Заг. 1570.

8° Особену сигнатуру има Зборник 'Различније потреби' Јакова Крајкова 1572: табаци се нумеришу само на последњој страни, ћириличким и римским бројевима.

9° Систем једнак оном под 5°а, само што су уместо римских употребљени арапски бројеви (c, c2, c3, c4), примењен је у Служабнику загуровићком, штампаном у два маха седамдесетих година XVI века.

10° Како смо поменули на почетку, Пс. Гин. 1638 уводи нумерацију свих листова, арапским бројевима на врху странице. Уз то на дну страница потпуно копира (само са арапским бројевима уместо римских) систем сигнатуре свог предлошка – Пс. Заг. 1569 (в. под 6), укључујући и ћириличку нумерацију полутабака. И овде је она најчешће на наличју другог и шестог листа, а местимична одступања од тога подударна су са Пс. Заг.

У домаћим штампаријама није било овакве разноликости у сигнатурама. Не рачунајући Скадарску штампарију, у којој је штампа вуковићког типа (в. горе под 5°), у домаћим књигама уочавају се само два типа сигнатура. Први је идентичан првобитном вуковићком (в. 1°), и примењиван је у цетињској, горажданској, рујанској и грачаничкој штампи. Други систем примењен је у милешевској (у оба маха), београдској и мркшиначкој штампи. Наиме, слично као и у Вуковићкој штампарији од 1537, и у домаће књиге од 1544. године уводи се сигнирање унутрашњих дволистова помоћу римских бројева *II–IIII*, али се не уводе латиничка слова; нпр. Г, Г II, Г III, Г IIII – на прва четири листа, а онда још Г на наличју последњег (осмог) листа.

Скромно опремљене домаће штампарије могле су штампати само један по један дволист, отискујући истовремено само две странице (у Рујну чак само по једну), па није ни било потребе за сигнирањем полутабака (тај поступак је логичан ако се истовремено слажу и отискују по четири странице). Вуковићка штампарија имала је, свакако, много веће техничке

могућности и вероватно је оперисала знатно већим бројем изливених слова, те је истовремено могло бити сложено више страница. Неке индиције у овом погледу даје нам гарнитура оквира примењена у двема Виценцовим књигама (1546. и 1547). У Псалтиру је било довољно оквира да се истовремено уоквири осам страна, али ритам њиховог смењивања пре упућује на то да су слагане четири по четири стране. У Зборнику за путнике број истовремено сложених страна вероватно је био већи (оквира је било довољно за 16 страна).

СКАДАРСКА ШТАМПАРИЈА настала је као проширење делатности Вуковићке штампарије и наставак рада који је у њој 1560–61. године започео Стефан Мариновић, штампар из Скад ра, објављујући прву књигу триода – *Триод ѿосни Сѿефана од Скадра* (в). Једина књига ове штампарије била је Триод цветни, који је 'Стефан од Скадра' издао крајем 1563. године, чиме је испунио обећање дато у поговору Триода посног – да ће издати 'и прочују страну оставшују сеје књиги', тј. други део триода. Стефан готово дословно понавља свој поговор из прве књиге, додајући као ново једино ове речи: 'Сврши се сија бож^{ѕ}ст^{ѕ}вна књига од рождества Христова 1563, месеца децем(б)ра на 24, в^{ѕ} странах македонских, в^{ѕ} от^{ѕ}ч^{ѕ}ство в^{ѕ} граде Скендери, маистро Камило Занети'. – В. ближе под *Триод цвеѿни скадарски*.

СЛАГАЧКИ ЕЛЕМЕНТИ, укупан инвентар елемената који су се изрезивали и отискивали, у старој српској штампи обухватају тројако писмо: обично, иницијално и насловно, и тројаке чисто ликовне елементе: заставице (са мањим вињетама), илустрације (фигуралне) и оквире; при томе се међу оквирима разликују два вида: оквирно окриље илустрација (примењено најпре у Октоиху петогласнику црно-

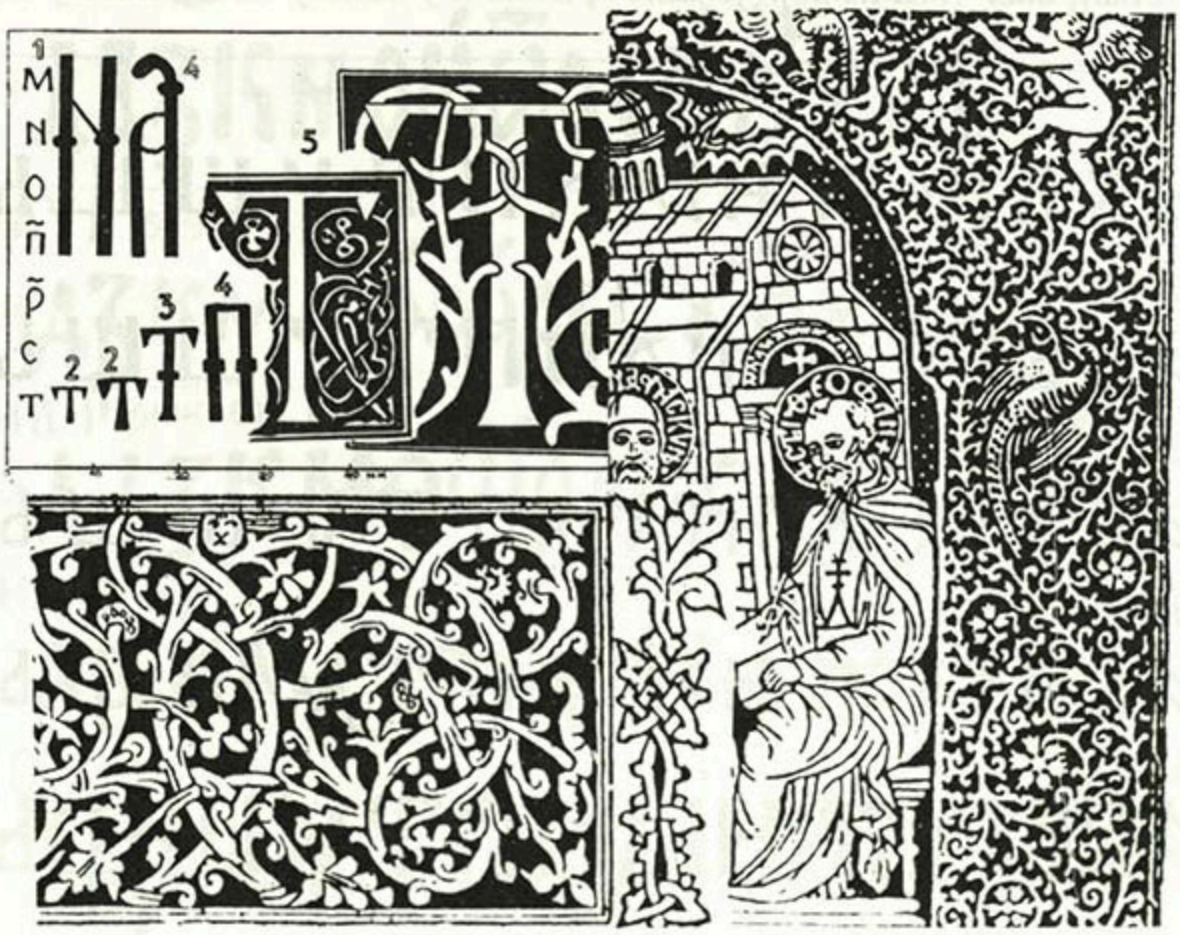

Слаѓачки елеменѿи у црнојевићкој штампи: слова (1. курент, 2. једноредни верзал, 3. дворедни верзал, 4. насловно писмо, 5. иницијали), део заставице и део илустрације с оквиром.

јевићком) и оквирне виньете око текста (примењене у двема књигама Виценца Вуковића).

У Црнојевићкој штампарији постојали су ови слагачки елементи: (1) *слова курентина* (мала), проста или с придодатим надредним знаком, изузетно и с натписаним словом; (2) *слова верзална једноредна*, најситнији вид великих слова, која су се могла слагати и унутар реда и на левој ивици; (3) *слова верзална дворедна*, слагана на левој ивици ступца, а само изузетно (у Првогласнику) и као насловна врста; (4) *иницијали* вишередни, по правилу уоквирени (седморедни и петоредни), а само изузетно витичасти (петоредни или четвороредни); (5) словне плетенице и врсте, изрезане у једном клишеу, као вид *насловног писма;* (6) *заставице*, делом апстрактне а делом с двоглавим орлом као грбом Црнојевића; (6) *илустрације* фигуралне (у Петогласнику); (7) *оквири*, у виду окриља илустрација (један клише, вишекратно употребљен у Петогласнику), са симболима четири јеванђелиста и грбом Црнојевића.

Сличан инвентар, негде ужи негде шири, среће се и у каснијим штампаријама. Као новине долазе шира употреба витичастих иницијала, преплетни иницијали, ивични оквири, шире примењено слагање наслова (нпр. у Вуковићкој штампарији наслови се слажу и од једноредних великих слова), чешћа употреба натписаних слова и лигатура, пајерак као надредни знак над сугласником, разноврсније сигнирање табака и листова (у Црн. шт. само ћир. слова с титлом, у значењу бројева) и сл.

СЛОВА КУРЕНТНА (обична, мала) у старом српском (српскословенском) штампарству имају извесних разлика у разним резовима и штампаријама, али доминира типолошко јединство: заснована су на рукописном уставу, оног типа на који је мало утицало напоредно постојање брзописа. У томе има битних разлика од неких видова ране руске штампе (нпр. Библије острошке 1580), који се заснивају на рукописном полуставу; с друге стране, разлика се испољила и у односу на католичку ћириличку

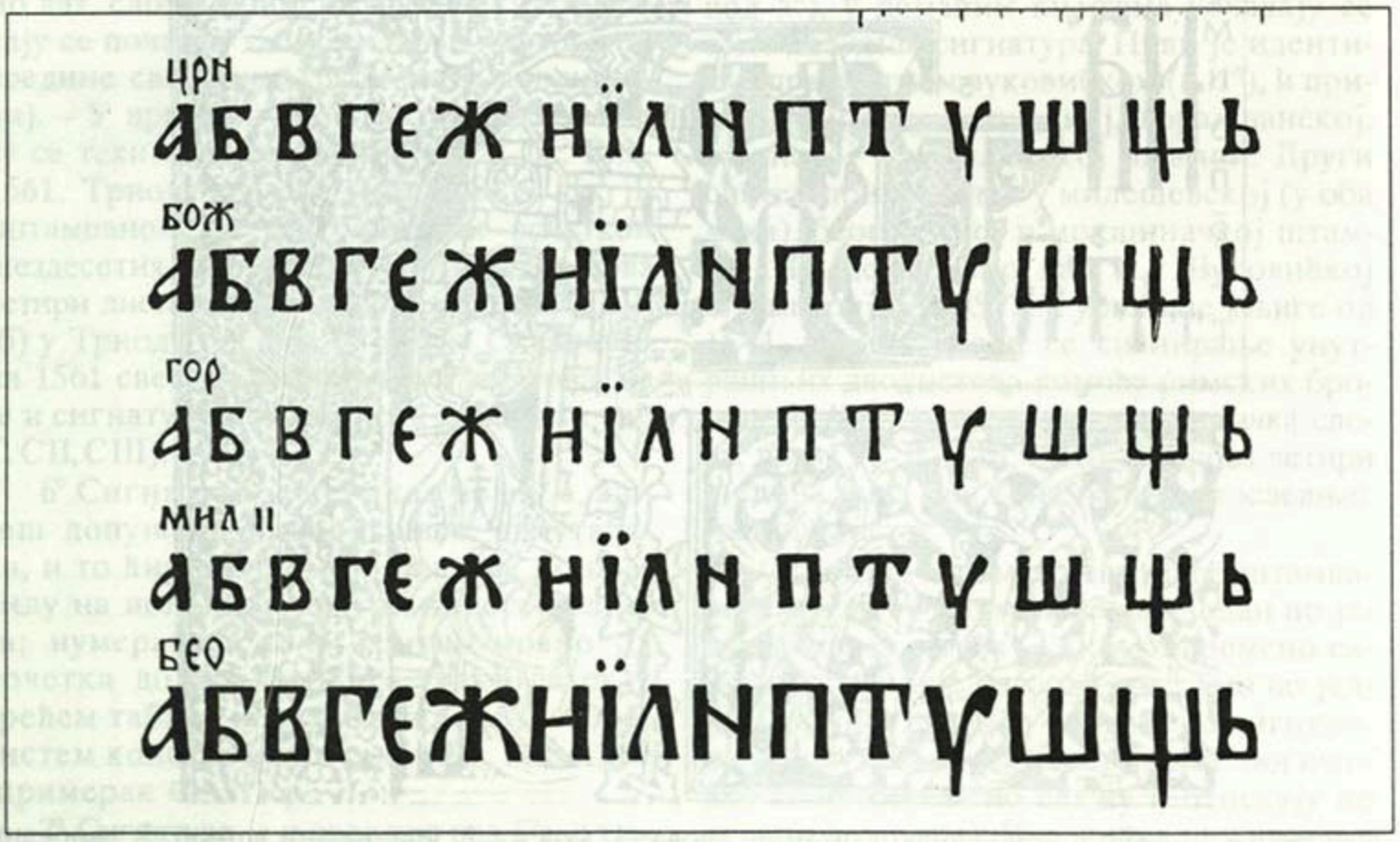

Слова курентина. Постојани облици.

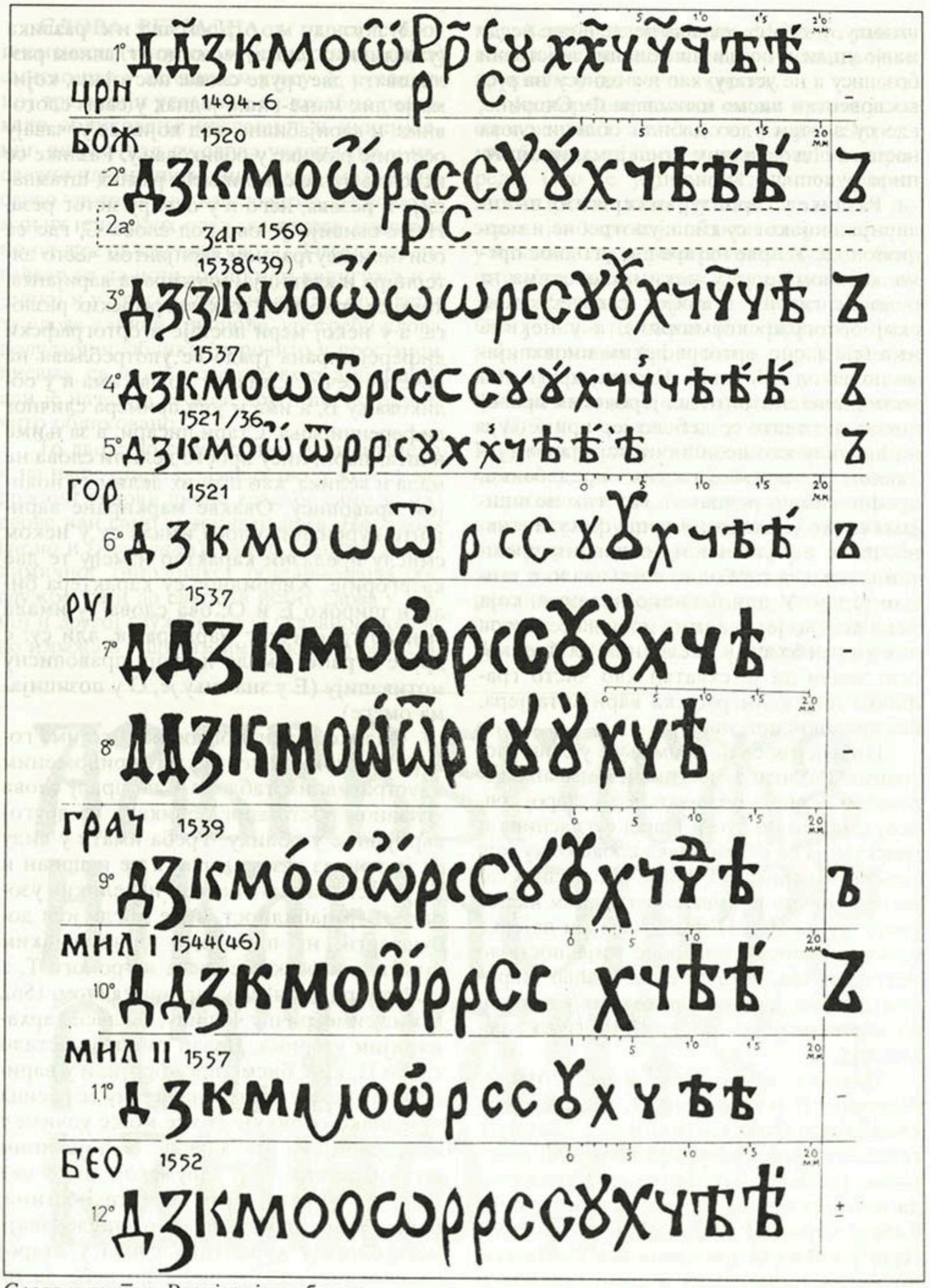

Слова курентна. Варијације у облику.

штампу, у чија су издања негде више негде мање ушли и поједини облици својствени брзопису а не уставу, као и у односу на рускословенско писмо штампара Ф. Скорине, где су знатан удео добили облици слова настали под западним утицајима, нетипични за рукописну ћирилицу.

Разлике у гарнитурама српских штампарија двојаког су типа: употребне и морфолошке. У прве најпре спада однос према дебелом јеру: у неким слоговима га нема (сагласно старијој српскословенској ортографској норми), а у некима има (сагласно ортографским иновацијама почев од XIV века). Ни овај други тип не можемо сматрати двојеровским правописом, зато што се дебело јер примењује по правилу као позициона варијанта (углавном у полувокалским предлозима, префиксима и речцама). И у тим позицијама слово је схватано више факултативно, па се и у углавном дословним прештампавањима слободно смењивало с танким јером. У црнојевићкој штампи, која нема дебело јер, видимо ипак да се његов лик употребљава у насловним клишеима, што значи да је схватан као чисто графичка или калиграфска варијанта јера, без правописног значаја.

Ни пајерак се не примењује у свим слоговима. Разлози за његово избегавање вероватно су више технички, јер у старој српској штампи он стоји изнад сугласника и изискује да се сугласничка слова режу још једном. У неким слоговима је овај знак само делимично примењен, углавном кад се удваја сугласник Н. Избегавањем пајерка српскословенски правопис није постајао неаутентичан, него се само враћао старијим узорима, јер и пајерак спада у накнадне модификације ортографије српске редакције.

Исто се може рећи и за употребу широког Е и широког О, јер су и ова слова била факултативни део каснијег српскословенског правописа. У употребне разлике факултативног типа спада и чињеница да неки слогови не комбинују курент с једноредним верзалом; Црнојевићка штампарија тек је накнадно увела једноредни верзал (такође и широко Е и О).

У погледу морфолошких разлика (у облицима слова) можемо углавном разликовати две групе слова: постојана, којима је лик мање-више једнак у свим слоговима, и варијабилна, код којих се уочавају осетније разлике у обликовању. Разлике се испољавају не само између разних штампарија и резова, него и у оквиру истог реза. Најуочљивије је ово код слова С, где са обичном неутралном варијантом често алтернира и крупнија, маркирана варијанта, којој се прибегава из калиграфских разлога, а у некој мери постаје и ортографски диференцирана (радо се употребљава на почетку речи). Сличних појава има и у обликовању В, а има и још примера сличног диференцирања. Стари писари, а за њима и штампари, нису просто делили слова на мала и велика, као што их делимо у новијем правопису. Овакве маркиране варијанте курентних слова имале су у неком смислу прелазни карактер између те две категорије. Хибридног су карактера били и широко Е и О: ова слова су имала смисао графичког маркирања, али су, с друге стране, имала и своју правописну мотивацију (Е у значењу *је*, О у позицијама омеге).

Одлике курентног писма о којима говоримо приказане су на приложеним илустративним таблама – на првој слова углавном постојаног облика, а на другој варијације у облику. Треба имати у виду да је приказ егземпларан а не исцрпан и да је заснован на анализи невеликих узорака. Варијабилност би се могла још допуњавати; на пример, у црнојевићким књигама изретка се среће и троного Т, а у Четворојеванђељу мркшиначком 1562 Ч има симетричну чашицу, сагласно архаичнијим узорима. Изван табли је остало слово Ц, које бисмо пре убројили у варијабилна него у постојана, јер му се ресица неједнако обликује (то се може уочити у илустрацијама уз чланке о појединим штампаријама и у албумском делу ове књиге). Упркос овим непотпуностима, наше табле доста реално предочавају морфологију курентних слова у старој српској штампи, те нема потребе да их вербално описујемо.

СЛОВА ВЕРЗАЛНА у нашој старој писмености нису имала једнак типолошки смисао као у данашњем узусу. У рукописној традицији углавном се посебно решавало обликовање насловног и иницијалног писма (кад су слова уклопљена у насловни или натписни низ и кад се крупније слово употребљава као почетно, на почетку мањих или већих одељака текста, изоловано од других сличних слова). Разуме се, догађало се да исти писар или калиграф и у једној и у другој служби, ако се определи за слова сличне крупноће, употреби слова подударног облика (нарочито у простијем писању, са мање калиграфских амбиција), али је начелно једно и друго писмо различито обликовано.

То двојство се у знатној мери пренело и на наше старо штампарство, у ком су задржани типови писма везаног само за наслове или само за иницијале (в. *Насловно йисмо* и *Иницијали*), али је дошло и до делимичног типолошког обједињавања обе службе, па и до слагања истих слова у једној и другој служби. То је углавном дошло до изражаја у простијим видовима верзала, које ћемо овде приказати. Можемо разликовати два главна вида овог писма, двојаке крупноће у односу на курент.

Једноредна велика слова крупнија су од курентних, али само на рачун међуредних белина, те не изазивају повећање прореда. Ово је једини вид нашег старог штампарског писма у ком су дошли до знатнијег изражаја облици слова настали у брзопису и у којима се примењује слободнији брзописни потез, без знатнијег контраста (разлике танких и дебелих линија). Ово је ипак тек делимично примењен манир, код мањег броја слова, нпр. у Црнојевићкој штампарији (нарочито у каснијим фазама еволуције слога) таква бивају слова В, З, С, О, а стилски је такво и широко Е (в. илустрацију уз *Словна їарнитура Црнојевићке шшамйарије*). Већина пак слова задржава лик својствен крупнијем верзалу, само нешто упрошћенији. У Вуковићкој штампарији једноредни верзал употребљен је и за слагање насловних врста (за разлику од Црнојевићке, где долази само у служби почетног слова). Како је Божидар Вуковић одмах срезао и крупни и ситни

Слова верзална. Пробрано из иницијалног и насловног писма црнојевићке штампарије.

1

2

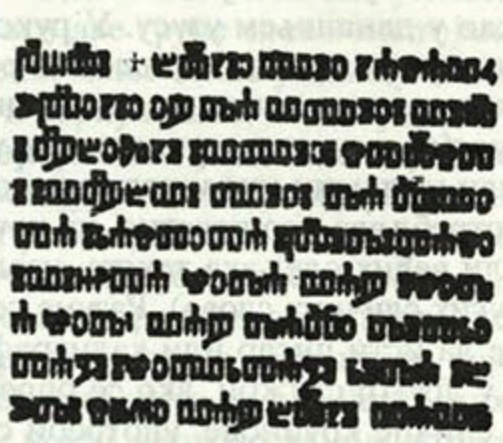

3

СЪВРА́ШНСѧСЇА́КНЇ
ГАПОВЕЛѢ́НЇЄ́МЬ ВЪ
ХА́ВГА́БЛГОВѢ́РНА́ГО
НХ҃ОЛЮ́БНВА́ГОНЕГ҃Ѡ
ХРА́НННМА́ГОНПРѢ́СВѢ

4

а Б в г д є ѕ з і н
є к л м н о п р с т
ѳ ф х ѡ ѱ ц ч ш і
ы ю.

5

ОЧИНЯЁТСЯ КНИГА СВЕ
ТОГО ЙѠВА. ЁЖЕ СЛО
ВЕТЬ ЙѠВЪ. ЗѢПОЛНЕ
ВЫЛОЖЕНЯ ДОКТОРОМЪ
ФРАНЦИСКОМЪ СКОРИНОЮ
СПОЛОЦЬКЯ:-

6

ЧЛОВЕКЪ РОЖЕНЬ ѠЖЕНЕ КРА́ТЬКО
БРЕМЕ ЖИВЪША НАПЪНИСЕ МНОЗЕ
ХЪ ЗЛОУЧАСЬТНВИ. КОН КАКО ИВНЕТЪ
НСЬХОАН. НСАТЕРЕСЕ НПЕЖН КАКѠ
СЕНЬ НННКАДАРЪ. ЖЕАННОМЬ СТАНЬЮ
НЕ ПРНБНВАЮ. НАОСЬТОННО УННШЬ
СОАРЬХЪ ТОГАН ѠТВОРНТН ѠУН ТВОЕ

7

ПЕРВОЕ ѸЧКОСЛО́ВО СОТВОРИ́ХЪ ОВЕ́ТХЪ,
Ѳ҃ЕО́ФИЛЕ. ОНИЖЕНЛУА́ТЪ ІЕ, ЧТВ
РИ́ТИЖЕ НАЧЕ́ТИ. ДАНЕГО́ЖЕ ДНЕ,
ЗАПОВѢ́ДЬВЪ АПЛѠМЪ ДХО́МЪ ЕТЫ,
ЙѪЖЕИЗЕРА́ВОЗНЕСЕ́Сѧ. ПРЕНИ́МЛЖЕ
НПОСТА́ВЛЬСЕБѢ ЖИВА ПОСТРАДА́НЇН

8

КОМѸ ПРИЛОЖЕНЕ НЕСѸ ЛЕ
ТАНЕ ВНОГЕ ДРУГЕ БОГО
ДУХОВНЕ МОЛИТВЕ
НЕПОРОЧНЕ СВЕТОГА
ОТЦА ЗОВА.

Словенско штампарство: (1) Краков 1491 (прва ћир. штампа); (2) непозн. место 1483 (прва шт. глагољица); (3) Трговиште (?) 1507 (Служ. влашки Макаријев); (4) Урах 1561 (протестантска штампа); (5) Праг 1517 (Скоринин Стари завет); (6) Млеци 1571 (Мицаловићев Молитвеник II изд.); (7) Москва 1564 (Апостол И. Фјодорова); (8) Млеци 1583 (Наук крстјански браће Загуровића).

слог, искоришћена је могућност да се крупни курент употреби у ситнијем слогу у функцији верзала; тиме је практично уклоњена стилска разлика између великих и малих слова, а остала је само разлика у крупноћи, што има и значај типолошке новине.

Прости крупнији верзал по правилу је дворедне величине, мада има примера употребе и крупнијих слова таквог облика. По лику су то проста, задебљана, умерено издужена слова, по узору на дволинијски натписни устав. Слова имају поједине украсне чвориће и додатне потезе, али су без придодатог орнамента. Нормална им је иницијална употреба, на почетку пасуса (слагање на левој ивици ступца). У Окт. прв. црн. 1494 (на стр. 16) остао је један пример слагања наслова од оваквих слова, али није естетски задовољио штампаре, па није понављан. Истина, у цетињским књигама има и других наслова у којима су слова истог лика и исте (дворедне) величине, али су резани као целовит клише, а нису слагани (нпр. реч МЕСЕЦ при преласку на нове месеце у календару Псалтира). У истом стилу резани су и неки крупнији наслови (в. под *Насловно йисмо*).

Типичне облике слова двореднога верзала (иницијалног и насловног) приказује приложена илустрација.

СЛОВЕНСКО ШТАМПАРСТВО, схваћено као штампање књига на словенским језицима, на највећем делу словенског простора имало је неупоредиво теже услове за развој него на европском Западу, али се ипак покренуло већ у првом валу ширења штампарства изван Немачке. Већ седамдесетих година XV в. започиње (најпре у Чешкој) словенско латиничко штампарство, осамдесетих година почиње штампање хрватском варијантом глагољице, а деведесетих година заснива се и ћириличко штампарство. Најпре је, године 1491, краковски штампар (родом Немац) Швајполт Фиол почео штампати књиге за источнословенско православно подручје, хибридном ортографијом (углавном рускословенском, али с примесама „средњобугарске"), а на почетку 1494, са објављивањем прве инкунабуле Црнојевићке штампарије, заснива се српско, по језику заправо српскословенско штампарство, којему посвећујемо ову монографију.

У XVI веку врло значајан и плодан удео у словенском ћириличком штампарству остварије и румунске покрајине, у којима се такође неговао црквенословенски језик, претежно бугарске („средњобугарске") редакције, али је удела у румунском штампарству имала и српска редакција; у истом столећу појавиће се и ћириличко штампарство на румунском језику. Југоисток словенског Балкана, притиснут теретом турског ропства, задуго ће остати без штампарија, али су и људи из македонских и бугарских предела суделовали у православном ћириличком штампарству. У XVI веку појавило се и остварило значајну делатност и католичко ћириличко штампарство, тј. штампање књига за потребе и у складу с програмом католичке цркве; ова ћирилица делом је била углавном подударна са српскословенском, а делом је знатније употребљавала особене босанско-приморске облике ћириличких слова (засноване више на брзопису, тзв. босанчица), док се језик ослањао на народне говоре, у великој мери икавске. У истом столећу до извесне примене дошло је и протестантско ћириличко штампарство.

Подробнији приказ раног словенског штампарства, развијаног напоредо са српским, дат је у уводном делу ове књиге, у обради Л. Чурчића.

СЛОВНА ГАРНИТУРА ЦРНОЈЕВИЋКЕ ШТАМПАРИЈЕ и редослед рада на књигама. Основну гарнитуру чинила су обична (курентна) и једноредна верзална (велика) слова (за друге *слагачке елементе* в. *Иницијали, Насловно йисмо, Заставице, Илустрације, Оквири*). Сва издања Црн. шт. штампана су једним словима, али су се у њиховој гарнитури испољиле и неке разлике; нпр. на самом почетку прве књиге

Црн. шт. – Окт. првогласника видимо доследно широко **р** (преузето лат. **п**) и уско **с**, а у последњој књизи – Молитвенику (проверен је завршни сачувани део, примерак МСПЦ) редовно налазимо уско **р** (типично словенско) и широко **с**. Разлика се испољава и унутар појединих књига. Већ је 1829. г. П. Шафарик уочио промену почев од табака 3° Псалтира и претпоставио да се тада прешло на нови одливак слова, а помишљало се и да је разлику условила смена мајстора. Оба објашњења с разлогом је оповргао Е. Немировски, указавши на још неке разлике у слогу (као одсуство верзал-

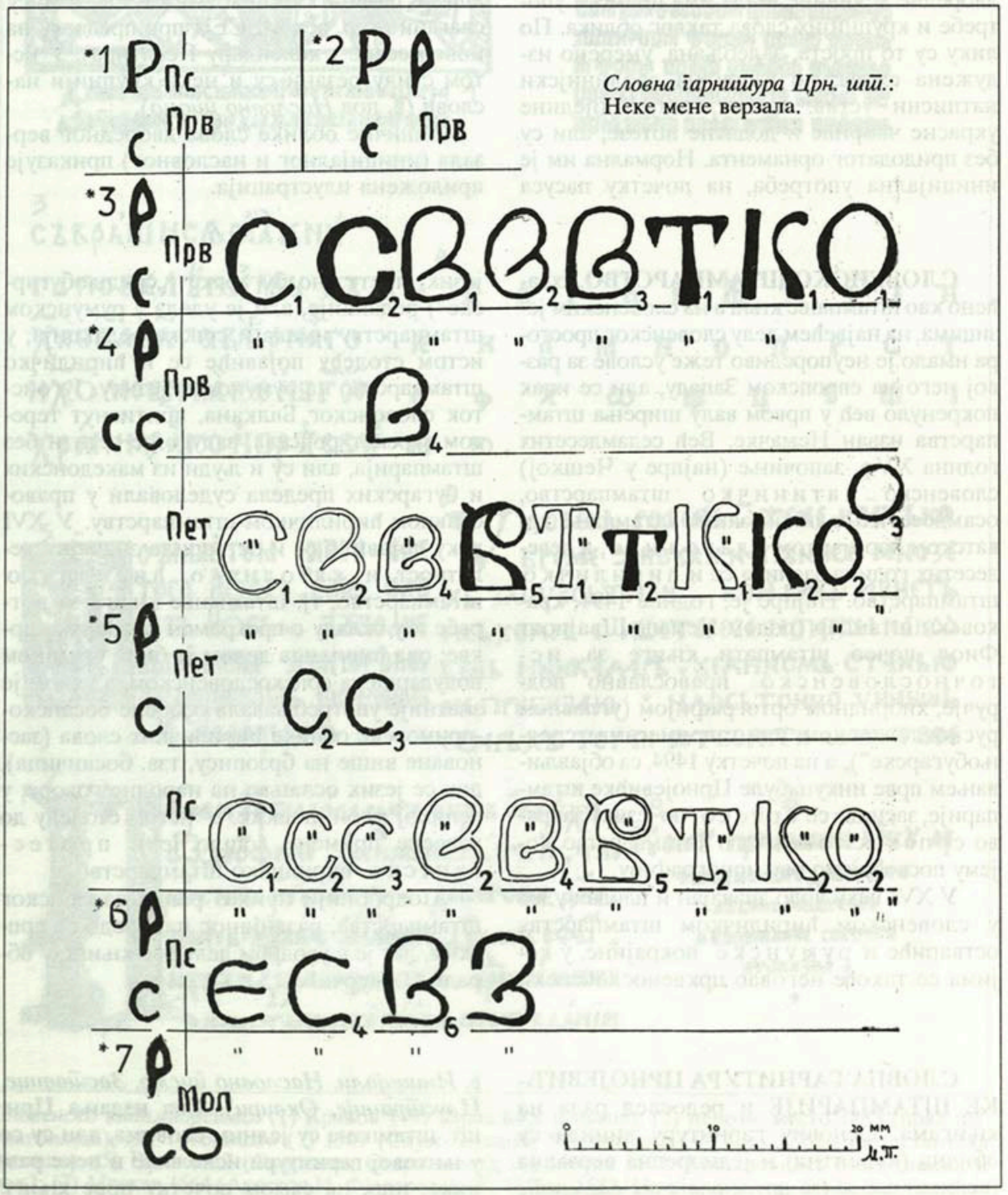

Словна гарнитура Црн. шт.:
Неке мене верзала.

них слова у том делу Псалтира), али је питање оставио отвореним („Чиме да објаснимо ове особине, не знамо", Немировски 1989, 80–81).

Одговору нас ближе води друго Шафариково објашњење, у његовој посмртно објављеној Историји јужнословенске књижевности (књ. 3, 1865, уп. Радојичић 1938, 140, 157), где је претпоставио да је осам табака Псалтира било штампано пре Октоиха, али је онда штампање заустављено, па кад је касније настављено, растурен је први табак и уместо њега сложена два.

Подробнија анализа слога коју смо извршили у све четири књиге Црн. штампарије омогућава да разлику схватимо хронолошки: слог се временом у понечему мењао (не само у облицима **р** и **с**), а еволуирао је и штампарски поступак; поступност је у књигама замагљена тиме што су пола првог табака у Првогласнику и прва два табака у Псалтиру штампана накнадно, кад је у гарнитури већ било дошло до промена. Замена старијих ликова **р** и **с** (широко **р** и уско **с**) није извршена одједном, него су нови облици поступно увођени, а старији потискивани. Уз још неке разлике у слогу, ово нам омогућује да разазнамо седам фаза у еволуцији слога. Тиме нам се открива и редослед којим се радило на књигама и њиховим деловима. Представљамо те типове слога укратко.

Слог *1: широко **р**, уско **с**, без верзала. Тако се штампа седам и по т. Псалтира, почев од табака који је сигниран и ваљда планиран као 2°, а испао је реално 3°. Изгледа да је при крају тога рада уочено да обим почетног текста није добро планиран, или да га треба проширити ако је већ био штампан, тј. да за њега треба више него један табак, па је нумерација последњих табака испуштена. Ту је рад на Псалтиру прекинут, а иза тога или напоредо истим слогом штампан је и почетак Првогласника (тј. прве књиге Октоиха), до око половине т. 3°; међутим, и овде је пола првог табака (други и трећи дволист) резервисано за касније штампање (или је било одштампано па после прештампано?).

Слог *2: уводи се и уско **р** (више унутар речи), али и широко остаје често. Тим слогом наставља се штампање Првогласника (уз неке неравномерности до краја т. 6°), али не и Псалтира.

Слог *3: овладава уско **р** (широко постаје ретко) и готово истовремено уводе се верзална слова. И овај слог имамо само у Првогл., углавном од т. 7° до 23°, делом и 24° и 25°. Овако се доштампава и т. 1°.

Слог *4: уводи се обло, широко **с**, али и уско остаје често. Тако се довршава Првогласник (све до крајњег т. 34°), а тако се штампа и Петогласник до краја т. 2°, осим једног листа у непотпуно сачуваном првом табаку.

Слог *5: овладава широко **с**, а уско постаје спорадично, каткад и сасвим ишчезава. Овако се штампа сав даљи очувани текст Петогласника (нарочито после т. 3°), укључујући и поменути лист из т. 1°. Тек сада се, овим слогом, наставља рад на Псалтиру, тамо где је допро слог *1, тј. део т. 10°, па све до т. 22° укључно.

Слог *6: уводи се широко Е и тако се штампа Псалтир до крајњег т. 43°; током рада уводе се и неки нови облици верзалних слова. Тек овим завршним типом слога (укључујући све новине) штампају се и прва два табака (други и повећан за један дволист) уместо једног првобитно планираног или на неправи начин већ штампаног.

Слог *7: уводи се и широко **о** (положена елипса, изретка), и тако се штампа Молитвеник (бар одломак који се чува у МСПЦ, 41 лист почев од 170).

Укратко: слогом *1 започиње се Псалтир, а онда и Окт. првогласник, с тим што у оба остаје део уводног текста за накнадно штампање (или се морао прештампати); слогом *2 и *3 наставља се Првогласник, а овим другим и допуњава уводни табак; слогом *4 завршава се Првогласник и почиње Окт. петогласник; слогом *5 довршава се Петогласник (очувани део), тај слог оставља трага и у слабо сачуваном уводном табаку, а њиме се и наставља Псалтир; слогом *6 довршава се Псалтир и доштампавају прва два табака; слогом *7 штампа се Молитвеник.

Разлози за накнадно штампање уводних делова у две књиге (можда и у Петогласнику) могу се назрети у Првогласнику, јер је на првом од два накнадна дволиста заставица с грбом Црнојевића (можда је

Макарију требало оставити времена да је „рукоделише") и Ђурђев и Макаријев запис, а на другом преплетна заставица и заглавље одељка књиге. У Псалтиру је морало бити и неке веће промене замисли, јер је уместо теоријских 8 за коначно доштампавање требало целих 18 листова, од којих 11 за саме псалме и велику почетну заставицу, а 7 за предговорне текстове и почетну заставицу с грбом; број потребних страница знатно се увећао због ужег ступца и ређег слагања него у слогу *1. Могућно је, међутим, да уводни табак ни у првобитној замисли није био од 8 листова, него да је постојао и који прекобројни лист.

На више места при прелазу од једног слога на други видимо разлике између спољних и унутрашњих дволистова табака; то значи да се слагао један по један дволист (почињући било споља било са средине), а не страна по страна како тече текст. За овакав рад вероватно је било нужно припремити рукописни прототип табака, с планираним преломом страна.

Увођењем великих слова унутар реда цетињски штампари просто су се прилагодили честом, мада необавезном обичају који је одраније владао у рукописној ћирилици. Иза промена **р** и **с** стоје, међутим, естетски мотиви. Првобитно широко **р** одударало је од слога јаким стубићем са стопицом (за разлику од других слова која се продужују испод реда), те је с разлогом замењено; један други одливак широког **р** (с титлом) није имао тај ликовни недостатак, па није ни замењиван (има га и у Молитвенику). – Заменом уског **с** облим ово слово је прилагођено слову **о**, које је од почетка имало обао облик. Тиме су оба ова слова, **о** и новије **с**, прилагођена стилу ренесансне латинице. По П. Ђорђићу (Историја српске ћирилице) таквога утицаја има и код слова **х** и **з**, а он је још очитији код уоквирених иницијала (в. *Иницијали*). Условно речено, тиме црнојевићко писмо добија неке одлике „протогражданице".

Из калиграфских разлога варирали су и ликови верзалних слова. Налазимо нпр. шест варијаната верзалног В; три се почињу примењивати одмах по увођењу верзала, у слогу *3 (Првогл. од стр. 44, 50, 71), четврта (заједно са широким **с**) на почетку слога *4 (Првогл. 189), а пета на његовом крају (Петогл. 13), док се шеста јавља тек у слогу *6, у Псалтиру (почев од с. 194'), и преноси се даље у Молитвеник.

Из овога видимо да су цетињски штампари стално одржавали вештину резања и ливења слова, као и средства за то.

Узорци свих слогова могу се видети у Албуму: слог *1 – снимци бр. 1 и 12 лево; слог *2 – бр. 3; слог *3 – бр. 2; слог *4 – бр. 4, 5 и 6; слог *5 – бр. 8, 12 десно и 14 лево; слог *6 – бр. 11 и 14 десно; слог *7 – бр. 15 и 16.

СЛУЖАБНИК, литургијар, књига којом су започеле своју издавачку делатност две наше старе штампарије – Горажданска и Вуковићка; ово друго издање поновљено је неколико пута (в. ниже посебне чланке). Служабници садрже службе вечерње, јутрења и литургије Јована Златоуста и Василија Великог, а проширују се и неким другим службама. Као и октоиси, то су чисто богослужбене књиге.

СЛУЖАБНИК ГОРАЖДАНСКИ из 1519 (могућно и 1520) године (Сл. гор. 1519), у поговору Литургија, прва књига Горажданске штампарије; о датацији, месту штампања и штампарима в. под *Горажданска штампарија*.

Ова врло ретка књига штампана је у средњем формату (4°), у 19 редова, 101 штампани лист и три бела, један на почетку и два на крају. Висина 10 редова износи 74 мм, као и у првом делу Пс. гор.; касније ће Љубавићи смањити проред (на 70 мм 10 редова), не мењајући рез слова. Графички су занимљиви иницијали, са витком и елегантном фигуром слова, која је украшена додатним орнаментом, али тако да не замагљују фигуру самог слова; тај тип иницијала наставиће се и у Псалтиру, али ће

знатан удео добити и преплетни иницијали (и у Служабнику налазимо В тога типа). И један и други тип аналоган је ликовима у Макаријевим румунским издањима 1507–1512; међу преплетнима уочавају се и директна опонашања Макаријевих плетеница. Њихово опонашање поновиће се и у Четворојеванђељу београдском. Две заставице изведене су као оквирни преплет, с верским ликовима у средини (св. Јован Златоусти и св. Василије, на другој Богородица с Христом). Сигнатура је као и у црнојевићким и раним вуковићким књигама: нумеришу се само табаци на првој и последњој страни свешчице, ћириличким словним бројевима; ван нумерације остао је предтабак од четири листа. Књига је знатно мањег обима него истовремени или годину дана каснији *Служабник Божидара Вуковића* (в.).

Израђена у високом техничком и калиграфском квалитету, ова књига представља важну појаву као првенац штампарије која је прва нашла начина да ради под турском влашћу и одиграла значајну улогу не само у српском него и у румунском штампарству. Због подударности имена два Божидара, у старијој литератури ова књига погрешно је приписивана Вуковићкој штампарији (уп. Каратајев, бр. 22).

В. Албум бр. 17–19.

СЛУЖАБНИК БОЖИДАРА ВУКОВИЋА из 1520 (или 1519) године (Сл. Бож. 1520) – прва објављена књига знамените *Вуковићке шт̄амп̄арије* (в.). Књига се назива и Литургијар, а сами штампари у поговору употребљавају назив 'Литургије'. У поговору 'Божидар Вуковић от Ђурић Подгоричанин', поред теолошког увода и духовних мотива, даје и ове податке о настанку књиге: „Будући тада у западним странама италским, у славном граду Венетијани. . . трудољубиво се постарах да саставим форме [тј. словну гарнитуру] које ће бити угодне свакоме ко чита", а свој посао именује и речју 'списах'; његов штампар јеромонах Пахомије 'от Црније Гори от Реке' сопствени удео овако дефинише: 'Повеленијем господина Божидара трудих се о сем'.

Како видимо из поговора, књига је завршена 7. јула, али је година забележена несагласно у два рачунања: од Адама 7028, што упућује на 1520 (као и круг сунца 28 и месеца 17) – али: 'от рожд'ства Христова 1519'. Тако и не знамо поуздано временски однос два служабника – вуковићког и горажданског, чија је датација такође непоуздана. По оцени Љ. Стојановића је „Служабник Божидара Горажданина шест дана, или боље, годину и шест дана раније био готов него Служабник Божидара Вуковића" (СКГл VII, 447); условно и ми прихватамо ову Стојановићеву датацију, доречену у IV књизи Записа и натписа. У сваком случају, Сл. Бож. 1520 горажданску књигу надмашује бар двоструко количином текста, а бројем страна још и више (због мање густог слога). У овом паралелном штампању у двема штампаријама могло је бити и конкурентског надметања. За питања датације в. и под. *Горажданска шт̄амп̄арија*.

Сл. Бож. 1520 штампан је на 240 листова, формат 4°, у 19 редова. Сигнирани су само табаци (прва и последња страна), грчко-словенским бројевима. Слог је крупни вуковићки (осетно крупнији него цетињски и горажданski), висина 10 редова 81 мм; овај ће се слог, поред других резова, одржати не само у Виценцово доба, него (у Загуровићевој модификацији) и све до Ћинамијевог издања псалтира 1638. Поред основних, курентних слова (висине око 3,1 мм) гарнитуру допуњавају крупнија слова: (1) једноредни верзал (вис. ~ 5–6 мм), који служи за почетна велика слова, а слаже се и у мање истакнутим насловима; (2) прости дворедни иницијали (~ 11 мм), слични црнојевићким; (3) крупнији, обично украшени иницијали, најчешће четвороредни (~ 27–30 мм) а нешто ређе троредни (~ 22 мм); (4) словне плетенице у насловима (висине 18,5 мм), не тако густе (а ни атрактивне) као у црнојевићким октоисима.

Орнаментисање крупних иницијала доста је уздржано. Јасна фигура слова ук-

рашена је придодатим гранчицама, делом само чворићима и пречкицама, а каткад изостаје и једно и друго. Изузетно су примењени преплетни иницијали, Б у виду усукане врпце и више пута В (петоредно) изведено од удвојене врпце. Оскудна је и слободна орнаментика: илустрација нема, а поред заглавне амблемске заставице (са словима БОЖ испод крстића), штампана је још само једна и неколике уске вињете. Књига, међутим, делује врло атрактивно својим високим занатским нивоом, доследним стилом слова, њиховим прецизним резом, уједначеном висином и добрим равна-

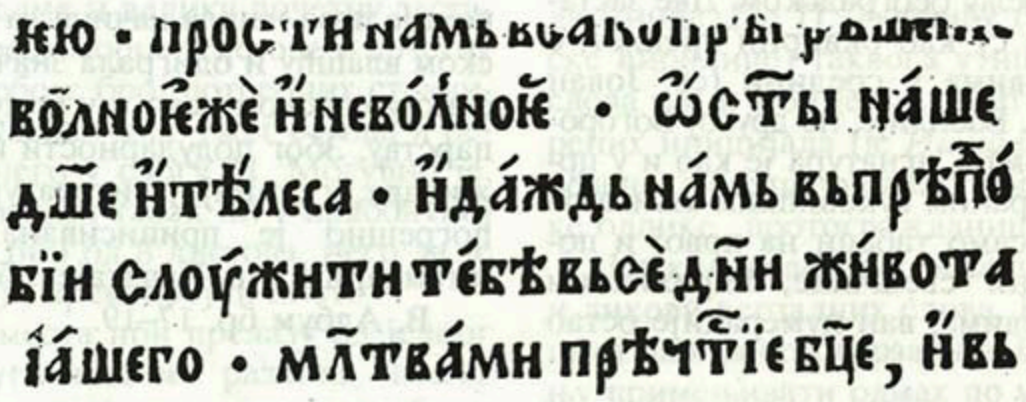

Служабник – понављање издања. Почетак л. 16 у Сл. Бож. 1520, Сл. Виц. (II?), Сл. заг. I и II.

њем редова и ивица. Она, истина, у свему не достиже Црнојевићку штампарију, али је у понечему надмашује. Божидарова слова, оценио је Љ. Стојановић, „читка су и јасна, али нису тако лепа као Ђурђева". Не оспоравајући ову ограду, можемо ипак са уверењем рећи да је Божидар постигао прокламовани циљ – да му слова буду 'угодна в'сакому прочитајуштому'.

Заједно с *Псалтиром Божидара Вуковића* (в.), с којим је наизменично штампана, ова књига представља најважнији догађај у српском штампарству XVI века.

В. Албум бр. 23–25.

СЛУЖАБНИК ВИЦЕНЦА ВУКОВИЋА из 1554 (Сл. Виц. 1554), трећа датирана књига Виценцове штампарије, поновљено издање Сл. Бож. 1520. Књига понавља свој предложак страну за страну и ред за ред; где се то изузетно поремети (због друкчијих размера иницијала), брзо се поново успостави подударан прелом редова. Отуда заједнички показатељи: средњи формат (4°), 240 листова, 19 редова, иста крупна слова, али је висина 10 редова (на рачун белина) смањена са 81 на 77–78 мм. Углавном је одржано и начело слово за слово (укључујући надредне знаке), чак се и распоред ширег и ужег С углавном подудара. Ипак постоје извесне варијације, слично прештампавању Псалтира 1546 (смењују се јерови, два лика У, успостављају се и развијају скраћенице и сл.). Поново је на заставици са штитастим пољем успостављен монограм БОЖ испод крстића (што је било изрезано у Пс. Виц. 1546), а објављен је у целини поговор из 1520, не само Божидаров него и Пахомијев; једино је замењена датација: 'Сије сврши се в' лето от рожд'ства Христова 1554, у Бнецијех'.

Књига је дакле без икаквог белега било Виценца било другог штампара с којим се он могао нагодити и остала је приписана само Божидару и Пахомију, вероватно ради тога да се избегну неки трошкови или неке сметње.

Идентификоване су (Каратајев) две варијанте овога издања у истом крупном вуковићком слогу (поред још две са Загуровићевим слогом). За једну од њих, рећу, Каратајев је констатовао сигнатуру табака као и у Сл. Бож. 1520 (ћириличке бројке на почетку и крају свешчице, а на унутрашњим листовима без ознака), као и понављање Божидарове штампарске грешке на л. 197' (раразаи ум. разараи); по овоме судећи, а и по слабијој очуваности, ово би могла бити старија варијанта. Друга варијанта, којој припадају сви примерци из МС и из САНУ, има латиничке и ћириличке ознаке, и то само на првом и трећем листу сваког табака (нпр. с Г и с Г III на трећем табаку); то практично значи да се маркирају половине табака. Грешка „раразаи" овде је исправљена у „разараи".

По свему судећи, прва варијанта била је штампана 1554. г. у малом тиражу (због издавачког опреза или инвестиционе штедње), па је убрзо за њом штампана и друга. Да је и ова друга убрзо уследила, можемо закључити по воденим знаковима њеног папира карактеристичним за педесете године (в. Лукјањенко 1979, бр. 23).

В. Албум бр. 73, 74.

СЛУЖАБНИК ЗАГУРОВИЋКИ ПРВИ (Сл. заг. I), недатирано дословно понављање *Служабника Виценца Вуковића* из 1554, што посредно значи и Божидаровог и Пахомијевог издања из 1520 (или 1519), у коме је, као и 1554, од речи до речи поновљен Божидаров и Пахомијев поговор (само је као датација узета година 1554). Јеролиму Загуровићу приписује се због тога што се иновације у слогу подударају с његовим двема потписаним књигама.

Међутим, док су тамо околности издавања и штампања углавном јасне (в. *Вуковићка штамйарија, Заїуровићева штамйарија, Псалтир Заїуровићев, Молитвеник Заїуровићев*), дотле за оба служабника остају врло неизвесне. Слог је само делимич-

но подударан, јер у њему нема оног упрошћавања штампе и ортографије које је Јаков Крајков унео у Загуровићеве две књиге и своју самосталну (1572). Вуковићки Служабник преноси се слово за слово, а то значи са свим оним акцентима, надметнутим словима, лигатурама, пајерцима и др. То је у Загуровићевој штампарији било радикално упрошћено, па њена гарнитура из прве две књиге није била довољна за Служабник. Не можемо сигурно рећи је ли допуњавана из раније вуковићке опреме, како наоко изгледа, или су вуковићка слова имитирана у новом резу.

Привилегија Виценца Вуковића била је орочена до 1571, али се он 1575. још бавио штампарским замислима и имао је штампарску опрему; Јеролим Загуровић умро је 1572, кад је још дете био његов син Анђело, који ће се с братом 1583. г. документовати у католичком ћириличком штампарству. Можемо само нагађати ко је у таквим околностима реализовао Служабник, као и његово поновљено издање (в. ниже).

Сама књига штампана је на 240 листова (као и предложак), у средњем формату (4°), у 19 редова (+ тзв. кустод, реч којом почиње следећи лист), висина 10 редова 71 мм. Сигнирају се прва четири листа свешчице латинским словима, а листови 2–4 још и бројевима, али не (као раније) римским него арапским. У слогу се одржава Загуровићево обло Р и С, али уз њих се јављају и обичне, уске варијанте. Још неки подаци из Лукјањенко 1979: иако заставице опонашају оне из Сл. Бож. и имају монограм БОЖ, резане су наново; за иницијале су коришћени исти клишеи као у Мол. Заг., и по њиховом стању види се да је Служабник штампан касније од Молитвеника; у обе те књиге једнаки су водени знакови хартије.

По томе би Служабник могао бити штампан и пре Загуровићеве смрти и после ње, али вероватно почетком седамдесетих година. Сигурно је, међутим, да Јаков Крајков није водио штампање, јер он не би механички копирао ортографију и слог, те књига спада у она прештампавања која нису имала нову редакторску или приређивачку ауторизацију, него су се рутински изводила на чисто штампарском нивоу.

В. Албум бр. 109.

СЛУЖАБНИК ЗАГУРОВИЋКИ ДРУГИ (Сл. заг. II), недатирано поновљено издање вуковићког Служабника (као датација задржана је година 1554), којему је као предложак служио Сл. заг. I. Уместо почетне заставице с монограмом БОЖ, књига почиње ликом свеца који пише и анђела пред њим (по Медаковићу јеванђелист Матеј), али је монограм БОЖ штампан изнад илустрације. У слогу се запажа да се обло Загуровићево С (слично црнојевићком) замењује нешто угластијом варијантом, сличном вуковићком ширем С, док је обло Р задржано. По Лукјањенко 1979 (бр. 34), не понављају се клишеи из Сл. заг. I, а водени знаци имају знатно касније аналогије (1577–1585). – Осим ситних техничких штампарских појединости, све је остало као и у *Служабнику заїуровићком їрвом* (в. тамо), укључујући и нејасне околности у којима је књига настала.

В. Албум бр. 110.

СТЕФАН ПАШТРОВИЋ документује се у штампарству као издавач или наручилац последње српскословенске књиге из XVI века (в. *Зборник мали Сѫтефана Пашѫтровића*), као и који дан касније штампаног маленог буквара, обоје трудом штампара *Саве Дечанца*. У поговору књиге Стефан о себи сведочи само ово: 'Аз смеренїй игумен Стефан, їеромонах от храма Пречистиѥ богородице, от҃ч҃ством же от Паштровић... с҃писах сиѥ душеспасниѥ књиги'. Љ. Стојановић је претпоставио да би тај храм могао бити Света пречиста у Боки которској.

СТЕФАН СКАДРАНИН, Стефан од Скадра, српски штампар који је дотадашњој ризници штампаних српскословенских књига додао 1561. и 1563. године две дотад необјављене црквене књиге. Прву је издао у Млецима, у штампарији Виценца Вуковића, а другу самостално, по податку из поговора у Скадру (в. *Триод пости Стефана од Скадра, Скадарска штампарија, Триод цветни скадарски*). У време кад је Вуковићка штампарија запала у материјалну кризу, Стефан је својим књигама дао важан допринос одржавању и проширивању њене делатности. О самом Стефану, осим његових штампарских остварења, мало шта знамо. У поговорима Скадар назива својом постојбином („отачаством") и говори о својој браћи и другим православним хришћанима, из чега као да се може закључити да је био православни калуђер.

На једном примерку Стефановог Трипода Глиша Елезовић нашао је запис у коме се Стефан презива Мариновић (в. Ђ. Сп. Радојичић, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XVIII, Београд 1938, 384–385). Тај запис је и објављен, и из њега видимо да је 12. јуна 1565. г. 'в' Христа бога благоверни Христу раб Стефан Мариновић от богохранимаго града Скадра' приложио књигу 'Триход' цркви св. Николе на Бистрици, близу Патријаршије у Пећи (уп. Стојановић, Записи и натписи IV, бр. 6325). Видимо да формулисање дародавчева имена није баш онакво какво би се очекивало за калуђера. Отуда је могуће да формулација „међу мојом браћом" у Стефановим поговорима не значи „међу осталим монасима" него да има општији фигуративни смисао, или је просто преузета из неког калуђерског записа (поговори Стефанови и иначе се састоје углавном од преузетих формулација).

Ако и није био калуђер, Стефан је свакако посведочио своју везаност за српску цркву, не само својим књигама него и овим даром метохијској цркви св. Николе, „зовом Ивановца". Ова је црква била задужбина краља Милутина, како знамо из једне његове повеље, и припадала је властелинству Милешеве (Пешикан 1981, 32 и 53). Налазила се на улазу у Руговску клисуру, где су идентификоване развалине цркве св. Николе и име „Ивањац" – истина, за друге црквене развалине, обоје у атару Љевоше (Радојичић 1938, 373–372); Радојичић је помишљао да је Стефан можда и живео у тој цркви, али у ствари немамо података шта га је за њу везало.

ТЕОДОР, јеромонах, штампар у *Милешевској штампарији првој*. Заједно с јеромонахом Мардаријем штампао је *Псалтир милешевски први*, 1544. године.

ТЕОДОР ЉУБАВИЋ, главни штампар Гораждanske штампарије, који је суделовао у штампању све три њене познате књиге. – В. под *Љубавићи, Горажданска штампарија*.

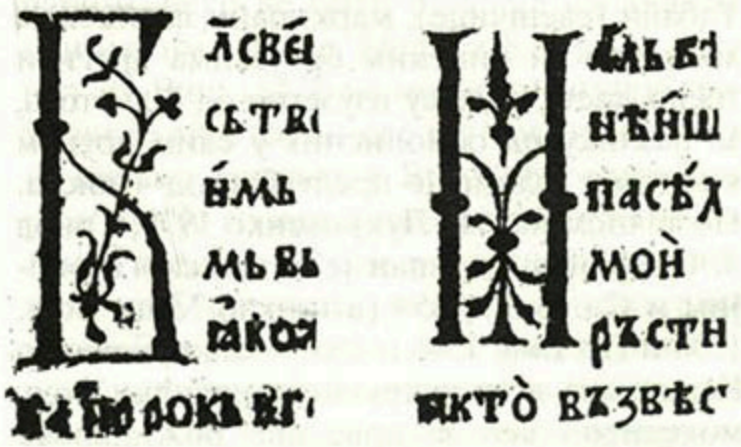

ТЕОДОСИЈЕ, рујански монах у манастиру св. Ђорђа и српски штампар који је 1536/37. г. у самосвојној импровизованој техници штампао четворојеванђеље (в. *Рујно, Рујанска штампарија, Четворојеванђеље рујанско*). О њему знамо само оно што сведочи његово дело и запис на крају књиге, где се потписао као грешни итд. монах

Теодосије, који се као човек слабомоћан „а уз то и сам" трудио да се „спише" ова света књига. Податак да је сам радио пре треба схватити у смислу да није имао никога ко би га поучио, него да није имао помоћника у послу.

ТЕОДОСИЈЕ, свештеник манастира Милешеве, штампар у *Вуковићкој шт҃ампарији* у Млецима, у другом издавачком циклусу Божидара Вуковића. Са штампаром Ђенадијем (оба милешевски монаси, родом Пријепољци) штампао је *Окт҃оих пет҃оиласник Божидара Вуковића*, довршен 1537. године.

ТРИОД, трипес(а)нац (слов. прекивак грчког термина), назив за две књиге посвећене кругу покретних празника (везаних за Ускрс одн. пасхалну границу). Из прве, посног триода, служи се током три недеље које претходе Великом посту и шест недеља поста, до Врбице (Лазареве суботе); друга, цветни триод или пентикостар обухвата даљи период, до прве недеље по Духовима. Обе књиге у српско штампарство увео је Стефан Скадранин (Стефан од Скадра, в. ниже посебне чланке).

У библиографској литератури наћи ће се и помени Триода цветног црнојевићког, али је то забуна настала тиме што је један одломак Молитвеника црнојевићког био испрва погрешно идентификован.

ТРИОД ПОСНИ СТЕФАНА ОД СКАДРА, штампан у штампарији Виценца Вуковића, довршен 6. јануара 1561 'в҃ богохраним граде Венетском' (Триод п. Ст. 1561), Трипесанац ('Трипесн҃ци') како га зове његов приређивач, једина садржајно нова књига Вуковићке штампарије после Божидарове смрти.

Књига је великог формата (2°), 256 листова (није искључено да је на почетку био још лист два), на два ступца, 30 редова. Табаци (свешчице), маркирани латинском абецедом (и римским бројевима други и трећи лист), овде су изузетно од 6 листова, за разлику од осмолисних у свим другим књигама; једино је предтабак од 4 листа. По тачном налазу Лукјањенко 1979, Триод п. Стефанов штампан је истим слогом којим и Сл. Виц. 1554 (а не као Мин. Бож. 1538 и Пс. Виц. 1546 и 1561 – како је оценио Каратајев), а то је крупни вуковићки слог, моделиран већ за прве две Божидарове књиге; висина 10 редова овде је као и у Сл. Виц. 1554 (77–78 мм). Поновљене су и неке Божидарове заставице.

Поговор приређивач пише само у име своје, не помињући Виценца ни Вуковићку штампарију: 'Аз м'њшиј Стефан от града Скадра, не т'кмо посреде мојих братијах н' и других православних христијан, потрудих се о сих душеполезних књиг'. Иако су неки библиографи овај текст разумели као податак да су се, поред Стефана, о књизи трудила и друга његова браћа (тј. монаси), као и други православни хришћани – логичније га је схватити само као неспретан ред речи. Кад се то поправи, реченица садржи само податак о Стефановом труду и уобичајену понизну формулу скромних калуђера: „Ја, Стефан од града Скадра, најмањи не само међу мојом браћом [монасима, или шире: црквеним људима] него и [међу] другим православним хришћанима, потрудих се о овим душеполезним књигама". Треба ипак признати да закључак о Стефану као калуђеру није несумњив (исп. под *Ст҃ефан Скадранин*).

На почетку књиге поновљена је велика заглавна Божидарова заставица из Минеја, али је из ње (сл. као и у Окт. Вук. II) уклоњен вуковићки грб и замењен текстом 'От рож(д')ства Х(ри)с(това) 1560 шт(ам)пана у Мнетке' (у ознаци година 60 је означено словом Ч а не кси; такву вредност слова Ч видимо и у таблици слова и бројева коју је објавио Јаков Крајков на крају Пс. Заг.

1569). Ипак је чињеница да је књига штампана вуковићком опремом и у време важења Виценцове монополске привилегије нашла свога одраза у заглављу: одмах испод поменуте заглавне заставице штампано је 'Виценце де господин Божидара Вѣковь од Старца'. Вероватно је уобличење књиге било плод нагодбе Виценца и Стефана, који се можда није само „трудио" око текста него и осигуравао финансирање пројекта. Нагодба, међутим, није била довољна да реши бриге о легалности издања, него се морала тражити и дозвола власти, вероватно не без трошкова; наиме, 4. јануара 1561 (у документу, по венецијанском рачунању године, пише 1560), тј. два дана пре него што је датиран завршетак књиге, Веће десеторице одобрило је њено издавање (податак обелоданио Мирослав Пантић, в. под *Вуковићка штампарија*). Могуће је да је књига била довршена и раније, али да је нису смели датирати пре дозволе. Нагодба је, свакако, остављала у Виценцовом поседу тираж или део тиража. Наиме, међу 425 књига које је 1563. г. у Угарској продавао Виценцов ујак Гаспар и које ће Виценцо уступити другом трговцу било је 125 примерака Триода и по 100 примерака Служабника, Псалтира и Зборника (в. Милошевић 1983/86, 295–296).

Још једну занимљиву појединост, можда везану за компликовано осигуравање легалности, открила је Вера Лукјањенко: испод заглавне заставице и цитиране Виценцове фирме био је у делу тиража одштампан још један ред, али је накнадно саструган (те му не знамо садржај) и прекривен уском заставицом; за остали тираж поновљено је слагање и изостављен критични ред, при чему је унета и другачија уска заставица.

Уочивши ово двојство, ранији библиографи закључили су да је књига издана два пута, али је В. Лукјањенко утврдила да је двапут слаган само лист на ком је извршена ова исправка и други део истог дволиста (тј. листови 1 и 4 прве свешчице, в. Лукјањ. 1979, бр. 25).

Поред већ наведене реченице и датације, Стефан у поговору даје податке о садржају књиге („различна учења Старог и Новог завета, стварање неба и земље и првог човека" итд.), а на крају условно обећава корисницима наставак штампања: „Ако будете књигољубиви и покажете се благодарни за ово, заиста ћете нас подстакнути на већи подвиг, да и други преостали део ове књиге са свом брижљивошћу испишемо". То ће обећање и испунити три године касније објављујући *Триод цвѣтни скадарски* (в.), али лоцирајући га у свом завичајном Скадру, где му нису биле потребне нагодбе с Виценцом Вуковићем и млетачким властима. – В. Албум бр. 81–83.

ТРИОД ЦВЕТНИ СКАДАРСКИ из 1563 (Триод цв. ск. 1563), Трипесанац ('Триоди' или 'Трипесн'ци' у поговору), једина књига *Скадарске штампарије* (в.) и друга коју је штампао Стефан Скадранин (после *Триода йосноī*, штампаног у Венецији у штампарији Виценца Вуковића). По подацима у поговору довршен је 24. XII 1563, у Скадру ('в' граде Скендери').

Осамосталивши свој штампарски посао, Стефан је располагао скромнијом орнаменталном опремом. За разлику од Триода посног, овде више нема вуковићких заставица. Употребљене су једино четири виньете (у функцији заставица) из украсних оквира Пс. Виц. 1546. За те оквире није вероватно да су резани у Вуковићкој штампарији, него ће бити однекуд набављени или изнајмљени (в. Мед. 1958, стр. 74, уп. и под Зб. Виц. 1547); не можемо сигурно знати ни је ли Стефан ове четири виньете узео из опреме заостале у Вуковићкој штампарији или је до њих дошао неким другим путем. Слова су у Триоду цветном вуковићког типа, али не Божидаров крупни слог као у Триоду посном, него полукрупни, тј. оног типа који је моделиран за Божидаров Минеј и Молитвеник и касније примењен у Виценцовим псалтирима. Тај вуковићки слог (за разлику од крупног, у ком су слова постојаног облика) има доста словних варијација, и не можемо засад рећи је ли Стефан свој слог само комбиновао изборо м из готових вуковићких слова (одн. ма-

трица) или је било новог срезивања по узо-ру на вуковићка полукрупна слова; у сваком случају, Стефанов слог типолошки се потпуно подудара с вуковићким.

Друга Стефанова књига, као и прва, великог је формата (2°) и у два ступца, али у другим штампарским карактеристикама не опонаша прву: штампана је, како је поменуто, полукрупним слогом, у нормалним осмолисним табацима, на 223 листа, у 34 реда, висина 10 редова око 70 мм. Сигнатура је као и у Пс. Виц. 1561, тј. почетак табака маркира се латинском абецедом, а даља три листа и римским бројевима.

Опширни Стефанов поговор у информацијама је врло оскудан. Осим завршних података о времену и месту издавања и нејасно означене сарадње Камила Занетија (в. цитат под *Скадарска шшамйарија*) – све је остало механичко понављање ранијих поговора. Наиме, први део поговора преузет је из Божидаровог Минеја, те су сад у Стефаново име записане и Божидарове речи како није дао себи одмора, ни очима сна, нити је штедео трошкове док не довр-ши књигу; задржао је при томе не само Божидаров реални податак да је направио две врсте друкчијих слова (можда је Стефан ово и намерно задржао, мислећи на двојака слова у својим двема књигама) него и тврдњу да су уклопљени ликови светаца, иако Триод цветни (за разлику од Мин. Бож.) нема илустрација. Текст је ипак у нужној мери прилагођен примени: замењен је назив књиге (Трипесн'ци ум. С'борник); редукован је Божидаров садржај књиге (задржано је оно чега има и у Стефановој); изостављено је Божидарово име и биографски подаци, а уз то и Божидарове жалбе на страдања његовог завичаја и цркава од Исмаилићана. Можда је ово последње изостављање мотивисано и тиме да се не изазивају турске власти; ипак је у другом делу поговора задржана жалба на терет ропства под „љутим Агарјанима".

Тај други део поговора буквално је преписан из прве Стефанове књиге (осим што је 'Стефан от града Скадра' замењено са 'Стефан од Скадара'). Чак је задржано и обећање да ће се штампати и други преостали део ове књиге ('и прочују страну оставшују сеје књиги'), што је у првој књизи било логично (и касније остварено), а у другој је без смисла. То наводи на мисао да

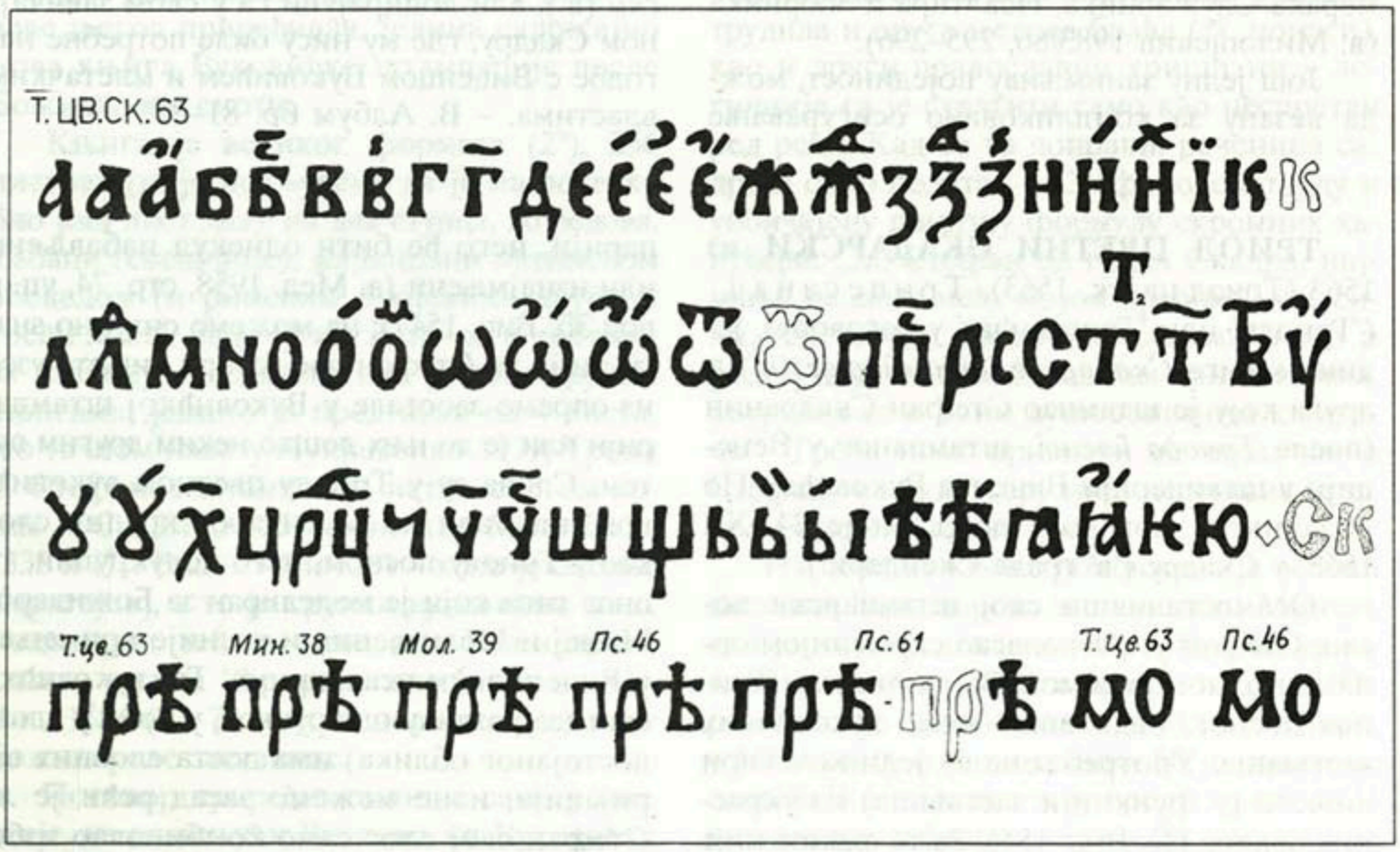

Триод цвейни скадарски. Облици слова (полукрупни вуковићки тип).

Стефан није лично контролисао слагање поговора, него да га је неко механички слагао по недовољно прецизираним упутствима.

Какве су околности довеле до овога и какву је улогу имао 'маистро Камило Занети' (поменут на крају поговора само тако) – остаје само за нагађање. За Камила *Занетија* (в.) зна се да је био калиграф у штампарији свога оца и брата у Венецији, али остаје нејасна његова улога у Триоду – је ли можда резао матрице у Млецима (ако су резане, тј. ако није само узета готова вуковићка опрема), или је гостовао у Скадру и старао се о штампању, или нешто треће?

Због ових нејасних околности у којима је Стефан објавио своје две књиге, поједини испитивачи претпостављају да Триод цветни није ни штампан у Скадру, него у Млецима. То би значило да се Стефан упустио у ризик тајног штампања, скривеног и од млетачких власти и од суревњиве конкуренције (у то време још је била на снази Виценцова привилегија). Ако се не нађу архивски докази за ово, биће логичније да верујемо ономе што пише на крају књиге, тј. да је Стефан, у ово доба моћи Мехмедпаше Соколовића, нашао начина да у Скадру покрене своју скромну штампарску радионицу. Њену су гарнитуру чинили само један рез обичних и верзалних слова и прости дворедни иницијали, а од орнаментике неколике виньете из Виценцових оквира и једна заставица. По уверљивој оцени Д. Медаковића, ова је заставица грчког порекла и до ње је Стефан вероватно дошао посредством Камила Занетија, будући да се грчком књигом доста бавила радионица Занетија, као и сам Камило. У сваком случају, Триод је скадарска књига бар по томе што је за њену појаву заслужан један наш Скадранин.

Упркос техничкој и орнаменталној скромности Стефанових издања, она су значајна по томе што су проширила репертоар дотад штампаних српскословенских књига. Она доносе извесне новине и у односу на вуковићку типолошку примену штампане ћирилице: у обе књиге слог је, смањујући густоћу акцената, постао нешто једноставнији и рационалнији; Триод цветни осетно се издваја својом ортографијом: веома се проредило јери, лигатурно У постало је чешће од диграфског, нема дебелог јера, а има разлика и у примени прејотације (у значењу 'је' обично се пише просто Е). Стефан дакле чини извесне кораке у правцу упрошћавања вуковићке ћирилице, графички знатно компликованије него црнојевићка; још даље у сличном правцу отићи ће Загуровић и Јаков Крајков. Иако су та упрошћавања делом била мотивисана простом тежњом да се олакша штампарски посао, она су представљала допринос рационализацији штампаног писма и стварању бољих услова за каснију стандардизацију.

В. Албум бр. 84–86.

ТРИОД ЦВЕТНИ МРКШИНАЧКИ из 1566 (Триод цв. мркш. 1566), пентикостар, друга књига *Мркшиначке шт̄амп̄арије,* а трећа и последња штампара Мардарија. Основни подаци дати су под *Мркшиначка шт̄амп̄арија*.

Књига је великог формата (2°), на 218 листова, у 26 редова (два више него Четв. мркш.), висина 10 редова 90 мм. Сигнатура је уобичајена ћириличка, допуњена римским бројевима на л. 2–4. Одлику ове књиге представљају пет фигуралних илустрација. Четири од њих су примерене садржају књиге (распеће, васкрсење, вазнесење и силазак Св. духа на апостоле), а симболичног је карактера илустрација на почетку књиге: Исус између српских светаца – Симеона и Саве. Иницијала је знатно мање него у два Мардаријева четворојеванђеља, али је њихов инвентар допуњен уоквиреним Р, које опонаша црнојевићки прототип.

Књигу су 1. септембра 1566. довршили јеромонах Мардарије и његови помоћници поп Живко и дијак Радул, у Мркшиној цркви, којој је на челу био игуман Сава.

В. Албум бр. 98–102.

ТРИОД ЦВЕТНИ ЈОВАНА СВЕТОГОРЦА, позни румунски прилог српскословенском штампарству, последње издање које укључујемо у ову обраду нашег старог штампарства (податке преносимо из Новаковић 1898 и из поговора објављеног у Стојановићевим Записима и натписима, бр. 1433). Књига је штампана у Трговишту, 'повеленијем же и всјацем иждивенијем', кнегиње Јелене, супруге 'государа и војеводи Ио Матеа Басараби, в'сеје земље Угровлахији самодржца'. Међутим, књига је редигована за српске потребе: из ње су „ишчишћени" јусови, 'по обичају благовољному раченију србскаго народа'. Кнегиња Јелена пише јеромонаху Дамаскину и светогорским Србима да је тиме књига саображена њиховој жељи: 'Вашеј по вољи није исправљена и от неких непотребних вам писмен испражњена и исплевена'. Књига се у поговору назива 'Триод цветна'.

О књизи се трудио јеромонах *Јован Светоїорац* из Босне, постриженик манастира Гомионице (близу Приједора). Он је, свакако, био језички редактор, који је посрбљивао ортографију, а као штампари у поговору се идентификују 'Прока типарник с' в'семи прочими својими трудољупци'. Штампање је започето 27. марта 1648 (7156), а завршено 7. јуна 1649 (7157), у Трговишту. Књига има насловну страницу и фолијацију.

Триод цветни Јована Светоїорца, последња српскословенска књига. Одломци из текста и поговора, десно насловна страница.

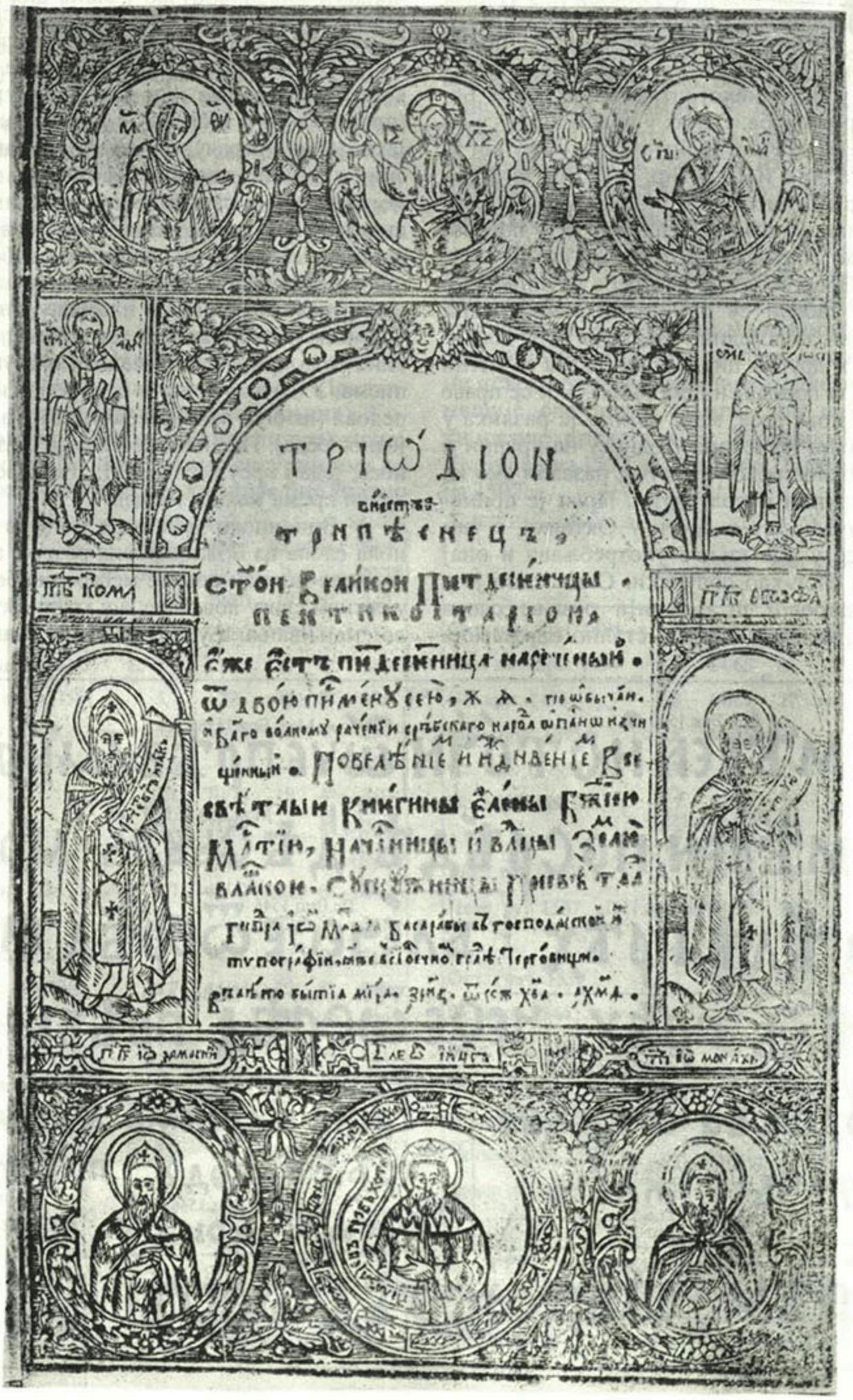
ТРІѠ́ДІОН
ЦВѢТНАѦ
ТРЇПѢСНЕЦ
СТО́Н БОГОМА́ТЕРЇ ПЯТДЕСЯ́ТНИЦЫ
ПЕ́НТИКОСТАРІОН
СЇЖЕ ЄСТЪ ПѧТДЕСЯ́ТНИЦА НАРИ́ЦАЕМАЯ
Ѡ ДВОЮ ПѧТЬДЕСЯ́ТНИЦЮ, Ж Ѧ. ГЛАВЪ.
ВО БЛАГОВѢ́РНОМЪ РАЧЕНІИ СРѢ́БСКАГО НАРО́ДА ѠТЪ ПАНЪШ ИЗЧИ
ЩЕ́ННЫЙ. ПОБѢДО́НОСНОЕ ИЗБАВЛЕ́НІЕ ВЪ
СВѧТЫ́Н КНЇГИНИ ЕЛЕ́НЫ ГРЇЮ
МАТЇИ, НАЧАЛЬНИЦЫ И ВЛАДЫ ДОЛЬ
ВЛА́СКОЙ. СЛОВЕСЕ́НІЕМЪ ПРЕВЕЛЕ́ СА
ГРѢШНЇЙ МОНА́СИ ВАСАРІЇ ВЪ ГОСПОДСКО́Й
ТУПОГРАФЇИ, ВЪ ЕГЛЇЧНО ГРАДѢ ТЕРГОВЇЩѢ.
ВЪ ЛѢТО ОТЪ БЫТІА МІРА ЗЇМЗ. ѠТЪ ХВ. ѦХМА.
ПТЬ КОМЯ
ПТЬ ВЕЗФА
ПТЬ ІѠ ЗЛАТОУСТ
СЛѢД ІѠАНЪ
ПТЬ ѠО МОНАХЪ

ФОРМАТ КЊИГА И СЛОГА и уопште мере које одређују стару српску књигу овде приказујемо табеларно. Најизразитија градација остварена је у Вуковићкој штампарији, већ у Божидарово доба. Одмах у првом циклусу он је срезао крупни и ситни слог – крупни за Служабник и Псалтир, а ситни за Зборник, с тим што их је у некој мери и комбиновао. Наиме, у Псалтиру је (у поговору) као допунски употребљен ситни слог, а и у Зборнику има употребе крупних слова (у табели су приказани само главни слогови за поједине књиге, а не и допунски). У другом циклусу задржава се ситни слог (за поновљени Зборник), али се праве и два нова реза, међу којима је разлика у крупноћи ублажена у односу на крупни и ситни слог првог циклуса; назвали смо их полукрупни и полуситни. Први је примењен у Минеју а други у Октоиху, с тим што се у обе књиге употребљава и онај други слог као допунски. Очигледно је у Божидаровој штампарији резање слова било рутинска ствар и стално одржавана служба, па се и за последњу Божидарову књигу (Молитвеник) иновирао слог, иако су задржане мере полукрупног слога.

Крупноћу пратимо мером висине слова која немају горње или доње продужетке (прва колона). Мерена је увеличана пројекција, па прерачуном установљавана висина у милиметрима и десетинама милиметра. Износи, разуме се, нису сасвим прецизни, али се доста реално испољава градација. Пошто и међуредне белине одржавају неку оквирну сразмеру према висини слова (нешто је надмашују, изузев у другом резу Рујанског јеванђеља), и висина реда приближно сведочи о крупноћи писма. У другој колони дата је висина 10 редова (што се лако прерачунава у висину једног реда). На више места дата су два износа, један преузет од В. И. Лукјањенко а други према нашем мерењу.

У Виценцово доба није мењана крупноћа слова из Божидарових резова, али су донекле модификоване међуредне белине: у ситном слогу повећане, а у крупном је било смањивања, и у Служабнику Виценцо-

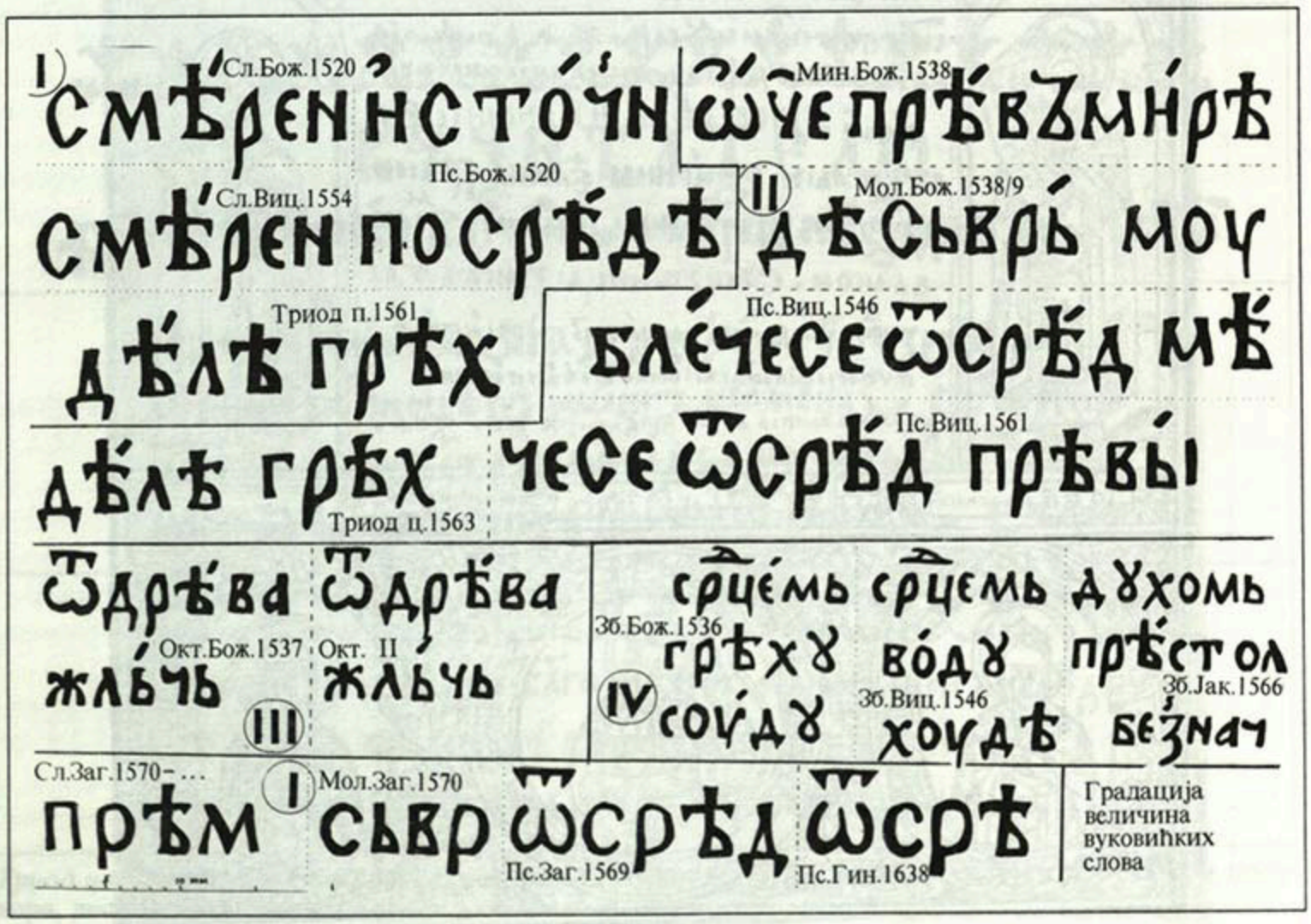

вом и још више у Загуровићевим издањима. Вуковићких мера држао се углавном и Стефан Скадранин, а Јаков Крајков (1572) додаће вуковићком средњем, великом и малом формату и један још мањи (16°), који ће се поновити и 1597. године. Домаће штампарије, са својом скромном опремом и брзо гашеним радом, нису могле испољити битнију разноврсност. Црнојевићка штампарија имала је стална слова и проред редова, а радила је у два формата (2° и 4°), донекле варирајући формат ступца (у Петогласнику је један ред више него у Првогласнику, чему је прилагођена и ширина ступца, само не одмах у почетку штампања, а и у Псалтиру се ширина ступца мало мењала). Горађанска слова су по висини практично као и црнојевићка (нисмо сигурни има ли разлике), али је проред испрва био знатно већи (у Служабнику и првом делу Псалтира); касније је проред између редова смањен (и број редова на страници увећан), али је висина реда ипак остала већа него у црнојевићкој штампи. У Мркшиначкој штампарији висина слова нема прецизну меру; део слова задржан је из Београдске штампарије, али су накнадно резана слова доста разнолике висине.

У целом старом српском штампарству најкрупнија су рујанска слова, за њима београдска и мркшиначка, а најситнија у вуковићким и каснијим малоформатним зборницима. По броју листова и количини текста Минеј Божидаров далеко надмашује све друге књиге, док најмање књижице представљају Зборник Јакова Крајкова из 1572. и Стефана Паштровића из 1597.

		слова вис.	вис. 10 р.	бројформ р.	.	број листа
Сл. Бож. 1520	крупна	3,1	79/80	19	4°	240
Пс. Бож. 1520		3,1	79/80	19	4°	352
Сл. Виц. 1554		3,1	77	19	4°	240
Триод п. Ст. 1561		3,1	77	30	2°	256
Пс. Заг. 1569		3,1	71/72	22	4°	274
Мол. Заг. 1570		3,1	71	21	4°	281
Сл. заг. I		3,1	70/71	19	4°	240
Сл. заг. II		3,1	71/72	19	4°	240
Зб. Бож. 1521	ситна	1,7	41/42	22	8°	176,272
Зб. Бож. 1536		1,7	41/42	22,20	8°	304,?
Зб. Виц 1547		1,7	45	22	8°	311
Зб. Виц. 1560		1,7	45	22	8°	311
Зб. Јак. КР 1566		1,7	44/45	22	8°	268
Зб. Ј. Крајк. 1572		~	44	15	16°	128
Зб. Ст. Паштр. 1597		~	41	15	16°	151
Мин. Бож. 1538	полукрупна	2,9	72/73	32	2°	432
Мол. Бож. 1539?		2,9	72	21	4°	280
Пс. Виц. 1546		2,9	72	20	4°	308
Пс. Виц. 1561		2,9	72	22	4°	282
Триод цв. ск. 1563		2,9	70/71	34	2°	223
Окт. Бож. 1537	полуситна	2,4	60	38	2°	162
Окт. вук. II		2,4	57/58	38	2°	162
Пс. непозн. шт.		~	53	28	4°	?

	вис. слова	вис. 10 р.	број р.	форм.	број листа
Окт. прв. црн. 1494	2,8	64/65	30	2°	270
Окт. пет. црн. 1494	2,8	64/65	31	2°	272
Пс. црн. 1495	2,8	64/65	27	4°	348
Мол. црн. 1495/6	2,8	64/65	23	4°	312?
Сл. гор. 1519/20	2,7	74	19	4°	101
Пс. гор. 1521	2,7	74/76	20	4°	352
"	2,7	69/70	22		
Мол. гор. 1523	2,7	69/70	22	4°	296
Четв. рујс. 1537	4,2	94/95	22	2°	300
"	5,3	94/95	20		
Окт. грач. 1539	3,2	78/79	27	2°	224
Пс. мил. 1544	3,5	80	19	4°	350
Мол. мил. 1546	3,5	80	19	4°	360
Пс. мил. 1557	2,9	65	25	4°	290
Четв. београ. 1552	3,8	92	24	2°	212
Четв. мркш. 1562	~	90/91	24	2°	211
Триод цв. мркш. 1566	~	90/91	26	2°	218

Формаш књиīа и слоīа. Мере су у милиметрима (прве две колоне). Тилда (~) значи „слично претходном".

ЦЕНА КЊИГЕ. Моћни покретач штампарства била је његова економичност и ефикасност. Сваки примерак штампане књиге замењивао је вишемесечни рад писара и смањивао потребе за радом писарница. Посебно је та замена била добродошла после пада српске државе и њених обласних остатака, кад се нагло смањила могућност манастира да одржавају снажне писарнице. Записи сведоче да је 1534. године једно рукописно јеванђеље откупљено за 500 аспри, а 1558. једно друго заложено за 450 аспри; то значи да је цена рукописне књиге достизала 10 дуката.

Знатно умереније цене засведочене су за књиге из Вуковићке штампарије (Тадић 1963, стр. 342/357; Милошевић 1983/86, стр. 231/269, 233/273, 241/291). Исправа из 1543. године даје само у збиру (без спецификације) цену за 33 књиге – у просеку 1,86 дуката или 93 аспре (50 аспри за дукат), али документи из 1539, 1542. и 1565. г. сведоче и о разлици у цени појединих књига. Најодређеније податке оставио је сам Божидар Вуковић, у својој другој опоруци, где за примерке Минеја (Minei) налаже да се продају по 3 дуката („иако су се досад продавали за четири дуката"), а за остале књиге одређује цене између једног и два дуката, при чему је једнака цена Псалтира и Служабника (Salterii e Messali), цена Октоиха (Octoichii) као да је мало мања (назначена је у другом новцу), а блиска је (ипак нижа) и цена у кожу повезаних Зборника малих (Officieti pizoli – Зборници за путнике). Слични односи засведочени су и 1542, за Минеј, Октоих и Зборник (овога пута не помиње се кожни повез, па је и сразмерна цена нешто снижена), а из 1565. г. имамо збирне податке за Псалтир, Служабник и Зборник, али се може израчунати и појединачна цена, уз претпоставку да су Псалтир и Служабник исте вредности (као код Божидара).

Представљамо ове податке и табеларно. Праћење односа цена отежано је тиме што су примењиване различите новчане јединице: дукати (ду.), лире (ли.), солди (со.), либре (лб.), гроши (гр.) и аспре или акре (а.).

	Минеј	Октоих	Псалтир	Служабник	Зборник
1539:	3 (4) ду.	5 ли. 15 со.	1,25 ду.	1,25 ду.	5 ли. (у кожи)
1542:	30 лб.	11 лб. 5 гр.	–	–	8 лб.
1565:	–	–	*80 а.	*80 а.	*45 а.

Божидарове цене у солдима (по Ј. Тадићу): Минеј 372 (496); Служабник и Псалтир по 155; Октоих 115; Зборник 100.

За реалније представе, износе можемо упоредити са ценама које су 1565–1593. г. Милешевци постизали у Дубровнику за своје производе: прибл. дукат вредело је теле, или два овна, или 5–8 јагњади и јаради, а во око два дуката (уп. Грујић 1936, 358–360). И штампана књига, дакле, задржала је велику вредност.

ЦРНОЈЕВИЋКА ШТАМПАРИЈА, прва српскословенска и прва ћириличка на Балкану, радила је у црнојевићкој Црној Гори (на Цетињу, по неким предањима и на Ободу крај Скадарског језера) 1493–1496. године, а прву књигу је објавила 4. јануара 1494, четрдесетак година после Гутенбергове прве књиге. У ћириличком штампарству уопште претходио јој је само рад краковског штампара Швајполта Фиола (родом Немца), који је почев од 1491. г. штампао рускословенске књиге. Црнојевићка штампарија објединила је у свом раду најбоље традиције српскословенске и уопште православне словенске рукописне књиге и достигнућа млетачког штампарства, у време кад је Венеција била водеће средиште европског (тада јединог) штампарства. Њен слог срезан је по угледу на словенски рукописни и натписни устав, али донекле и модернизован под утицајем италијанске ренесансне штампе.

Штампарију је основао *Ђурађ Црнојевић*, неколико година пре него што ће пасти под Турке и Зета, већ раније сведена на свој староцрногорски предео, као послед-

њи остатак српске средњовековне државе. Тиме је Ђурађ, као и његов отац Иван, наставио донаторску и ктиторску традицију наших средњовековних владара. Судећи по томе што је и сам „изобрео" један придодати одељак Псалтира (табелу пасхалија), Ђурађ није био само пасивни финансијер и донатор него и учесник у раду штампарије и стварању њеног програма.

На питање конкретног лоцирања штампарског рада Црнојевићке штампарије неједнако се одговарало у стручној литератури. Усамљене су, без икаквих доказа и без стварних основа претпоставке да је радила у самој Венецији. На основу неких недоказаних предања узимало се да је радила на Ободу (побрежје Скадарског језера, код Ријеке Црнојевића), те је називана и Ободском штампаријом (в. ближе под *Ободско питање*). На могућност да је нека фаза или операција у раду штампарије извођена и ван Цетиња можемо гледати као на техничко питање. Чак и кад би било доказа за то, штампарија је цетињска, по томе што је припадала црногорском господару који је столовао на Цетињу и по томе што су сами штампари, довршавајући Псалтир, идентификовали да штампарија ради „на Цетињу". Сведочанство из Псалтира тим је битније што је ова књига, иако је објављена као трећа, вероватно била прва на којој је започето слагање.

Изгледа, наиме, да су црногорски штампари одмах у почетку свог рада радили на *Псалтиру* (в. *Словна гарнитура Црнојевићке штампарије*), али је рад на њему привремено прекинут, те је најпре одштампана прва књига октоиха или осмогласника (*Октоих првогласник*, краће Првогласник), завршена 4. јануара 1494, вероватно за њом и друга књига *(Октоих петогласник*, краће Петогласник, коме није сачуван почетак ни крај, а тиме ни вероватни запис о изради), а тек тада је довршен Псалтир, 22. септембра 1495. После овога штампан је *Молитвеник*, а вероват-

Црнојевићка штампарија. Типови слова.

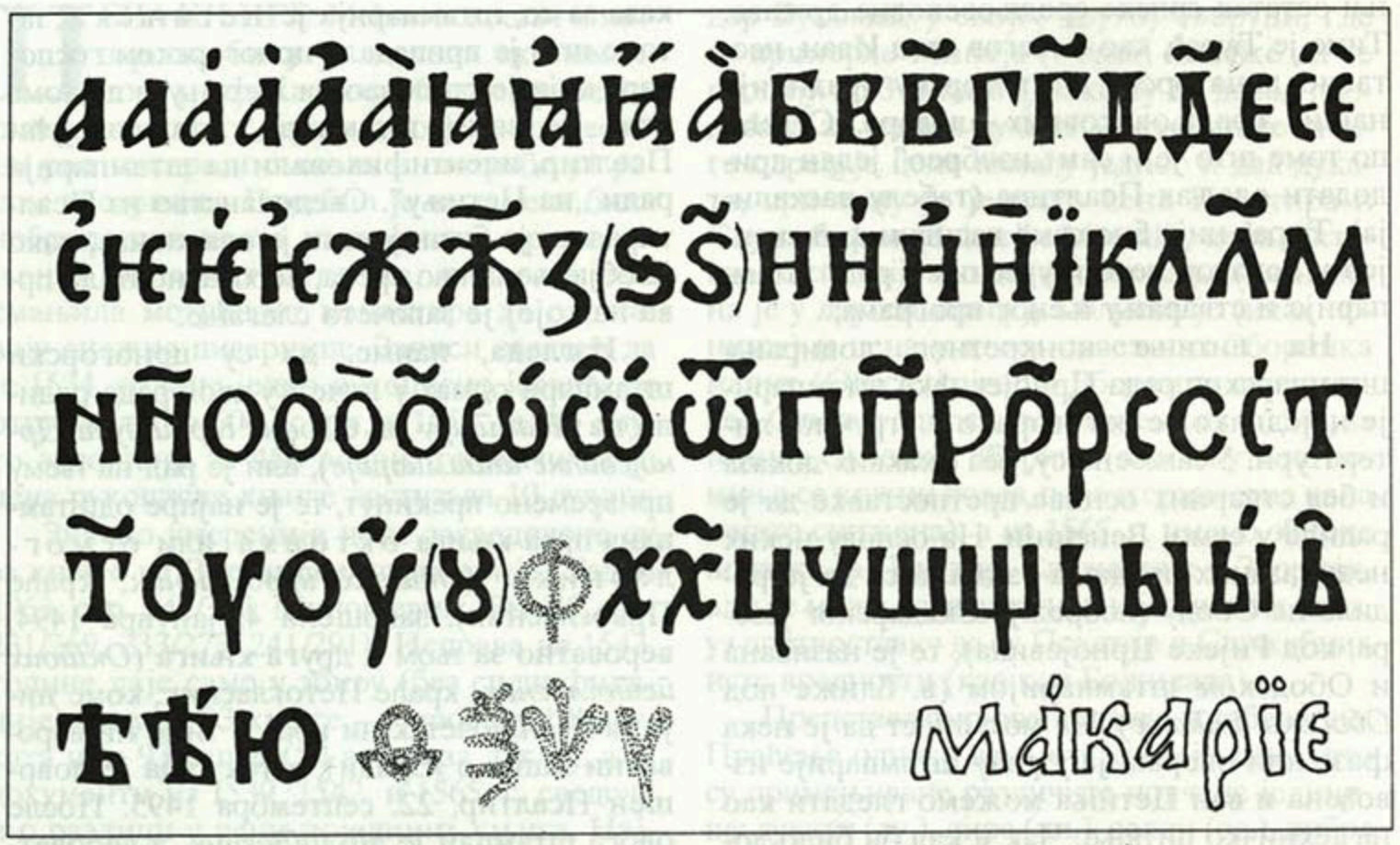

Црнојевићка шт̄амп̄арија. Курентна слова (углавном са стр. 24 Првогласника).

но и изгубљено *Чет̄воројеванђеље црнојевићко*. Штампарија је могла радити само до пред крај 1496, кад је Ђурађ избегао у Млетке.

Записано је у Првогласнику да је рад на књизи трајао годину дана и да је суделовало осам људи; од њих је именован само јеромонах *Макарије*, који је „рукоделисао" штампу. Основна опрема свакако је набављена из Млетака, али су цетињски штампари и сами владали свим поступцима резања и ливења слова, као и резања насловних плетеница и илустрација, те нису зависили од набављања елемената из Млетака. То се види из чињенице да су током рада уводили новине у слог (нпр. нове ликове курентног **р** и **с**, верзална слова чија се гарнитура временом допуњавала и мењала, нова решења насловних плетеница), а и илустрације се појављују тек у Петогласнику.

Црнојевићка штампарија значајна је не само као прва у својој врсти него и по високом квалитету штампе. Њена дела постала су широко позната и служила су као узор каснијим штампаријама, српским и румунским. – В. Албум бр. 1–16.

ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ ЦРНОЈЕВИЋКО (Четв. црн.), несачувано дело *Црнојевићке шт̄амп̄арије*. Да је постојало то дело, сведочи један запис из 1548. године. Наиме, тада је презвитер Вук у Буђановцима у Срему (јужно од Руме) преписао текст четворојеванђеља и о томе сачинио запис, на крају којега изричито каже: 'Си извод от форми Црнојевич от сложенија Макаријева'. Не зна се да ли је сачуван (и где је) или је уништен тај рукопис (Четворојеванђеља буђановачког), али је о њему у три маха оставио сведочанство Ђорђе Сп. Радојичић, који је објавио и факсимил записа (Радојичић 1948 и 1950; уп. и Мано-Зиси 1987).

Немамо разлога да сумњамо у овако изричито сведочанство, иако је обрађивач цр-

нојевићких издања Е. Немировски испољио неверицу („Да је четворојеванђеље било штампано у првој црногорској штампарији, оно би несумњиво дошло до нас" – Немировски 1989, 83). Каква су времена била, веће је чудо ако се неки споменик сачувао него ако је пропао. Можда је књига била малотиражна, као вероватно и Окт. петогласник и Молитвеник, тек фрагментарно сачувана дела штампарије, док су дела којима је она започела рад (Октоих првогласник и Псалтир) могла бити у већем тиражу, и зато боље сачувана (што за Првогласник оправдано претпоставља Немировски). Ако је јеванђеље било последња књига штампарије, ризици уништења још слабо пласираног тиража били су још већи.

Помисао да Четв. црн. није ни штампано образлаже се претпоставком да је презвитеру Вуку као предложак служило заправо Четворојеванђеље влашко Макаријево из 1512 (в. *Макарије*), а будући да се та-

1512

Въсевидцѣ и прѣблгомѣ боу слава и величіе. даѫшомѣ съвръшити въсѣко дѣло блго иже ѡ немь начинаемѣ. Томѣ слава и дръжава въ вѣкы вѣкѡ^{м} амінь::

Понеже иже въ троици поклањемі съ блгоизволи црковь своѫ исплънити стыими книгами въ славословіе и полѕѫ прочитаѫшимь.

сего ради и азь въ ха ба блговѣрнїи и бгомь хранимїи и самодръжавни господарь Іѡ басараба великыи воєвода. и г^{с}пдінь въсеи земли оугровлахіискоі и подоунавїю. снъ прѣдобраго и великааго г^{с}пдіна, Іѡ басараба воєводѣ.

възревновахь поспѣшеніемь стго дха. и любовіѧ єже къ бж^{с}тъвнимь и стимь цркважь. написахь сіѧ дшеспснаѧ книга четвороблговѣстіе. ѧже дхъ стыи ап^{с}льскими оусти ѡ^{т}тригна. въ познаніє. и исплъненіє славословїю трїслнечнаго въ єдинствѣ покланѣємаго бж^{с}тва. млѧ же юныѧ, и съвъзрастныѧ и стариє. чътѫше или пишѫше. любве хвѣ ради исправлѣите. нас же оусрѣдно потъшавших сѧ на сіє дѣло бл^{с}влѣти. да ѳбои славеше ѡца, из негоже въсѣ. сна, имже въсѣ. дха стго, ѳ немже въсѣ.

зде оулѫчити съмиреніє и мл^{с}ть. тамо же сеѫ свѣтомь ѳзарим сѧ и блгодѣтіѧ аминь.

повелѣніемь г^{с}пдара Іѡ басараба великааго воеводе. азь хоу рабъ сшенноинокь макаіе трѳди^{х} сѧ ѡ семь.

и съвръшихомь сіе книгы. Въ лѣто .зк. крѫгь слнцоу .к лоуни .ѳ. индиктѡнь дї. мсца іоуніа ке днь.

1548

Въсевидцоу и прѣблгомоу боу слава и величіе. даюшомоу съвръшити въсако дѣло блго иже ѡ немь начинаемоу. Томоу слава и дръжава въ вѣкы вѣкѡ^{м}...

Понеже иже въ троици покланѣаєми бь блгоизволи црковъ своѭ исплънити стыми книгами въ славословіе и ползоу прочитаюшимь.

азь грешни и манши въ члвцѣхь сшеньікь вѣкь.

вѣзревновахь поспѣшеніємь стго дха и любовіѭ єже къ бж^{с}твніимь и стыи^{м} цркважь. написахь сіѭ дшеспсноуѭ книгоу. четвороблговѣстіє. єже дхь стыи ап^{с}льскыми оусти ѡ^{т}тригноу. въ познаніе. и исплъненіе славословіѭ трїслнчнаго въ единствѣ покланѣаемаго бж^{с}тва. млѭ же юные, и съвьзрастные и старіе. чътоуше или пишоуше. любве х^{с}вѣ ради исправлѣаите нас же оусрь^{д}но потьшавших се на сіе дѣло бл^{с}влѣати. да ѡбои славеше ѡца из негоже въса. сна, имже въса. дха стго. ѳ немже въса.

ѡбладаюшоу цр^{с}твомь въ амирѣ^{х} црю соулименѣ повелѣніемь архіеп^{с}кпѡ^{м} бѣльгра^{д}скіи^{м} и сремскыи^{м} куР логінѡ^{м}. троудих се ѡ семь азь грешни прѣзвитерь воукь, въ сремоу, на боугановце^{х}.

зде оулоучити съмиреніе и мл^{с}ть. тамо же сеє свѣто^{м} ѡзарим се, и бл^{д}тіѭ ами^{н}.

И съписа се въ лѣто .знѕ. кроугь слнцѣ ки. а лоуни .з. стое єу^{г}лїе. боу на славоу. стыи^{м} на стнѭ. хр^{с}тіаномь на спсеніе. поче се м^{с}ца мїа .ки. днь. боу нашемѣ слава въ вѣкы аминь::

Си изводь ѡ^{т} форми црьноевичь ѡ^{т} сложенїа макарієва::

Четворојеванђеље црнојевићко. Поговори Четв. влашког Макаријевог 1512 и Четв. бућановачког 1548.

мо не помињу Црнојевићи, да је њихов помен додао по аналогији с другим цетињским књигама које су му биле познате. Четири снимљене странице Четв. буђ. које је објавио Радојичић откривају Вука као врло писменог човека и рутинираног писара. То, с једне стране, значи да је он вероватно могао без битних тешкоћа транскрибовати средњобугарску редакцију којом је писано Четв. вл. Мак. 1512 у коректни српскословенски текст (каквим је писано Четв. буђ.), али је, с друге стране, невероватно да би такав поуздан писар могао Црнојевићима приписати књигу у чијем поговору јасно стоји да је „написао" Басараб, 'великиј воjевода и господин в'сеј земљи Угровлахијској и Подунавију' и да се по његовом налогу Макарије о њој трудио, а која је уз то штампана словима битно крупнијим и друкчијим од црнојевићких.

Битан елеменат овога проблема чини факат да је поговор Четв. буђ. 1548 потпуно подударан с поговором у Четв. вл. Мак. 1512. Само је уместо војводе Басараба наведен свештеник Вук, па опет уместо податка о Макаријеву труду по заповести војводе Басараба стоји да се трудио презвитер Вук за владе султана Сулејмана по заповести архиепископа Логина; једино је овај други податак дао мало раније, раскинувши претходну реченицу (као да је заменио редове). У упоредном прилогу задржавамо ортографију и прелом редова из изворника, само смо по висини разделили текст, да се јасније види паралелизам и одступања од њега.

Видимо из поређења да се Вукова ортографија разликује од Макаријеве не само у систематским редакцијским поступцима (без јусова, ређе дебело јер, друкчије писање *ља, ња*) него и у још понекој појединости, али је текст сасвим подударан, кад није реч о уделу личности. Исто је показало и сравњење преостала два снимка из Четв. буђ. (почетак јев. по Марку и по Луки): потпуна текстолошка подударност, али и извесна аутономност у ортографији.

Како да објаснимо ову текстолошку подударност? Ако не можемо прихватити да је Вук домислио „црнојевићке форме" а служио се влашким издањем, онда се намеће закључак да је Четв. црн. послужило као предложак и влашкој и буђановачкој верзији. То би значило да је и поговор потекао с Цетиња; тамо где се помињао Ђурађ, говорећи у првом лицу, дошао је први помен писара Вука, а уместо *по заповести Ђурђевој за време митрополита Вавиле трудио се Макарије*, дошло је: *за владе Сулејманове, по заповести митрополита Логина трудио се Вук*. Изгледа да је формулу о власти Сулејмановој Вук узео из Зборника Божидарова 1536, где она гласи 'в'сточним странам обладајуштому великому амирех султан Сулејману'; буђановачки писар је ово скратио и избегао куртоазију.

Будући да је и Четворојеванђеље београдско (а за њим и мркшиначко) текстолошки врло подударно с Макаријевим влашким јеванђељем, појављује се могућност да се и оно посредно или и непосредно ослања на црнојевићки предложак (в. под Четв. беогр.).

ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ РУЈАНСКО, из 1537, године (Четв. руј. 1537), једина књига *Рујанске штампарије*, коју је у импровизованој техници штампао монах Теодосије. Књига је датирана само 7045-ом годином од Адама, а то може значити и јесење месеце 1536. Једини потпуни примерак чува се у Прагу (300 шт. листова), док је у петроградску библиотеку (Салтикова-Шчедрина) доспео окрњени примерак од 296 листова, који је раније био у поседу Вука Караџића. Примерак Народне библиотеке уништен је 6. априла 1941, а у САНУ се чува један одломак од 92 листа.

Број редова и формат слога варирају; до стр. 72 углавном је 22 реда, а даље нормално 20 редова, уз нешто ужи стубац. Висина редова, међутим, остаје углавном постојана (10 редова 94–96 мм). Табаци (с неким изузецима од 8 листова) имају ћириличку бројну сигнатуру на првој и последњој страни. Упркос скромној техници, и у овој књизи је примењено

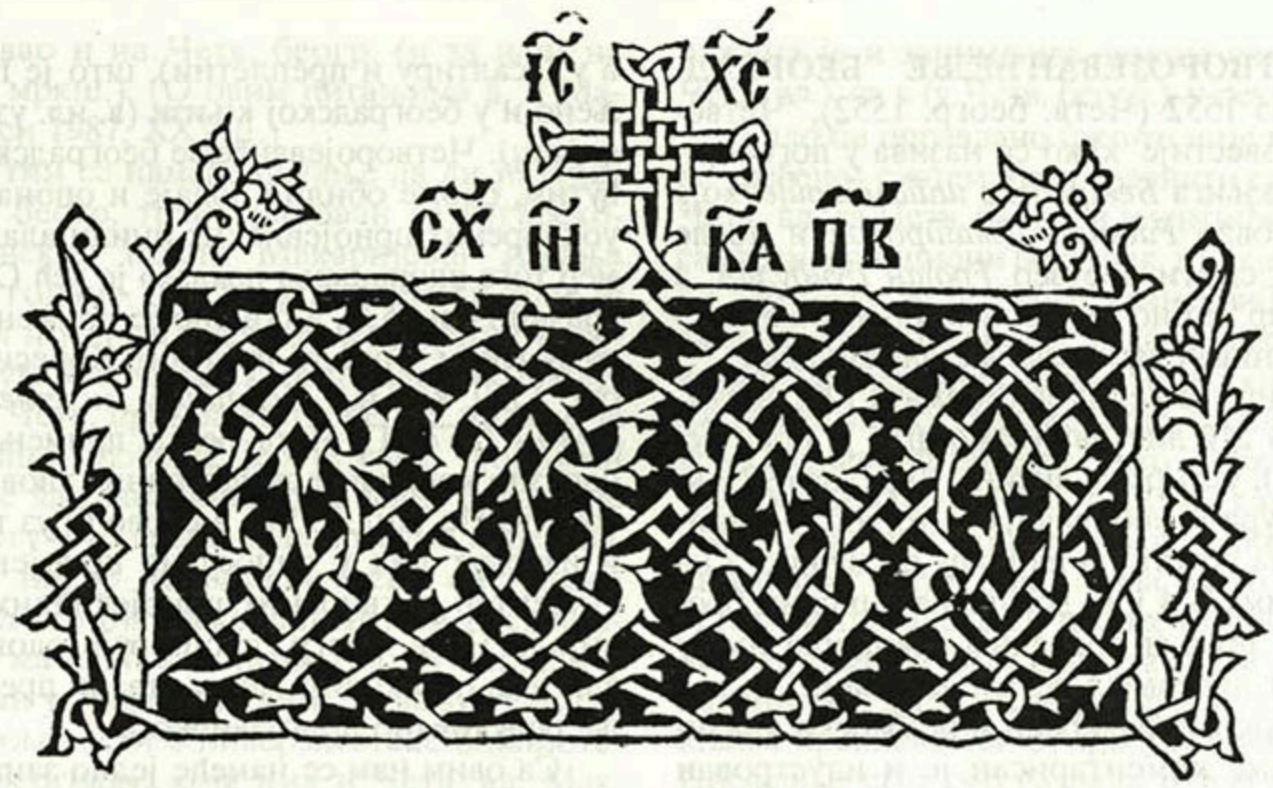

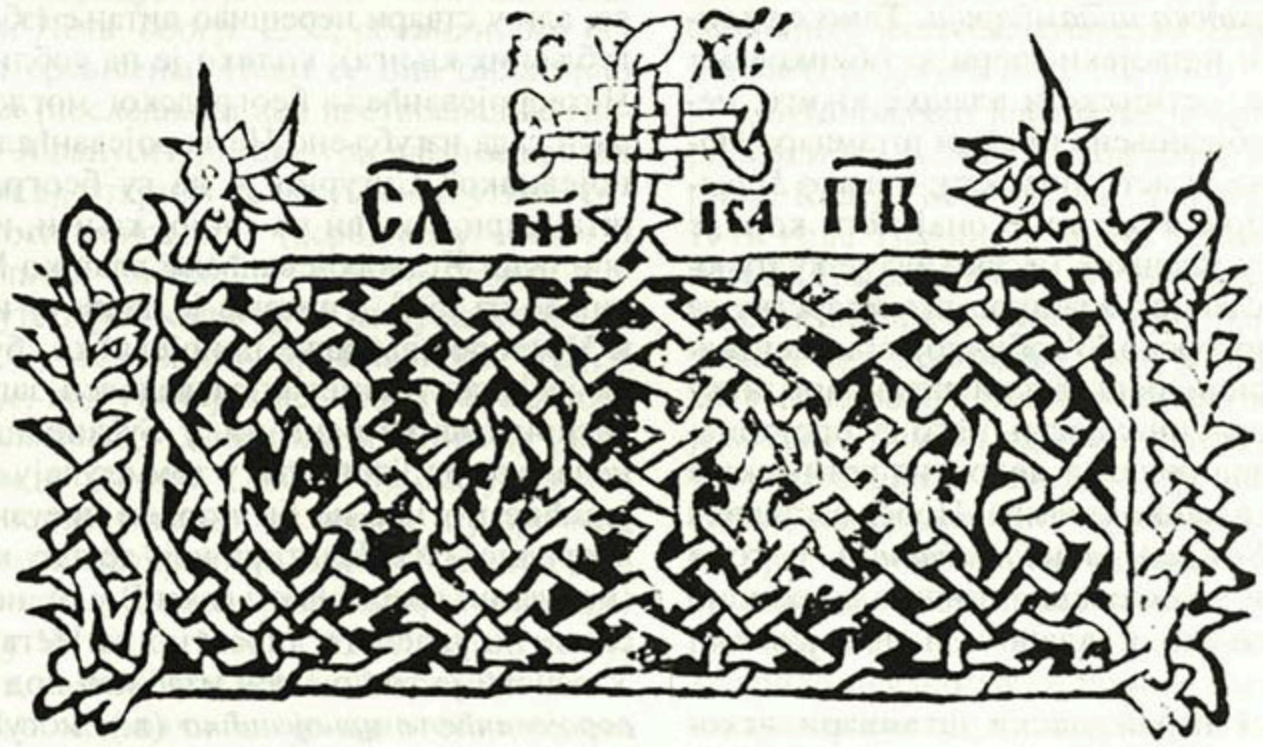

Четворојеванђеље рујанско. Заставице из Четв. Макаријевог 1512 и из Четв. руј.

двобојно (црно и црвено) штампање, као и у свим старим српским штампаним књигама; особеност је Четв. руј. што је на једном месту (стр. 72 и 73', по К. Мано-Зиси) уместо црвене употребљена зелена боја. Књига је великог формата (2°). Има девет заставица, са четири предлошка. Заставице доказују да је Теодосије имао у рукама Четворојеванђеље влашко Макаријево из 1512, јер се преплет понавља, иако у нешто слободнијем (и невештијем) опонашању.

Под насловом Рујанско четворојеванђеље књига је фототипски издата 1987 (изд. Републички завод и НБС, поговорне студије Л. Чурчић и К. Мано-Зиси), црнобелом штампом осим неколико првих страница у боји, оригинал смањен нешто изнад 10%. Подробнији подаци о књизи и штампарији могу се видети у поменутим поговорима, а писмо смо приказали под *Рујанска штампарија*.

В. Албум бр. 51–55.

ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ БЕОГРАДСКО из 1552 (Четв. београ. 1552), 'Четвороблаговестије' како се назива у поговору, једина књига *Беоīрадске шīамīарије*, коју је засновао *Радиша Дмиīровић* и после његове смрти преузео *Тројан Гундулић*, а штампар је био јеромонах *Мардарије*, касније оснивач *Мркшиначке шīамīарије*.

Књига је великог формата (2°), штампана на 212 листова (само што је први остао бео), у 24 реда, висина 10 редова 92 мм. Сигнатура је уобичајена за то доба – ћириличка на почетку и на крају свешчице, а на листовима 2–4 још допуњена римским бројевима; прва и последња свешчица имају по шест листова, а остале по осам.

Висок калиграфски и резбарски квалитет писма коментарисан је и илустрован под *Беоīрадска шīамīарија*. Тамо су констатовани и двојаки узори за обликовање заставица: цетињске и влашке књиге, међусобно обједињене именом штампара *Макарија*, ваљда исте личности; а и ако *Макарије од Црне Горе* није онај исти који је штампао у Влашкој, несумњива је културолошка везаност влашког штампарства за староцрногорско. У обичној орнаменталној графици београдски штампари нису тежили оригиналности, него су преузимали ликовна решења делом из цетињске а делом из влашке штампе. Поред заставица (в. под *Беоīрадска шīамīарија*), о томе сведочи и обликовање иницијала: обилно су примењени и влашки и црнојевићки узори.

Већ су горађански штампари искористили као узор атрактивне иницијале из Макаријевих влашких издања (у Служабнику углавном витичасти и линеарни тип, а у Псалтиру и преплетни), што је поновљено и у београдској књизи (в. ил. уз *Иницијали)*. Четворојеванђеље београдско, међутим, овоме обилно додаје и опонашање уоквирених црнојевићких иницијала. Пример тога опонашања показао је већ Октоих грачанички 1539, а обилно је примењено у румунском Триоду цветном Коресијевом око 1550, као и у *Псалīиру милешевском друīом* 1557. И у Четв. београ. примењено је одразно копирање симетричних слова (в. о томе уз Пс. мил. 1557), а слово О уз то има и изврнут лик у односу на црнојевићки. Инвентар уоквирених црнојевићких иницијала Четв. београ. проширује словом З, али је и оно копија, јер у ствари представља редуковано црнојевићко В.

Са овим нам се намеће једно занимљиво, али у ствари нерешиво питање (због изгубљених књига): колико је на уобличење Четворојеванђеља београдског могло утицати сада изгубљено Четворојеванђеље црнојевићко? Сигурно је да су београдски штампари, радећи на својој књизи, имали при руци Четворојеванђеље влашко Макаријево из 1512, а питање је да ли су имали и Четворојеванђеље црнојевићко, будући да је један примерак засведочен записом четири године ранијим, у Буђановцима – недалеко од Београда; у том случају црнојевићке мотиве не би морали преузимати посредно – из Псалтира или других књига (можда ни прерађивати сами В у З), него су се могли угледати директно на Четв. црн. У основи је то проблем изложен под *Чеīворојеванђеље црнојевићко* (в.), могућност да је оно послужило као предложак и за влашко издање и за буђановачки препис; у том случају проблем би се секундарно про-

Чеīворојеванђеље беоīрадско. Иницијали З, В. у поређењу с црнојевићким В, В.

ширивао и на Четв. беогр. (и за њим на Четв. мркш.). (О овим питањима в. и Мано-Зиси 1987, XXVIII.)

С тим се намеће питање да ли је текст Четв. беогр. транскрибован са бугарскословенског текста Макаријевог издања 1512. године на српскословенски или је можда и једном и другом јеванђељу (и трећем буђановачком) као предложак послужило Четв. црн. За Четв. беогр. питање је доступно провери, јер је само теоријски могуће да транскрипција с једне редакције на другу у то време буде потпуно коректна, да се нигде не омакне неко одступање условљено бугарскословенским предлошком – ма како адаптатор био рутиниран и поуздан у транскрипцији. Захваљујући предусретљивости Универзитетске библиотеке у Београду, која има и Четв. вл. Мак. 1512 и Четв. беогр. 1552, обавили смо огледна сравњења. Иако су она била врло кратка (последња и део претпоследње главе по Јовану и још два-три сасвим кратка одломка), открила су несумњиви утицај бугарскословенског („средњобугарског") правописа: 'любле те' уместо 'люблю те' (под утицајем малог јуса из предлошка, Јо XXI 16); 'не можахоу привлѣши ею' (тј. *јеју* ум. *јеје*, под утицајем великог јуса, а и због несналажења у „словенском генитиву", изазваном негацијом – Јо XXI 6); одступање од српскословенске норме имамо и у примеру 'не боуди невѣр*а*нь нь вѣр*а*нь' (Јо XX 27), где је норма писање јера, иако се изговарало *а* (у Четв. вл. Мак. 1512 ту имамо на бугарски начин 'невѣр*е*нь' и 'вѣр*е*нь').

Ово не значи да је адаптатор текста Четв. беогр. био несигуран у системској транскрипцији. Уз први поменути пример исту графију (изговорно *љубљу*) у суседним реченицама исправно транскрибује као 'люблю'; на почетку јеванђеља Марковог тип 'господень' правилно нормализује као 'господьнь'; доследно (или готово доследно) успоставља 'нь' (у предлошку писано с јусом) и у групама *ља, ња* прејотовано *а* уместо јата; и у другим позицијама јусови су по правилу тачно замењени. Адаптатор (ваљда Мардарије?) не копира ортографију Четв. вл. ни тамо где нема системских редакцијских разлика, него у томе испољава писарску аутономност; запажена је и занимљива замена слова **з** (у Четв. вл.), са s (у Четв. беогр.), у речи *змије*.

Било би оправдано (ако то није већ негде урађено) систематски сравнити сав текст Четв. вл. са Четв. беогр. и идентификовати сав транскрипциони поступак, а и оценити је ли цео текст Четв. беогр. транскрибован са Макаријевог румунског издања. Ако би се којим случајем ипак нашло Четворојеванђеље буђановачко, свакако би га требало подврћи таквом сравњењу. Ако је оно ипак транскрибовано са Четв. вл. 1512 (како претпостављају они који сумњају у постојање штампаног Четв. црн.), онда би то морало оставити трага; ако се таквих трагова не би нашло, тиме би била скинута свака сумња у истинитост записа презвитера Вука, да је књига преписивана 'от форми Црнојевић'. Последње што смо сазнали о том важном споменику јесте сведочанство Ђорђа Радојичића (Радојичић 1956, 175–176):

„Буђановачко јеванђеље је било у Патријаршији у Београду, код патријарха Гаврила. Кад је Београд пао у немачке руке 1941 год., Немци су једно време били у згради Патријаршије. У току целе окупације патријарх је био интерниран. Распитивао сам о Јеванђељу. Оно је било нестало. После ослобођења, по повратку патријарховом у земљу, од самог патријарха сам чуо да Јеванђеља нема, да није нађено. Међутим, после извесног времена патријарх ми је, с очевидним задовољством, саопштио да је Јеванђеље поново у његовим рукама. Било је у Патријаршији, само се затурило. Јеванђељу се поново изгубио сваки траг после смрти патријарха Гаврила".

Можемо ли се надати да ће се драгоцена књига ипак наћи и дорећи своје важно сведочанство? Ако се ова нада покаже узалудном, остаје нам очекивање да ће се за драгоцени раритет Универзитетске библиотеке – Четворојеванђеље влашко 1512 – приредити коректно фотоиздање, а онда и за Четворојеванђеље београдско 1552, које такође спада у реткости, иако се знатно боље сачувало него оно румунско из 1512. Тиме би се омогућило да се обављају сва потребна проучавања без хабања и угрожавања ретких оригинала, које треба сачувати и за будућа столећа.

В. Албум бр. 87–91.

Четворојеванђеље мркшиначко. Заставице из Четв. вл. 1512, Четв. беогр. 1552 и Четв. мркш. 1562.

ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ МРКШИНАЧКО из 1562 (Четв. мркш. 1562), прва књига *Мркшиначке штампарије*, коју је штампао јеромонах *Мардарије*, поновљено издање *Четворојеванђеља београдског* 1552. Главни подаци изложени су под *Мркшиначка штампарија*, а овде се допуњавају конкретније. Четв. мркш. дословно прештампава београдско издање, страну за страну и углавном ред за ред. Ортографска одступања углавном су формалне природе (омега уместо широког О, друкчији облик појединих акценатских знакова и сл.). Књига је великог формата (2°), има 211 листова, штампа је у 24 реда, висина 10 редова, 90 мм. Заставице су наново гравиране, делом по угледу на Четв. беогр., али није поновљен угровлашки хералдички знак (врана између два дрвета), него је замењен другим амблемом. По В. И. Лукјањенко већина иницијала отиснута је са плоча употребљених у Четв. беогр. Сигнатура табака је ћириличка (почетак и крај свешчице, а на л. 2–4 допуњена римским бројевима). Слова су коментарисана и илустрована под *Мркшиначка штампарија*.

Књига је довршена 24. јуна 1562, у Мркшиној цркви.

В. Албум бр. 94–97.

ШТАМПАРИЈЕ СРПСКОСЛОВЕНСКЕ, штампарије које су у XV-XVII в. штампале српскословенским језиком и правописом црквене књиге (тзв. србуље) за потребе православне цркве, делом и за личну употребу верника, радиле су делом у нашим земљама (прва у Црној Гори, на Цетињу), а делом у Млецима; неке србуље штампане су и у Румунији. Рад сваке од тих штампарија приказује се у посебним чланцима, а овде ће се све заједно набројати, да се јасније оцрта предмет обраде.

Црнојевићка штампарија, значајна не само као друга ћириличка уопште и прва на словенском југу, него и по томе што квалитетом штампе надмашује касније штампарије. Штампала је 1494–96. г. четири целовито или делимично очуване књиге, а посредно се зна и о петој.

Дело започето у Црнојевићкој штампарији, непосредно пре пада под Турке и Зете – као последњег остатка српске средњовековне државе, наставиће се с једне стране у домаћим (углавном црквеним) штампаријама, које су све – делујући под турском влашћу – биле краткотрајног живота, а с друге стране у Млецима, где је српско штампарство засновао *Божидар Вуковић*.

Вуковићка штампарија, најдуговечнија од српскословенских штампарија, објавила је за Божидарова живота, 1519–21. и

1536–39, седам познатих књига. Божидара је наследио његов син *Виценцо Вуковић*, у чијем ће се издању 1546–61. појавити пет датираних књига, све прештампана Божидарова издања, а зна се да је било и поновљених издања у којима је задржана стара датација. Од 1561. године документују се у Вуковићкој штампарији други штампари, најпре с једном књигом *Сте̄фан од Скадра* (Мариновић), каснији скадарски штампар (в. ниже), а 1566. једну књигу објављује *Јаков од Камене Реке* (Осоговац). Око 1569–70. штампање наставља *Заїуровићева шта̄мпарија*, Которанина Јеролима Загуровића, која објављује три или четири књиге. Загуровићев штампар *Јаков Крајков* (из Софије) објавиће и самостално једну српскословенску књигу 1572. године. Усамљени продужеци рада Вуковићке и Загуровићеве штампарије засведочиће се још у два маха. Поткрај века, 1597, у духу вуковићког програма млетачки штампар Ђ. А. *Рамца̄ето* штампа једну књигу, чији је писац и поручилац игуман Стефан (родом Паштровић), а штампар дечански јеромонах Сава; њих двојица објавиће исте године и први српски буквар. Млетачко српскословенско штампарство закључиће 1638. године поновљени Загуровићев Псалтир, у издању Бартола *Ђинамија (Гинамија)*.

Напоредо и наизменично са овим радом у Венецији радиће и домаће штампарије.

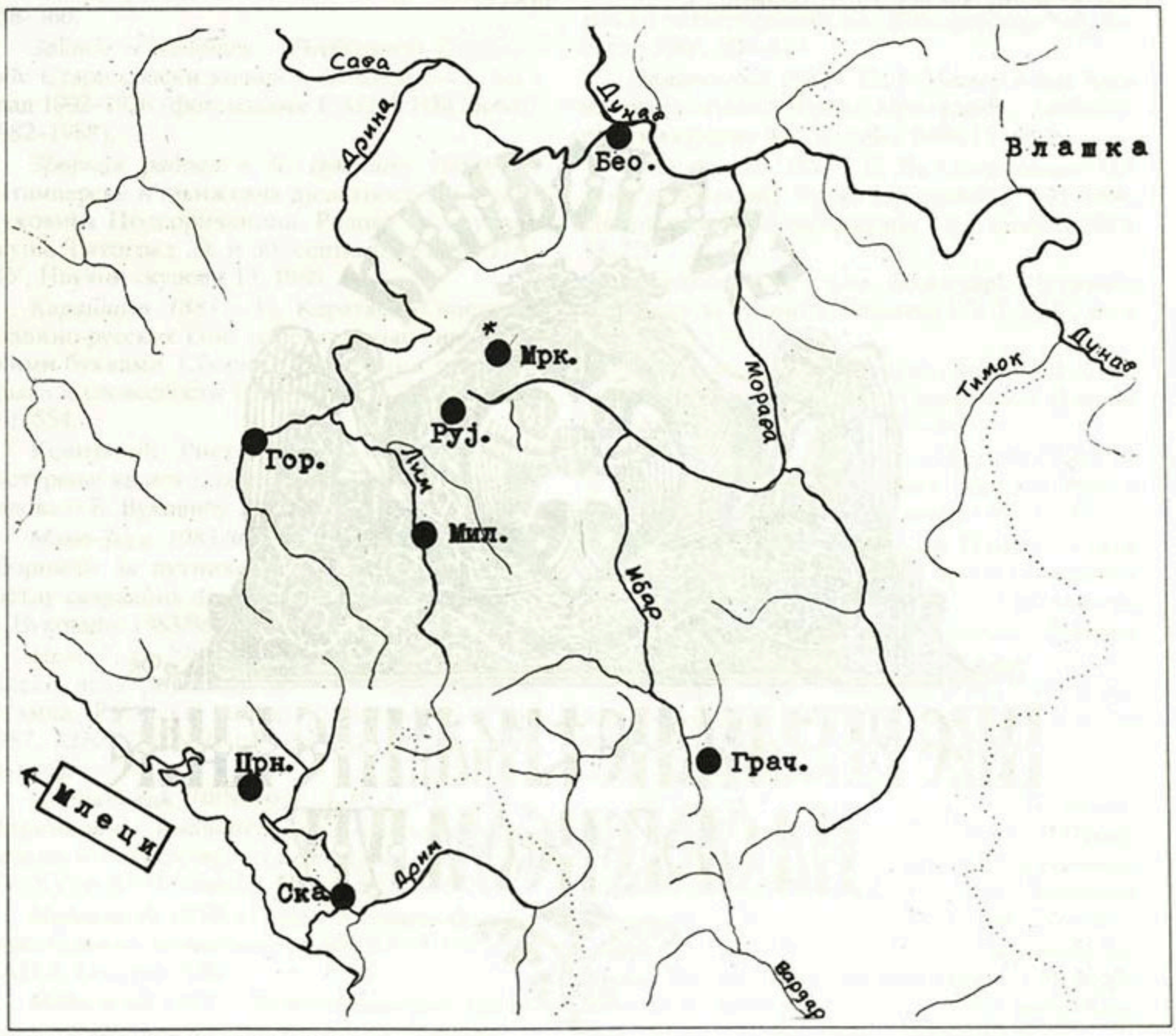

Шта̄мпарије срп̄скословенске

Горажданска штампарија, Божидара Горажданина, пренесена из Млетака у Горажде, почела је рад практично истовремено са штампаријом Божидара Вуковића и објавила 1519–23. три књиге.

Рујанска штампарија, прва у Србији, објавила је 1537. г. једну књигу, у импровизованој, обично се мисли дрворезној техници.

Грачаничка штампарија издала је 1539. године једну књигу.

Милешевска штампарија прва штампала је две књиге, 1544. и 1546. године.

Београдска штампарија, испрва власништво кнеза Радише Дмитровића а касније Дубровчанина Тројана Гундулића, објавила је једну књигу 1552. године.

Милешевска штампарија друга штампала је једну књигу 1557. године.

Скадарска штампарија у ствари се може узети као млетачко-скадарска, јер је њен штампар Стефан Мариновић 1561. г. у Млецима, у штампарији Виценца Вуковића, штампао прву књигу Триода (Т. посни), а касније осамосталио посао и у Скадру штампао 1563. своју другу књигу (Триод цветни).

Мркшиначка штампарија, у Мркшиној цркви – негде на северу Србије, штампала је 1562. и 1566. две књиге.

Све ове књиге набрајају се поимснично у чланку *Књиге српскословенске*, а приказују се и у посебним чланцима.

Књиге из Мардаријеве штамарије у Мркшиној цркви биле су задуго последње на домаћем српском тлу, и проћи ће векови докле на њему поново проради штампарске пресе.

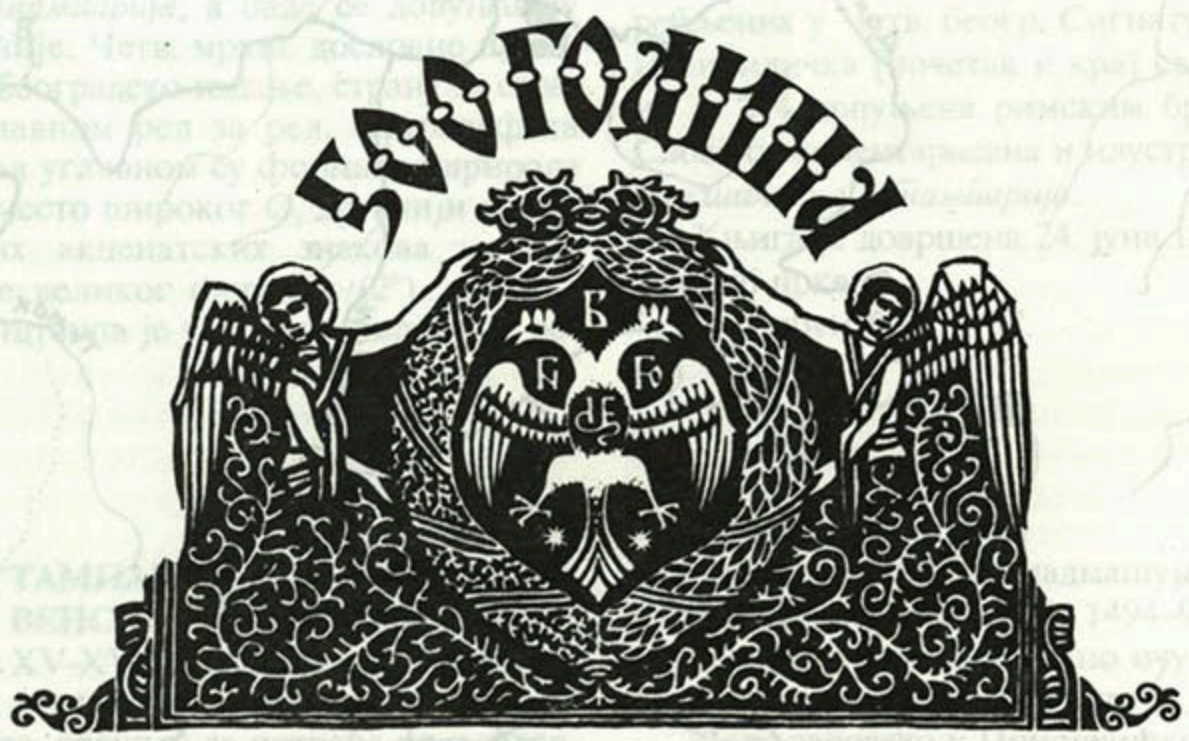

Литература уз лексикон

(скраћено навођени и непотпуно идентификовани искоришћени извори)

Богдановић, Димитрије: Црнојевићка штампарија. Историја Црне Горе 2/2, 1970, 397–410.

Вујошевић, Рајка: Војвода Божидар Вуковић Подгоричанин, штампар из XVI вијека. Титоград 1981.

Грујић, Радослав: Употреба јусова у Минеју Божидара Вуковића. Гласник Скопског научног друштва XIV, Скопље 1935, 231 и д.

Грујић 1936 – Радослав М. Грујић: Прва штампарија у Јужној Србији, 1539 године, на Косову пољу у Манастиру Грачаници. Гласник Скопског научног друштва XV–XVI, Скопље 1936, 81–96. – Исти: Манастир Милешева и Дубровник крајем XVI века. Иста публикација, 358–360.

Записи и натписи – Љуб(омир) Стојановић: Стари српски записи и натписи I–VI. Београд 1902–1926 (фотоиздање САНУ, НБС и МС 1982–1988).

Зборник радова о Б. Вуковићу 1983/86 – Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина. Радови са научног скупа, Титоград 29. и 30. септембра 1983. ЦАНУ, Научни скупови 13, 1986.

Каратајев 1883 – И. Каратаев: Описание славяно-русских книг напечатанных кириллов-скими буквами. Сборник Отделения русского языка и словесности ИАН, XXXIV/2, 1883, I–VI + 1–554.

Ковијанић, Ристо, Неколико података о растурању књига Божидара Вуковића. Зборник радова о Б. Вуковићу 1983/86, 173–175.

Мано-Зиси 1983/86 – Катарина Мано-Зиси: Зборници за путнике Божидара Вуковића у светлу сачуваних примерака. Зборник радова о Б. Вуковићу 1983/86, 151–179.

Мано-Зиси 1987 – Катарина Мано-Зиси: Рујанско четворојеванђеље – књига, графика, штампа. Рујанско четворојеванђеље, Београд 1987, XIX–XXXVIII (поговор уз фото-издање књиге).

Маринковић 1988–1991, I–IV/1 – Боривоје Маринковић: Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа, Цетиње 1988–1991.

Медаковић 1958 – Дејан Медаковић: Графика српских штампаних књига XV–XVII века. САНУ, Београд 1958.

Медаковић 1967 – Дејан Медаковић: Штампано четворојеванђеље магистра Филипа из 1546. Зборник Музеја примењене уметности 11, Београд 1967, 41–46. – Исти: Један прилог изучавању српско-руских штампарских веза. Исто, 47–49.

Миловић 1983/86 – Јевто М. Миловић: Додјељивање племићке титуле и грба Божидару Вуковићу од стране шпанског краља и римско-њемачког цара Карла V (1500–1558). Зборник радова о Б. Вуковићу 1983/86, 13–26.

Милошевић 1983/86 – Милош Милошевић: Нови извори которског, ватиканског и млетачког архива о дјелатности Вуковића, штампара и књижара XVI вијека. Зборник радова о Б. Вуковићу 1983/86, 215–333.

Немировски 1966 – Е. Љ. Немировски: Рујанско четворојеванђеље. Библиотекар 5–6, Београд 1966, 406–414.

Немировски 1986 – Е. Љ. Немировски: Хронологија издања Ђурђа Црнојевића. Библиографски вјесник XV, Цетиње 1986, 157–161.

Немировски 1989 – Е. Љ. Немировски: Издања штампарије Ђурђа Црнојевића 1494–1496. Црногорска библиографија I/1, Цетиње 1989, 33–220.

Новаковић, Стојан: Божидара Вуковића зборници за путнике. Гласник СУД XLV, Београд 1877, 129–167.

Новаковић 1898 – Стојан Новаковић: Српски штампари у Румунији. Годишњица Николе Чупића 17, Београд 1898, 331–348.

Пантић 1967 – Мирослав Пантић: Прилози за историју старе српске књиге. Зборник Музеја примењене уметности 11, Београд 1967, 51–54.

Пантић 1974 – Мирослав Пантић: Старе српске штампарије у Црној Гори и Венецији у XV и XVI веку. Споменица ... Библиотеке Српске академије наука и уметности, Посебна издања САНУ књ. 476, 1974, 43–52.

Пантић 1990 – Мирослав Пантић: Књижевност на тлу Црне Горе и Боке которске од XVI до XVIII века. СКЗ, Београд 1990, 1–517 (о штампарству стр. 24–32).

Петковић 1969 – Сретен Петковић: Илустрације Meditationes vitae Christi од Псеудо-Бонавентуре у једној српској штампаној књизи XVI века. Зборник Светозара Радојчића, Филозофски факултет, Београд 1969, 253–265.

Петковић 1983/86 – Сретен Петковић: Божидар Вуковић и илустрације руских и украјинских штампаних књига XVI и XVII века. Зборник радова о Б. Вуковићу 1983/86, 83–105.

Пешикан 1981 – Митар Пешикан: Из историјске топонимије Подримља. Ономатолошки прилози II, САНУ 1981, 1–92 (о Св. Николи у Хвосну стр. 32, 53).

Пешикан 1984 – Митар Пешикан: О ортографским видовима српске редакције. Научни састанак слависта у Вукове дане 1984, 45–52.

Радојичић 1938 – Ђорђе Сп. Радојичић: О штампарији Црнојевића. Гласник Скопског научног друштва 19, 1938, 133–172.

Радојичић 1948 – Ђорђе Сп. Радојичић: Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку. Историјски записи II, 1948, 1–8.

Радојичић 1950 – Ђорђе Сп. Радојичић: Слова са Обода. Историски записи 5, 1950, 23–27. – Исти: Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV–XVII века). Исто 6, 1950, 255–270.

Радојичић 1954 – Ђорђе Сп. Радојичић: Пахомије од Црне Горе. Историски записи X/1, Цетиње 1954, 225 и д.

Радојичић 1956 – Ђорђе Сп. Радојичић: Две старе рукописне књиге из Војводине. Библиотекар VIII, 1956, 172–182.

Радојичић 1967 – Ђорђе Сп. Радојичић: Манастир Милешева и старо српско штампарство прве половине XVI века. Зборник Музеја примењене уметности 11, Београд 1967, 35–39.

Саздање Цетиња – извори и легенде. Приредио Радослав Ротковић, Титоград 1984, 1–286.

Сковран 1977 – Аника Сковран: Војвода Божидар Вуковић – Dionisio della Vechia, гасталд Братства св. Ђорђа грчког у Венецији. Зограф 7, Београд 1977, 78–85.

Соловјев 1936 – Александар В. Соловјев: Застава Стефана Душана над Скопљем год. 1339. Гласник Скопског научног друштва XV–XVI, Скопље 1936, 345–348.

Стојановић 1902 – Љуб(омир) Стојановић: Старе српске штампарије. Српски књижевни гласник VII, Београд 1902, 189–196, 282–289, 366–372, 444–458. – В. и Записи и натписи.

Стојановић 1903 – Љубомир Стојановић: Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига. Глас СКА 66, Београд 1903.

Тадић 1963 – Јорјо Тадић: Тестаменти Божидара Вуковића, српског штампара XVI века. Зборник Филозофског факултета VII, Београд 1963, 337–360.

Трифуновић 1990 – Ђорђе Трифуновић: Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Друго издање, Београд 1990, 1–388.

Чурчић 1974 – Лазар Чурчић: Псалтир Божидара Вуковића из 1519–1520. године. Зборник Матице српске за књижевност и језик XVII, 1974, 463–486.

Чурчић 1983/86 – Лазар Чурчић: Неки проблеми прештампаних издања Божидара и Виценца Вуковића. Зборник радова о Б. Вуковићу 1983/86, 181–194.

Чурчић 1984/85 – Лазар Чурчић: Псалтир из 1569. и Требник из 1570. Јеролима Загуровића. Сусрети библиографа '84, Инђија 1985, 54–73.

Чурчић 1987 – Лаза Чурчић: Историјски оквири штампарије у манастиру Рујну 1536–1537. Рујанско четворојеванђеље, Београд 1987, I–XVIII (поговор).

Чурчић 1992 – Лаза Чурчић: Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије. Рукопис (уступљено на увид редакцији).

Шафарик 1829 – P. J. Schaffarik: Übersicht der slovenischen Kirchenbücher. . . Jahrbücher der Literatur No. 48, 3–7.

Шафарик 1865 – P. J. Šafařik: Geschichte der südslawischen Literatur III. Prag 1865.

Двобојни амблем 500-годишњег јубилеја (црнобели факсимил на крају лексикона) израдио је Миодраг Недељковић (по наруџби Одбора за обележавање 500 година прве штампане ћириличне књиге на словенском југу).

Сьписа се сиѣа книга· глаголѣемаѣа Лѣзиконь·
ѿ бытиѣа вь лѣто ҂ѯф҃а а ѿ рождьства Хс҃ова ҃аѧ҃ѵг҃·
индиктиѡнь ҃а· кроугь сльнцоу к҃е а лоуныі е·
҂злато оуисло ѝ· епаѯта г· темелиѡнь ѝ·
мѣсеца февраріѣа ҃а дьнь·
вь Бѣлградѣ·

ИЗ ЗАПИСА СТАРИХ ШТАМПАРА

Ђурађ Црнојевић и Макарије од Црне Горе – 1493. и 1494

Пољеже в‘ Тројици поклањајеми Бог благоизволи исплнити своју црков различними књигами, видев аз, в‘ Христа Бога благоверни и Богом храними господин Ђур‘ђ Црнојевић цркви праздни светих књиг, грех ради наших расхиштенијем и раздранијем агаранских чед, в‘зревновах поспешенијем Светаго духа и љубовију к‘ бож‘ст‘вним црквам, и написах сију душеспаснују књигу Осмогласник, в‘ исплњеније славословију трислн‘чнаго в‘ јединстве поклањајемаго бож‘ства. Мољу же јуније и с‘в‘зрастније и старије, ч‘туштеи или в‘спевајуштеи или пишуште, љубве Христове ради исправљати, нас же усрдно пот‘штавших се на сије дело благословљати, да обоји – славеште Отца из његоже в‘са, Сина имже в‘са, Светаго духа о њемже в‘са – зде улучим милост, тамо же сеје светом озарим се, амин!

Повеленијем господина ми Ђурђа Црнојевића, аз Христу раб свештеноинок Макарије рукоделисах сије, при в‘сеосвештеном митрополите зетском кир Вавиле, в‘ лето 7001, круг слнц(у) 1, луне 9.

(Предговор Октоиху првогласнику, сложен вероватно у првој половини године 1493.)

... Последи же, грех ради наших, постиже пасушти нас исмаил‘тска железна палица – уви! – не просто бијушти н‘ убивајушти. И придоше језици в‘ достојаније божије, цркви раздрушише.

Видев аз, в‘ Христа Бога благоверни и богом храними војевода Зети господин Ђур‘ђ Црнојевић, умаљеније светих књиг расхиштенијем и раздранијем агаренских чед, в‘зревновах поспешенијем Светаго духа и с‘ставих форми, на њихже в‘ једино лето осмим човеком с‘вршити Октоих от 4-го гласа, в‘ славословије Богови нас укрепљшому.

Трудих же се о сем и рукоделисах сије смерени свештеник мних Макарије от Чрније Гори, повеленијем господина ми Ђурђа Црнојевића, при в‘сеосвештеном архијепископе зетском митрополите кир Вавиле ...

С‘вршише се сије књиги от битија в‘ лето 7002, а от рожд‘ства Христова тисушта 494, круг слнцу 2 а луни 10, индиктион 11, темелион 12, епахти 1-вије, злато число 12, месеца ђенвара 4 д‘н.

(Из поговора Октоиху првогласнику, објављеном 4. јануара 1494.)

Макарије од Црне Горе – на Цетињу 1495

... Цар же и богоот‘ц Давид, наитијем Духа научајем, предаст нам сије душеспасније књиги глагољемије Псалтир, славословити сим в‘ Тројици Бога ... Подобајет убо ч‘туштому художне в‘нимати с‘ усрдијем и полsу једину приобретати јаже к‘ спасенију, да ни мала несмотрне мимош‘д кто от‘штетит се велико ...

Тем же в‘ дни благоч‘стиваго и христољубиваго и Богом хранимаго господина ми Ђурђа Црнојевића, и повеленијем јего, аз смерени и свештени мних Макарије от Црније Гори с‘писах сије књиги при в‘сеосвештеном митрополите зетском кир Вавиле ...

С‘вршише се сије књиги от битија в‘ лето 7003, а от рожд‘ства Христова тисушта 495, круг слнцу 3, луни 11, златоје число 14, индиктион 14, темелион 4, епахта 3, месеца септемврија 22 д‘н, на Цетињу.

(Из поговора Псалтиру црнојевићком, издатом 22. септембра 1495.)

Гораждански штампари браћа Љубавићи – 1519

Мољеније Ђура Љубавића ка часним презвитером. Бож‘ст‘вни отци и владики моји ... аз недостојни раб и слуга црковни молју се и мили се дејју часној светости вашеј ... в‘ светих молит‘в в‘спомените мене, грешнаго Ђура ... Тр*и*окајани аз и грешни Ђурађ благаго ми и преблагаго владику мојего и Бога безаконо прогневах ... В‘ животе мојем обештах се служити светим и бож‘ставним црквам, и аз окајани и недостојни раб и слуга Христов, видев светије и божаставније цркве в‘ нашеј земљи умаљеније светих и бож‘ставних књиг, грех ради наших; и поташтах се аз окајани на се дело за светије и бож‘ставније цркве, и с мојим братом калуђером Теодором, а повеленијем нашим старцем и родитељем Божидаром Горажданином, кон великаго архијереја Христова, Сави Србскаго, иже в‘ Милешеве. И бех тогда на црковној службе аз окајани, и приде в‘незапу ангел господ‘њ, и позва ме повеленијем великаго цара Христа. И не имех когда в‘са изглаголати брату мојему калуђеру Теодору за окајану душу моју и за множаство грехов мојих ...

Брате мој, попе Теодоре, аште ти Бог подарује живота и с‘вршиш дело јеже начехом творити ... некују чест остаљај цене нашега рукоделија, јеже Бог изволи служити светому жртавнику в‘ нашем рукоделију, да би како не заборавили нас свештеници Бога вишњаго в‘ светих молитвах ...

Аз окајани и худи в‘ иноцех и последњи Теодор, трудивши се о сем ... молим се, моји господи и отци и в‘сех в‘никнути хотештим к‘ нес‘вршеному ми с‘стављенију, не зазрите ни же пор‘пштите, на исправите ... В‘ стрмину себе вргох неисчрпајемије глбини светаго писанија ... ви же, јако добри художници, в‘ грнило глбиноиспитательнаго ви разума в‘ложите моје коситеровидна букви и огњепалним пламенем разума вашего очиштено исправите ...

В‘његда, творешту ми сије форми в‘ туждих странах талијанских, имех тогда с‘ собоју јединаго по плти брата. И приде в‘незапу с‘мрт в‘ лето 7027, месеца мар. 12 д‘н, јемуже буди вечнаја памет. И тогда обретох се безуман јед‘н предстојеште сему делу ...

Почеше се сије светије књиги, глагољемије Литургија, повеленијем мојим старцем и родитељем Божидаром. Труди же се о сем смерени мних и свештеник Теодор. И с‘вршише се от битија в‘ лето 7027, а от рожд‘ства Христова тисушта 527, круг слнцу 28 и луни 17, епахта 7, месеца јулија 1 д‘н.

(Из поговора Служабнику горажданском, 1519. или 1520. г. Поговор је писао Теодор Љубавић, само што први део ставља у уста свом преминулом брату Ђуру или Ђурђу.)

Теодор Љубавић – 1521. и 1523

... В‘ лето 7029. Сије лето паде султан Сулејман на реку Саву с‘ множ‘ством Измаил‘тен. И прехождаху реку Саву јакоже по суху, сиреч по мосту, на он пол Срема, и ини же в‘ корабљех преполовуште, јакоже не бе можно ни рекам тем силним Измаил‘тене удржати, јако Угрин имеше надежду на реке Саву и Дунав. И опступише

от в‘суду словушти Белград и иније окрсније гради, и летеху јако змије крилате села и градове палеште. Оле, чудо, тогда таковој скрби земљи тој имушти! И в‘ тој земљи, глагољу Среме, дивна места и села запустеше, а цркви и градове разорише. А словушти Белград и невољеју Угрин предаст Измаил‘теном, и в‘нидоше в‘ њ агаренска чеда месеца августа 28 д‘н. А госпожда Јелена, бивша деспотица, и невољеју остави славни град Купиник и даде се бег‘ству преко реке Дунава у в‘нутрњу Угрију. А славну и дивну земљу деспотову Турци попленише, а лепи град Купиник разорише месец*а* сек. 9 д‘н.

Почеше се сије светије књиги, глагољемије Псалтир, повеленијем мојим старцем и родитељем Божидаром Горажданином. Труди же се о сем смерени мних свештеник Теодор, при храму светаго великомученика Христова Геор(гија) на реце Дрине. С‘вршише се от битија в‘ лето 7029, а от рож. Христова тисушта 529, круг слнцу 1, а луни 18, индиктион 21, месеца ок. 25 д‘н.

(Из записа и поговора на крају Псалтира горажданског.)

Почеше се сије светије књиги, глаголемије Молитв‘ник, при храму светаго великомученика Христова Георгија в‘ месте Горажде, на реце Дрине. Труди же се о сем смерени мних и свештеник *Т*еодор. И с‘вршише се от битија в‘ лето 7032, а от рожд‘ства Христова 1531, круг слнцу 3, а лу*ни* 1, месеца ок*ті*омра 21 д‘н.

(Из поговора Молитвенику горажданском.)

Божидар Вуковић Подгоричанин и Пахомије од Црне Горе 1520–1521

Извољенијем Отца, с‘поспешенијем Сина и с‘вршенијем Светаго духа, иже от небитија в‘ битије словом приведи в‘сач‘ска ја, с‘здави чловека и положи јего в‘ раји пиште бож‘ст‘вније наслаждати се; паки же преступљша и отвржена бивша, и в‘сем родом иже по њем бившим с‘мрт исходатаји, и бе видети рода човеча от дијавола мучима. Н‘ с‘здави не остави с‘зданије своје в‘ кон‘ц погибнути. Пророки посла порешти тогово приш‘ствије, иже предаше нам писанија; в њихже изештнејше цар же и богоот‘ц пророк Давид, приш‘ствијем Светаго духа научајем, предаст нам душеспаснују сију књигу, глагољеми Псалтир, славословити сим иже в‘ Тројици Бога. . .

Сего ради и аз грешни и мањши в‘ човецех, Божидар Вуковић Подгоричанин од Ђурић, желанијем в‘жделех к‘ душепол‘зним књигам – исплнити недостат‘ч‘ство јеже умаљеноје и расхиштеноје Исмаил‘тени, Богу попуштшу их. Бившу ми тогда в‘ западних странах италијских в‘ славнем граде Венетијане, Богом настављајем, в‘зревновах поспешенијем Светаго духа, трудољуб‘зне подвизах се с‘ставити форми, в‘ јеже бити угодна в‘сакому прочитајуштому. Того ради продлжих време не ставити в‘скоре, и с‘писах сију душепол‘знују књигу Псалтир . . .

Повеленијем господина ми Божидара Подгоричанина, аз грешни и последњи свештеноинок Пахомије, от Црније Гори от Реке, с‘ставих сије типаре в‘ лето 7028, а от рожд‘ства Христова 1519, у Бнецијех.

С‘писаше се сије светије и бож‘ст‘вније књиги, глагољеми Псалтир, в‘ лето 7028, а от рожд‘ства Христова 1519, круг слнцу 28 а луни 17, злато число 1, индиктион 9, епахта 7, месеца априлија 7 д‘н, у Бнецијех. Тогда же старешинствујушту в‘ славнем граде Венетијане велеславному дуксу Лунарду Лордану, в‘сточними же начелствујушту и област држешту великому амире султан Селим бегу.

(Из поговора првом делу Псалтира, 7. априла веров. 1520.)

. . . Тем же Духом светим настављајеми богоносни оци наши – велики Василије, Јоан Златоусти и Григорије . . . предаше нам бож‘ст‘внују и тајну сију с‘вршати службу, за очиштеније грехом, за исцељеније душевним и телесним страстем. Подобајет

убо чꙗтуштому художне вꙗнимати сꙋ усрдијем и ползу обретати иже кꙋ спасенију, да ни мала несмотрне мимошꙗд отꙗштетит се велико.

Сего ради и аз грешни и мꙗњши вꙋ човецех, Божидар Вуковић от Ђурић Подгоричанин, уведев јако вꙗса житија сего сујетна и времена и преходешта, сꙗмртију вꙗса пресекајема – бившу ми тогда вꙋ западних странах италских вꙋ славнем граде Венетијани, Богом настављајем ... трудољубꙗзне потꙗштах се сꙗставити форми вꙋ јеже бити угодна вꙗсакому прочитајуштому, и сꙗписах душеполꙗзније књиги сије Литургије ...

Повеленијем господина Божидара трудих се о сем аз окајанејши и мꙗњши вꙋ иноцех јерꙗмонах Пахомије, от Црније Гори от Реке, јемуже отꙗчꙗство гроб, земља же мати ... Појуште же поменујте раба божија Божидара, изложившаго типари сије, а писавшаго благословите а не клнете ...

Сꙗвршише се сије божꙗственије књиги Литургије ... вꙋ лето 7028 а от рождꙗства Христова 1519, круг слнцу 28 а луни 17, индиктион 9, епахта 6, месеца јулија 7 дꙗн, у Бнецијех.

(Из поговора Служабнику, 7. јула веров. 1520.)

... Сꙗвршише се сије светије и божꙗствније књиги, глагољемије Псалтир, вꙋ њихже приложихом синаксари вꙋ обхожденије летноје, тропари и кодаки светим, такожде и посни синаксар приложихом, и часословꙗц имеје ноштнују и дневнују службу по уставу преподобнаго отца нашего Сави Јерусалимскаго. Сије сꙗписа се от битија вꙋ лето 7029 а от рождꙗства Христова 1520, круг слнцу 1 а луни 18, злато число 2, индиктион 10, епахта 7, месеца октомврија 12, у Бнецијех.

Јакоже влнујуштеи се вꙋ пучине морсцеј желајут приити вꙋ пристаниште отишноје – такожде и аз желају приити до сꙗвршенија светије књиги сије.

Почеше се сије светије књиги писати месеца ђенуарија 26 дꙗн, а сꙗвршише се месеца октомврија 12 дꙗн, у Бнецијех.

(Из завршног поговора Псалтиру, 12. октобра веров. 1520.)

Извољенијем Отца и сꙗпоспешенијем Сина и сꙗвршенијем Светаго духа, аз грешни и мꙗњши вꙋ човецех, недостојни Христу раб Божидар Вуковић – пришꙗдшу ми от отꙗчꙗства мојего от земље Диоклитијскије, јеже јест вꙋ пределех маћедонских, от града нарицајемаго Подгорица, близ сушту града глагољемаго Диоклитије, јегоже некогда сꙗзида Диоклитијан ћесар вꙋ име своје – и дошꙗдшу ми вꙋ граде Венетијани, видех сꙗстављајуштих божꙗствна писанија на типарех Фруги же и Грки и иније језики. Желанијем вꙗжделех и наша србска же и блгарска токожде на типарех сꙗставити ... Богом сведетељствују, не дах себе ни мала покоја, мало же и очима мојима дреманије, ни поштедех от имениј мојих јеже ми дал јест Господ – дондеже извести ми дело на сꙗвршеније. Се благодетију Христа, мојего владики, на сꙗвршеније дела приспех, и сꙗврших вꙋ туждеј земљи вꙗсака писанија црковна велицеми словеси, и другије књиги сꙗписах помꙗњшими словеси, иже вꙋ пут ходештим удоб носима бивају.

И аште вꙗсеблаги Господ Бог поспешит ми, хошту принести вꙗсе типари, великије же и малије, вꙋ својем отꙗчꙗству, да исплним вꙗсако недостатꙗчꙗство вꙋ божꙗствних црквах књиг, јеже јест умаљеноје иноверними језики ...

Повеленијем господина Божидара Вуковића од Ђурић Подгоричанина, трудих се о сих сꙗписанијих аз окајанејши и мꙗњши вꙋ иноцех јерꙗмонах Пахомије от остров Диоклитијскаго језера...

Сꙗвршише се сије светије књиги, вꙋ њихже сꙗписахом: синаксар без тропарих, и часословꙗц имеје ноштнују и дневнују службу, и молитви различније о умиљенији душевнем, и акатисто пресветије Богородице, и славе и катавасије вꙗсего лета праз-

ником нарочитим. И паки с҃писах параклисе светим по днех седмичних, мол҃бни и службу светаго в҃скресенија, и нека житија и мученија из҃браним светим – в҃ двоје књиг.

Сије с҃вршихом в҃ лето 7029 а от рожд҃ства Христова 1520, круг слнцу 1 а луни 18, индиктион 10, епахта 1, месеца мартија 6 д҃н, у Бнецијех.

(Из поговора Зборнику за путнике, 6. марта веров. 1521.)

Пољеже в Тројици поклањајеми Бог благоизволи украсити црк҃в своју различними иконами, тем же и аз грешни и м҃њши в҃ човецех, недостојни Христу раб Божидар Вуковић – прш҃дшу ми от от҃ч҃ства мојего от земље Диоклитијскије, от града нарицајемаго Подгорица, и дош҃дшу ми в҃ граде Венетијани – видех аз умаљеније светих икон расхиштенијем агаренских чед, поспешенијем Светаго духа желанијем в҃жделех да исплним в҃сако недостат҃ч҃ство в҃ бож҃ст҃вних иконах. Обретох откупом злата в҃ граде Венети, у манастире (света)го Францешка, сиј свети бож҃ст҃вни образ, изрдно пописани древнојy и вештојy зогра(ф)ијејy, по древному обичају грч҃ских живописанић. Повеленијем господина Божидара Вуковића трудих се о сем писанији аз окајанејши и м҃њши в҃ иноцех јер҃монах Пахомије от остров Диоклитијскаго језера.

В҃ лето 7029 а от рожд҃ства Христова 1520, круг слнцу 1 а луни 18, индиктион 10, епахта 1, месеца мартија 6 д҃н, у Венецијех.

(Запис на полеђини иконе 'Нерукотворни образ Господа нашего Исуса Христа', истога дана кад и поговор Зборника за путнике.)

Војвода Божидар Вуковић и Мојсије Дечанац (из Будимље) 1536–1538

... Аз Христу раб Божидар Вуковић, от҃ч҃ством от града нарицајемаго Подгорица, јеже јест в҃ странах диоклитијских ... Богу поспеш҃ствујушту ми с҃ставих форми и с҃писах сију душеспаснујy књигу, в҃ туждеј земљи в҃ странах италских, и в҃ложихом в҃ њих из҃брано јеже бивајут удоб носима ходештим в҃ пут ...

Повеленијем господина Божидара војеводе, трудих се о сих с҃писанијих аз грешни и м҃њши в҃ иноцех јеродијакон Мојси от србскије земље, от҃ч҃ством же от места нарицајемаго Будимља ... В҃ време же то начелство држештому в҃ велеславнем месту Венетиани великому дуксу Андреа Грити, тогда же в҃сточним странам обладајуштому великому амирех султан Сулејману.

С҃вршише се сије светије књиги, в҃ њих же с҃писахом: синаксар без тропарих, и часослов҃ц имеје ноштнујy и дневнујy службу, и молитви различније о умиљенији душевнем, и акатисто пресветије Богородици. И паки с҃писах параклисе светим по днех седмичних, и службу светаго в҃скрсенија, и нека житија и мученија светим – в҃ двоје књиг; и славе и катавасије в҃сего лета праздником из҃браним, и к҃ тому приписахмо катизму 9 и 17, и опело литургијам, и причестије по грч҃скому језику, и пасхалијy Дамаскинову.

С҃вршише се сије књиги от битија в҃ лето 7044 а от рожд҃ства Христова 1536, круг слнцу 16, луни 14, злато число 17, индиктион 9, темелије 7, епахта 6, месеца априлија 26 д҃н, у Бнецијех.

(Из поговора другом, преуређеном издању Зборника за путнике, 26. априла 1536.)

Иже в҃ Тројици славими Бог благоизволи украсити светујy црков своју различними књигами, тем же и аз Христу раб Божидар Вуковић ... молих се в҃себлагому владице Христу мојему да ми поспешит к҃ желанијy мојему да с҃вршим и сије дело јуже начех

делати, сиј С‘борник, Богу на славу, а на похвалу в‘сем светим, и христијаном на ползу.

Пољеже с‘мислих време старости мојеје, јако време с‘мртноје приближајет се и житије наше не многовремено; јакоже пророч‘ствујет нел‘жни пророк Давид: Днијеје лет наших в‘ њихже 70, аште ли же в‘ силах – 80 лет; множаје их – труд и болезн.

Сего ради убојах се с‘мрти, пољеже не гледајет ни цара ни бољарина, и видех времена тешка сут. Пољеже времена последња јесу, между језици многије рати, и велико попереније от Исмаил‘тен на христијанех, заради с‘грешенај наших. Того ради и наше ук‘сњеније бисѣ в‘ западних странах италских, в‘ велицеј јереси римскоj, не могши изити в‘ својем от‘ч‘ству заради исмаил‘т‘ских попереној – јакоже и прежде рекох, в‘ иних књигах јеже с‘ставих на типарех – да изнесем в‘ својем от‘ч‘стви сије типаре.

Сего ради мољу Господа Бога и пречистују јего матер да ми поспешит на с‘вршеније делу; и по том, јако буде воља божија, мислим сије типаре да изнесем в‘ своје от‘ч‘ство; еда кого Бог изволи и по мојеј с‘мрти да се потруди заради бож‘ст‘вних црквах, да исплни колико буде воља божија недостат‘ч‘ство светих књиг, јеже јест умаљеноје иноверними језици . . .

И поставих сиј белег мој вишеписани, даровани ми велицијем ћесаром Кариолушом, јеже глагољет се бити по имену V ћесар от рожд‘ства Христова, обладајушта римским начелством, и мнозем и инијем странам господин нарицајет се.

Начеше се писати сије светије књиги, глагољеми Минеј, в‘ лето 7044, круг слнца 16 а луни 14.

(Из предговора Минеју, јуна 1536.)

. . . Аз грешни Христу раб Божидар Вуковић . . . с‘бирах јелика убо в‘змогох умом постигнути, јаже бити к‘ просвештенију и светлости светих црквих. Богу поспеш‘ствујушту ми к‘ желанију мојему, с‘творих от двоју рук‘ слова инем подобијем, јеже с‘писах и с‘ставих сију бож‘ст‘внују и многонарочитују књигу, глагољеми С‘борник . . . Бог весѣ, никако же не дах себе покоја, обаче же ни веждам мојим дремања, и от богоданаго ми именија не поштедех – дондеже приспех на с‘вршеније делу . . .

Повеленијем господина Божидара војеводе, трудих се о сем писанији аз грешни, многоокајанејши и м‘њши в‘ иноцех једродијакон Мојси, от монастира глагољемаго Дечанох, јеже јесѣ в‘ странах маћедонских, близ великих гор; от‘ч‘ством же от места нарицајемаго Будимља, близ монастира Шудикове . . .

Тогда же четирем чувствијам бити светими и великими в‘сељенскими патријарси: в‘ Константину граду, новом Риму, престол обдржешту в‘сељенскому патријарху кир Јеремије; в‘ Александрије же кир Јоаким, папа и патријарх; в‘ Антиохије же владичствујушту великому патријарху кир Михаилу; јерусалимским же престолом светитељствујушту кир Ђерману патријарху.

Јакоже плавајуште в‘ пучине морсцеј обуревајеми желајут приити в‘ пристаниште благоотишно, сице и пишуштеи желајут постигнути в‘ кон‘ц пишемије књиги . . .

Поче се писат сија света и бож‘ст‘вна књига месеца јунија 11 д‘н, а с‘врши се месеца ћенуарија 19 д‘н, у Бнетцијех, при великому дуксу Андрељу Грити . . . С‘врши се сија света и бож‘ст‘вна књига, глагољеми С‘борник, от битија в‘ лето 7046 а от рожд‘ства Христова 1538, круг слнцу 18 а луни 16, индиктион 11, основаније 29, златоје число 19, епахта 1, месеца ћенуарија 19 д‘н, у Бнетцијех.

(Из поговора Минеју, 19. јануара 1538.)

Војвода Божидар Вуковић и Милешевци (из Пријепоља) Теодосије и Ђенадије – 1536. и 1537

... Сего ради и аз грешни и смерени Божидар ... мољу се твојеј неизреченеј благости да ми отврзеши очи, срдꙗчнеи и ум кꙋ разумењију твојего неизꙗчтенаго божꙋства; зањеже обрештꙋшу ми се вꙋ велицеј тузе и печали вꙋ италских странах, вꙋ граде нарицајеме Вꙗнетијане, не моги изити вꙋ отꙗчꙗстви својем, пољеже видех попирајеми род христијански от Исмаилꙗтен. Того ради бист моје укꙗсњеније вꙋ странах сих, и помислих јако време старости мојеје приближајет се ... Сего ради мољу Господа Бога и пречистују јего матер да ми поспешит до сꙗвршенија делу јеже начех делати, сиј Охтоих петогласник ...

И поставих сꙗј белег мој вишеписани, даровани ми прежњим мојим и мне велицијем ђесаром Кариолушем, от рождꙗства Христова пети ђесар нарицајет се ...

Начеше се писати сије светије и божꙗствније књиги, глагољеми Охтоих, вꙋ лето 7044, круг слнца 16 а луне 14.

(Из предговора Октоиху петогласнику, 1536.)

... Аз грешни Божидар Вуковић, отꙗчꙗством от Диоклитије, јеже јест вꙋ пределех маћедонских, подвигохом се на сије божꙗствноје дело јеже желах от јуности мојеје. И сꙋ вꙗсеју срдꙗчноју љубовију потрудих *се*, обаче же ни сна својима очима дах, ни поштедех от именија мојего ... дондеже придох на сꙗвршеније светије књиги сије, рекоми Охтоих. Богу поспешꙗствујушту ми сꙗписах и сꙗврших сꙋ великијем трудом, вꙋ западних странах ...

Повеленијем господина Божидара војеводе трудихмо се о сих писаниј смерени вꙋ иноцех свештеници Теодосије и Ђенадије, парајеклисијарх монастира светаго Сави Србскаго иже јесть вꙋ Милешеви, отꙗчꙗством же от места Пријепоља ...

Сꙗврши се сија књига от битија вꙋ лето 7 тисуштно и 45 а от рождꙗства Христова тисушта и 537, круг слнцу 17 а луни 15, индиктион 10, темелион 7, епахта 7, златоје число 17, месеца јулија 27 дꙗн, у Бнетцијех.

(Из поговора Октоиху петогласнику, 27. јула 1537.)

Рујански штампар Теодосије – 1537 (или 1536)

Извољенијем Отца, повеленијем Сина и сꙋ поспешенијем Светаго духа, и помоштију вꙋ Тројици славимаго Бога и пречистије владичице, матере јего и наше Богородице – сꙗписаше се сије светије и божꙗствније књиге, вꙋ лето 7045, вꙋ обитељи глагољу Рујаинцеј, под поткрилије планине глагољут се Поникви, на реци глагољет се Белска, на селу глагољут се Врутци, при храму светаго и славнаго великомученика и победоносца Христова Георгија.

Трудих се о сем аз грешни, убоги умом а богати грехом и Христу раб монах Теодосије. Нꙋ о сем мољу се вам, братије, или чꙗтꙋште или прeписујуште, исправљајте а не клните, зарад Бога и своје душе. Пољежѐ не писа Дух свети, ни ангел, нꙋ чловек малоумꙗн и слабомоштꙗн – нꙋ и паче сам. Слава сꙗвршителју Богу, амин!

(Поговор Четворојеванђељу рујанском – 1537. или с јесени 1536.)

Митрополит новобрдски Никанор и штампар грачанички Димитрије 1539 (или 1538)

Смерени Никанор, новобрдски митрополит (потпис испод гравире Грачанице).

Пољеже убо ми недостојни бихом от нашеје лености улучити јакоже они божꙗствни прежњи мужије, иже не писанми и књигами просвештаху се ... вꙋ трех лицех поклањајеми и славими Бог не презре своје раби, нꙋ изволи ... исплнити црквꙋ

своју различними богодꙗхновеними писанми . . . Они божꙗственије муже, Дамаскина же глагољу и Косму и Јосифа, наитијем Светаго духа научајемије, предаше нам . . . душеспасније сије књиги . . .

Тем же и мне смеренаго и худаго подвиже кѣ писанију сеје свештеније књиги – от осмих гласов четири . . .

Повеленијем вꙗсеосвештенаго Никанора, митрополита новобрдскаго, трудих се о сем вѣ митрополији Градчаници аз Христу раб Димитрије, вѣ лето 7047.

(Из поговора Октоиху петогласнику грачаничком, 1539. или с јесени 1538. године.)

Милешевски штампари – 1544. и 1546

Извољенијем Отца и вѣплштенијем Сина и сꙗшꙗствијем Светаго духа – аз смерни игумен милешевски Данил јеромонах, и сѣ вꙗсеми о Господи братијами, вꙗжделехом трудољубꙗзне јеже сꙗставити форми вѣ монастири Светаго вꙗзнесенија господња. И послахом о Господи братију нашу Никанора јеромонаха и Саву јеромонаха вѣ страни италскије, и сѣ игуменом бањским Мардаријем јеромонахом, вѣ миросповствујушти град Венетију, и вꙗса недоси̑атꙗчна оттуду принесоше. И сꙗставихом сије типаре јелико вꙗзмогохом постигнути, и сꙗписахом душеполꙗзније књиги сије Псалтири. . .

Повеленијем господина и отца нашего игумана Данила јеромонаха и вꙗсе о Господи братије, трудихом се о сих сꙗписаниј смерени свештеноиноци Мардарије јеромонах и Теодор јеромонах. . .

Сѣвршише се сије светије и божꙗственије књиги, глагољеми Псалтир, вѣ нихже приложихом синаксари вѣ обхожденије летноје, тропари и кодаки светим, такожде и посни синаксар приложихом, и часловꙗц имеје ноштнују и дневнују службу, по уставу преподобнаго отца нашего Сави Јерусалимскаго. Сије сꙗписа се от битија вѣ лето 7053 а от рождꙗства Христова 1544, круг слнцу 25 а луни 4, злато число 7, темелије 17, епахта 3.

Почеше се сије светије књиги писати месеца ђенуарија 1 дꙗн, а сѣвршише се месеца октомврија 30 дꙗн, у Милешеве.

(Из поговора Псалтиру милешевском I, 30. октобра 1544.)

. . . Повеленијем господина и отца нашего игумена Данила јеромонаха и вꙗсе о Господи братије, трудихом се о сих сꙗписаниј аз многогрешни и окајани и мањши вѣ чловецех, богати грехми а убоги добрими дели, дијак Дамијан и Милан от Црније Загори, од места нарицајемаго Обна, јеже јеси̑ близ великије реки глагољемије Саве . . .

Сѣвршише се сије светије и божꙗственије књиги, глагољеми Молитвник, вѣ нихже сꙗписахом вꙗсе јеже указахом прежде вѣ сказанију главизни и молитви различније вꙗсаке на потребу. . . Сије сꙗписа се от битија вѣ лето 7055 а от рождаства Христова 1545, круг слнцу 26 а луни 5, злато число 8, темелије 18, епахта 4.

Почеше се сије светије књиги писати месеца ђенуарија 26. дꙗн, а сѣвршише се месеца сектемврија 20 дꙗн, у Милешеве.

(Из поговора Молитвенику милешевском, 20. септембра 1546.)

Виценцо Вуковић – 1547/47. и 1560/61

У Бнецијех, вѣ лето 1546.

Епистола господина Виценца Вуковића [1546].

Епистола господина Виценца Вуковића од Старица [1561].

Вѣ И-у Христу многопочтованим отцем патријархам, архиепископом, бискупом, јерејом, калојером и осталим редовником; и толикоје благочꙗсним владавицам и кра-

љем Мацедоније, Шервије, Босне, Сримске земље и осталим кнезом христијанским, великим и малим, овогаје језика књижником, како братије, господи и земљаком својим – Виценцо Вуковић, а латинским језиком Дела Већа именован [1546] – Виценцо де господин Божидара Вуковић од Старца именован [1561] – велемило поздрављеније.

Очито се зна, братијо и господо у Крсту почтована, јако права изваршена племенштина наша не има бити потврјена само на велич‵ству крви ако ју добра и часна дила је не наслидују; јако благоч‵сни Матијаш, угарски краљ, свидочи, онога от племенитаго и господскаго народа, говорећи: кога же његова честита дила и доброта вела у племенштини потврјају узвишајући; јако И-у Христос у својем светом јеванђељу говори: да не може зло стабло добар плод давати, и толикоже племенито стабло зали плод чинити, и јакоже племенито стабло по плоду јего познавајет се – такоже висина племенштине по частних делих је очита.

Зач, на страну оставив причке и много говорење, на наш намисал повративши се, мојего почтованога отца војеводе Божидара Вуковића да спомененије учњу: за уздржаније виру Христову и помоћ народа јего, за наслидовати полаг своје зможности првородитеље своје исходеште от племена благоч‵стних владавић Сербске земље, от Белога Константина Првога – и благоч‵снаго и првога христијанскаго цара почам, и до времена славнаго Вука деспота и Бранка Вуковића и Стефана деспота, јакоже находи се у Писму от ројства краљев и цесаров сербских;

иже не страјајушти ни блага ни живота јего, в‵ дне и в‵ ношт мислећи својему народу на помошт бити, и то се зна по првом штампању књигах Светаго писма, јако читајући з разумија листе, и јако на с‵мртној постељи будући у својој баштини умрети жељаше.

И такође по с‵мрти јего, с велим потрошком из толико далеште стране, в‵ лета господња 1540 на јего баштину мртво тело јего отнесено јест и покопано у цркве Старце Горица, при језеришту от Шкутари.

И такође по с‵мрти почтованаго господина отца мојего првореченаго, аз Виценцо, син јего, не могушти иним в‵ сеје време својим родјаком и баштини мојој послужити, с великим же потрошком направив слова и ине твари потрибне к‵ штампе от Светаго писма књигах Давида пророка что се Псалтир говори, на утишеније тила вашего и спасеније душ ваших от свакоје блуде и фалсита, по мудрих људи велику труду направљењу уресен; и потом тога штампан јесм̄ на хвалу И-у Христа и весељеројаков својих и баштине своје, и на обрадост свега хрстијанства, у свакој напасти их трпеште на овем свиту у миру заради Христа. И јакоже племенити зил мирисањем јего ино цвитије премаже, тако и Псалтир међу иними књигами Светаго писма, у ком сва пророч‵ства Христова држет се.

Зато молим доброте ваше са свим срдцем јако нашашти старе књиге писане от Србске земље – пошаљите ми да је штампам, на спомињеније старих и хвалу Христову, по чем би могли прити у његово свето краљевство, у које нас приведи От‵ц и Син и Свети дух, амин.

(Предговорна епистола у Псалтиру Виценца Вуковића 1546. и 1561.)

... Сего ради и аз грешни и мањши в‵ човецех, Виценцо син господина војеводе Божидара Вуковића Подгоричанин, желанијем в‵ жделех к‵ душепол‵зним књигам испълнити недостат‵ч‵ство јеже умаљеноје и расхиштеноје Исмаил‵тени, Богу попуштшу их...

(Из поговора Псалтиру – поновљен Божидаров поговор уз замену Божидаровог имена Виценцовим.)

Ово је свети писаније, учињено на славу Бога господина и на спасеније свакога христијанина који у њега вјерује. У Бнецих, по Виценцу Божидара Буковића син, на први дан јунија месеца 1547.

(Поговор Зборнику за путника 1547, поновљен уз замену године и 1560.)

Радиша Дмитровић, Тројан Гундулић и Мардарије из Мркшине цркве (у Београду, 1552)

В‘севидцу и преблагому Богу слава и величије, дајуштому с‘вршити в‘сако дело благо јеже о њем начинајемо. Тому слава и држава в‘ бескон‘чније веки, амин ...

Сего ради и аз Христу раб Радиша Дмитровић в‘зревновах поспешенијем Светаго духа и љубовију јеже к‘ бож‘ст‘вним црквам написати сију душеспаснују књигу Четвороблаговестије ... И не поштедех от мојего богоданаго именија дондеже с‘ставих слова на типарех. Н‘ в‘незапу приде грди час с‘мрти и в‘зет дух мој, и по с‘мрти мојеј оставих сије форми в‘ дому мојем.

По сих же аз Тројан Гундулић, от великаго града Дубровника, по престављенији кнеза Радише понуждeн бих в‘ јеже принести сије форми, и в‘зех и принесох в‘ дом мој сије форми. Почех и с‘врших сију светују душеспаснују књигу, глагољемују Тетројевангел, и от богоданаго ми именија не поштедех ни телу мојему покоја дах дондеже придох до с‘вршенија делу.

Повеленијем господина Тројана Гундулића трудих се о сем писанији аз грешни многоокајанејши и м‘њши в‘ иноцех јеромонах Мардарије, о*т* монастира глагољемаго Мркшина црква, иже је*сти* близ Чрније гори ...

Тогда же в‘сточним странам обладајуштому великому амирех султан Сулејману. С‘вршише се сије светије и бож‘ст‘вније књиги в‘ лето 7060, круг слнцу 4, луни 11, месеца августа 4 д‘н, в‘ Белграде.

(Из Четворојеванђеља београдског, Мардаријев поговор у име кнеза Радише, Тројана Гундулића и своје, 4. августа 1552.)

Милешевски штампари – 1557

Благоволењенијем Отца и с‘поспешенијем Сина и с‘вршенијем Светаго духа, почеше се сије светије и бож‘ст‘вније књиги, глагољеми Псалтир, повеленијем игумана кир Данила. И с‘вршише се от битија в‘ лето 7-тисуштоје и 66 а от рожд‘ства Христова тисушта и 557, круг сунцу 10 а луни 16, златоје число 19, индиктион 11, темелион 29, епахта 4, месеца нојемврија 4 д‘н, в‘ монастири Милешеве, при игумене тојежде обитељи кир Данииле.

Тогда же обновљшу и предржешту престол светаго Сави, прваго архијепископа и учитеља србскаго, преосвештеному архијепископу в‘се србскије земљи и поморскије и северним странам и прочим, кир Макарију; в‘ царств*о* же цара измаил‘тскаго велика амире султан Сулејман-бега.

(Поговор Псалтиру милешевском II, 4. новембра 1557.)

Стефан Скадранин – 1561. и 1563

... Пољеже толикими купљами житејскими с‘плетајем се, јеште же и порабоштенијем љутих Агар*ен* погружајем се ... н‘ да не ... дарованоје нам време от Бога в‘сује ист‘штим ... пот‘штихом се исписати сије богод‘хновеније књиги Триоди, или јављенејше решти Трипесн‘ци, иже носет в‘ себе Ветхаго и Новаго завета различна ученија, твореније небу и земљи, првому чловеку с‘зданије и тому от раја изгнаније, и крајњеје спаса Христ*а* к‘ нам с‘хожденије ...

Тем же, јакоже прежде предваривши рекох, аз м‘њши, Стефан от града Скадра, не т‘кмо посреде мојих братијах н‘ и других православних христијан, потрудих се о сих душеполезних књиг. Того ради, аште что будет в‘ њих недостат‘чно, молим се јако да с‘ љубовију исправљајете, пољеж*е* самохотне или некојим нашим небреженијем ни једина чрт*а* в‘ сих погреши се. Обаче аште књигољубни будете и покажет*е* се

благодарни о сих, в^{ѕ} истину нас на бољши подвиг в^{ѕ}здвигнете – јеже и прочују страну оставштују сеје књиги с^{ѕ} в^{ѕ}еким т^{ѕ}штанијем исписати.

С^{ѕ}врши се в^{ѕ} лето от спаснаго пришествија Господа нашего И-у Христа 1561, месеца ђенувара на 6, в^{ѕ} богохраним граде Венетским.

(Из поговора Триоду посном, 6. јануара 1561.)

... Тем же ... с^{ѕ}бирах јелика убо в^{ѕ}змогох умом постигнути, јаже бити к^{ѕ} просвештенију и светлости светих црквих. Богу поспеш^{ѕ}ствујушту ми к^{ѕ} желанију мојему, с^{ѕ}творих от двоју рук слова инем подобијем, јеже с^{ѕ}писах и с^{ѕ}ставих сију бож^{ѕ}ст^{ѕ}внују нарочиту књигу Трипесн^{ѕ}ци ...

Тем же, јакоже прежде предварившн рекох, аз м^{ѕ}њши, Стефан от Скадара, не т^{ѕ}кмо посреде мојих братијах н^{ѕ} и других православних христијан, потрудих се о сих душеполезних књиг ...

С^{ѕ}врши се сија бож^{ѕ}ст^{ѕ}вна књига от рождества Христова 1563, месеца децемра на 24, в^{ѕ} странах маћедонских, в^{ѕ} от^{ѕ}ч^{ѕ}ст̄во в^{ѕ} граде Скендери. Маистро Камило Занети.

(Из поговора Триоду цветном скадарском, 24. децембра 1563.)

Мардарије из Мркшине цркве – 1562. и 1566

В^{ѕ}севидцу и преблагому Богу слава и величије, дајуштому с^{ѕ}вршити в^{ѕ}сако дело благо јеже о њем начинајемо. Тому слава и држава в^{ѕ} бескон^{ѕ}чније веки, амин.

Благоволењијем иже в^{ѕ} Тројици славимаго Бога, аз Христу раб јер^{ѕ}монах Мардарије рукоделисах сија слова от железа и меди и проча. С^{ѕ} великим трудом и подвигом с^{ѕ}врших сију светују душеспаснују књигу, глагољемују Тетројев*ан*гел. Мољу же јуније и с^{ѕ}в^{ѕ}зрастније и старије, ч^{ѕ}туште или преписујуште, љубве ради Христове, исправљајте а не клните, пољеже не писа Дух свети ни ангел, н^{ѕ} рука брена и дух унили, окајани и грешни.

Тогда же в^{ѕ}сточним странам обладајуштому великому цару турскому султан Сулејману. С^{ѕ}вршише се сије светије и бож^{ѕ}ставније књиги при храму Светаго в^{ѕ}знесенија, јеже јес̄т Мркшина црква, в^{ѕ} подкрилије Чрније Гори, в^{ѕ} лето 7070, круг слнцу 13, луни 1, месеца јунија 24 д^{ѕ}н. Аз же от^{ѕ}ч^{ѕ}ством от реке рекомије Дрина. Слава с^{ѕ}вршитељу Богу нашему в^{ѕ} веки, амин.

(Поговор Четворојеванђељу мркшиначком, 24. јуна 1562.)

... Тем же и аз Христу раб јер^{ѕ}монах Мардарије ... молих се в^{ѕ}себлагому владице Христу мојему да ми поспешит к^{ѕ} желанију мојему да с^{ѕ}вршим и сије дело јеже начех делати, сиј Пендикостар ...

Тогда же многими царстви царствујушту великому цару турскому султан Сулејману; прваго же архијепископа и просветитеља и учитеља србскаго, новаго по истине апостола кир Сави – престолом пећским светитељствујушту архијепископу кир Макарију. С^{ѕ}врши се сија света и бож^{ѕ}ст^{ѕ}вна књига, глагољема Пендикостар, при храму Светаго в^{ѕ}знесенија јеже јес̄т Мркшина црква, от битија в^{ѕ} лето 7074 а от рожд^{ѕ}ства Христова 1566, круг слнцу 17 а луни 5, злато число 8, основаније 28, епахта 7, месеца сек. 1 д^{ѕ}н, при в^{ѕ}сеосвештеном митрополите смедеревском кир Захарији и при игумену же мркшинскому јер^{ѕ}монаху кир Сави. И труди се зде грешни раб божиј поп Живко и раб божиј дијак Радул.

(Из поговора Триоду цветном мркшиначком, 1. септембра 1566.)

Јаков од Камене Реке под Осоговом – 1566

Повеленијем и промислом великаго Бога Господа нашего Ису Христа, трудих се о сем писанији недостојни и м'њши в' чловецех наречени Јаков, иже труждах се от многими времени и лети за сије дело к' светим књигам. Изидох от Македоније, от'ч'ства мојего, и в'нидох в' западних странах близ стараго Рима, в' град Венетија. И тамо обретох стари калапи Божидара војевода у јегова сина Виценца, от многими времени не писали. И почех писати сије мале књиге: часословци, в'сегодиштноје с'браније от месеца сек. до месеци августа, тропари, кондаци катадневни, и псалми вечерњи, утрњи, и часове в'си по реду, и свети убрус, и пасхалија Кирилова, и параклис Богородице, и катавасија в'са, и слави в'сего лета, и припела, и песни Мојсеови – в'са сија с'ставих на в'саку потребу.

Того ради мољу Господа Бога да ми поспешит на сије дело иже начех писати. Мислим с'творити нови кипари в' јеже к' бож'ст'вним књигам . . .

И аз убо Јаков родом и от'ч'ством бех иже в' подкрилији великије гори Осоговцеј, близ Коласијскаго града, от места нарицајема Камена Река, от племена свештенич'скаго и нарочитаго страни тоје от древних времен . . .

Почеше се писати сије књиги в' лето седмотисуштно и 74, месеца маја 15 д'н, а с'вршише се месеца августа 30 д'н, в' веленарочитом граде Венетија.

(Из поговора Зборнику, 30. августа 1566.)

Јеролим Загуровић и Јаков Крајков – 1569

Иже в' Светеј тројици славими Бог, и по сих приде богоот'ц Давид и предаст нам сију и душеспаснују књигу, глагољеми Псалтир, јако да от сих учим се к' добродетељи божији. И того ради господин Јеролим Загуровић, властелин от града Котора, виде светије цркви оскудне бож'ст'вније књиги, иже недостат'чна бивше прежде от родитељеј јего војевода Ђурђа Црнојевића и господина Божидара. И того ради приде в' Венетијски град и обрете стари кипари от родитељ јего војевода Ђурђа, и с'стави их в' једине, јако да обновет се старих писмена и да исплнете светије цркви различними књигами. И того ради моли в'сех вас – поменујте господина Јеролима в' молитвах.

И аз Јаков от пределех македонских, от места зовом Софија, Крајков син, и от господина Јеролима постављен бех на сије дело. . . Почеше се писати сије књиги в' лето 7077, месеца марта 10 ден.

И аште кому која потреба в'схоштет от светих књиг, то в'са сија сут принесена в' место Скопије у Кара-Трифуна.

Венетија.

(Из предговора Псалтиру Загуровићеву, марта 1569.)

. . . Сего ради и аз грешни и м'њши в' чловецех Јеролим Загуровић, властелин от града Котора, потрудих се и желанијем в'жделех к' душепол'зним књигам, исплнити недостат'ч'ство иже умаљеноје и расхиштеноје Измаил'тени, Богу попуштшу их . . . Тем же мољу се . . . ако аште будет што погрешено, а ви исправљајте, и нас о сем благословите, усрдно трудивша се от многими времени дондеже с'вршихом сије дело, иже глагољет се Псалтир по грч'скому језику, а по српскому језику Пев'ц . . .

С'врши с'ј псалтир господин Јеролим Загуровић и положи свој белег. . .

Аз Јаков, Крајков син, от места нарицајеми Софија, с'писах с'ј псалтир в' лето 7078 а от рожденија Христова тисушт и пет с'т и шездесет 9. Венетија.

(Из поговора и колофона Псалтиру Загуровићеву, 1569. године.)

Стефан Пештровић и Сава Дечанац – 1597

... Аз смерени игумен Стефан јеромонах, от храма пречистије Богородице, от'ч'ством же от Паштровић, Богу поспеш'ствујушту ми с'писах сије душеспаснише књиги...

С' благословенијем господина игумена Стефана јеромонаха, трудих се о сем аз грешни и м'њши в' иноцех, јеромонах Сава от монастира Дечани ...

Сије с'вршихом в' лето 7105 а от рожд'ства Христова 1597, круг слнцу 21 а луни 18, злато число 2, индиктион 10, темелије 21, епахта 5, месеца маја 19 д'н, у Бнецијех.

In Venetia apresso Gio. Antonio Rampazetto. 1597.
(Из поговора Зборнику, 19. маја 1597.)

С' благословенијем игумена Стефана јеромонаха, трудих се о сем м'њши в' иноцех Сава. В' лето 7105 а от рожд'ства Христова 1597, месеца маја 25 д'н, у Бнецијех.

(Поговор Буквару српскословенском, 25. маја 1597.)

Барто Ћинами – 1638

... И того ради господин Марко Ћинами, књигар у Млетције, у Марцарији, виде ... иже недостат'чна бивше прежде от родитељеј јего војевода Ђурђа Црнојевића и господина Божидара. И того ради приде в' Венетијски град и обрете стари кипари от родитељ јего Бартоломеа, и с'стави их в' једине, јако да обновет се старих писмена и да исплнет се светије цркви различними књигами. И того ради моли в'сех вас – поменујте господина Марка в' молитвах, и Бартола Ћинама – Марков син, от места зовом Венеција, у Марцарији. И от господина Марка постављен бех на сије дело ... Почеше се писати в' лето 1638.

И јеште котори пожелит свети књиги, обрештет и ва руце истога господина Марка Ћинама, в' граде Венецији у великому триговишту...

С'врши с'ј псалтир господин Барто Ћинами и положи свој белег...

Аз Барто, Марков син, от места нарицајем Венетија, с'писах с'ј псалтир в' лето 1638, а от рожденија Христова тисушт и шес'т и тридесет 8. Венетија.

(Из поговора Псалтиру Ћинамијевом, 1638.)

Јелена Влашка и Јован Светогорац ¬ 1649

Триодион, си јест Трипеснец светој великој Петдесетници – Пентикостарион, јеже јест Петдесетница наречени, от двоју писмену сеју – ж ѧ – по обичају благовољному реченију србскаго народа опасно изчиштени. Повеленијем и иждивенијем в' сесветлије кнегињи Јелени, божијеју милостију началници и владици земље Влашкоје ...

... Трудих же се о сем с'писанији аз грешни, мењши в' иноцех, Јоан јеромонах Светогорец, от Босни, от места Каменград, монастира же Гомионици, в' њемже пријех иночески образ ... Молим в'си трудивше се о сем деле – Прока типарник с' в'семи прочими својими трудољупци – аште что в' сих погрешихом ... проштенију нињa нас грешних сподобите ...

(Из наслова и поговора Триода цветног, 7. јуна 1649.)

Приредио МИТАР ПЕШИКАН

АЛБУМ СТАРОГ СРПСКОГ ШТАМПАРСТВА

1494-1638

Приредила

КАТАРИНА МАНО-ЗИСИ

Приређено у Народној библиотеци Србије
уз сарадњу Старословенског одбора САНУ

Садржај Албума

Цетиње 1494–1496, тб. 1–16	стр.	235–252
Горажде 1519–1523, тб. 17–22		253–260
Венеција 1519–1539, тб. 23–50		261–190
Рујно, Грачаница, Милешева 1536/37–1546, тб. 51–64		291–306
Венеција 1546–1561, тб. 65–83. Скадар 1563, тб. 84–86		307–330
Београд, Милешева, Мркшина црква 1552–1566, тб. 87–102		331–348
Венеција 1566–1597, 1638, тб. 103–118		349–366
Одјеци српског штампарства у Румунији 1507–1580, тб. 119–126		367–376
Поговор Албуму		377–381
Коментари репродукција		382–390

ЦЕТИЊЕ

1494 – 1496

1.

НАЧЛОСЕБЌЮСИГЛА

СНБКОУ · ТВОРЕНІЄ ПРТПОДОБНАГО ѠЦА НАШЕ
ГО ІѠАННА ДАМАСКУНА · ВЬ СОУБОТУ ВЄЧЕРЬ НА
МАЛТН ВЄЧЄРНЇ : НАЧНВЬЗВАХЬ ТРИ ГЛАСЬ · А
ВЄЧЕРЊЄ НАШЕ МАТВЫ · ПРІНМН СТЫН ГН ·
ІПОДАЖДЬ НАМЬ ѠСТАВЛЄННЄ ГРТХОМЬ ·
ІКО ТН ЄДННЬ ЄСН , ІВЛЄН ВЬМНРТ ВЬ СКРСЄНІЄ :·
ѠБЬНДТТЕ ЛЮДІЄ СІѠНЬ НѠБЬ ІМТТЕ ГО · І
ДАДНТЕ СЛАВОУ ВЬНЄМЬ , ВЬСКРСШОМОУ ІЗ
МРЬТВЫНХЬ ІКО ТЬ Є БЬ НАШЬ · ІЗБАВАЄН
НАСЬ ѠБЕЗАКОНІН НАШНХЬ :·
ПРІНДЕТЕ ЛЮДІЄ ПОКЊМЬ ІПОКЛОННМСЄ ХѠУ ·
СЛАВЕЩІЄ ЄГѠ ЄЖЕ ІЗ МРЬТВЫНХЬ ВЬСКРСЄННЄ ·
ІКѠ ТЬ Є БЬІМЬШЬ · ІЖЕ ѠЛЬСТН ВРАЖІЄ МНРЬ
ІЗБАВЛЄН :· ПОКТОРН , А · СЛАВА · ННН БѠ :·
ВЬСЄ МНРНОУЮ СЛАВОУ · ѠЧЛКЬ ПРОЗЕБШОУЮ ,
ІВЛДКОУ РОЖДЬШОУЮ · НБСНОУЮ ДВЕРЬ
ВЬСПОЄМЬ МАРІЮ ДВ ОУ · БЕСПЛТНЫМЬ ПЄСНЬ
ІВТРЕВЕМЬ ОУДОБРЕННЄ . ТАѠ ІВНСЄ НБО

А

1. Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића, 1494

онёжекь тройцн покланиёмїи
бгъ благоизволи йспльнитнсво
ю црквь, разлічнымнкнігами
вйдёвьязьвьхъбгаблго вёрн
ын йбмьхрáннми гньгюргьць
рноёвыкь. црквы праздныстых
кнігъ, грёхьрадй нашнх разхй
щенїемь йраздранїемь агарáнскыхьчёдь. Вьзрё
вновахь поспёшенїёмь стгодха, йлюбсвїюкьбж
твным црквам · йнапйсах сію дшеспснуюкнігу ωс
могласныкь · вьйсплънненїеславословїютрїсаунаг
овьёдйнствё покланнёмагобжства · млюжеюнїе
йсьвзрáстные йстарїе, чьтоіщёй йлнвьспёвающей
йлнпйшущелюбвехвёрадйнсправлнти · насжеоусь
рдпепотьщавшнхсенасіедёлобласлнти · даωбой
славёщеωцайзнёгожевьса · спаймжевьса · стгодха
ωнёмжевьса · здёоулучммлстьтáможесёнсвё
том ωзарымсе, ámїн. Повелёнїем гнамнгюргы
цьрноёвикы áзьхурабьсщёнойнокьмакарїе, роуко
делнсах сіё · прй всеωсщённом мнтрополнте зётс
комкуур вавуле · вьлёто-за крг слнц, á · луне, ѳ ·.

2. Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића, 1494

БОЖЇА ВЄЩЬ ВЬСАКОУ ПОПАЛНСТЕ ❧ БО
УНОВЕ БЄСПЛЬТНЫНЪ, СЬНАМНТЕ ВЬСПѢВА
ЮТЬ ДВѠ ВЬСѢ ПѢТАА · НЕѠБНМЕННАГО
БѠ ВЬУРѢВѢ ТВОЄМЬ ВЬПЛЬЩЄННА РОДНЛАЇЄСН ·
ПРѢБЫВШН ДВОЮ ЇАКОЖЕ НПРѢЖДЕ РОЖДЬСТВА
БГО НЕВѢСТО ❧ ЙНѢ · КАНѠНЬ · БЄСПЛЬТ
НЫНМЬ · ЄМОУЖЕ КРАЄ ГРАНЕ СЇЄ СЄ · О ЕѠ
ФАНОВА ПРЬВА АГГЛѠМЬ ПѢСНЬ · ІРМѠС ТЬЖДЕ
ПРѢСТОЛОУ ПРѢДСТОЄЩЕ СВѢТЛО ВЛДУНЄМОУ,
ПРѢ СТЇН АГГЛЫ · ѠЦОУ БЕЗНАЧЕЛНОМОУ,
Й ТОГО ВЄЛНКАГО СЬВѢТА АГГЛОУ · СЛОВОМН
ВЬДЬХНОУТН ВАС ПОЮЩОУ МЛНТЕСЄ ❧
ЗРЬЦАЛА СВѢТА БГО НАЧЄЛНА · НТРН СЛНЬ
ЧНЫЇЄ ЗАРЄ СЇАНЇЄ ВЬСѢ ПРНЄМЛЮЩА, ЇАКО ПО
СТНЖНО · АГГЛЬСКЫЄ УНЫ ПРЬВѢЄ ПОМЫСЛН
ВЬ, ОУМЬ БЖСТВНЫН СЬСТАВН ❧ БО
ОУКРАШЕН ЇАКО БГЪ УНО НАЧЄЛЇА ВЫШНЫНМЬ
СНЛАМЬ · ВЬУРѢВО НЕНСКОУСО БРАУНОЄ,
ХЄРОУВЇМЬ ВЫШЬШЕЄ · ВЬСЄЛНСЕ ВЬТВОЄ БЩЄ ·
ЙПЛЬТЬ БЫСТЬ НЕПРѢМѢННА ❧
ПѢСНЬ Г · ІРМѠСЬ ❧
ЄДНН СЬВѢДЫН УЛУЬСКАГО СОУЩЬСТВА НЕМѠ
ЖЕНЇЄ · Н МЛОСТНВНО ВЬНѢ ВЬѠБРАЖСЕ ·
ПРѢПОЇШНМЕ СЬВЫШЕ СНЛОЮ · ВЬПНТНТЄБѢ
СТАА ЦРКВН ѠДШЕВЛЄННАА · НЕНЗРЕУЄННЫЄТН
СЛАВЫ УЛКО ЛЮБУЄ ❧
ВЬЗНЇКНЫ ГРЄДН ѠДШЕ · НВЬЗОУПЇН СЬГРѢШН
ХЬ, ЄДННОМОУ СВѢДЕЩОМОУ ТАННАА ТВОН ·
НПОКАЯНЇА ПЛѠДЫ ПОКАЖН · ЇАКО ДА ОУЩЄДРН
ТТЕ ЩЄДРЫН ГЬ · НѠГНЫ ВѢЧНАГОНЗБАВНТЬ ❧

3. Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића, 1494

неоу҃бо ѿри҆нниме́не · ннпосра́мниме́не · гр҃т
шнкомь помѡщи҃н · смѣре́ноемн ѝѡмра́ченое
ср҃дце про́свѣ́тн · сльзамн ѿуѝсти ѝплачемь , ѝ
сте́наніемь · ѝпомы́сли оу҃мыле́нїа · да́нзбе́гнѵ
ѿгнѧ непостоа́ннаго , ѝурьвн · пр҃ѣжде ко́нца
оу҃бо вьсѐ страстна́а дш҃е · оу҃ско́рн те́пло пока
ѝсе · ѝсльзещи҃н зо́вн · бц҃е тѣме оу҃щедрн ⁘

НАВЕЛИЦИ ВЕЧЕРНИ НАВ

звахь · стыхеры · вьскре́сны · гла́сь , а҃ · ⁘

ѝвотворе́щомоу твоѐмоу кр҃ь
стоу · непр҃ѣстанно кла́ню
щесѧ҃ѧ · трѝдне́вноѐтн вьскр҃се́
ніе сла́внмь · тѣмб҃ѡ ѿбно́ви·
ль е́сн ѝста́вшее чл҃ческое е҃
ство вьсе сѝле · ѝѥ́же нанб҃са
вьсхо́дь ѿбно́внль е́сн на́мь ·
ѝко е́дѝнь бл҃гь ѝчл҃ко лю́бць ⁘

Дре́ва пр҃ѣслоу҃ша́нїа · запре́щеніе ра́здре́шн
ль е́сн спсе · надре́вѣ кр҃стнѣмь во́лнею прн
гво́ждсе · ѝвьа́дьсьшьдьсѝле · сьмр҃тные оу҃зы
ѝко бг҃ь ра́стрьза́ль е́сн · сего́ ра́дн кла́нѧемсе
ѥ́же ѝзмр҃твынхътвоемоу вьскр҃се́нїю · ра́до
стїю вьпїюще · вьсѐ сѝле г҃н сла́ва те́бѣ ⁘

Вра́та а́дова ськроу҃ша́ль е́сн г҃н · ѝсвоѥ́ю сь
мр҃тїю сьмр҃тное ц҃рство раздроу҃ша́ль е́сн ·
ро́дже чл҃ческы ѝзьѝста́ѣнїа сво́бождь · жѝвоть
ѝмета́ѣнїе мѝрови да́рова́вь ѝве́лїю мл҃сть ⁘

4. Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића, 1494

рѣхъ рѣдѣ мѧшихъ постѣже пасоущѣ мѧсь исмаи
льтьска желѣзна палица . оувы непросто бію
цін , нь оубивающи . ипридоше ѣзыцн вьдо
стоаніе кжіе . цркви раздроушише , Видевь
азь вьха бга блго верни ибгомь храшимн воєвода
зети гнь гюрьгь црьноєвнкь оумаленіе стихь
кни гь расхщенїемь ираздраніемь агаренскыихъ
уѣдь , вьзревновахьюспешенїемь стго дха .
ісьставихъ формн мнихже вьединo аѣто ѡсмн
мь чакомь сьврьшитн ѡхтоихъ , ѡ . д . го
гласа . Вьславословіе бгови мѧсь оукрепльшѡ
моу . троуднхжесе ѡсемь ироуко делнсахъ сіе ,
смѣренн сщенникь мнихъ макаріе ѡчрьные го
ри . Повеленїемь гнамн гюрга црьноевнн ,
прнвьсе ѡсщенномь архіе пнскоупе зѣтьскомь
мнтрополнте кѵрь вавуле . Тѣмже старце
мь ико ѡщемь сьвьзрастнінмь ико братїамь
юнѡшамь ико уѣдомь чьтоущнмь нли поющи
мь нли претпнсоующнмь , млюсе иколѣномь
касаюсе аще нероукою нь ѣзыкомь , любве ради
хѣѣ испрaвлнти , инась оусрьдно троуднвшихсе
ѡсемь блсвлнти . дайви оулоучите , ѡноє ва
лѧмово іже кьизранлю блсвещенте блсвени . инкь
моущейте проклети . ипридете блсвенн ѡщамо
ѣго наследоуите оуготованоє вамь црствыє .
Вьнѣмже дажителствоуѣмь ѡбои славеше ѡще
иса ихс одха ⁘ Сьврьшишесе сіе книги ѡбнтіа
Вьлѣто-ѯв . аѡрождьства хва . тнсоуща ѵѳѯ .
круг сапць , в . алоуни , і . индіктіѡнь , аі . вѣме
лиѡнь , ві . епахти . а . еыє злато уисло , ві .
мѣца . генвара , к . дни .

5. Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића, 1494

ПАСХАЛЬНАЯ ВЕЧЕРНЯ

Стїхъ · Стїхове, Воскресенъ · Глас ѣ ·

КСТНЫМЪ ТВОЙМЪ КРСТѠМЪ
ХЕ · ДЇАВОЛА ПОСРАМНЛ ЕСИ ·
И ВЬСКРСЕНІЕМЪ ТВОЙМЪ ЖЕЛО
ГРѢХОВНОЕ ПРИТОУПИЛ ЕСИ ·
И СПСЛ ЕСИ НАСЬ ѠВРАТЬ СЬМР
ТНЫНХЪ · СЛАВНМТЕ ЄДИ
НО РѠДНКИ

НЖЕ ВЬСКРСЕНІЕ ДАЄ РОДОУ ХЛУЬСКОМОУ · ЙКО
ѠВУЄ НАЗАКОЛЕНІЕ ВЕДѢСЕ · ОУЖАСОШЕСЄ СЕГО
КНЄЗЫ АДЬСТІИ · И ВЬЗЕШЕСЕ ВРАТА ПЛАЧЄВНАА ·
ВЬНИДЕТЄ ЦРЬ СЛАВЫ ХС · ГЛАГ СОУЦІЇНМЬ ВЬОУЗА
ХЬ ИЗЫДЕТЕ · И ЙЖЄ ВЬТЬМѢ ѠКРЇИТЕСЕ
ВЄЛІЄ ЧЮДО , ЙЖЕ НЕВИДНМЫНХЪ СЬДѢТЕЛЬ · ЗА
ХЛКОЛЮБІЄ ПЛЬТІЮ ПОСТРАДАВЬ , ВЬСКРСЄ

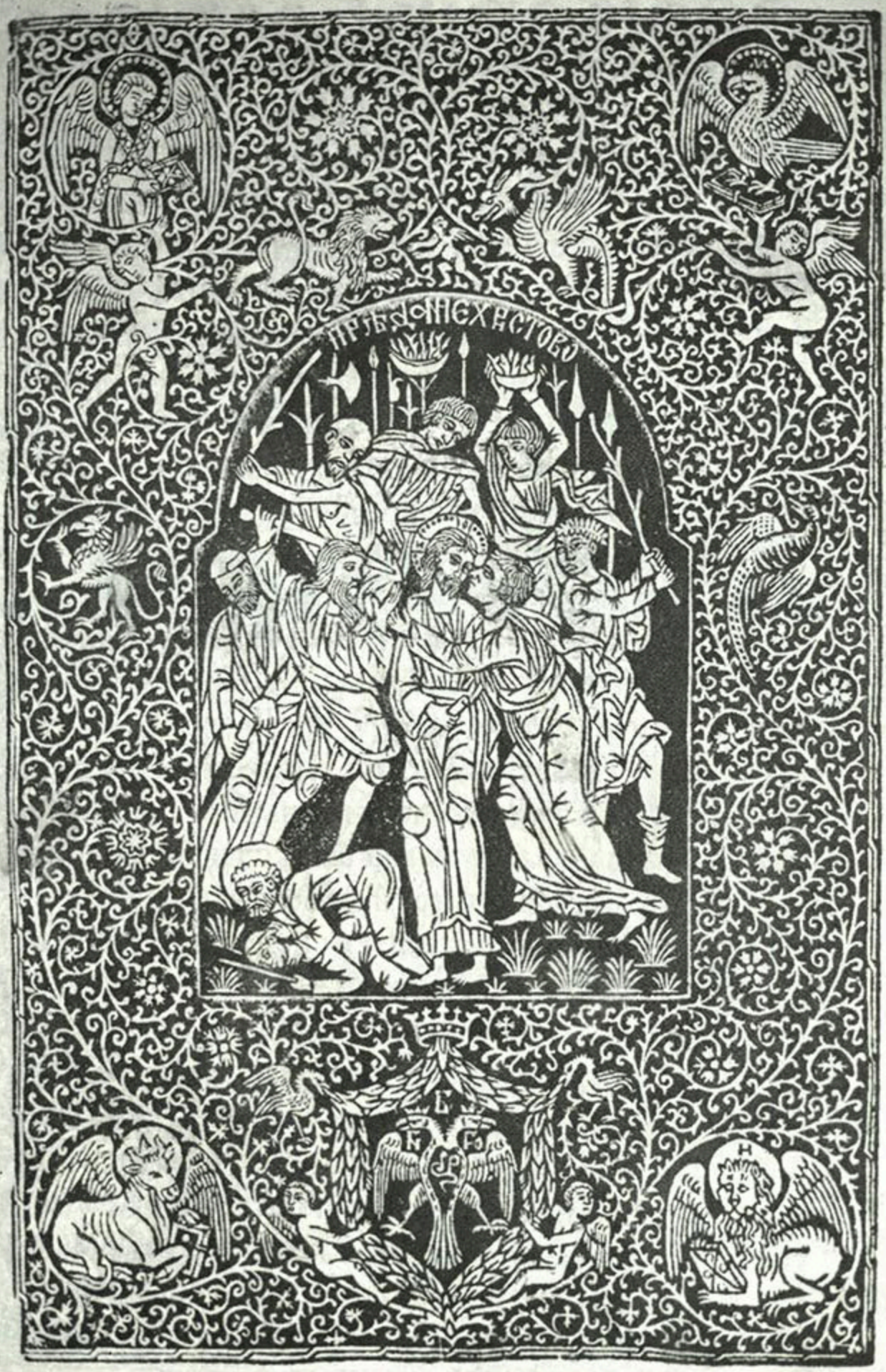

7. Октоих петогласник Ђурђа Црнојевића, 1494

ВЪКЛЮЧИНАВЗАЖ СЯ

гласъ, ѣ · подѡбно · рафсе постникѡмъ ·:·

Оутолѧ бѣсѡвскаа стрьмлѥнїа · йже намѣ на
хо́дещаа улколюбуе · и скоущїихъ оумори́ти
смѣре́ноумїи дш̃оу · и сьвестиме вьпагоубоу ·
тѣхъ сьвѣ́тниже и́ловлѥнїа ѡсоуе́ти · йже вьсе́
гда́ кьно́щиже и́вьдн̃е · и́изба́ви ѡ̃сих̃ме кладко ·
Оутолѧ мно́го метѣ́жноую жи́тїа коуроу · и́изба́ви
гѣе́ны, тьмы вѣчноующеѣ мо́люсе х̃ѣ · ѥгда́ прїи́де
ши соу́дити мирови́ сьсла́вою, и́ко пр̃ѣбла́гы ·:·

Кни́гамь разгыба́емомь х̃ѣ · вьдн̃ь стра́шны пришь
ствїа тво́его · и́вьсѣ́мь пр̃ѣдьсто́ещи́мь соу
дищоу тво́емоу · и́вьзыра́ющи́мь ѡ̃рече́нїа · ѡгню
пр̃ѣдсоу́дницемь текоу́щоу · и́троубѣ́ ве́лми трубе
ци̃ · уто̃ сьтво́роу стра́стны, ѡбла́ня́е́мь сьвѣ́стїю ·
и́ѡсоу́ждае́мь вьпламе́нь негаси́мыи · мо́люсе оубо̃
пр̃ѣжде́ конца, раздр̃ѣше́нїе ѡбр̃ѣ́сти сьгр̃ѣше́нїе́мь
моимь, х̃ѣ бж̃е мои́ · дароу́и́ мирови́ ве́лїю мас̃ть ·:·

Бьзе́ль е́сн нара́мо х̃ѣ кр̃сть свои́, настра́сть гре́
ды́н · и́ѡбра́зь на́мь подаль е́сн, ѡтебѣ́ хо́тецїи
мь жи́ти · ка́ко сьпрослависмсе те́бѣ, и́живи́ боу́демь
са́мы · сподѡбы и́нась сьпрнуе́стни́кы те́бѣ стра́
стемь и́славѣ́ бы́ти · твою мр̀тво́сть вьсе́бѣ ѡ
бно́сеще́ · оумр̀твы улколюбуе пл̀ты моее вьзы
грани́л · и́ѡбж̃стьвна́го тво́его страха оуды́е́ не прн
гво́зды · мр̀тва кьми̃роу, жи́важе кьтвои́мь зако
нѣ́демь ть̀ѵїю сьтвори́кме ·:· бц̃и · подѡбны ·:·

Рафсе и́ковалѣ до́брото · ѡцѣще́нїе и́сьвр̀ше́нїое

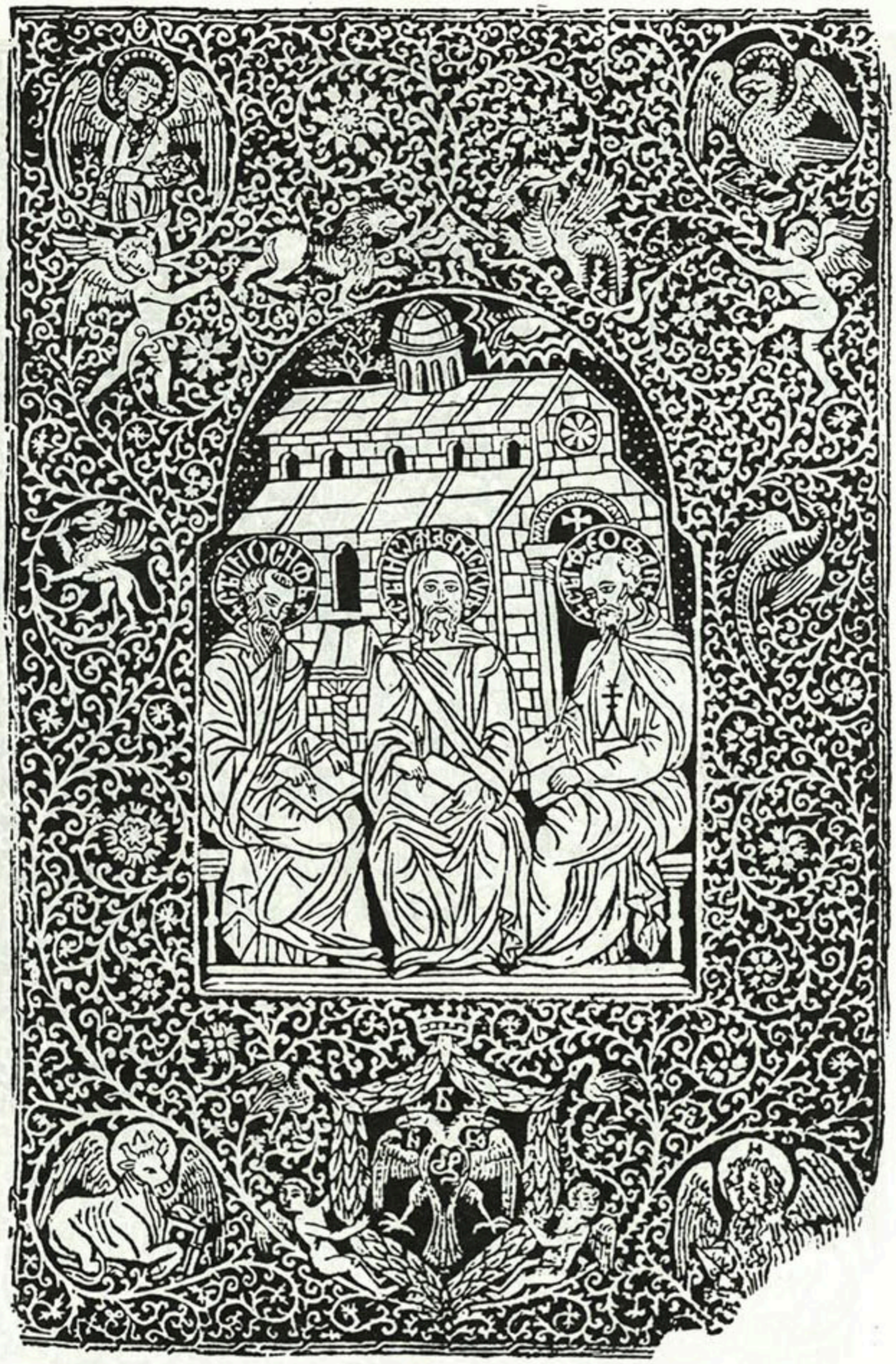

9. Октоих петогласник Ђурђа Црнојевића, 1494

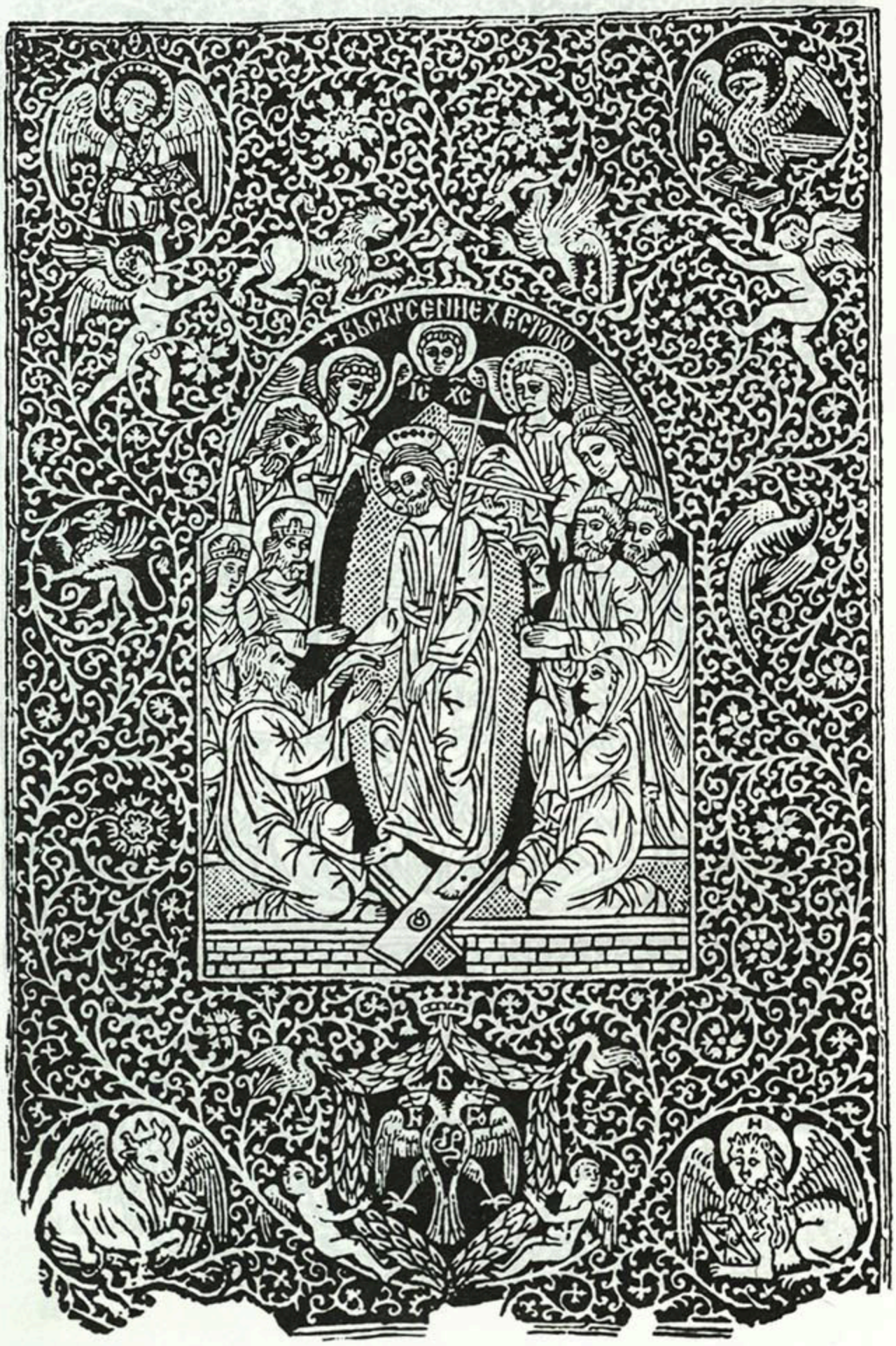

10. Октоих петогласник Ђурђа Црнојевића, 1494

11. Псалтир Ђурђа Црнојевића, 1495

вьсн людіе · ѥко оу҃тврьднсе мл҃сть его на
нась · ѥстина гн҃ь, прѣбываетъ вывѣкы ·
аллілоуіа · р҃зі

сповѣдантесе гв҃н ѥко бл҃
гь · ѥко вывѣкы мл҃сть
его · дарéчеть оубѡ до
мь їслевь ѥко бл҃гь, ѥко вь
вѣкы мл҃сть его · дарéче
ть оубѡ домь аарѡнь ѥко
бл҃гь, ѥко вывѣкы мл҃сть
его · дарéкоуть оубѡ вьсн бонщіесе гда ѥко
бл҃гь, ѥко вывѣкы мл҃сть его · ѿпечалін при
звахъ гда ноуслышаме вьпространство · гь
мнѣ помо҃щникь, неоубоюсе что сътворить
мнѣ чл҃къ · гь мнѣ помощникь, ѩзъ вьзри
наврагы мое бл҃го ѥсть надѣѩтисе на гда
нежелн надѣѩтисе нач҃века · бл҃го ѥсть
оу҃повати на гда, нежелн оу҃повати накнéзе ·
вьсн ѣзыцѣ҃ѡбьѩдошеме, ѩ҃менемьгн҃мьпро
тивлѩхсе ѩмь · ѡбьшьдше ѡбьѩдошеме
ѩ҃менемь гн҃мь противлѩх е ѩмь · ѡбь
ѩдошеме ѥко пчелы сѣть, ѩразгорѣшесе ѥко
ѡ҃гнь вьтрьнін, ѩ҃менемь гн҃мь противлѩ
хсе ѩмь · вьзрнновень прѣклоннхсе пасти
ѩгь прнетме · крѣпость моѩ ѩпѣніе мое
гь, ѩбысть мнѣ вьсп҃сеніе · гл҃сь радости ѩ
сп҃сенїа вьселѣхъ правéдннкь · дéсница гн҃ня

сътворн снлоу · десница гн҃ня вьзнéсеме ·
десница гн҃ня сътворн снлоу · неоу҃мроу нь
жнвь боудоу, ѩповѣмь дѣла гн҃ня · пока
зоуе наказаме гь, сьмрьтиже непрѣдасть
мéне · ѿврьзѣте мнѣ врата правды, вь
шьдь вьнѣ ѩсповѣмсе гв҃н · сїн врата гн҃ня
правéдніи вьнідоуть вьнѣ, ѩсповѣмсе тé
бѣ ѥко оуслышаме, ѩбысть мнѣ вьсп҃сé
ніе · камéнь егоже невьрéдоу сътворише
зиждоуціи, сѣ бысть выглавоу оуглоу ·
ѿ҃гда бысть сїн ѩ҃естьдивнь вь҃ѡуію нашію ·
сьи днь иже сътворн гь вьзрадѫ҃имсе ѩвьзве
селимсе вьнь · ѡ҃гн спснже, ѡ҃гн поспѣшн
же · бл҃свéнь грéдын вь҃ѩмѣ гн҃не · бл҃свнхо
мы ѿ҃домоу гн҃ня · бг҃ь гь ѩ҃ви насмь ·
сьставнте праздникь вь҃ѡсѣнѩющінхъ до
рогъ ѡлтарéвныхъ · бг҃ьмой ѥсн ты ѩ҃ви
сповѣмсе тебѣ · бг҃ь мойѥсн ты, ѩвьзнé
соуте · ѩсповѣмсе тебѣ ѥко оуслыша
ме, ѩбысть мнѣ вьсп҃сéніе · ѩсповѣдайте
се гв҃н ѥко бл҃гь, ѥко вывѣкы мл҃сть его ·
Слава, кадїсма · з҃і, аллилоуіа · р҃ні ·

лажены непорѡчніи выпоуть
ходецін вьзаконѣ гн҃ня · блажé
ны ѩспытаюцін свѣдѣніа его,
вьсѣмь срдцемь вьзыщоуть
его · небо дѣлаюцін безаконіе

12. Псалтир Ђурђа Црнојевића, 1495

ГНИ СЛАВЯИ

Оудобь погроузи фараѡна мѡусі гл҃ѣть ·

ОНМЬ гв҃н славнобѡ просла́висе · конѣ и ѩвьса́дника вьвръ́же вьмо́ре · помо́щникь и покровитель бысть мнѣ вьспсе́нїе, Сь бг҃ъ мои́ и прославлю́ є҆го́, бг҃ъ ѻц҃а моего́ и вьзнесоу́ и · гьскроушаеи́ бра́нн, гь и́ мѣ є҆моу · колесни́це фараѡновы и́сїлоу є҆гѡвьвръ́же вьмо́ре · и҆збра́нные вьса́дники трн҃ста́ты пото́пи вьвръ́мнѣмь мо́рн · поу́нною покрн҃ и́хь погре́зоше вьгла́бинѣ и́ко ка́мень · десни́ца твои́ гн҃ прослависе вькрѣпости, десница́ти роу́ка гн҃ ськроу́ши враги́, и́ мно́жьствомь сла́вы твоеѥ сьтрьла́ є҆сн соу́ поста́ти · посла́ гнѣвь свои́ и҆ пои́ стыѣ и́ко стьба́є, ѩдѣ́мь ѩрѡ́сти тво еѥ растоу́писе ко́да · ѿгоусты́ше и́ко стѣ́на ко́ды, ѿгоусты́ше ѩвлы́нн по сре́дѣ мо́ра · ре́че врагь гнѣвь посты́ гноу разделю́ кори́сть, насыщоу дш҃оу мою́, оу́тноу мы́чемь моимь оу́долѣ́ ѥть роу́ка моя́ · посла́ дх҃ь свои́ по крн҃ и́хь мѡ́ре, погре́зоше и́ко ѡло́во вь во́дѣ сѣ́лнѣ · кто̀ подѡ́бнь те́бѣ вь бо́гѣхь гн҃ кто̀ подѡ́бнь те́бѣ, просла́ вле҃нь вьсты́нхь дивнь пре́сла́вно тво́ре чюдеса · простре́ль є҆сн десни́цоу скою пожрѣ́ть и́хь зе́мли, наста́вль є҆сн правдою твое́ю людн твое сіе́ и҆же и҆збавн · оу́тѣшль є҆сн кре́постїю свое́ю вьѡбитѣ́ль сто́ю твою́; Слы́шаше є҆зы́цн и҆прогнѣ́вашесе, болѣ́зни прн҃е́ше живоущіе вьфили́стимѣ · то́ гда́ потъща́шесе вла́дкы е҆до́мскые, и́кне́ зы моавитоцін, прн҃е́тыи трепе́ть ра стала́шесе вси живоущіи вьханаа́нѣ · напа́ деть на́нѣ стра́хь и҆трепе́ть, велнчіе́мь

прѣстоль , ѝвьзнесе смѣренніе , ѧлующіеѭ
ѝсплънн бгъ , ѝбогатещеѥсе ѿпоустн тъ
ще . Въспріѣть ѥслѝ ѿтрока своѥго , по
мѣноутн мл҃сть ѝкоже гла кьѿцемь нашн
мь ѧвраамоу ѝсѣменн ѥго̀ довѣка ⁘

прр҃ока захаріе , ѿлоукы с҃тго ѥ҃ѵа́нгелі́а ·
ро́дитель бывь бл҃свлѧѥть захарі́а · ⁘

І

л҃свѣнь гь бг҃ъ ѥслѧвь ѝко
посѣтн ѝсьтворн ѝзба
вленіе людемь своѝмь .
ѝвьздвнже рогъ спсе́нїа
намь вьдомоу дв҃да ѿт
рока своѥго · ѝкоже гла
оусты с҃тѝнхь ѝже ѿвѣ
ка прр҃ѡкъ ѥго̀ , спсе́нїе ѿврагъ нашнхь , ѝй
зроукы вьсѣхь ненавѝдещїнхьнась . сьтво
рнтн мл҃сть сьѿцн нашнмн , ѝпомѣноу
тн завѣть с҃тын свои . клѣтвоу ѥюже клѣ
тсе кьѧвраамоу ѿцоу нашемоу , дѧтн намь
безстраха ѝзроукы врагъ нашнхь ѝзбавльшн
мсе . слоужнтн ѥмоу прѣподѡбїѥмь ѝпра
вдою прѣднѝмь вьсѣ дн҃ жнвота нашего .
ѝ ты ѡтроче прр҃окь вышнѥго нарѣчешнсе ,
прѣд ѝдешнбо прѣдлнцемь гн҃нмь оугото́
вати поутн ѥго̀ . дѧтн разоумь спсе́нїа
людемь ѥго̀ вьѿставленїа грѣхъ ѝхь , мн
лосрдїа рад҃н мл҃стн бг҃а нашего . вьнѝхжѣ

Т ѣмжѣ вьдн҃н бл҃гоустнваго ѝ х҃ѿ любы
ваго , ѝ бг҃ѡмь хранимааго гн҃ами
гюргы црьноѥвики , ѝ повелѣнїѥмь ѥго̀ .
Азъ смѣрѣннїн ѝсщѣнныи мнѣхъ макарїе
ѿурьнїе горы · Сьпѝсахъ сїѣ кнуги · прн
вьсѣ ѿсщѣннѡмь мнтрополнте зѣтско
мь кур҃ь , вавуле : Тѣмжѣ старцемь
ѝкоѿцемь , сьвьзрастнїнмь ѝкобратїамь ,
юнѡтамь ѝко чѣдомь , уьтоущнмь ѝлн
поющнмь ѝлн прѣпѝсоующнмь , мл҃юсе
ѝ колѣнѡмь касаюсе ѧщѣ нероукою нь ѣзы
кѡмь , любве рад҃н х҃ѣ ѝспрѧвлнтн , ѝ нась
оусрьдно троуднвшїнхсе ѿсѣмь бл҃свлн
тн · дайвн оулоучнте , ѿноѥ валаамово
ѐже кь ѝслю · бл҃свѣщѥнте бл҃свѣнн вь
ѝ клѝноущѥнте проклѣтн · ѝ прѝ҃ѣт
бл҃свѣнїѧ ѿца моѥго , наслѣдоунте оу
тованноѝ вамь цр҃ствые · Вьнѥмже да
жнтелствоующемь ѿбоѝ слављще ѿца ѝ сна
ѝ с҃тго дха · ѝ нн҃а ѝпрнсно ѝвьвѣкы вѣ
вѣкѡмь , ѧ мнн҃ь ⁘ ⁘ ⁘ ⁘

Сьвръшншесе сїѣ кнѝгы ѿбытїа · В ь
лѣто ҂зг҃ . ѧѿрождьства х҃ва ·
тнсоуща , ѳ҃ с҃ѣ . кроугъ слн҃цоу , г҃ . лоу
ны , ѧі҃ . златоѥ чьслѡ , ді҃ . ѝнднктї
ѡнъ , д҃і . ѳемелїѡнь , д҃ . ѐпахта , г҃ ⁘
мсца . Сктемврїа , кв҃ , дн҃ь . нацѣтнно ·

м҃г҃

14. Псалтир Ђурђа Црнојевића, 1495

Вьоўслышанние всѣмь · мл҃твоу
сію ·⁘ мл҃тва · глако поклонениꙗ ·⁘

же ѡ҃гнк҃нѣн главѣ вещь
ствьноую҆ главоу, тебѣ не
вид҃нмомоу ед҃нномоу прѣ
моудромоу бг҃оу прѣклони
вша влдко · бл҃сви, ѡ҃сти,
сьблюди ѡ҃вьсакоѥ пакостнꙑѥ напа
сти · вид҃нмꙑѥже и҃ невид҃нмꙑѥ · и҃ко
твоѥ҆ѥ҃ цр҃ство и҃власть и҃сила · и҃тебѣ
подобаѥть всака слава, ѹ҆сть и҃покла
нанїе · ѡ҃ц҃оу и҃сноу и҃стомоу дх҃оу ·
нн҃ꙑ и҃прнсно и҃вькѣкы вѣкѡмь, а҆ми
нь ·⁘ ·⁘ ·⁘ ·⁘ ·⁘ ·⁘ ·⁘ ·⁘

Ѹ҆нидѣ҆вѣсѧтꙑи

разлоўченїе дш҃и · сице · Вьи҆гда
начнеть брать и҃знемагати · и҃ приходи
ть и҃гоўмень, и҃ вьпраша҆ѥтьи҃ тихомь
гласомь · а҆ щѐ ѥ҆ѥ҃ кѡ҃ѥ слово и҃ли дѣло
забѣнїа ради · и҃ли стоўда · ѥ҆дали
кои҃ злоба кькоѥмоу братоу, неи҃спо

вѣдима, и҃ли непроцѣна · вса҆ дльжно
ѥ҆ и҃зьисковатн и҃ и҃зьвьпрашатн поѥди
номьоўмнраюцаго и҃гоўменоу · и҃ко
слово вьздатн хотецюу влдцѣ х҃оу ·
а҆ цѣли҃ ѥ҆сть и҃гоўмена · тѡ҃ ѐклнсїа
рхь · и҃ли дх҃овный ѡ҃ц҃ь · и҃потомь ·
начинаю҆ть · т рїсто· с тꙑ бже · п рѣ
стаа тр҃оице · ѡ҃ че нашь · г҃ н помл҃оуи҃,
вс҃ · п рїидѣте поклоннмсе, тр҃ице · п о
томь · п салмь, н҃ · п омл҃оунме бже ·⁘
Канѡнь · наисхѡдьдш҃и · кѹ҃рьа҆ндре
а҆ крнтьскаго · гл҃сь, s҃ · пѣснь, а҆ ·
ирмо҃с ·⁘ и҃ко посоўхоу ходнвь ісрль ·⁘
Прїидѣте сьберѣтесе вси҃ · и҃же бла
гочьстно вьжнтїи҃ жнвшеи҃ · и҃вь
сплачнте дш҃е оўстранившеѥ҆сѐ славы
бж҃іѐ · и҃ работавшеѥ҆ стоўдным҃ь
бѣсомь, всѣмь тьцанїѥмь ·⁘
Нн҃ѣ оўбѡ҃ врѣме вьсего҃ моего жнво
та, и҃ кодымь прѣнде · и҃ прѣдьста
шемн҃ проѵее а҆г҃гелы послань ѡ҃бг҃а · ѡ҃ка
ꙗнныѥмн дш҃е и҃ цоўце немл҃стивно ·⁘
Сѐ прѣдьстамн нарѡ҃дь лоўкавынх

сѝце бо҃удетьгдь мои҃ · и҃же а҃щензы҃де
ть изьоу҃стѣ моихь · неѡбратитсе кь
мнѣ тьщь , дондеже скончаѥть вса
ѥ́лика вьзхо́тѣхь · и҃сьвръшоу поу҃ти
мое , и҃ѡкѣтыи мѡе · сьвеселїемсѧ ,
и҃зы҃дете · и҃сьрадостїюнаоу҃ѵнитесе · гѡ
рыбѡнхлѣмы и҃змѣнетсе · чаю҃щевасьвь
радости · и҃вса дрѣваселна҃нвьзплщоу
ть вѣтвь́ми · и҃вьмѣсто проу҃та вьзы
детькнпарнсь · вьмѣстоже праха , вьзы
детьмнрсина · и҃боу҃детьвьгнѣнме , и҃кь
знамениевѣчноинеѡскудетьрѣчетъ ·:·
пр҃ѡр҃ѹьства · и҃санна , чтѣнїе ·:·

Аѵогла́ѥтьгь · поурьпѣтевѡ
доу сьвеселїѣмь братїе , ѡ҃и
зтоу́никъ сп҃сныихь · и҃рече
шнвьдь҃ѡнь , поитега , вь
зпоитеи҃ме́нн іего · вьзвѣ
стнтевыезнцѣхьславнаіего . помѣнете
и҃ко вьзнесе́се и҃ме іего · вьзпоите и҃ме
гѣ · и҃ковы́сокаасьтвѡрн · вьзвѣстнте
сїаповсеи҃земли · ра҃и҃тесеи҃весе́лнтесе ,
жнвоу҃щеи҃вьсїѡѵ҃ · и҃ко вьзнесе́се по
ѡ҃ї

сре́дѣ тебе сты҃и҃ і сра́ѥвь ·:· прокн
мнь · а҃постѡлоу · гласъ , г҃ ·
г҃ь просвѣщенне мое и҃ спсите ль мои҃
ѡкогосе оу҃боюѵ · стихь · г҃ь защнтн
тель живото҃у моемоу ·:· а҃пс҃тль ·
кькорнѳѡмь , посланне · ·:·

Ратїе , нехо́щоу васьнера
зоумѣватн · и҃ко ѡ҃цнна
шнвсн подь ѡблакомь бы
ше · и҃всн скрозе мо́ре прои҃
доше , и҃всн оу҃мѡу҃сен кры
стнше се , вьѡблацѣ и҃вьмѡрн · и҃всн
тожде дх҃овно бра́шно и҃дѡше · и҃всн
тожде дх҃овно пи҃во пи҃ше · пи҃на хоубѡ
ѡ҃дх҃овнааго , послѣдствоу҃ющекамѣ
нн , камежебѣ х҃с ·:· а҃ллїлоу҃їа ·
гласъ , д҃ · гласъ гнь наводахь бгь сла
вѣ вьзгрьмѣ ·:· ѤѵаѦгелїе · ѡмарка ·:·

Ьврѣмеѡно , прі҃нде і҃с ѡна
зарета галнлеискааго , и҃кры
стїнсе ѡ҃і ѡа҃нна вы҃ ѡ҃рда
нн · и҃абїевьзходе ѡводы ·
вндѣразводещаасе небеса ·
к

188

16. Молитвеник – Требник Ђурђа Црнојевића, 1495/96

ГОРАЖДЕ

1519 – 1523

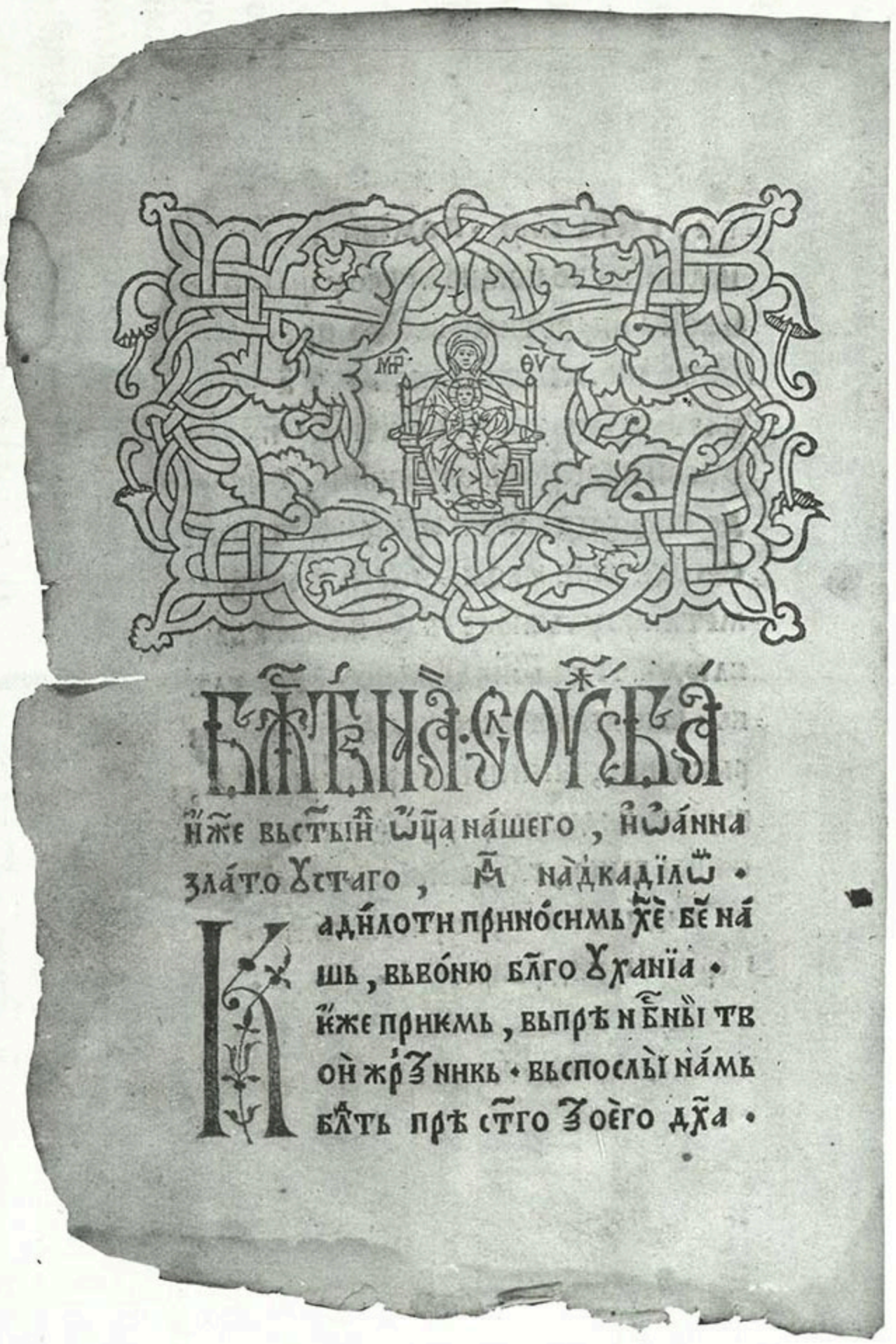

17. Служабник гораждански, 1519

насладнхомсе, неистьщаѧемыѥ тво
ѥ пищѣ. ѥже ѡвьбоудоущемь вѣ
цѣ вьсѣмь намь сподобнтнсе бго
волн. бтню прѣчтаго твоего цѫ
ѡстго ѡбгаго ѡжно творещаготн
дха нна ѡпрно ѡввѣк вѣкѡ амінь.

БЖЄСТВЕНАЯ СОУЖБА

прѣжде сщенн. по ѥже помѣнн на
гн пѣваѥмоу лнкь нбны вьходнт
сщенникь ѡдіакн ѡ творетъ мета
ніе ѡгоуменоу, ѡлн мѣстоу его
та творетъ прѣстымн двермн по
клонѣнїа г ѡкьлнкѡ поѣдннѡ ѡ тако
выходнта высты жрьтьвникь. ѡѡз
мѣнивше сщеннчьскыѩ ѡдежде

глюще надниимн ѥже пообычаю.
ѡшходетъ прѣстоую трапезѹ,
ѡтворетъ начелѡ ѡвьзьмь врѣме
дїакѡ, стоитъ ѡжндак дондеже съ
врьшетъ братіа метанїн ѡ тако ѡс
ходнтъ ѡстаютъ наобычномь мѣ
стѣ. ѡтворнтъ г поклонѣнїа ѡвьз
глашаютъ. в лвн вако с щенникь
б лнь бъ нашь вьсегда нна. почна
ютъ пѣиндѣте поклоннмсе, г ѡѱлм
в лвн дше моа га с щеннкжеглѣтъ
мтвы ѡбычные вечерне тан.
Мтва сьглась прьваго ✣ ✣ ✣

Існ щедрыѩ ѡмного мтывы.
ѡдльго трьпелыве ѡмного
мтыве. вьноушн мтвоу
нашоу, ѡвьѡмн гль молѣ
нїа нашего. сътворн сьнамн
знаменїе вьблгѡ. настави на нап

18. Служабник гораждански, 1519

п рочее лѣто живота нашего ·
Х ртїанскыи кончины · Сѣдинк
нїе вѣры инрнч · Сщенникь възглаш·
И спод обны вако, сьдрѣзновенїемь
неосоужденно · смѣтн призыватн
тебе нбнаго ба оца, иглатн ·
л юдїе · о че нашь · пои възглашь ·
Ика твои ц рство иснла испа,
оца иса иста дха ына инрно ·
л юдїе а мнь · п опьм нрь высѣм
дїако главы наше гвы прѣклоныи·
Сщенникь молитсе ✣ ✣ ✣ ✣

Яко гн ще дрть ибе въ
сакои оутѣхы · прѣклонше
тебѣ свои главн, бавы ости ·
Съблюдн, оутвръдн · Укрѣ
пн · овсакого лоукавства
остави · кьвсакомоуже дѣлоу бгу
съвькоупи исподобн неосоужденно ·

прчестнтнсе, прѣчнстыи ижво
творещїи танн · въставлнїе грѣ
ховь, вдха стго общенїе · възгла
Бтню ищедротамн, ичако любн
ѥмь, ѥдино родната сна твоего ·
сьнмже бань ѥсн, Съпрѣстымь
ибгымь ижво творещнмь дхомь
твоимь, нна инрно ивѣк ·
Сщенникь молитсе ✣ ✣ ✣ ✣

Ьнмн гн іу хе бе нашь о
стго жнлыща твоего · но
прѣстола славы цртвыа тв
оего, инрїндн вьже остн
тн нь · иже горѣ сѣщемь
сѣдеи, изде снамн невднмо сы ·
испдобн дрьжавною твоею роу
кою, прѣподати намь прѣчистоѥ
тѣло твое, ичьстноую кръвь · ина
мн высѣмь людемь · дїако вънмѣ ·

Ꙗдко мнѡго мѫстѝве , гн҃е
прѣблгїѝ чр҃оу • и҃же вьстѣѝ
трбѝун ѿвьсѐ тва́рн покла́нлаємѝ •
твóрче и҃сьдѣ́телю вьсе́го ми́ра •
посла́мн помо́щь ѿст҃го жи́лн
ща своего́ • и҃же неи҃зрече́ннмьтн
промы́сломь , посѣщаѐ́ѝ тва́рь свою́ •
свѣ́та твоего́ зара́мн , ѡ́чѝ ср҃дца мо
его́ просвѣ́тн чл҃ко лю́бче • и҃настѣ́
пѣ гл҃ь , чи́стнтельнаго разоу́ма
оу́мь мо́ѝ оу́тврьдн • и҃сподо́бнме
грѣ́шнаго ра́ба своѐго , безпо́рока
нача́ѣтн • и҃разоу́ма просвѣ́щенїѐмь
Сьвръшнтн • полъзнимы дѣ́лы ,
и҃дѣ́снѝмн помы́слн • бг҃о дх҃новен
нѣ кни́гы сїѐ • Ѥ́же дх҃ь ст҃ын оу́с
тѝ дв҃до́вн ѡ́рыгноу • и҃хжѐ а҃зь грѣ́ш
ныѝ ѡ́оубо́гнѣ мы́слѝ на́ше , Сьвѣ́
рою разоу́мь протѣ́заю гла́тн вычасъ
сѣ́ѝ • кыпр҃ѣ́сто́моу и҃ме́нѝ твоѐ́моу •

Ѳ҃а Ѱ҃алма

а҃ ѡ҃ дв҃д҃ , а҃ • нена́дпнса́нь ѡ҃ Ѥ́врѣѝ •

Блже́нь моу́жь и҃же нейде
насвѣ́ть нечьстнвыихъ
и҃на́поу́ти грѣ́шныѝ неста́
и҃на сѣ́да́лнщи гоубѝтель не

20. Псалтир гораждански, 1521

а҃зже ꙗ҆ко маслина плодѡ҆вита въ домѣ
бж҃їи · оу҆пова́хъ на́мѧть бж҃ію въ вѣкъ
и҆ въ вѣкъ вѣка҆ · и҆сповѣ́мсе тебѣ въ вѣ
кы ꙗ҆ко сътвори́лъ е҆сн · и҆тр҃пплю и҆ме
твое҆ ꙗ҆ко бл҃го пр҃ѣдь пр҃ѣподѡбны́мн
твои́мн ❖ Вконцъ ѡмалѣ́сте разоу
ма дв҃доу , нѳ ❖ Спсово ꙗ҆влнїи

Рѣ́че безоу́мьнь въ ср҃дцн своѣ́мь нѣ
сть бг҃а · растлѣ́ше и҆ѡмра́зн
шесе въ безакѡ́нїнхъ · нѣ́сть
творе́н бл҃гаа · бг҃ъ съ нб҃се прн
ни́че насн҃н чл҃вчьскы́е · внд҃ѣ
тн а҃ще е҆сть ра́зоумева́е҆ и҆ли взы́ске҆
бг҃а · вси оу҆кло́ннше се вкоу́пѣ не
ключнмѝ бы́ше · нѣ́сть твори́ бл҃го нѣ́
сть до́кднно҆го · нера́зоумею́ть вы
сн дела́ющен безако́нїе · Снѣдающен
лю́дн мое҆ выхлѣ́ба мѣсто , бг҃а непрнз
ва́ше · тоу҆ оу҆стра́шншесе стра́ха и҆
Тдѣ́же нѣ́ стра́ха ·

Неезбѡ́жїа Своебѡ́жденїе ❖

ꙗ҆ко бг҃ъ расы́па кѡ́стн чл҃ко оу҆го́дннко
мь · постн́дѣшесе ꙗ҆ко бг҃ъ оу҆нн́чнжн
и҆́хъ · кто́ да́сть ѿ҆сїѡна спсе́нїе і҃снле́
во · Е҆гда҆ вызвра́тнть бг҃ъ плѣ́нницї҆е
лю́дїн свои́хъ · вызра́дѣ́тсе і҃ако́вь ·
и҆вызвесе́лнтсе і҃нл҃ь ❖ Вко́нцъ выпѣ́
снехъ разоу́ма дв҃доу , вын́егда҆ прїн
тн зефе́ѡмь и҆рѣ́цнн саоу́лоу · несе́ли
дв҃дь ськвне́се оу҆на́сь , нг҃ ❖ ❖ ❖

Же вын́мѣ твое҆ спсн́ме ·
и҆ вѣ́сн́лѣ твое҆н соу́днмн
бж҃е оу҆слы́шн моли́твоу
мою · въноу́шн гл҃ы оу҆
сть мои́хъ · ꙗ҆ко тоу́ж
дїн вьста́ше на́ме · и҆
кре́пцїн вызн́скаше дш҃оу
мою · и҆непрѣ́дьлѡжнше бг҃а пр҃ѣдь
сѡбою · Се́бо бг҃ъ пома́гаѥ҆тьмн ·
и҆́ть застоу́пннкъ дш҃н мокн · Вызра́

Мѳ҃тѳа и҆́же побѣ́ди подвизающагосе ❖

И 85

ѿнась всакого враганьскоста́та • оу҃мн
рн на́шоу жн҃знь гн • помл҃оун на́сь и҃мн
рь свои҃ • и҃спсн дше́ наше́ ꙗко чл҃вко лю
бь҄ • и҃на́ мл҃тва налѝтїѝ глкмаѿїе́реа •
и҃лѝ ѿдїа́кона ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

Ще́ мл҃нмсе, и҃ѿ҃же съхра́ннтнсе мѣ
стоу се́моу • и҃стѣ҃нѝ ѿбытѣлн сѐи҃, и҃
вьса́комоу гра́доу и҃стра́нѣ • ѿглада́,
гоу҃бнтелства́ • троу҃са, пото́па • ѿ҃гнѣ́,
мь҄ча́ • нашьствїа́ и҃нѿ паѣ́мѣнникь, и҃мѣ
ждоу҃ со́бнь҄ѥ ра́тн • и҃ѿ҃же́ мл҃тнвоу и҃
кро́ткоу и҃тн́хоу, и҃бл҃го пръ҆ме́нноу҆ бы
тн • бл҃го́моу и҃чл҃вко любнвѡ́моу бг҃оу
ѿгрѣсѣхь на́шнхь • и҃ѿвра́тнтн вьса́къ
гнѣ́вь двы́жнмн на́нь҄ • и҃збавытн на́
ле́жещаго пра́веднаго е҆го пръ҆ще́нїа • и҃
помл҃о́ватн на́ • мл҃нмтнсе гн оу҃слы́шн
и҃помл҃оун на́сь ❖ мл҃тва, набл҃вѐнїѥ хлѣ́
бѡмь • дїа́кѡнь го҃у помл҃нмсе ❖

Г и҃ї҃у҃ хе҃ бже҃ на́шь • бл҃вы́вы́ пѣ́ть хлѣ́
бь, и҃пѣ́ть тн́соущѝ наси́щь • са́мь бл҃вн
и҃хлѣбы сїѥ • пшѐнцоу, вы́но, и҃ма́сло •

22. Молитвеник – Требник гораждански, 1523

ВЕНЕЦИЈА

1519 – 1539

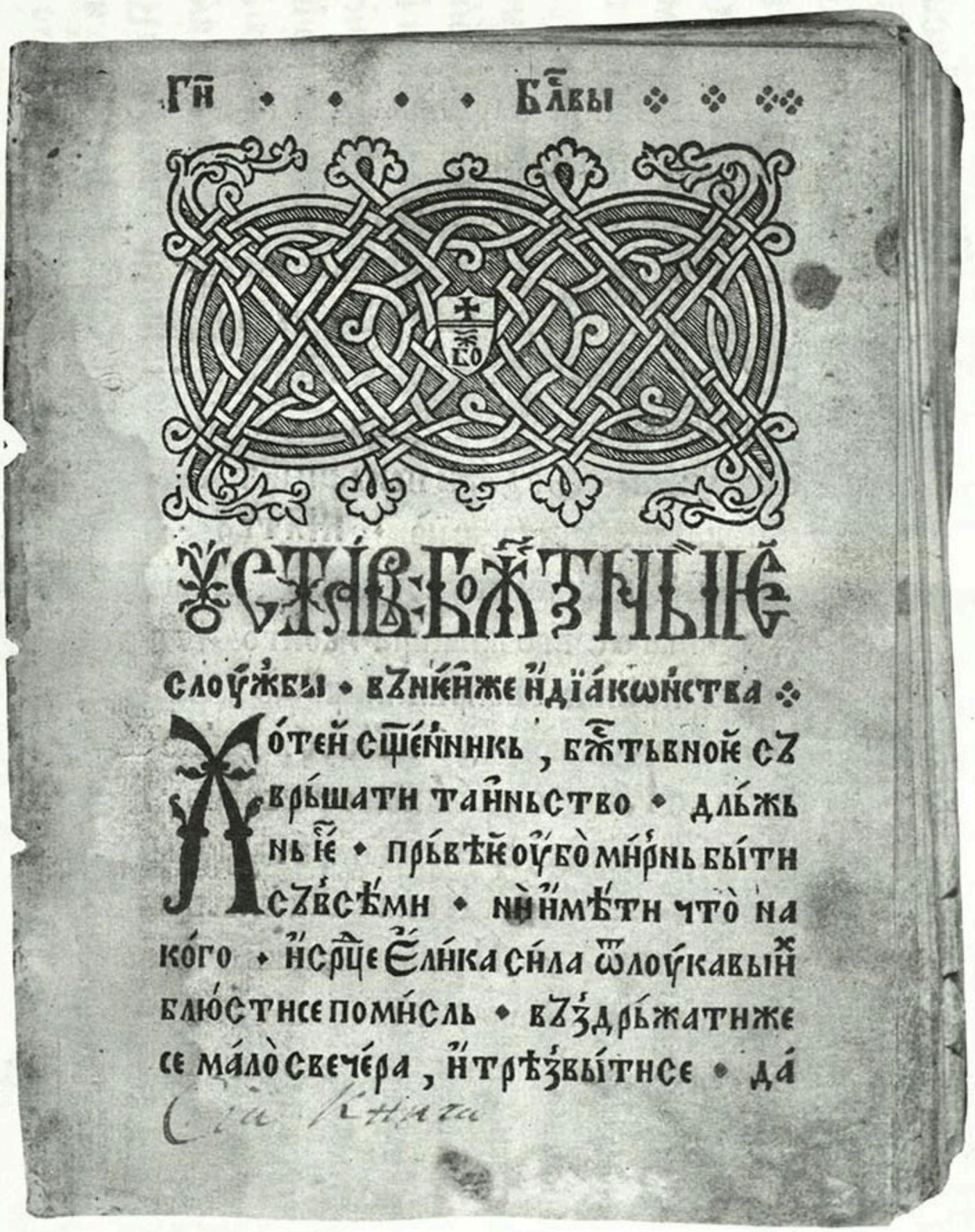
ГН • • • • БЛВЫ

СТЛВБЖТНЫЕ

СЛОУЖБЫ • ВЪНЄНЖЕ НДІАКѠНСТВА

Ѧ ОТЕЙ СЩЄННИКЪ , БЖТЬВНОЄ СЪ
ВРЬШАТИ ТАЙНЬСТВО • ДЛЬЖЬ
НЬІЄ • ПРЬВѢЄ ОУБО МНРНЬ БЫТИ
СЪВСѢМИ • НІ НМѢТИ ЧТО НА
КОГО • НСРЦЄ ЄЛНКА СНЛА ѠЛОУКАВЫЙ
БЛЮСТНСЄ ПОМНСЛЬ • ВЪЗДРЬЖАТНЖЕ
СЄ МАЛО СВЄЧЄРА , НТРѢЗВЫТНСЄ • ДА

23. Служабник Божидара Вуковића, 1519/20

НАЧЕ́ЛО, СЎБОТА́МЬ, НЇЕЛЕ́
ЛЇАМЬ, СТЕ́Й НЇЕ́ЛИЦЕ́Н, М, ЦН · ВЪСЎ
БОТУ, ме́со пЎстноу · НАЇ́РГЇИН, ПРО́,
ГЛЬ, S · Д ШЕ́ НЇЕ́ВЬЕ́ГЫ ВЬДВО́РЕТСЕ · С,
К ТЕ́БЕ ГНЇЕ́ВЬЗВИ́ГО́ · А́ПЛЬ, КЫКО́РЇИ́ФѠ ·

Бра́тїе, вЪса́мнлѣ́ть сЎ́ть, нЬ не
вьса́ на по́лзоу · вса́мнлѣ́ть сЎ́ть,
нЬ не́вса́ назна́даю · ни́кто́же сво
его́ сн да́йцѣ́ть, нЬ дрЎ́жнѧгокы́
жо́ · вЪсѐ ѥ́же вьма́келїи продае́моѥ́,
ѩ́дѧ́нте · ничто́же расЎ́жаю́щѐ засьвѣ́
сть · гнѧбо́ѥ́ зе́млѧ ѩ́нспльнѥнїеѥ́ѥ́ ·
а́щѐлѝ кто́ призыва́ѣ́твы ѿневѣ́рныѝ,
ѩ́хо́цѣте хо́дити · вЪсѐ прѣ́постае́вле
нное вамьѩ́дѧ́нте · ничто́же вьсте́заю
щесе засьвѣ́сть · а́щѐлѝ вамь кто́ рече́
ть, сѐ ѩ́до́ложрьтьѧ́но ѥ́ · неѩ́дѧ́нте,

за ѿно́го́ пове́да́вша́го, ѩ́за сьвѣ́сть ·
гнѧбо́ѥ́ зе́млѧ ѩ́нспльнѥнїеѥ́ѥ́ · Ѩмрѣ́
твыѝ, а́пль, ѥ́ѵлїе · Пнса́нн, за́,
Заѵ́ргїа́мн · а́лѵ́їа, гль, S · Бла́же
нн ѥ́же ѩ́збра́ѩ́прне́ · ѥ́ѵлїе, ѿлу́кы ·

Ре́че гь, Блю́дѣ́те, да́не прѣ́льщенѧ
бу́дете · мно́зїи бо́ прїи́доуть вь
и́ме́ мое́ глю́ще́ ѩ́ко а́зь е́сьмь, ѩ́врѣ́
ме пр́ѧблы́жнсе · не ѩ́зы́дете вьслѣ́
дьѝ · Ѥ́гда́же оу́слы́шнте бра́нн ѩ́не
строенїа́, неоу́бо́йтесе · по́ба́ѣ́тбо́ си́
мь бы́ти прѣ́жѐ, нЬ неа́бїе ко́нчнна ·
ѩ́бу́доуть знаме́нїа вЪсаѩ́цн ѩ́лоу́нѣ́
ѩ́звѣ́зах · ѩ́наземлѝ тоу́га е́зыкѿ ·
ѩ́ѿнечаѩ́нїа шоу́ма мо́рскаго ѩ́вьзмѵ́
щенїа ѩ́здыха́ющїѩ́мьчлкѿ · ѿстра́
ха ѩ́чаа́нїа гре́дущїѩ́ѝ на вьсе́лѥ́нноую
сѝлыбо́ нѣ́ныѥ́ подвнгноутсе · ѩ́тогда́
оу́зре́ть сѧ́члча́ гре́дущаго наѿбла́

почи́ноу ме́лхы седе́ковоу пр҃во сщ҃е
и҃нникь кыв҃ікы ❖ є҃в҃лїе, ѿмр҃ка ❖
Зврѣ́ме ѡ́но҃, чл҃кь нѣ́кы҃ прїи́
де кы҃с҃оу, кланѧ́кссе́мѹ и҃гл҃ѣ ·
оу҃чи́телю · Приве́дохь сн҃ь мой
кте́бѣ, и҃моу́щь дх҃ь нѣ́мь ·
и҃ндѣ́же а҃ще и҃ме́тьи, разбива
е҃тьего҃ · и҃пѣ́нитѣ́щинть, и҃скрьжеще҃
зѹ́бн своимн, и҃ѡцепенѣ́ваѣть · и҃рѣ́
хь оу҃чѣ́нникѡмь твои́мь да и҃же́оуть
е҃го҃, и҃ невьзмо́гоше · ѡ́и҃же ѡвѣ́щавь
е҃моу гл҃а · ѡро́де невѣ́рнь, докола́ѣ
выва́сь бѹ́доу докола́ѣ трь҃пл҃ювы · при
ве́дѣте е҃го҃ кьмнѣ · и҃ привѣ́доше е҃го҃
кзнѣ́моу, и҃ви́дѣвь е҃го҃ а҃бїе доу́хь сь
тре́се҃и · и҃па́дь наземлы ва́лѧшесе,
пѣ́нитѣ́ще · и҃вьпро́сн ѡ́ц҃а е҃го҃, кол
колѣ́тьѣ ѡ҃нѣлнже сѣ́ бы҃ ѣмѹ · ѡ́и҃же
ре́че и҃здѣ́тска · и҃мно́гащи҃ и҃вьѡ́гнь

к҃s҃

бж҃ї а бо́жї дара, и҃злоо́жневша́го тѣ́пари
сїе · а҃пнса́вша́го бл҃ви́те а҃не кльнете ·
да и҃вн҃оу́лѹчи́те · Прѣ́те бл҃ве́ны ѡ҃ц҃а
мое҃, наслѣ́дѹи́те оу҃гото́ваннoе ва́мь
ц҃рт҃вїе · є҃го́же бѹ́дн всѣ́ на́мь оу҃лѹчи
ти · Сла́веще ѡ҃ц҃а и҃с҃на и҃с҃т҃года҃ ·
и҃нн҃а и҃пр҃но и҃вьвѣ́кн вѣ́кѡ҃а́мнн҃ ❖ ❖
Сзврьшнше се сїе бж҃тьвныѣ кни́гы
ѵ҃рг҃їе · вн҃же прило́жнхѡ҃, ѡ҃пѹ
сте҃, и҃вьзгла́нїа ве҃рна҃, и҃оу҃трьна ·
а҃твн҃же л҃и́нїе, и҃разли́чнїе напотр҃бѹ ·
є҃в҃лїа стр҃на́же, и҃вьскр҃на҃ · на҃плы,
і҃є҃в҃лїа · праз҃ни́кѡ г҃по́скїи҃, и҃нарочи
тїимь с҃тѣ́мь · ѡ҃мц҃а се҃, домц҃а
а҃вгѹ́ста · на҃пли і҃є҃в҃лїа, ве́лнкыѣ,
м҃, це · Сїе сьвр҃шнсе · Взл҃ѣ, зкн҃ ·
а҃ѡро́жьства хв҃а, а҃ф҃а҃ї · кр҃ѹг слнцѹ,
кн҃ · а҃лѹнн҃, зї҃ · і҃ндїктї҃ѡ҃, а҃ · е҃па́хта,
s҃ · мц҃а і҃ѹлїа, з҃, дн҃ь · оу҃бне́цїе ❖❖

л҃

кѧ , ā • ѱа́лѡмь дв҃доу , ā • не
на́дьписа́нь ѿ҆ дв҃ꙋдѣ҆ • • • • •

Блже́нь моу́жь и҆же не҆и҆де҆ нась
вѣ́тьнечт҃нвїихь • и҆напоу́ти
грѣ́шнїихьнестѣ • и҆нсѣ́далн
щнгоу́бителънесѣ́де • нъ́ вьза́
ко́нѣ́гны во́лѧ҆ его҆ • и҆вьзако́нѣ́ его҆
поо҆у́чи́тсе дн҃ьнно́щь • и҆бо҆у́детьꙗ҆ко

26. Псалтир Божидара Вуковића, 1519/20

Сѵ́писашесе сїе сты́е и҃е҃тво
ны́е кни́гы гл҃е́мїн ѱа́лтирь ·
Сѵ́зле́то , ѕ҃кн · а҃ѡро́ждь
ства хв҃а , а҃фѳ҃і · Кроу́гь
сл҃нцоу , кн · а҃лоу́ны , зі · Зла
точи́сло , а҃ · І҃ндїкті́ѡнь , ѳ҃ ·
Е҃па́хта , ѕ҃ ·· Мц҃а а҃прилиа ,
з҃ , дн҃ь · Оу҃бне́цїЄхѵ ❖ ❖ ❖ ❖
Тогда́же стаѓе́ншини́ствоу́ющ҃ѵ
вѵ́сла́вне́мь гра́де́ ; Ве́нетїа́
не́ · Ве́ле́сла́вномоу доу́ѕѵ ,
Лоу́нарьдоу́ , ло́рьда́ноу ❖ ❖
Сѵ́сто́чныимнже начелѵ́ствоую
щоу , и҃ѡбла́сть дрьжещоу ·
Ве́лнкѡмоу а҃мнре́ , соу́лтанѵ
се́лнмь бе́гоу ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

ПОСѢДОБЯЧЫЕСѢКА́НЇА

Вѵсе́ле́тнаго · Нача́ше҃ѡмц҃а , се́
пте́врїа · домц҃а , а҃вгѵ́ста · Пре́
и҃мее́ , Тропа́реже , Ико́ндаке́ · Пра
зд҃нкомь , И҃наро́чнтмь сті́имь ❖
Мц҃ , Се́пте́врїе · И҃ма́ть дн҃їи , л ·
Дн҃ь и҃ма́ть ча́ , ві · И҃но́щь , ві ·
Начело и҃ндїкту́ иже е҃ но́воу ле́ту ·
И҃ поме́ть пре҃по́бнаго ѻ҃ц҃а на́шего сѵ́
мсѡнастлы́нника , а҃рхїма́ндрїта ·
И҃ сѵ́збо́рь пре́сте́и бц҃н , вьмїа́сне҃ ·
И҃ стго҃мнка а҃нфа́ла · И҃ сты́н҃ , м ,
же́нь · И҃ стго҃а́ммо́на дїа́кона , оу́чн

мр҃твїе вьскр҃ѣшаѥ • Па́кыѣже и҃звол҃и҃ прїѧ́ти настр҃ть
во́лноую • постра́давь и҃погре́бень бы́сть • и҃вьскре́вь
тре́тїи дн҃ь • попра́да, и҃вьсѣ соу́щеѥ ѿвѣ́ка сьа́дамомь
свѣзаніе вьа́довѣ тьмницы ѿоу́зъ свобо́ди • и҃вьзнесе́се на
нб҃а, и҃сѣ́де ѿдесноую ба҃ ѻ҃ц҃а • Ѩ҃ли и҃зьбра́ пропокѣ
дати того́ вели́чїа и҃сили́ • и҃же и҃спльнише вьсоу вь
селе́нноую бл҃гочьстїа • и҃ѿгна́ше вьсако коу́мнро слоужѐ
ніе • па́кыѣже мн҃ицы про́лїа́ше кр҃вь свою, же́ланїе́мь ра
спа́лаѥмы бж҃тьвныѣ любве • пр҃ѣподо́бныѣже проси́аше,
та́ко свѣ́тила вели́а сїа́ющіе вьмр҃ѣ • и҃же кра́сна жи́тїа сѐ
го та́ко оу́мѣ́ти вьмѣ́нише • и҃хже и҃мена вьсѣ́хь, а҃пльже
и҃мни́сь • сты́ѣже, и҃пр҃ѣподо́бныи • и҃сты́мь же́намь •
вьлѣ́тное ѿбьхожденїе поло́жихѡмь, тропарь и҃коны •
та́коже кра́сними цвѣ́ти ра́нсцнми оу́кра́шаѥ́мсе • на́шеже
жи́тїе та́ко соу́ѥтное и҃ми́мотѣкоу́щеѥ ѿказа́хомь, поми́
наю́ще тѣ́хь пр҃ѣкра́сна жи́тїа • ѥ҃же прїѣ́ше по́ты и҃троу́до
ви и҃моу́ченїа, да цр҃твїе нб҃ное оу́лоу́четь ✣ ✣ ✣

Тѣ́мже на҃зь гр҃ѣ́шнїи и҃мы́шїи вь
чло́вѣцехь • Бо́ждарь воукови
кь, ѿгюрнкь, по́дьго́рнчанинъ •
Оувѣ́дѣвь оума́лѥніе сты́хь и҃бж҃тве́ныхь кни́гъ • ра
схыщеніѥ́мь и҃раздра́ніѥ́мь и҃но вѣ́рными ѩзыкы •
Бы́вшоумн тогда́, вьза́падніихь
стра́нахь и҃тали́скыихь • вьмно
сла́вствоующемь гра́дѣ венетїа́нн •
Вжделехь троудолюбьзнѣ • вьзвръгохь себе налучи
ноу неизчрьпаѥмаго чл҃колюбїа бж҃їа • прини́кохь вь
глъбины сто писа́нїа • и҃ елико вьзмо́гохь оу́мо́мь по
сти́гноути бу҃ поспѣ́шьствоующихмн • Сставнхь фо́рмн
сїе • и҃спи́сахь дше по́льзныѣ кни́гы сїе ѱалтнрн • вь
ни́хже прилѡ́жихомь • Сина́ѯаре дне́вныѣже, и҃постныѣ •

чаго слобѫ имѣѥ нощноую иднѣ́ноую слоужбоу ✣
Тѣ́мже колѣ́нѣ́ прѣклоню, молюсе и҃милсе дѣ́ю • по
ющїимь, и҃ли стыхолѡгоусоующїимь, и҃ли прѣписоу
ющїимь • а҃ще боудеть что̀ погрѣшено и҃справлѧнте
нась ѡсе́мь троуднвшїихсе бл҃вите, а҃не кльнете • По
неже непи́са дхь сты́и нагг҃ль • нь роука грѣшна и҃брѣ́ша,
а҃дхь оу́нилїи ѡказа́нным и҃ грѣ́шнїи ✣ ✣ ✣ ✣ ✣
Повелѣ́нїе́мь г҃на бо́ждара воуковнића по҃горнчанна •
Троуднхсе ѡсе́мь съписанїи, а҃зь ѡказа́нѣ́нїи и҃мь
шїи вьи́ноцехь гр҃мо́нахь па́хомїе, ѡгрьнїе го́рн ѡрѣ́ке
и҃моуже ѡ҃чьство гробь, зе́мляже мтн • Мл҃ювн ѡцн
и҃бра́тїа, и҃ колѣ́номь ка́саюсе • а҃ще нероу́кою нь ѩзыкѡ
мь • а҃ще боу́деть что̀ погрѣ́шено, поюще любве ра́дн
хѣ́ и҃спра́вл҃ѧнте • и҃ нась оу́срьдно троу́днвшїихсе ѡсе́
мь бл҃вите, а҃не кльнете • да и҃вы оу́лоу́чнте, оу́слыша
ти стра́шнїи вла́дчныи гласъ • ѥ҃же рече́ть ксоу́щїимь
ѡдесноую ѥго • Пр҃їи́дѣте бл҃венїи ѡц҃а моего, насл҃ѣ
доу́нте оу́гото́ванное вамь цр҃твїе ѡсъзложенїа мнроу •
Ѥ́гоже боу́дн вьсѣ́мь нами оу́лу́чн
ти • сла́веще ѡ҃бой коу́пно, ѡ҃ц҃а
и҃сна и҃ст҃го дха • И҃нн҃а и҃прнсно
и҃вьвѣ́кы вѣ́кѡмь, а҃мнньъ ✣ ✣ ✣
То́моу сла́ва и҃дрь
жава, вьвѣсконь
чныѣ вѣ́кы,
а҃мнньъ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣

28. Псалтир Божидара Вуковића, 1519/20

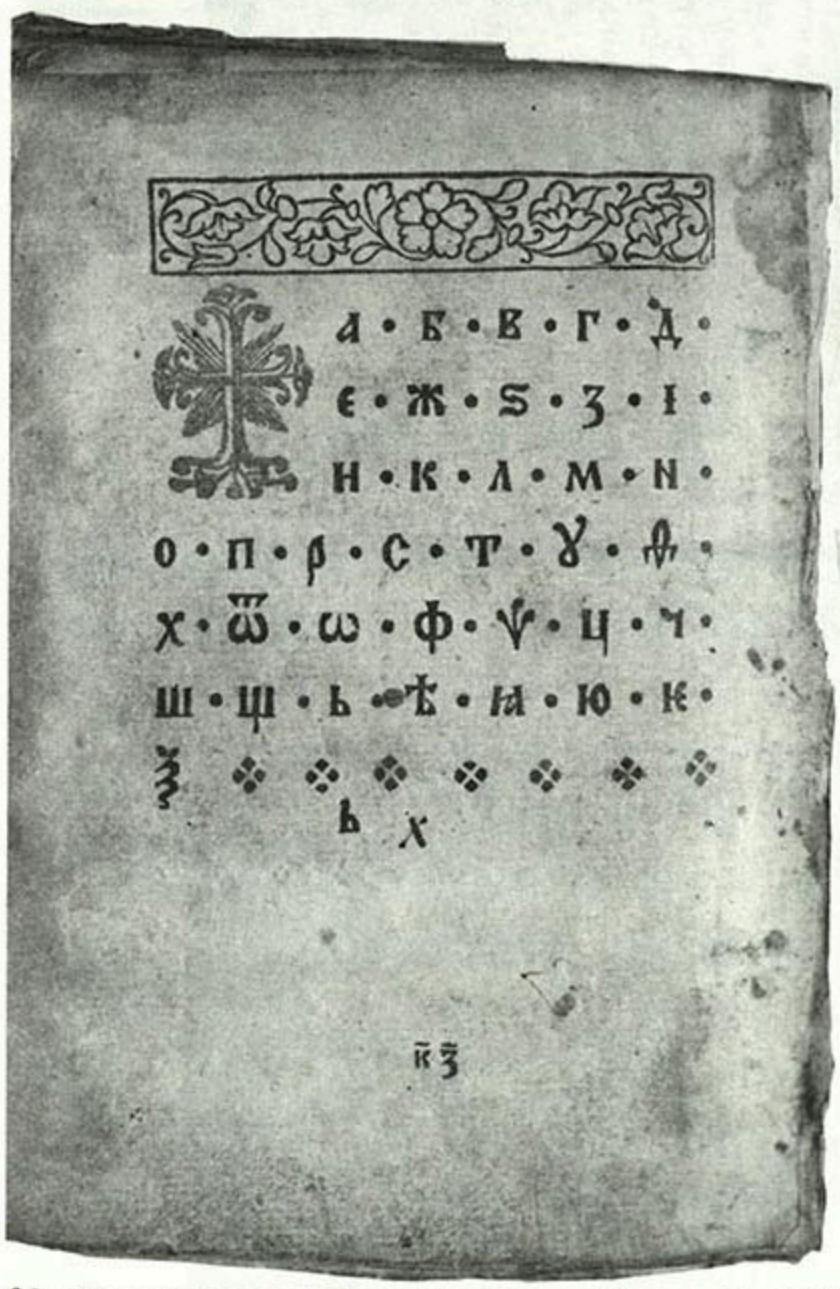

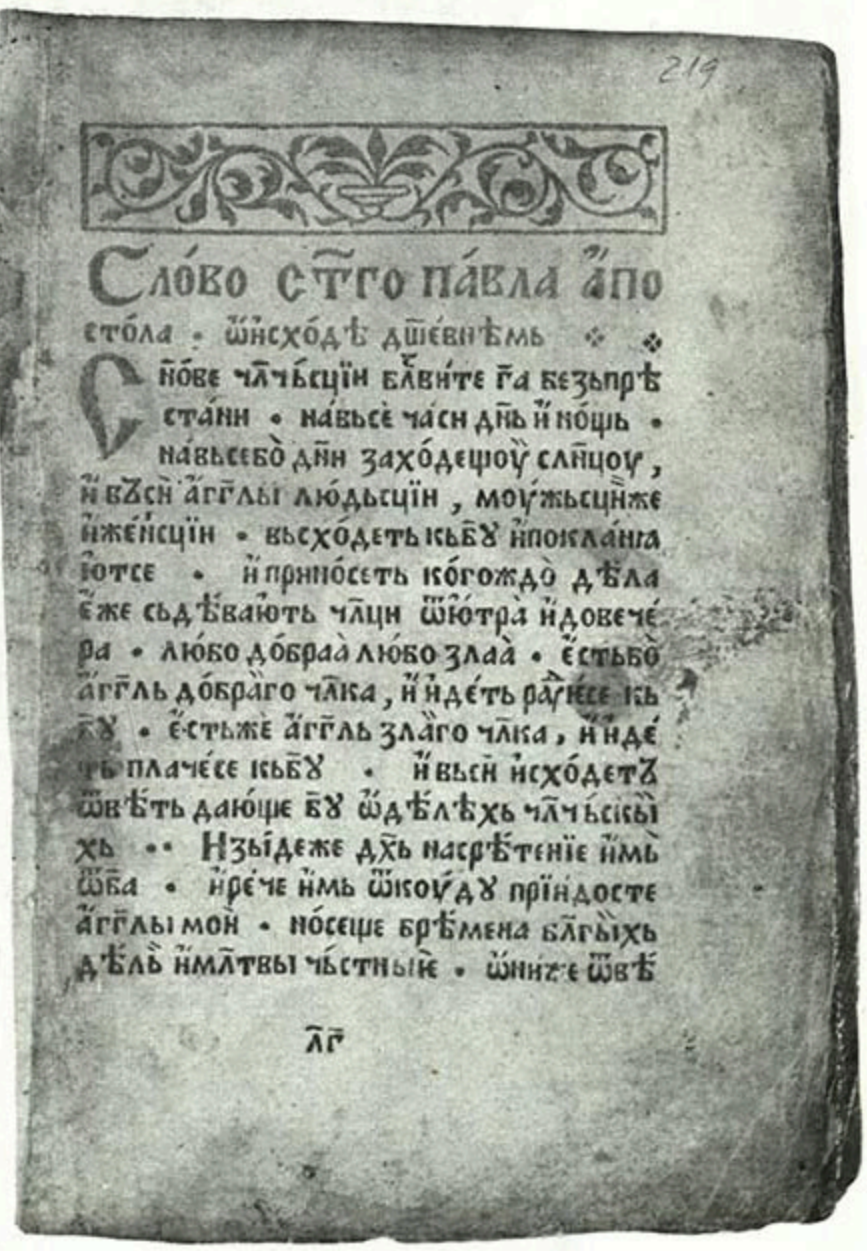

29. Зборник за путнике Божидара Вуковића, 1521

Нзволнїемь ѡца • йсьпоспѣшенїемь сна • йсъврьшенїемь стго
дха • Азь грѣшнїн ймьнїн въ
мнозѣхъ недостоннь. хоу рабь бжн
дарь ловнкъ • Пришьдшоумн
ѡтъ ства моего, ѡземлїе дїѡкли
тїанъ • ежеесть въпрѣдѣлѣ макіе
доискыхъ • ѡграда нарнцаемаго
пѡгорница • близь соущїх града гдѣ
маго дїѡклитіе • егоже некогда
съзыда дїѡклитїань кесарь вънме
свое • Ндошьдшоумн выградѣ вене
тїанн • Кндѣхъ съставлающїнхъ
бжтьвнаа писанїа натнпарехъ • фроу
гнже, игрыкы, нанїе езыкы • Жела
нїемь въждѣлехъ йнаша срьбьскааже
йблгарскаа такожде натнпарехъ съ
ставнти • Молнхсе вьсе бгосрьдо
моу чловколюбцоу бу • възврьгохъ
себѣ напоуздноу неизьчрьпаемат ѡ
бго оутѣша ,го • дапоспѣшнтмн
нась до шенїа , аще боудоутъ

233 Лат

оугодная вьсѣ бгомоу хоувлцѣ мо
емоу • Бгомь свѣдѣтельствоую ,
недахъ себе нимала покоя маложе
ѡчнма моима дрѣманїе нн ноще
дехъ ѡнмемн моихъ ежемн
гь • доидѣже йзвѣстнми
врьшенїе • Сѣ бгодѣтїю моего
вкы , насьврьшенїе дѣла нко бхъ •
йсьврьшнхъ вътоужден земли къ
сака писанїа цркоунаа вслнцѣмн сло
весн • Ндроугые книгы съпсахъ по
мьнщїнмн словесн • йже въпоуть хо
дещнмь оудобь носнма бываютъ •
Наще вьсѣ бгы гь бь поспѣшнтьмн ,
хощоу прннести вьсѣ тнпарн , велнкн
еже нмалїе вьсвоемь ѡчьствоу • да
неплънимь вьсакоу недостатьчьство въ
бжтьвныхъ црквахъ книгъ • еже есть
оумалено йновѣрныімн езыкы •
емже колѣнѣ прѣклонь , малюсе
нмилсе дѣю • поющїнмь , йлнчь
тоущїнмь , нлн прѣпсоующїнмъ •

225

аще боудеть цѣ тогрѣшено йсправа
нте , йбавите а кльните • да нвы
сподобнтесе оуслышати , страшнаго
йвлнтца мѣр соудне , бгы ѡнъ
ѡмыслн • Прндѣте бавенїн ѡца мо
его ѡлѣдуните оуготованоое вамь
црствїе ѡтъложенїа мнрх • Егоже
боуди оулоучнти вѕсѣмь намь
славеще всн коупно , ѡца нсна нсто
да • йнна непрнсно нвьцы вѣко
мь , амнн ✣ ✣ ✣

Повелѣннемь гна божндара воуко
внча ѡгюрнсь пѡгорнчанна •
Трондхсе ѡсїнхъ съписанїй , азь
ѡскаанньшїн нмьшн вьнящехъ ,
іермонахъ пахомїе , ѡѡстровѣ дїѡ
клнтїнскаго езера • Мловн ѡбн
йбратїа • аще боудеть что погрѣше
но • поюще любве радн хвн йспра
нте • ннась ѡсемь оусрьдно тр н
вьнхсе бавите анекльните • Поне
непїса дхъ , ннагль • нь роуса

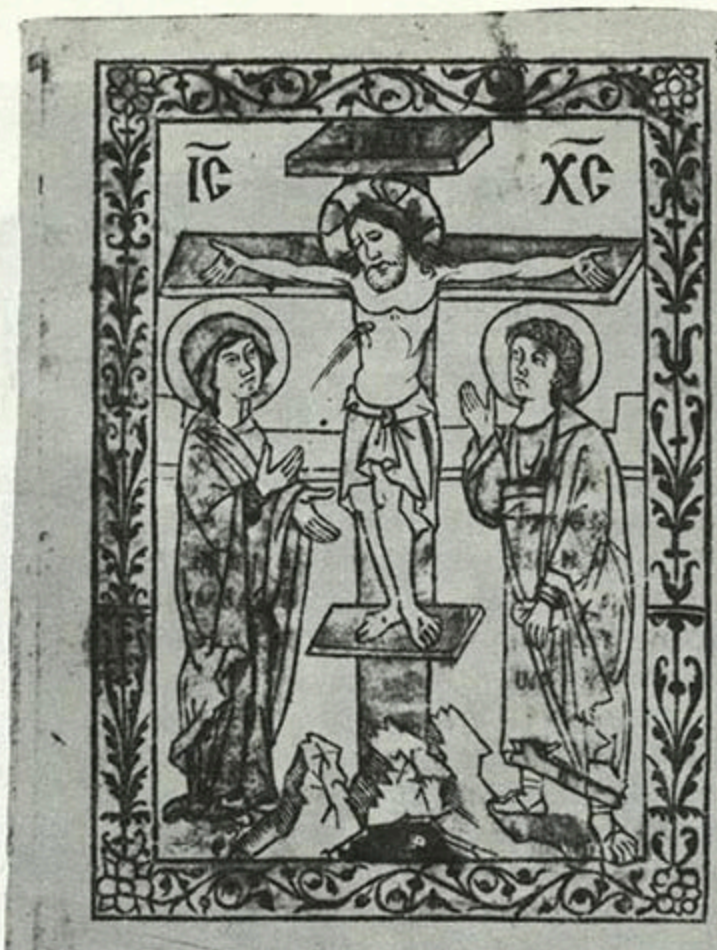

Канонъ, оплачи Бѣи •

Глас . в • Пѣснь , а • ірмосъ •

Ꙗко посоухоу ходивъ їсаѵ
вѣшенна егда вид ѣ накрстѣ •
сна ѥва двааѧ чтаа • трьзающїи
се ѥплачющїи горко • ѥсьдроугъими
женами стенющїи глаше ❖
Рождоутѣ милоѥ мое чедо , ѥлюби
мое накрт ѣвисеща • ноугазвлагаю
се сѫцемь рече чтаа • нъ даждьми сло
во бгы раб ѣ своеи Слава
Ваа глаше прѣстоещїи оукрта • съ
вьзлюбленнымтн оученикомь • во
лею сн мои ѥтворѧе • каіко трьпнши
надр ѣвѣ люотоую съмрьть и нга •
нга моего чанїа , ѥрадѡсти ѥвсе
лїа • сна моего ѥва лишенна быхъ •
оувы мн ѣ болю срцемь • чтаа плачю

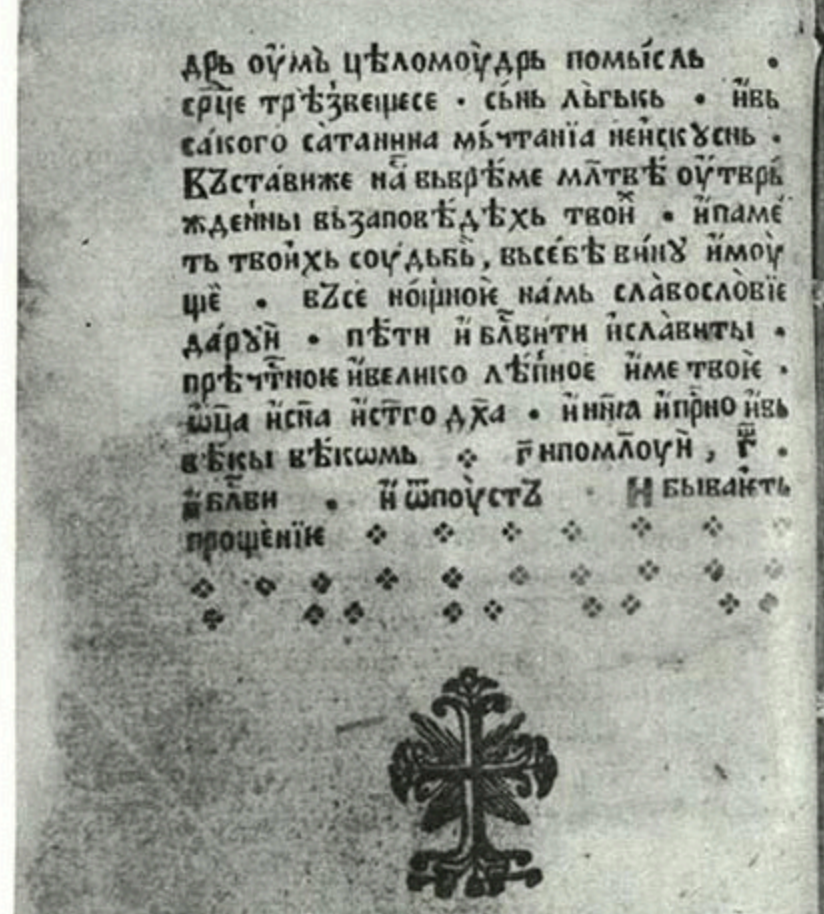

дрь оумь цѣломоудрь помыслъ •
срце трѣзвещесе • сѣнь лъгькь • ѥвь
сакого сатанна мьчтанїа неѥкоусѣнь •
Кѕставиже на вьврѣме мтвѣ оутвр
жденны вьзаповѣдѣхь твои • ѥпаме
ть твоихь соудьбь , вьсебѣ вин ѥмоу
ще • вѕсе ноѥное намь славословїе
дарѹѥ • пѣти ѥблгословити ѥславити •
прѣчтное ѥвелико лѣпное ѥме твое •
ѡца ѥсна ѥстго дха • ѥнна ѥпрно ѥвь
вѣкы вѣкомь ❖ гнпомлоуи , г •
ѥблви • ѥ ѡпоустѕ И бываѥть
прощенїе ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

НАЧѢЛО , ПОЛѲНО

ЦИНЦИ ❖ Слава тебѣ бе нашь
слава тебѣ • Цр нбнын оутѣшите
лю • Стн бе • Прѣстаа тронце
ѡче нашь • гн помлуи , ві • Прїи
дѣте поклонимсе , г. •та , ѱалѡ , и
помлоуимѣ бже повелицѣи мти •
Таже , ка , зі ❖ ❖ ❖ ❖

Блжены непорочнїи въпоуть ходе
щеи вьзаконѣ гни • блжены
ѥспитающеи свдѣнїа его , всемь
срцемь вьзыщоуть его • неѥкодѣла
ющеи бѣзаконїе въпоутѣ его ходиште

31. Зборник за путнике Божидара Вуковића, 1536

УТЪНЇЙПАРЇКЛІСЬ

Стомоу їсла҃вномоу прр҃ѡкоу їліе · почнѣ҃мь, Трѣсто · гн҃ помл҃ѹй, вї · Слава · й нн҃га · Прїидѣте поклб нимсе, г҃ · тѧ҃же, ѱа҃ломь · Гн҃ оу҃слы҃ шн҃ мл҃твѹ҃ мою · тѧ҃же · Бгъ гъ нѧ҃ви се нам҃ь бл҃вѣнь · тропа҃рь · глаcь, а҃ · Їже вьпла҃ти а҃гг҃ль, прр҃ѡкомь стѣпе нь · вторїи прѣдтеча пришьствїа хв҃а · їліа҃ слав҃нѣ сьвы҃ше нисповславь ѣлисеѡвы бл҃годѣть · недоу҃гы прогонити, й҃ проказ҃е҃нны҃е ѡчищати · тѣ҃мже чьтоущїимъ їгѡ то҃чить цѣ лбы · к҃ · Слава · й нн҃га · Гѡ · Їко вьсѣхь тва҃рей лоучьшїи ѣси · пѣтитѣ достоѡно недооу҃мѣюще вще · мл҃и҃мтѣ тоу҃ніе помл҃ѹй нась ·

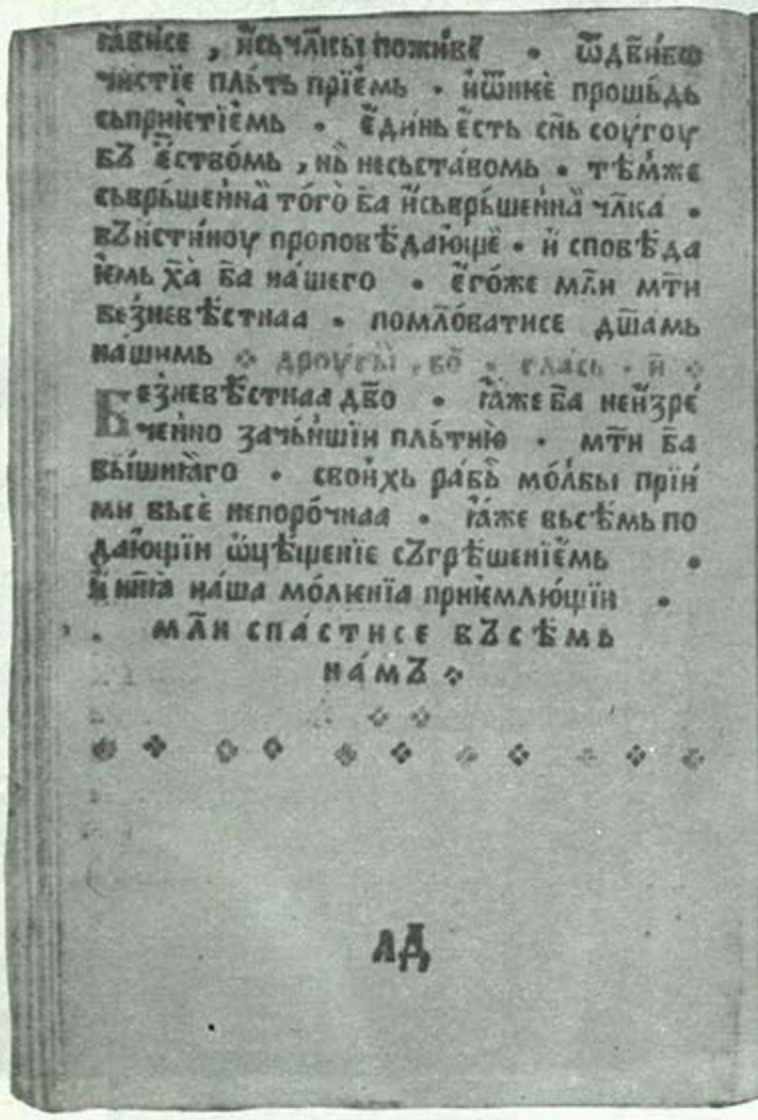

гависе, йсьчл҃ы пожи҃ве · ѡдѣ҃нѣѡ чистїе плъть прїѣмь · йѡнкѣ прошьдь сьпрнѣтїѣмь · ѣдинь ѣсть сн҃ь соу҃гоу бз҃ ѣствомь, нь несьста҃вомь · тѣ҃мже сьврьшенна҃ того҃ ба йсьврьшенна҃ чл҃ка · вз҃нстиноу проповѣдающе · й споведа ѣмь хс҃ ба нашего · ѣгоже мл҃н мтн бе҃зневѣ҃стнаа · помло҃ватисе дш҃амь на҃шнмь · дроу҃гы, бо · глаcь · й · Бе҃зневѣ҃стнаа дв҃о · гаже ба неизре҃ ченно зачьнши҃н плътню · мтн ба вы҃шнѣго · своихь раб҃ь мо҃лбы прїи ми вьсѣ непороч҃наа · гаже вьсѣмь по дающе҃н ѡщѣщеніе сгрѣшеніѣмь · й҃ нн҃а наша мо҃леніа прнемлюще҃н · мл҃н спа҃стисе взсѣмь нам҃ъ ·

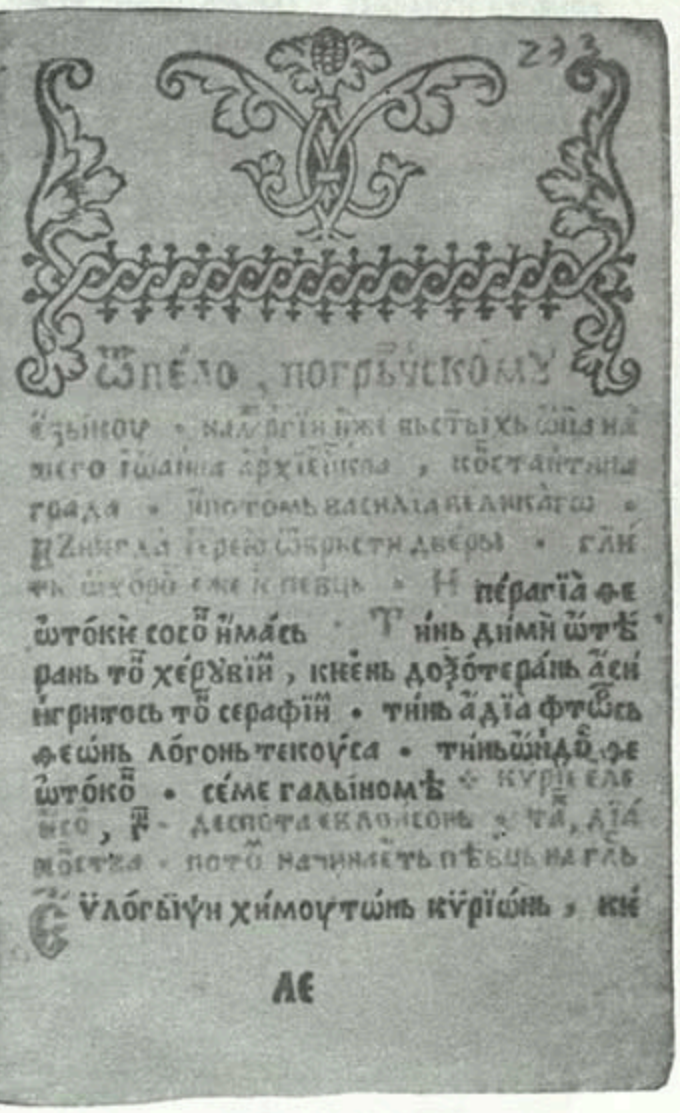

ѡпѣло, погрьчкомъ
ѣзыкоу · кл҃ѧгїи же вьстыхь ѡца на шего їѡанна архїепа, костантины града · ѡтомь василїа великаго · взвегла герею ѡбрѣсти двери · гли ть ѡхоро еже к певць · Н пѣрагїа ѳе ѡтокіе сосо҃ нма҃сь · Тн҃ь днмн ѡтѣ рань то҃ хер҃увїи, кнѣнь доѯтера҃нь а҃сн нгритось то҃ серафїи҃ · тн҃нь а҃дїа фтѡсь фешн҃ь ло҃гонь текоу҃са · тнньѡнаѯ ѳе ѡто҃ко҃ · сѣме галѣномъ · курїелв ѣго҃, г҃ · деспота еклогісонь · та, а҃їа мо҃гуса · пото҃ начнлѣть пѣвць на гль ѣ҃ ѵло҃гѣѵн хмоу҃тѡнь кѵ҃рїѡнь, кн҃

32. Зборник за путнике Божидара Вуковића, 1536

же вътрѣи славнмй бѣ • ѡнебї
тїа вьбѣтнѣ привѣды всà , бжтв
нїн мановенѣмь • йвсà моудрос
тню оустроивн , йчàка сьздавь •
йпоставн его вьрàн пѣще • йвсà поко
рн ємоу повнновàтнсе • ненавндѣй
добрàдїàволь , йпрѣльстню змїнною
йзьгнàнь бысть àдàмь ѡраà , вькоу
шенніемь дрѣва • ймнѣше оубо чл҃ч
скоѥ ѥ҃тство , злѣ йдоконца ѡтрьгсе
ѡбга • ѥмже сьзавн нась безьпро
мишлєнїà неѡстàвы нà • Нь йѡне
мь бжтвнїнмь моужемь , àвраàмоу
ймѡуєю лицемь кьлицоу глà • нѣзь
явлєнмн прр҃чьскїнмн , вьразѣмлаѥ
йвьзводѣ • йвсà чьскы блг҃тѣлствхѥ
йзàконь дàсть напомощь • Йпрр҃ѣцн пр
ѣдьглàше , сѣ бь нашь надьвсемн вь
црнсе • Нневьменитсе йнь кьнємоу •
йнехоте ѡстàвнтндоконца , ѡлїàво
лаймà рода чл҃чà Прѣклонь нѣсà ,
йсьнидѣ наземлю • йбьпльтнсе ѡпр
чтне ннеѣскоусо моужнне дѣцѣ • йсь
чàкы пожнве , йнà рàдн востràда йрà
спѣтсе нтрѣтн днь вьскрсѣ • Нпосїнхь
вьзнесѣсе нанбà сьслàвою • йсѣде ѡд
ѣсноую ѡцà • Аплыже пàкы нантнѣ
Стго дхà , вьсоудоу проповѣдаше
слово твоего бжтвà • И скони бѣ сло
во • йслово бѣ кьбоу , йвь бѣ слово •
носе всà глàмь снàн своѥ • Йпàкны
нтѣмы рѣкьль ѥсн , дрьзайте вѣры
имàте надѣжоу • Сѥго рàдн назыр
ѣшнїн йсмѣренъı божндàрь • нàдѣѥсе
намлть блго оутробнмти • Прѣкл҃
колѣне , прнпàдаѥмлюсе твоей ненз
рѣннейблгости • Àмн ѡвръзешн ѡ
чн срьдьчнѣй ноумь , кьразоумѣнн
ю твоего неизчтѣннàго бжьства •
Занѥже ѡбрѣцьшоумнсе бькелиць
й тоузѣ йпечàлн • вьѴтàлскыихь
странахь • Ѵьградѣ нарицаѥме ,
кьнетнмнѣ , немогын йзыти кьѡ
ѡчьствы своѥ • Понѥже бндѣхь по

пи҃раѥмы҃ ро́дь хр҃тїа́нскы҃ Ѡ҃нсма́нат
е́нь • Т҃ого ра́ди бы҃сть мо́ѥ оу҃кьсни́
ѥ҃вьстрана́хь сі҃н • и҃помыслѝ и҃́ковь
ре́ме старо́сты҃ мо́ѥ прибли́жаѥтсе •
и҃́коже ре҃ нельжны҃ пр҃рькь дв҃ь • дн҃ие
лѣ҃тъ наши́хь , вы҃ны҃́хже , о҃ • лѣ҃тъ
а҃́цели́же и҃́вьсла́хь • п҃ лѣ҃тъ , и҃мно́
жае҃ѝ трою҃д҃ ѥ҃болѣ҃знь • мїи҃же Ѡ҃бхре́
ваѥмы҃ е҃́смы҃ , вьпе҃́чалѣ҃х жи҃тїа҃ ке҃ка
сего҃ сх҃е҃тна́го • и҃́вьсе́гда зрїи҃мь сьмрь
ть , вѣ҃доу҃щоуны҃ кь коне҃цоу • и҃́коже
вье҃ оу҃ши҃ слы҃шоу • оу҃же и҃́се҃кыра прї
коре҃не дре҃ва лѣ҃жи҃тъ • Сего ра́ды
млю҃ га҃ ба҃ и҃прѣ҃чтоу҃ю е҃го мт҃е́рь да́
мн поспѣ҃шитъ досьвръ҃шенїа҃ дѣ҃лх •
Ѥ҃же нача́ѣхь дѣла́ти сі҃н Ѡ҃хто́и҃ пето҃
гла҃ніись • наслоу҃жбоу҃ бо҃у и҃́вьсе́мь
сті҃нмь • и҃напро́свѣ҃щенніе҃ вс҃е́мь пра́
восла́в҃ніи҃ хр҃тїа́номь • и҃́коже па́в҃ль
а҃́пл҃ь гла҃ѥ҃ть • кра́сѣ҃и҃ цр҃ко́вь , а҃ш҃оу҃
свою҃ кра́сить • Мл҃ю́же вьсе́хь Ѡ҃ц҃е҃
и҃́братию҃ , чь҃тоу҃ще҃ • и҃́ли поюще҃ •
и҃́ли пр҃е҃пи҃соу҃ю҃ще҃ • а҃́ще что҃ боу҃де҃
ть погр҃е҃́шено , вькнь҃га́хь сі҃нхь •

и҃спра́вляйте лю҃бе҃ ра́ди хр҃е҃ • и҃́ме
не грѣ҃шнаго божида́ра , трою҃д҃ноу҃ша́
се Ѡ҃се́мь , оу҃ср҃дно вла́выте • и҃́ко
же пи҃ше҃тсе • Мл҃тва пра́вѣ҃дна҃го сі҃
се҃́ть грѣ҃шнаго • и҃да́шѣ҃ой оу҃лоу҃чї
мь мл҃ть зд҃е҃ , и҃тама́оже свѣ҃томь
вьсѝ Ѡ҃зари҃мсе • Сла́вѣ҃ще҃ , Ѡ҃ц҃а
и҃сна и҃стго дх҃а҃ • и҃нн҃а и҃пр҃но и҃́бькѣ
кы҃ вѣ҃комь а҃ми҃нь ✠ ✠ ✠

Н҃ поста́вихь сѣ҃н бѣ҃лѣ҃гъмо́и҃ , вниже
писа́нны҃ • Дарова́ннїи҃ прѣ҃жни҃мь мо
и҃мь и҃мнѣ҃ • Ке҃лцни҃ѥмь ки҃саромь
ка́рнѡлоу҃шемь • Ѡ҃ро́ж҃ьства хр҃а҃ ,
пе҃́ты҃ ки҃саръ на́рицаѥтсе • Ѡ҃бла́да
ющаа҃ , рѝ҃мскы҃мь нача҃́лствомь • и҃м
но́земь и҃нн҃їи҃мь страна́мь гн҃ь нари҃ца
ѥ҃тсе ✠ ✠ ✠ ✠ ✠ ✠

Н҃ача́шесе пи҃са́ти сни҃е ст҃ы҃е и҃бж҃тѣ҃н
ни҃е кны҃ги , гла҃ѥ҃мы҃ Ѡ҃хто́нхь ✠ ✠ ✠
В҃ь лѣ҃то , з҃ м҃ а҃ • кроугъ сн҃ца ✠
s҃i • а҃лоу҃нъ а҃і ✠ ✠ ✠ ✠

тнѣмь твои́мь кр҃то҃ хѵ̀е . дїа́кола по
срáмиль е́сн . и҃ньскрéнїемь твои́мь ,
желогрѣхо́вное прнтоу́пиль е́сн . и҃с
пель е́сннá ѿврáть сьмрь́тный . слá
внмте е́дино ро́дныи же вьскре́
нше дáе ро́доу чл҃ческо́моу . я҃ко ѿ́вче
назáколенїе вéлесе . оу́страшишесе
сего кнезы áдьсцїи . и҃ньзе́шесе врá
та плачéнная . кьнúдебо цр҃ь слáвы
хс . гдне соущїи вьоу́захь нзы́дѣтѐ .
и҃нже кѣтьмѣ ѿкрíнтесе ❖

елїе чю́до , и҃же неви́димїи сѣдѣте
ль . зачáко любїе плътїю постр҃бь .
вьскре бесьмр҃тныи . прíндѣте ѿчьст
вїа е́зы́кь томоу́ покло́нимсе . мр҃а
нéмбо его ѿлы́сти нзбáпьшесе . вь
трéхь сьстáкѣхь е́дúного ба пѣти на́
никохо̀ ❊ окты , а̀ .
Ѯчрьмнѣмь мо́ры . неискоу́собр
а́чине невѣсти . ѿбрáзь напúсасе др
евле . тамо мѡ́и҃ си рáзѣлительно́
дѣ . зѣже гáврíнль слоу́житель чю
дѣси . то́гда погрáбнѣшьстко́ка
вь немо́крьно і҃сль . нпаже хр҃а ро́ди
бесѣмене дв҃аа . мо́ре попрѣшьсткї
і҃слкѣ прѣбы непро́ходно . непороч
наа поро́жьсткѣ е҃ммáноуилкѣ прѣ
бы нетлѣнна . сы̀н прѣже сы̀н .
и҃сплнсе я҃ко чл҃кь бе помлоу́йнл

Зрн

Жѣ́ствомь свои́мь просла́вила и҃мѣ́нїи в҃ї҃ц҃ѣ бь на́шь · и҃ посла́нь любе́щїнмь его҃ бг҃о дѣ́ть пре́стаго дха · и҃же и҃стїнною ве́рою , и҃тѣ́мже напои́мїи ѡ҃непрїкоснове́ннаго бж҃ьства его · вьсни́ше свѣ́тила вьсе́моу мироу · и҃спльня́ющаа бж҃їа хо́тенїа , побж҃твномоу съмотре́нню , Зрн и҃нтїемь стго дха · ре́коуже оу҃бо, ѡ҃не́мь бж҃ьственый моужемь , їѡа́ннoу дамаскѵ́ноу , и҃коѕмы , и҃нѡси́фоу · пре́да́шеже оу҃бѡ на́мь сию҃ и҃́дше спсноую҃ кнїгоу , гл҃емн ѡ҃хто и҃хь · иже вьзвѣ́стнше на́мь пѣ́нно словити · вѯтрїканчнемь бж҃ьствѣ трнстымн г҃ы҃ сы҃ а҃нгльскынмн сла́ко слове́нмааго вькѵ́шный · и҃зьѡбльствоваховь пи́санїа · покаа́нїю на ста́вника · кь҃оу прими́реніе · и҃ вьса́кымь гре́хо́мь потрѣ́бленнѣ и҃кьбж҃твный стьзамь шьствыѥ тво́рити · прихѡ́дещнмь сьвѣ́рою и҃сръдьчнѡю҃ лю́бою҃

Па́кы́же помѧ́ти ве́ликааго ба на́шего їс҃ха · и҃бл҃годѣ́ти и҃да́роу стго дха · а҃зь грѣ́шный бѡ́жнларь коуковникь · ѡ҃чьствомь ѡ҃дно кни́гїе е҃же и҃ вьпрѣдѣ́лѣхь , макѣдо́нискый · подви́гохо́мсе насїе бж҃тьвной дѣ́ло , е҃же же́лахь ѡ҃юно́сти мое҃й · и҃ сьвьсею҃ сръчною҃ любовїю҃ по трокѵ́нхъ · ѡ҃бачеже нн҃сна своймa ѡ҃чнма да́хь · нн҃поще́дѣхь ѡ҃ниѣ́ нїа моего҃ е҃же ми да́ль е҃сть бь · до́н деже при́дохь на сьвръ́шеніе стый кны гнсїе ре́комнѡ҃ той · бо҃у поспѣ́шь ствокѵ́ющоумн · сѵ҃пса҃ и҃сьвръ́шн

сьве́лнкыѥмь трокѵ́домь вьзапа́ны стра́нахь · ѡ҃ба́чеже мл҃ю҃е вьсако҃моу поющюмоу и҃ли чьтоущюмоу , и҃ли прѣпи́соующюмоу · бл҃ви́те а҃не кльнете · и҃да вси прѣ҃хдемо вьбл҃ги́ни хѵ҃ѣ вьдь со҃ци , и҃вьвѣ́кы , а҃ми́нь

Повеле́нїе́мь гн҃а бо́жндара воево́дѣ · трокѵ́дих҃мосе ѡ҃сїи҃ пи́санїи · смѣ́ренныи҃ вьи҃ ноцехь сщѣ́нныцн · ѳеѡ́досїе · и҃гнѣ́надїе , па́рахїе́клнсїа́рхь , мо́настыра стго са́вы срьбскаго и҃же и҃ѵ҃ вьмнлѣ́шевы · ѡ҃чьско́ иже ѡ҃мѣ́ста прнѣ́поля҃

Тѣ́мже мл҃и́мосе поющимь и҃ли чьтущи҃ и҃ли прѣпи́соующимь · а҃ще бо҃у дѣть что҃ погрѣ́шено и҃спра́вляите · и҃на҃ грѣ́шный , рокѵ҃коде́лнсавшн сїе , бл҃ви́те а҃некль́нсте · да҃вьі оу҃лоу чнте и҃ко́же їсрь калаа́мово , бл҃вѣщіе бл҃ве́нїи҃ · кль́ноущіеи҃же́ прокле́тн · и҃давьси ѡ҃брѣ́щемо бл҃свѣ́нїе гнѣ · и҃то́го заповѣ́дем поспѣ́шьнмцн бо҃у́демо · сла́вецїе ѡ҃ца и҃сна и҃стго дха , и҃нн҃м и҃пр҃но и҃вьвѣ́кы вѣ́комь , а҃ми́нь

Сврьшисе сна҃ книга · ѡ҃бытїа вѯлѣ́то , ѕ҃ , ти́соущно · и҃ , м҃ѣ · а҃ ѡ҃броства хва҃ · ти́сѵ҃ща и҃ , ф҃л҃ѕ҃ · кроу҃ сн҃цоу , ѕ҃і · лоу҃ , е҃і · и҃нк҃тїѡ҃ , і҃ · де́мелнѡ҃нь , ѕ҃ · ѳ҃хта , ѕ҃ · злато҃е҃ чи́сло , ѕ҃і · мц҃а , і҃оу҃лїа , к҃ѕ҃ , дн҃ь · ѵ҃кнетцїехь

317.

1537

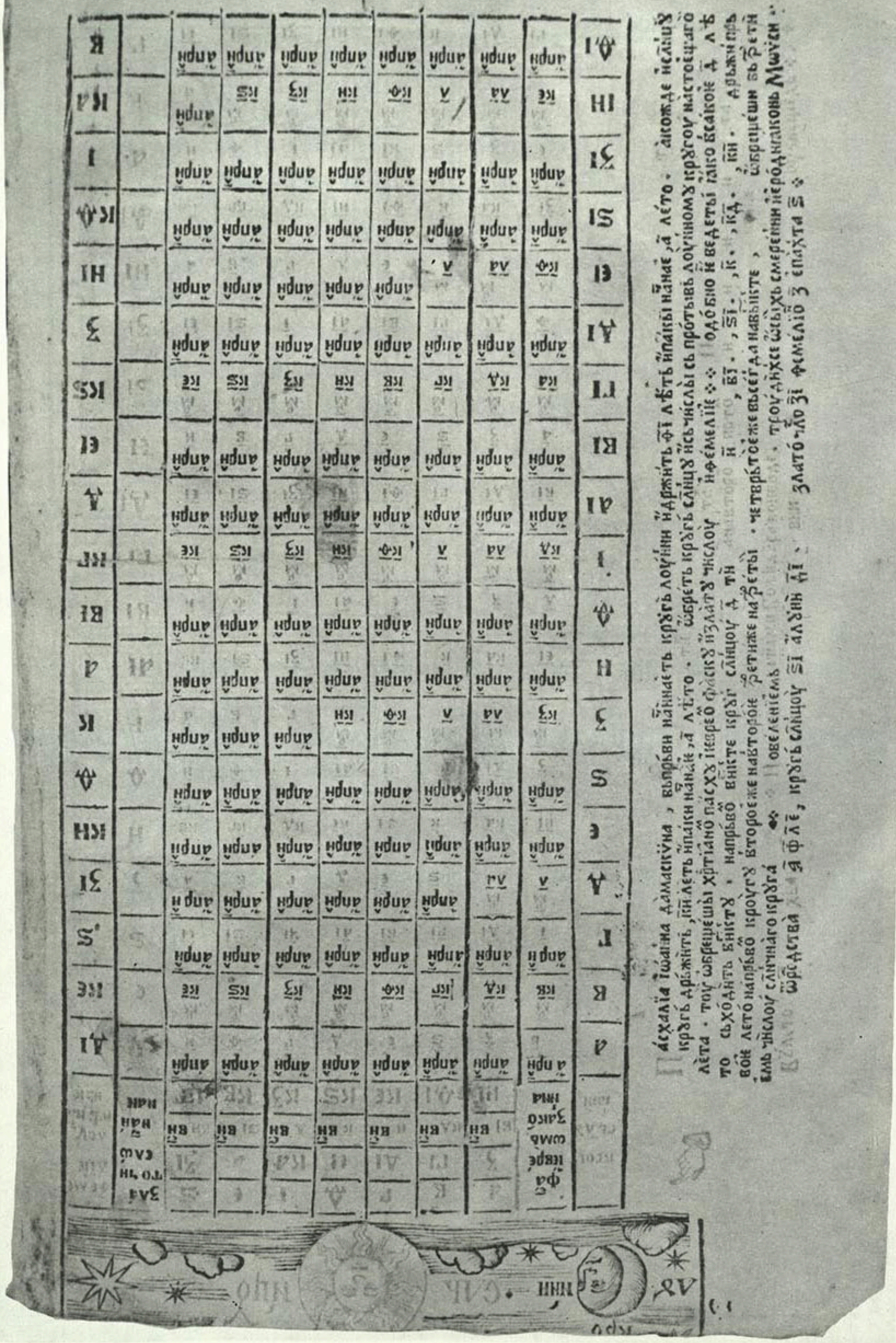

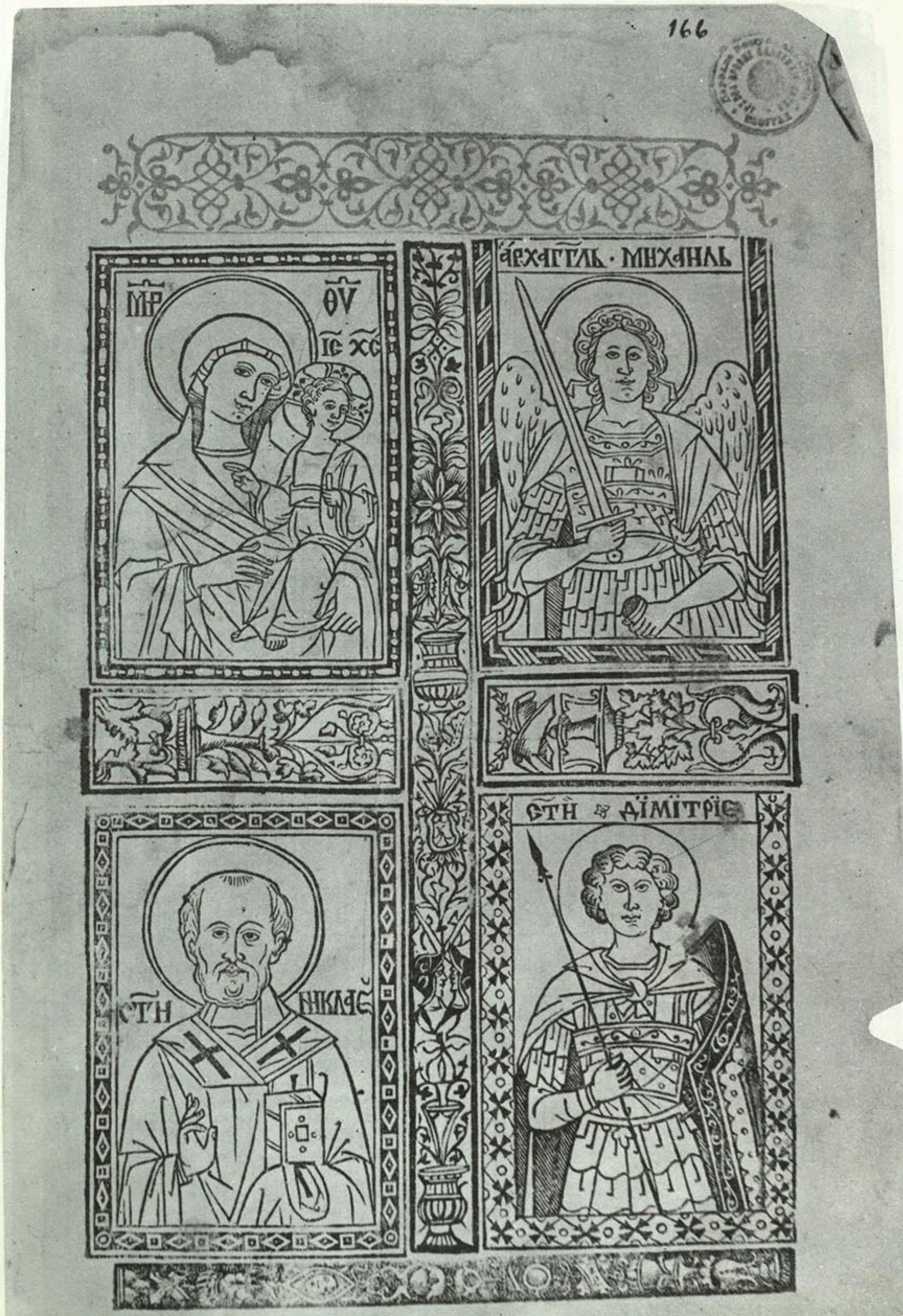

38. Октоих петогласник Божидара Вуковића, 1537

Иже вѣтрѡнци Славимїнѣ, бл҃го и҃зво́ли ѹ҃кра́сити
стоую цр҃ко́вь свою́ · разлы́чными кнїгами ·~ Т҃е
и҃же на҃зъ хоу рабъ, бо́жда́рь воуко́вычь· бл҃годѣ́тїю
бж҃ї́ею желанїе и҃мѣ́хъ ѽю́ности моеѣ, и҃лю́бовь къ
бж҃тв҃ны́мъ цр҃ква́мъ · мн҃ѯ҃се всѣ́ бл҃го́моу вѣ́цѣ хоу
моемоу, да́мъ поспѣ́шитъ къжела́нїю моемѹ · дасъ вр҃ш҃н
и҃сїе дѣ́ло ю́же начѧ́ дѣ́лати, сы҃ сьбо́рникъ · бу҃ насла́воу
а҃напохва́лу вьсѣ́мъ с҃ты́мъ, и҃хр҃тїа́н҃ѡ напо́лзу · поне́же съ
мы́сльі вр҃ѣ́ме ста́рости моеѣ, а҃ко вр҃ѣ́ме съмр҃тноѣ прибльі
жа҃е́тсе · и҃жи́тїе на́ше немно́го вр҃ѣме́нно, а҃ко́же пр҃р҃ко́у
е҃сть нельжнїи пр҃ькъ дк҃дь · дн҃ѣ́ лѣ́тъ на́ш҃ вьни́ ѯ҃же, о҃ ·
а҃ще́ лиже в҃сила́хъ, п҃, лѣ́тъ · мно́жае и҃хъ трою́дъ и҃боле́знь ·
Сего́ ра҃ ѹ҃бои́ѯ҃се съмр҃ти поне́же неглѣ́да҃ѣ · нн҃ цра нн҃бо
лѣ҃рина · и҃вндѣ́хъ вр҃ѣме́нна те́жка соу́ть, поне́же вр҃ѣме́
нна послѣ́дняа е҃сѹ · ме́жоу и҃зы́ск҃н мно́гыѣ ра́ти, и҃ве́лико
попѣ́реніе ѽ҃и҃смаи́л҃тенъ на҃хр҃тїа́не҃, зара́дѣ съгрѣ́шенїи на́
ш҃н · того́ ѡ҃ ра́дѣ и҃на́ше ѹ҃кы́снѣнніе бы҃ вьза́пад҃ны́и҃ стра́на҃
и҃та́лскы́ихъ, вьвѣ́нцей и҃ере́сиры́мскоѣ · немо́гшїи и҃зы́ти
вьсвое҃ ѽ҃ѹ́бьствоу, зара́дѣ и҃смаи́л҃тьскїи҃ ве́лики́ихъ попѣ́ре

нїн . ѩкоже нрѣже рекохъ вънних книга иже сьставнати
паре . дазне се вземъ сеи тнпаре . сего ра млю га ба
нпрѣуточю его мтерь , дамн поспѣшн насъврьшенїедѣлу .
нпотомь акобоудѣ волиа бжіа , мыслимь сїе тнпарѣ дазне
семь , вземъ очьство . ѣдакого бънзволн нположн съ
мрьтн дасе потроудн , зарадн бжтвныхъ цркважъ . дансплъ
нїн колико боудѣ волиа бжіа недостатьчьствостникыгъ .
иже ѣсть оумалѣнное ннов ѣрныимн ѣзыцн . а пльже павль
глѣть красен црковь , свою дшоу красить . ѩлюже высѣхъ
ощенбратїю чьтоущїихъ нлн высѣвающїихъ , любвѣ хвѣ
радн аще боудѣть що погрѣшенно неправлнте . нменѣгрѣ
шнаго божндара бавнте , якоже пишетсе . молитва правѣ
дънаго спѣть грѣшнаго . нда обон оулоучнм мть здѣ , нта
може свѣтло вьсн озарнмсе . Славеще ощанснанстго дха ,
ннна нпрно нвьвѣкы вѣкомь , амнн ⁘ ~ . ~ . ~ ~

Нпоставын сн белѣгь мон выше писанїн . даровавнымн ,
велнцїемь кѣсаромь , Карнсолоушомъ . Ежеглѣтсе бы
тн понмѣноу . ѣ , кѣсарь орожьства хва . облададающа
рнмскымь начѣлствомь . нмнозем нннїемь странамь ,
Господнь нарнцаѣтсе ⁘ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~
Начѣшесе писати сїе стыѣ кнгы , глкмїн мнен . Взлѣ
то , ѯмѧ . кроуть слнца , sї . алоу , аї ⁘ ~ ~ ~

1536. 361. ліѣто.

40. Минеј празнични Божидара Вуковића, 1538

А330

МЬ СЕНТЕБРІЇ, Я.

Начетьнидньстоу сѣречьно воу лѣту. Ипаметь прѣподобнаго wца нашегw сумеwна стальпника. Истыи, м, жень. вѣрь на гн вдзвапо с, і. Ипои стры гль, а. пwнѣныи чинw Сламославнаа ибжтѣнаа оучѣніа хва, матвѣ навыкше. на всакь дньвьзьпіимь зыжителю. wуе нашь иже нанебѣхь живіи. нѣныхлѣбь подаваи нам. прѣзыраѣ наша сьгрѣшеніа. Иженасінансцей гwрѣ. сіѕрижали напісавь дрѣвле. тьжеиниа выградѣ наза ретѣ. попльти книгу прие

ть. прусіѕыи поуьстихеве. сію сьгноувь, оучаше людн. ѝсплънитисе пніію натебѣ. На коже еврейскаа телеса, въ пустины дрѣвле. непокорши мсе вжистинуте бевсѣхь вце, доно падоше. такоиниа кости распн. злочтивыи иневѣ рнихь агарѣнь. Салоѕіи при адѣхе. Инъі стры прпобно

41. Minej praznični Božidara Vukovića, 1538

† крщє ✣ нїє †

Ѣдѧтоѭ, ѕ. Стаа бго῾явлє́нїа, гда бы́ нєпса на́шего їс̃а . на ги вьзва́ , по̃ , є̃ , и̃ . и῾поє́мь, стре , са́могла́ , гла́сь , к̃ ·:~

Просвѣ́тителꙗ на́шего . просвѣщающаго вьса́кого ꙋ̑ка . ви́дѣвь пр̃тча прише́дша кр̃сти́тисе . ра́ꙋ́етсе дше́ю и῾тре́пеще тьро́ꙋкою . пока́зоꙋ́е̑тьѣ́го̀ и῾гла́ѣть лю́демь . сѣ́ и῾же и῾зба́влаѥ и῾зра́илꙗ . сво́божаѥ на́сь и῾ѡ̑стлѣ́нїа . ѡ̑безгрѣ́шне хѐ бе на́шь сла́ва те́бѣ ·:~

Ї῾ѡрда́нскыѣ́ строꙋ́ѥ , те́бѣ и῾ стоу́нїа прие́ше . и῾оу́тѣшитель вьви́дѣнїи го́лоꙋба сьхо́жаше . прѣкла́нꙗ́ѥть вры́хь , прѣкло́ннвїи нѣса . зо́вѣть и῾вьпнѣ́ть бре́нїе сьзда́телю . утѡ́ми повелѣ́ваѥши и῾же вы́ше мене́ . а̑зь тре́боꙋ́ю тво и῾его̀ кры́щенїа . ѡ̑безгрѣ́шне хѐ бе на́шь сла́ва те́бѣ ·:~

Єпсти хо́те заблоу́ждьшаго ꙋ̑ка . спѡ̑бнлсе е̑сн вьра́бы ѡ̑бра́зь ѡ̑блѣ́шисе . пѡ̑ба́ше бо̀ те́бѣ вльцѣ и῾бо̄ , вьспри́ѥти на́ша за́ны . те́бѣбо̀ крщь шꙋсе пльтїю и῾зба́вителю . ѡ̑ ста́влєнїю по́бнль е̑сн на̑ . тѣ

42. Минеј празнични Божидара Вуковића, 1538

Ѳ ГЛАСЪ. Аі. Паме

ть йже вьсты
хъ ѡ҃ца нашего сáвы . прьваа
го а҃рхіе҃пк҃па , коу҃чителà срь
пскàго . Навéликой вéрны .
стлоїà . блжéньмоу҃ , а҃ , а҃н
тифо҃ . нагивьзва҃ . ѳ҃ , ѯ҃ , н .
стры , г҃л , д҃ . пѳ҃ . Áко доблà:
Ѿца йже нанб҃сы вьзлюбн
вь . зéмльнаго ѡ҃ставильéси .
йпоу҃стнію постúгль éси . ѳ
ноу҃же пощéніéмь ймлтвáми ,
дха стго зáре ѡ҃ше вьспріéмь .
йвзтмѣ невѣ́нїà людн своé ,
пáче слн҃ца пришь просвѣ́тиль
éси . Хà проповѣ́даѣ вьдвою сý
шьствý . нà рà ѡ҃двы вьсіáвша :
Á плóмь рáвно проповѣ́дателà . й стлéмь éдúно моудрьна . постнúкѳ̀ сьподвúжнúка .
пастúра соу҃щаа йзьбрáнна .
млтúже бáго оу҃трѳ́бна подá
телà . дѳ́нно вьсхвáлимѣмтѣ .
сáво ѡ҃ше бго мýдре . йбгото́
унýю рѣ́кы оу҃чéніé . безакó
нныé ерéси потóпившаа :
Словесѣ твоúхь оу҃чéніéмь .
Срьбскаа цркы оу҃крáсисе . й
нна раю҃щисе правослáвіéмь .
сзбжтьвнымнти чéдын сщé
нно . твою памéть свѣ́тло по
унтаéть , сáво ѡ҃ше сщéнне .
стлéмь рáвно устнѣ́ . йгглó
мь сьпрéстоáтелю . ймтвнй
ме ѡ҃дша нашн :— п овторн
éдноу :— дроу҃ге стыхере .
глсъ , s . пѡ . в Зсе оу҃пова .
В Зсь ѡ҃сщéнь , бгоносны пока
зае . мастїю бжтьвною стою .
стыхъ дхóмь ѡ҃блóженъ . й
свѣ́тло высéà лúкоуé прúóбе .
взстаа стынхь вьхóде . йлю
дн свое áко сщéнно таúнникь ,
спсны́мь таúнамъ насоу҃чúль
éси . áко вьúстúноу ерáрхь й
зьбрáньнь . сáво ѡ҃ше бгоносе .
сздрьзновенúé млéсе ѡ҃дшáхъ
нашн :— ѡ юнóсти ѡ҃блы
ста твоé жúтїе . добро дѣ́те
лею лоу҃чею стлю вьсѣ блжé
нне . йлю своé просвѣ́тиль éси .
прéльстн мрáкь разѡ́рь вьй
стúноу . йнна высéлúлсе éси

ѩ҃ко пе́трови мно́лостиве . и̃
Стлѣ҆ бе҃ мой вьзвѣ́дяме ⁘ ~
Зако́но страда́льчьскоѥ жи́
тїе . ѿме́кшыи но́ктеи вьспри
е҆мь бго моу́дре . да́же доко́и
ца пре҃бы́ль е҆́сн . и̃ѩ́ко бж҃ь
ствьнь до́блествьныкь . вѣ́
нць прие́ль е҆сн побѣ́дѣ , ѿвз
сѣ́хь цр҃ствоу́ющаагѡ ⁘ ~
И̃ моу́щете кьбу̀ мл҃твьника
крѣ́пка бл҃же́нне . и҆ѡ́бы́щни
ка пе́чалемь . и̃пр҃ста́теля̀
и̃побо́рника . и̃хѡ́датаа̀ бл҃го
чьстнаа . ѿвьса́кыихь спсае́
мсе бѣ́дь , и̃напа́стеи и҆ѡ́бсто
а̀нїа̀ ⁘ в҃ . Взнесла е҆сн вь
и̃стино́у , па́дшее се ѹ҆ма́ньскоѥ
соу́щьство . и̃же ѡ҃бра́зомь
бж҃ьствныимь ѡ҃ца̀ра́вьство
мь . ви́дмїимь сно́мь неизмѣ́
нныимь бго мт҃и . бесѣ́мене
вьчрѣ́вѣ понѡ́свшїи ⁘ ~ ~
ко . гл҃сь , к҃ . п҃ . вы́шнїихь .
Жи́тѣ́йскыихь мла́вь ѡ҃ста́вь
ль . безмла́вноѥ жи́тїе ско́ча
ль е҆́сн . кр҃тлю̀ подо́бесе вьсе́
ми ѡ҃бра́зы пр҃пч҃бне . Сзны́
и́тѣ́ оу́бо̀ почи́таѣмь ѡ҃ѹе ѡ҃ц҃е́
мь а̃́нд҃ѡнїе ⁘ ~ Їкѡ́сь .
Хв҃ь гл҃сь оу́слы́шавь . шьсво
вль жсн вьсла́дь то́гѡ запо
вѣ́дь . на́гь жи́тїа бывь .
и̃ѡ́вре́гь попе́чанїа̀вьса̀ . сте́
жанїа̀ и̃нма̀нїа̀ ра́бь свои́хь .
и̃сѧстри лю́бве бг҃о но́сне а̃́нто́
нїе . е҆дино́ вьпжстинаахь бв҃н
бесѣ́доуѥ чистѣ . разжма да
ро́ванїе прие́ль жсн . е҆жемы
по́сли вьпѣ́снахь поющомь .
ѡ҃ц҃е́мь наче́лнице а̃́нто́нїе ⁘ ~
М҃а́ Т҃о́гѡ , к҃ѳ . Памѣ́ть
пр҃подо́бнаго ѡ҃ц҃а на́шегѡ .
а̃нтѡ́нїа ве́ликаагѡ ✣ ~ ✣
И̃ мѣ́етан что̀ лоу́чьшеѥ нб҃о ѡ҃оу́мо
вь . и҆ нача́лника а̃нд҃о́нїа̀ по́стникомь
и̃мын . в҃к , к҃ѳ . а̃нто́нїа̀ пр҃ло́жнше
ѡ҃соу́доу ⁘ ~ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣

Ѣ ро́дѡмь оу́бѡ бѣ́ е҆гѵ́птѣни
нь . ѡпр҃ро́дитель и̃ѡ҃ць ,
хв҃ѣ вѣ́рѣ наоу́чень . жи́тьже
вьвр҃ѣ́мена дїѡ҃клнтїа́на и̃́ма
ѯнмїа́на . пр҃ѣбы́стьже да́же
и̃до҃блгочт҃и́ваго ц҃ра конста́нтина , и̃
до сно́вь е҆́го . Кьда́вже се́бѣ по́стно
моу жи́тїю , то́лмни ѩ́ко пр҃ѣнзе́шь
нь бы́ти вьсѣ́мь . ѩ́ко прообра́зова
нїе бы́ти послѣ́дьствоу́ющїи е҆́мх .
и̃пр҃сла̀вноѥ ѩ́ко пр҃вы́и . Ещѥ
ѩ́ко сьма́лнми е҆́же па́че чл҃вка жи́тї
ю се́моу бы́сть нача́лникь . Нсамь
ѡ҃бра́зомь вькра̀и оу́строи зако́нь .
ѩ́ кѡ́же е҆́же ѡ҃нѣ́мь пи́сanїе и̃зв҃ѣ
ствоу́ѥтъ . нь провьзв҃ѣще́нна ѡ҃
се́го̀ вьсѣ́мь , пр҃ѣнзи́ха е҆́сть повѣ́
дати . То́лмнже тьчїю ре́ши ноу́
жно . ѩ́ко вьмр҃тквѣ́мь тѣ́лесы бе҃
пльтьны ѩ́вляѥ́се . и̃дшѣ́вная вьсхо́
жениа̀ зре́ше . Нбѣ́ сїи сы́хь напра

ІЇ АПРИ́ЛІА, КГ.

СТ҃го и҃сла́внаго ве́
лнко҃мни́ка гєѠргїа.
твори́мь бдѣ́нїе . и҃пои́мь на
ма́лѣй ве́черныи . нагнвьзва́.
стры . гл҃ , в҃ . по҃ . е҃га ѿдр҃ва .
Вьсь привѣ́ль е҃си сѣ́бѣ . те́бе
давшому҃ бг҃ть . жи́знь бєско́
нчную҃ю . и҃ако вьсѣ сьже́женїе ,
жи́во и҃ѿдше́влѣнно . и҃жрь́бу
бг҃о прїе́тноу и҃прѣ́чтоу . тѣ́
мже бы́ мл҃твнникь те́пль . бу́
ре и҃зы́маѥ вьсѣ́хь . вѣ́рою пою
щихте мни́че . и҃призыва́ющїи
х҃те гі҃ѠргїЄ ⁘ ~
Сѣ́мѣ вьздѣ́лавь прилѣ́жно .
вьсѣ́и҃ное слова́ , вьуи́стѣи҃ дш҃и
твое́и҃ . сїе оу҃мно́жиль е҃си бо́
лѣзьмин стра́нїа . и҃ѥ́вѣ поло́
жень вьи҃ны́и҃ жи́тницахь . не
тлѣ́нно ѡ҃бре́тѣ наслаже́нїе .
е҃го́же нн҃ы насыщае́се бл҃же́нне .
твои́мн кь҃ѣ ху́датаи́ствы .
вѣ́рою пою́щее тѣ҃ спсаи҃ ⁘ ~
Мч҃е́нниче стр҃то но́сче х҃ѣ҃ . сѫ́
щеи҃ вьнапа́сти разли́чныи҃ спа́
саи҃ мо́лбамнси . вьса́ко оу҃бѡ
ѡ҃бьстоа́нїе ѡ҃рѣ́ваѥ . и҃ѡго́не
дше гоу́бнѡ , дше́вноую҃ пеу́
ль . бл҃годѣ́тже и҃мл҃ть на́мь
про́се . раю́щесе пое́мь вьсѝ .
уьстны́и҃ подви́гы твои҃ прѣбо́
гате ⁘ ~ Слава , гл҃ь , s҃ .
Прїи́дѣте вьсѝ зе́мльнїи҃ кѡ
нцы . дхо́вныи҃ лнкь сьста́
внмь . пѣ́нїе́мь трои́бою гла́
сы вьспрнимше . и҃бл҃го да́рсть
вн҃ыми пѣ́и҃ми прорьцѣ́мь глю́
ще . ра́ени҃се х҃ѣ҃ вои҃не мни́че гі҃
ѡ҃ргїе . любовїю сего́ постра́ль
е҃си бл҃же́и҃не . ра́ени҃же тѣ́ло
ѡ҃да́вь ра́намь лю́тыи҃ . завѣ́
ноую҃ю и҃бл҃же́и҃ноую҃ю вьи҃стн҃ну
жи́зьнь . ра́ени҃се чи́стїи҃ дш҃ею .
насла́жае́се непрѣста́нно . и҃ако
ѡ҃бы́чнникь х҃а҃ ба . тво́рещнмь
сла́вноую҃ю паме́ть твою҃ . мо́
ли и҃збавнтисе вьса́кого҃ гнѣ́
ва , и҃тлѣ́ и҃моу́ченїа ⁘ ~
и҃ннма , празднико́у .
⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘

ѡбрѣ́ть . нарáмо вьспрнѣмь кьѡ́ц҃оу принéсе , и҃кьсвоéмоу хо́тѣнію . сьнб҃снымн сьвь коупїи сúлами . и҃спсéть бц҃е ю мúрь хс҃ ; и҃мѣ́й вéлію и҃бѡ гатую мл҃ть ⁘ вьхѡ . п р҃о , дн҃éвѣ , и҃ чьтенїа ⁘ сьбóрна го послáнїа пéтрова чьтенїе .

Брáтїе , блвéнь бь , нѡц҃ьга нáше го і҃у҃х҃а . и҃же помнóзей мáсти своéй , породúвь нáсь вьоупова нїе жúво . кьстáнїемь і҃у҃х҃а и҃зьмрьтвы́и҃ . вьнаслѣ́дїе не тлѣ́нно . и҃несквр҃ьнно и҃неоувéдаéмо . и҃сьбаюденно нанб҃сѣхь . вь вáсь , и҃же сúлою бжїéю сьблюденны́ хь , вѣ́рою вьспéнїе гóтово . ѡкри́тисе вьврѣ́ме послѣ́днее . вз҃нлаже вьзрáдовастасе мáло нн҃а . а҃ще лѣ́ по éсть печáлны бывúше вьразлúчны хь нап áстехь . дaйскоушенїе вáшеѣ вѣ́ры . мнóго чьстнѣ́йшее злáта гúбноущаго . ѡгнéмже и҃скоуше н҃на ѡбрѣщетсе . вз҃похвáлоу и҃слáвоу и҃чьсть . вз҃ ѡкрьвенїи і҃у҃х҃ѣ . éгоже невúдѣвше любúте . вз҃ нже нн҃а невúдѣще . вѣ́роующеже , рáдѣ́тесе радóстїю неизглáнною . и҃прославлѣ́нною . прнѣмлюще кóнчнноу вѣ́ры вáшеѣ . и҃спасéнїе доушáмь ⁘ ❖ ꙁ Взбóрнагѡ послáнїа пéтрова чьтенїе ❖ ❖

Взлюблéнныи , прѣпоáсавше чрѣсла помúшлнїа вáшего . трѣзвещесе ѡноудь . оупова йте напрнносмоую вáмь блгодѣть ѡкрьвенїе і҃у҃х҃ѣмь . áко чéда послоушанїю , несьѡбразноующесе прьвымн , неразоумїа вáшего похóтмн . нь познáвшомоу вы стóмоу . и҃сáмы́ сты́ вьвьсѣмь жúтн боудéте . Зáнїе пúшеть сты́ боудéте áко áзь сть éсьмь . а҃ще ѡц҃а призывáете , нелúце м҃р҃ на соудеща кóмоу ждо подѣ́ломь . вьстрáсѣ пришьствы́а вáшего , лѣ́ то жúвете . вѣ́дѣще , áко нетлѣ́нным сребромь , или злáтомь , и҃збáвистесе ѡсоуетнаго вáшего жúтїа , ѡц҃ы́ пр҃едáнна , нь чьстною крьвїю , áко áгньца непорóчнаа , и҃нескврьнá на х҃а ⁘ ❖ ꙁ Взбóрнаго послáнїа пéтрова чьтенїе ❖ ❖

Взлюблéнныи . мóлюви áко пришьлце нстранникы , ѡгрéбатисе ѡскврьнны́нхь похоти́н , ю҃же воюю́ть надшоу . Жúтїе вáше и҃моу́ще дóбро вь незы́цѣхь . да ѡнѣ́мже хоулетвы́и áко злодѣ́и . ѡ҃ дóбрїнхь дѣ́ль ви дѣ́вше , прослáветь ба вь дь посѣщенїа . Повúнитесе оубѣ́ вьсáкомоу чл҃вéчю сьзданїю гa рáди . и҃лн áко цр҃оу пр҃ѣѡблáдающоу . и҃лн кнéзем ь , áко ѡнéго послáемѡмь . вь ѡмы́шленїе оубѣ́ злодѣ́ем ь . áко тáко éсть вóля бжїа . блгоѣ́ твóреще . ѡ҃ боуздавати безоумны́нхь чл҃вéкъ неразоумїе . áко свóбодны́ . и҃не áко прикрьвенїе злѡбѣ́ , свóбодоу . нь áко рáбы бжїи , вьсѣ́ чьтѣ́те . Брáтьство вьзлюбúте . ба бойте се . цр҃а почúтайте . рáбы повúноующе ѡвьсѣ́м ь сьбоязнню гпо́дем ь . нѣ́тькмо блгы́нмь и҃кроткымь , нь и҃

мѣкнише . Предашеже намь сію ѥдіше спсноую книгоу, глѣми съборникь . ѥ҃же ѥмена высѣмь стыѥ ѥзьбранныимь . прркомь , ѥаплома . Стлѣмь , ѥпрѣподобныѥ , ѥпрочимь стыимь . К злѣтноѥ ѡбьхожденіе выимь положихомь слоужбы , съ агрипнніамь . ѥже ѥмеють славословіе , ѥпрочаа ѥ҃ко же красныими цвѣтуи райсціими оукрашаѥмсѧ . помінающе тѣхь прѣкрасная бдѣніа ѥпѣніа , ѥвьсе нощиаа славословіа . паче меда сладьчаишаа грьтаноу

Тѣмже ѥзволеніѣмь велікаго г҃а б҃а ѥспса нашего і҃у х҃а . ѥблгодѣти дароу с҃тго д҃ха . Азь грѣшныи х҃оу рабь , божи дарь воуіковикь . ѡ҃ѹ҃ьствомь ѡ҃дѡ҃клнтїискыи҃ странахь . выпредѣлѣхь македоньскыи҃ , ѡграда соуіш҃ѹ глѣмаа п҃ѡ҃горица . Сѧдѣвшіи послѣдными врѣмены , ѡ҃новѣрныи҃ ѥзыкь . велікоѥ раздроушеніе ѥпопереніе стыихь цркоу҃ь , ноумалѣніе бж҃ьствныихь книгь . Ѥ сего ради ѡ҃брѣщьшоумисѧ вьзапаныихь странахь ѵ҃талскыихь . выкиро славствоующемь местоу венетіанѣ

Оувѣдевь ѥко вьса жітіа сего соуѣтна , ѥмало врѣменнаа прѣходещаа . Нсьбыхь , ѣлікаа оубо вьзмогохь оумомь постигноути . ѥаже быти кыпро сщенію ѥсвѣтлости стыи҃ цркваы҃ . Б҃оу поспѣшьствоующоуми , кьжеланію моемоу . Сѧтворихь ѡ҃двоую роукьь слока ѥдинѣмь побіемь . ѥже съписахь ѥсьставихь сію б҃ж҃твноую ѥмного нарочитоую книгоу , глѣмін съборныкь . ѥ҃же ѥвлоожихомь вьимь слоужбы , стыи҃ ѥзьбранныимь празднікомь , съѡблы чіемь ѡ҃браза ѥхь . ѡ҃мц҃а , с҃ѣ . до мц҃а , а҃вгоуста . Ѥ҃ктомоу прилож ихомь , пасхалію курила философа , съсланнимь ѥлоуновныи҃ , кроуго҃ . Бь в҃ѣ , никако҃ ѣ҃да себе покоіа . ѡ҃бачеже , никѣжамь мои҃ дрѣманіа . ѥ҃ѡ҃бго данна гомн ѥменіа непощедѣ҃ . доидеже приспѣ҃ насьврьшеніе дѣлоу . Сѧ его ради мо люсе , всакомоу поющомоу , ѥлн чьтоущомоу . ѥлн прѣпнсоующомоу . Любьве х҃вы ради блвите . ащелиже щѡ҃ боудеть съгрѣшенно , ѥспрамите ; ѥнеклѣнете . ѥюже вьсѣмь блвѣщимь бг҃ть полоучити , ѡ҃ г҃а б҃а ѥспа нашегѡ і҃у х҃а . ѣмоуже слава ѥдрьжава вьвескоѣчныѣ вѣкы , ѣминъ

Повелѣніѣмь г҃на божидара воєводѣ . Т роуднхсе ѡ҃сѣмь пи санін , азь грѣшныи . много ѡ҃каанѣнши , ѥмьнши вьноцехь іѣро дїакоиь , мѡ҃ѵсн҃ . ѡ҃монастыра глѣмаго дѣѵано҃ . ѥже і҃ѣ вьстрана҃ македоскыи҃ , блызь велікыи҃ горь . ѡ҃ѹ҃ьствомиже ѡ҃мѣ ста нарицаѥмаго боудимла , блызь монастыра шѵ҃диковѣ

Млювы ѡ҃цн ѥбратіа , ѥколѣномь касаюсе . ащенероукоюнь ѥзыкомь . ащебоудеть щѡ҃ погрѣшено , поюще любве ради х҃ѣ ѥспрамите . ѥнась оусрьдно

троу́дъшїнхсе ѿсѣмь бл҃гы́те, а҃некли́нѣте • да́вы оу́лоу́чите, оу́слы́шати
стра́нна́го и҃нелице мѣ́рна́го соу́дїе гл҃ы • и҃же ре́ть кь ѿдѣ́сноую стоѣщи́нмь •
Прїи́те бл҃свени́е ѿц҃а моего́, и҃наслѣ́дсоу́ите оу́гото́ванное ва́мь цр҃твїе ѿ҃ сложе́нїа ми́роу • Нхже боу́ди вы́сѣмь на́мь полоу́чити, бл҃годѣ́тїю и҃чл҃ве́ко
люби́емь г҃а на́шего і҃у҃х҃а • сзни́мже ѿц҃оу вы́коупѣ сы́стымь дх҃ѡмь •
Сла́ва дрьжава • чьсть и҃покла́нганїе • Нн҃а и҃прѣ́сно и҃ выкѣ́кы вѣ́комь,
а҃ми́нь

Тогда́же че́тырем чю́вствїа́мь бы́ти, сты́нми и҃ве́лики́ми вселе́нскы́ми
па́тр҃їа́рси • Вхонста́нтинноу гра́доу, новомь ри́моу, прѣсто́ль ѿ҃ьдре́жещоу вселе́нскомоу патр҃їа́рхоу, к҃ѵ҃р҃ь і҃ере́мїе • Вха́ле́ѯа́ндрїе́же, к҃ѵ҃р҃ь
і҃ѡа́кѵ҃мь, папа и҃патр҃їа́рхь • Вха́нтиѡхїе́же вла́чьствоу́ющоу ке́лико́моу па́
тр҃їа́рхоу, к҃ѵ҃ ми́хаи́лоу • і҃ерли́мьскы́мже пре́сто́ломь сты́тельствоу́ющоу,
к҃ѵ҃ гєр҃ма́ноу патр҃їа́рхоу

Ѩ ко́жебо плава́ющие вы́поу́чине мѡ́рсцѣи ѿбоу́ре́ваѣмїи, же́лаю́ть прии́ти вь
пристани́це бл҃го ѿ҃тишно • сице и҃пи́шоущей, же́лаю́ть постигноу́ти выко́
ньць пи́шемїе кни́ги • Сѐ и҃мы бл҃годѣ́тїю хр҃ѣ́ою достигохомь • Тѣ́бо
є́сть заче́ло и҃сьврь́шитель кьса́комоу дх҃ѣ́лоу бл҃гомоу • и҃моу́же
сла́ва вы́вѣ́кы, а҃ми́нь

Почесе пи́сать сїа сты́а и҃бж҃ьственаа кни́га,
мсца і҃ю́нїа, а҃і҃, дн҃ь • а҃сьврь́шисе,
мсца гєно́ѵа́рїа, ѳ҃і҃, дн҃ь • Хр҃не́
тцїехь • Прнве́лнкомоу
доу́ѯоу а҃ндрею грнти•
Начельствоую
цю́у҃е́го вь
вр҃ме
то҃

Свьрь́шисе сїа сты́а и҃бж҃ьственаа кни́га, гл҃е́ми сьво́ни́кь • ѿ҃ бытїа,
кьлѣ́то, ѕ҃ѯ҃ѕ҃ • а҃ ѿ҃рожьства хр҃а, а҃ф҃л҃н • Кроу҃ слнцоу, и҃і҃ •
а҃лоу҃, ѕ҃і҃ • и҃ндктї҃ѡ, а҃і҃ • ѿ҃ сно́ванїе, к҃ѳ҃ • злато́е чи́сло, ѳ҃і҃ •
е҃пахта, а҃ • Мсца, гєно́ѵа́рїа, ѳ҃і҃, дн҃ь • Оу҃бне́тцїехь

ѯ҃а҃

Писа сподина 1 419

48. Минеј празнични Божидара Вуковића, 1538

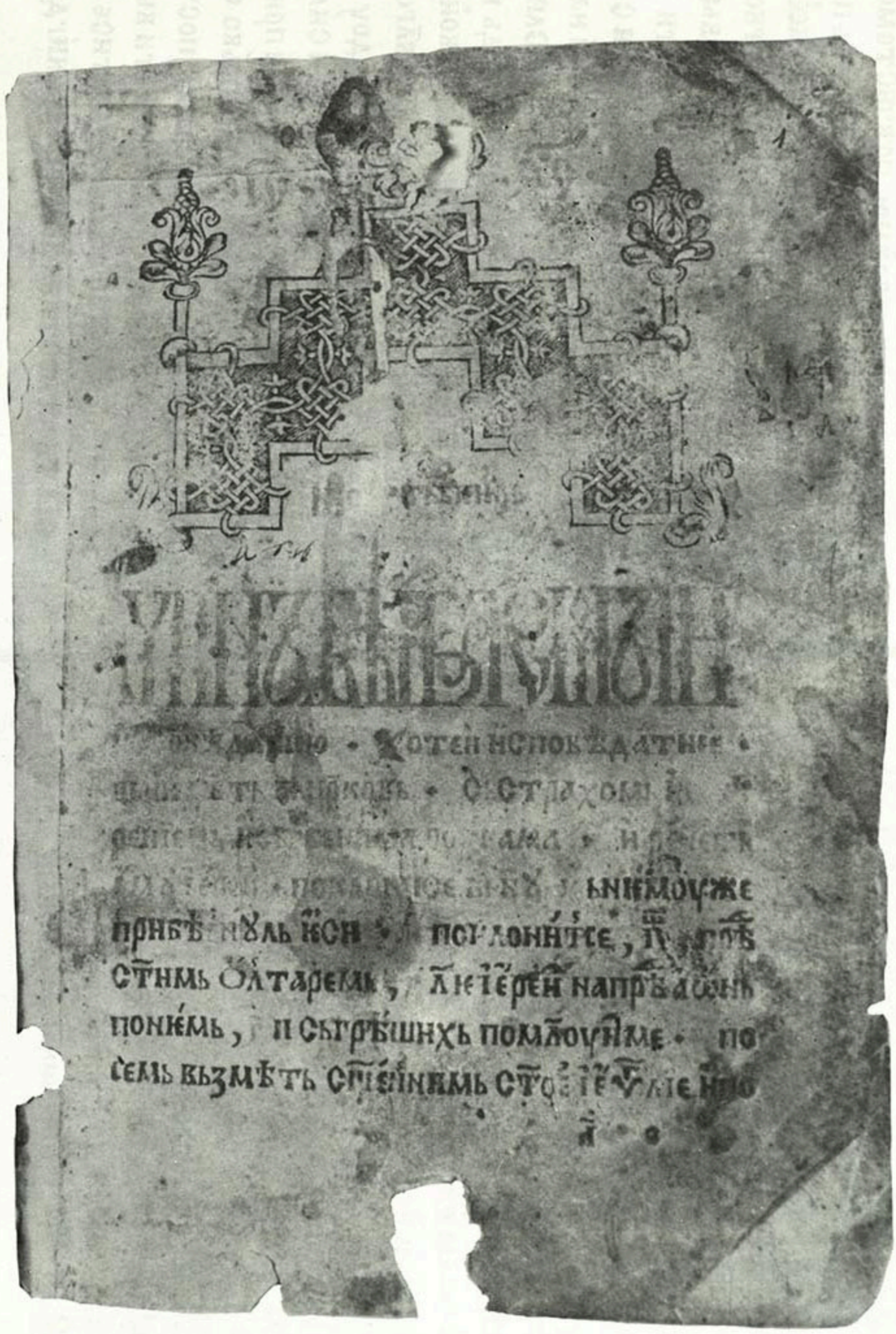

49. Молитвеник – Требник Божидара Вуковића, 1538/39

ЧИНЪ БЛАГОСЛОВЕНИ

на поставленые и подиаконa ✣ Архіе
рею стоѥщоу прѣдъ трапезою, или и
прѣдъ великими храма двьрми ѥгда хо
щеть выходити • и приходитсе хотѣи по
ставлень быти, носельнѣницѹ • и поке
лѣваѥть прьво сщенникь съвлѣщи его сѣ
фенолїа ѥже льнѣна • и ѡблѣщи его вѣ
стїхарь и прѣпоясати • и приместиже и
вьдати емоу • роуко оумывалницоу, и
оуброусь • таже • знаменаѥть трищи
главоу его • имѣѥ роукоу свою нанѣ •
и олитсе, сице ✣ молитва ✣

Ти бе нашь, ѥже ради единого, и то
гожде стаго духа • раздѣлаѥ ко
моуждо ѥгоже изврà твоѧ дарова
нїа • ѥже чины различныѥ цркви

твоѥи даровавь • и степене слоужења с
ставивь вьнѣ • твоѥмоу прѣчистомоу
таинствоу • ѩко ты неизрѣченымь про
оувѣдѣнїемь повелѣвь исего раба твсего
достойна быти и слоужити стѣи твоѥи
цркви • самь влдко непорочна ѥго вьвьсѣ
мь съхрани • и дароуи ѥмоу любити бл
голѣпїе храма твоего • и вьжигати свѣ
тилникь селенїа славы твоѥе • и наса
ди ѥго вьстѣи твоѥи цркви ѩко маслиноу
плодовитоу • плодь носеща • плодь пра
вдѣ • и съврьшена покажи раба твоѥго,
вьрѣме пришьствїà твоѥго • сьблго оу
гождьшимь тебѣ вьзприѥти мьздоу ✣
Вьзглашь • ѩко твоѥ ѥ црство и сила и
слава ѡца и сна и стго дха, нына и присно
и вькы ✣ потомь, оубрусь прьво сще
нникь вьзьмь, полагаѥть нарамѣ постав
лаѥмомоу • и повелѣваѥть вьзѣти вьзли
валницоу, и вьдати ѥмоу оумытисе • и
сїà творѣ поставлаѥмыи • к ыногда оу

50. Молитвеник – Требник Божидара Вуковића, 1538/39

РУЈНО
ГРАЧАНИЦА
МИЛЕШЕВА

1536/37 – 1546

ІС ХС

ЄѴѦѠѢѦѲЄѴѦЄѢѢѦ

Кнїга рóдства Їꙋхвà • сн̃а
дєдвà, сн̃а ѧвраѧмлѣ • ѧвраѧмѣ
рóдн, Їсаàка • Їсаѧкѣже рóдн
Їаковà • Їаковѣже рóдн, Їюдѫ
йбратїю Є̃го •

Бѣ бѣдѣлѣ пр̃ѣ рóжєствѣ хр̃тѣ

Ꙗчѣло ЄѴ҃лїа їѵ҃ хв҃а сн҃а бж҃а
йкоже Є҃ пи҃сано вьпр҃о҃рцѣх
ь·сѣ̀ а҃зъ посила́ю а҃гга́а мое҃
го пр҃ѣдъцемъ твои́мъ · и҃же оу҃гот
о́вить поу҃ть твои пр҃ѣ тобою ·
гла҃ь вьпїе́щаго вьпоу҃стыни · оу҃
го́товантѣ пу҃ть гн҃ь · правы҃тв
орѝтѐ стьзѐ и҃го́ · Б҃ї҃ѡнъ кр҃
тѣ̀ вьпоустыи́ни и҃провѣ́дае кр҃
щє́нїѐ поканїа вь҃ѡпу҃щѐнїѐ гр҃х
хо́ев · и҃и҃схо́жаашекъмѣ́ мъ вьса́і
оу҃де́нска страна · и҃ї҃ерусали́
мѧне · и҃крьщаахусѣвыси вьі҃ѳ
рїни рѣцѣ҃ ѡ҃нѐго · и҃сповѣ́даю҆щ
е грѣхы́ свои҃ · б҃ж҃і҃ѡнъ ѡ҃бль

ѝнꙑѭе вѣдошеѥго • вземе҃ш
[illegible] вьноу́трьдво́
раѣжеѥпрѣторъ • ѝсъзв
авшевсоу́спѝрѫ • ѡблѣкѫ
шеѥговьпрѣпроу́дѫ • ѝвъзл
ожншенаѝньсьплѣтшетрьн
овньвѣнць́ • ѝнаѷешецѣлѝ
ватиѥ́гонѝглаѝтѝ • ѳоу́нсецр̃
оу́ѭоу́денсїсы́ѝ • ѝбыѫхоу́по
главѣѥготрьстїю • ѝплоу́
вахꙗнаньѝ • ѝпрѣгнблюшеїс
олѣнѣпоїсланаѫхѫсеѥмоѵ •
ѝѥгдаѝпорѫгашеѥ́ѥмѫ • сьвлѣ
кошеѥ́мѫпрѣпрѫдоу́, ѝѡбл
ѣкѫшеѥ́говьрѝзѝсвое • ѝ •
за [illegible] вземе҃ш • воѝннпоѥмш
ѵе [illegible]ѣѣ, ѝзвѣдо́шеѥ́гоѳдапр
о́пнѫтьѝ • пр̃ѣ, пѣ̃ ѝзадеш
емѝмоходещѫнѣїсоемѫсім
ѕї

ꙗкѡ прр҃оць ѿгалїлеѣ невѣстаѣтъ · ѯ
нѝдѣ кѣжѡ вѣдѡ̀ свѡ̀н · їсѫ́е вѣгорѫ҃ нел
е́ѡ̀скѫю · заѫ҃традже паки прїнѣ́ вѣцр҃к
о́в · ѝвсѝ людїѣ ѝдѣхѫ кѣнѣ́мѫ · ѝсѣ́ѣѫ҃
а̀шеѣ́ · прїнвеѡ̀шѣ́же кнїжнїѝцн ѝфа́рїс
бїе кѣнѣ́мѫ · ✣ ꙗкрѣ́ме ѡ҃ , прнвеѡ̀ше
ѝнѝжнїѝцн ѝфарїсеїе кѣтѣх · женѫ́вѣ
прѣлюбодѣа̀нїѣ тѫ́ · ѝпо́ставншею по́с
рѣ́ѣ , гл҃аше е́мѫ · ѫ҃чїтѣ́лю · сїю ѡ҃брѣто́х
ѡ҃ нн҃ѝ прѣлюбодеїствѫ́ѣмѫ · вѣзако́нѣ
нше́мь , мѡ҃їсї повеле́ таѝко́вїѣ кѣме́нїѣ́м
побнвати · тѣ҃їже ѵто́ гл҃е́шн ѡ҃нѣ́н · се
же́ гл҃аахѫ ѝскѫ́шаѭщї е́го · дабн́ ѝме́л
н ѵто́ гл҃ати нан̀ · їсѫ́е до́лѫ прѣкла҃ѡс
е , прѣстѡ̀ пїса́ше назе́мли несѣлагаѣ ѝм
ꙗкѡ́же прїблнжаахѫсе вѣпрашаѭще · е
го · вѣскла҃ѡсе ѣ́ кѣнн́мь · ѝже е бѣзгрѣ
хавѣ́ѣ , прѣ҃же ка́мень нанѭ̀ дарѣ́же
ть · ѝпаки до́лѫ прѣклаѝ́нсе · пнса̀ше на
земл́н · ѡ҃ннже́ слншаѝ́ше ѝсьвѣстїѝѝб

л҃а

Ѝзволе́нїемъ ѻц҃а · повелѣ́нїемъ с҃на
Исп҃сп҃шенїе с҃тго дх҃а · Ѝпомо
щію вы҃шнцїи слав҃инмаго бга ·
Ѝпоу҃тїнѣ вл҃уце мт҃ре его, Ѝнаше
бце · сѝпи҃сашесѧ сїнѣ с҃тїѣ · Ѝбѫ
нїе кнѝге · вѣ҃лѣ зм҃ѣ · вьѻбѝтелн
глю ѳхѵ҃їнцѣн пѻпѻкрїлнѣ плѧн
е глю҃тѣ по҃нѝквїи · нарѣцн глю҃тѣ
ѕ҃ѵ҃скѵ҇ · насе́лх глю҃тѣ врх҃тцїи ·
пѳхра́мх с҃тго Ѝсла́внаго ѵ҃ликѻ
мни҃ка · Ѝпобѣ́ѻносцѧ хв҃а гѣѡ́ргїа ·
зѳднхсѣ́ ѻсѣ́мъ а҃зъ гѳшнн хбо́гн
хмѡ҃ а҃бо́гатн гѳхѡ҃ · Ѝх҃ѵ раб҃ь мо́на
хь тѣ́ѻсїѣ мн҃ѣ ѻсѣ́мъ мл҃юсѣ́ ва҃ бра҃тн
ѣ · Ѝлн у҃бще Ѝлн понпѝсхше Ѝспса
влн҃нте, а҃нѣкльнтѣ́ зда҃ ба҃ Ѝсво́ѣ
дше · По́нѥже непѝса дх҃ь с҃тїн нн
а҃г҃г҃л · нѣ҃ ѵ҃лѝсь мало́ хмѝнь, Ѝслабо
мо́щѝнь нѣ҃ Ѝпа́ѵѣ са҃ · х҃ сла҃ва
сѝвр҃шнтелю҃ бх҃, а҃мнн҃ь · х҃х҃х҃х҃х҃

Повѣжеоубо мы, недостойны бы хм оно нашее лѣно
стиу учити. Якоже онѣбжтвныпрожнїимо
жїе. Йженѣписанмиикнїгамипросвѣщаахосе. на
послѣдыкжесъсѣщедрїиййевътрѣхълицѣхъпо
клаиаемїиинславимїибѣ. непрезрѣсвоерабы. нъ
изволисвоеюбглгостиниюйсплънытицрїгвъсвою
различнимибгодъхновеннїимипсанмикъславо
словїюего. йдастьнамъскровищедховноесщенїе
онъиибжтвныемъже. дамаскїинажеглю никосмъ
йїосїфа. наитїемъстгодхана учаемїепрдаше
намъпѣнословити. йжевъвышнъславословима
годглкыимитрѣстымигласыба. прїехмиизъо
былстваписаниемъдшеспныесїекнїгы. еоубо
цѣломъдрїюнаставница. никъбопримирениє, йпе
чалипотреблениє ѣглго дарениювина ❖
Тѣмжеимнѣсмѣреннаго йхъдагоподвыжекъ
писаниюсеесщенїекнїгы. ѡосмъглассовьчетири.
В ъйсплънѣниеславословїатрысльнаговъедй
нствѣпоклаиаемагобжтва. сегорадимлюста
рце несъвъзрастнїемиинюные. поющеиличчтъщее
илипашъщее. любвѣрадихвѣ исправлайте, на
сьжеоусраднотрудившїихсевъсїедѣло, блвите.
давъсикоупнославимъ, оцанспа истгодха.
таможе свѣтомъ ее ѡзарнмсе амиинь ❖
Повелѣнїемъвъсеосщенногоникаорамитрополй
танововрадскаго. трудихсеосѣмъвъмитрополїи
грачаницун. азъхурабъдмитрїе. вълѣто ҃з҃. м ҃ѯ҃.

127
Δ2659
213·29
1664
1664
1664
2
73.19
Toλ
·26
4 426
1 6

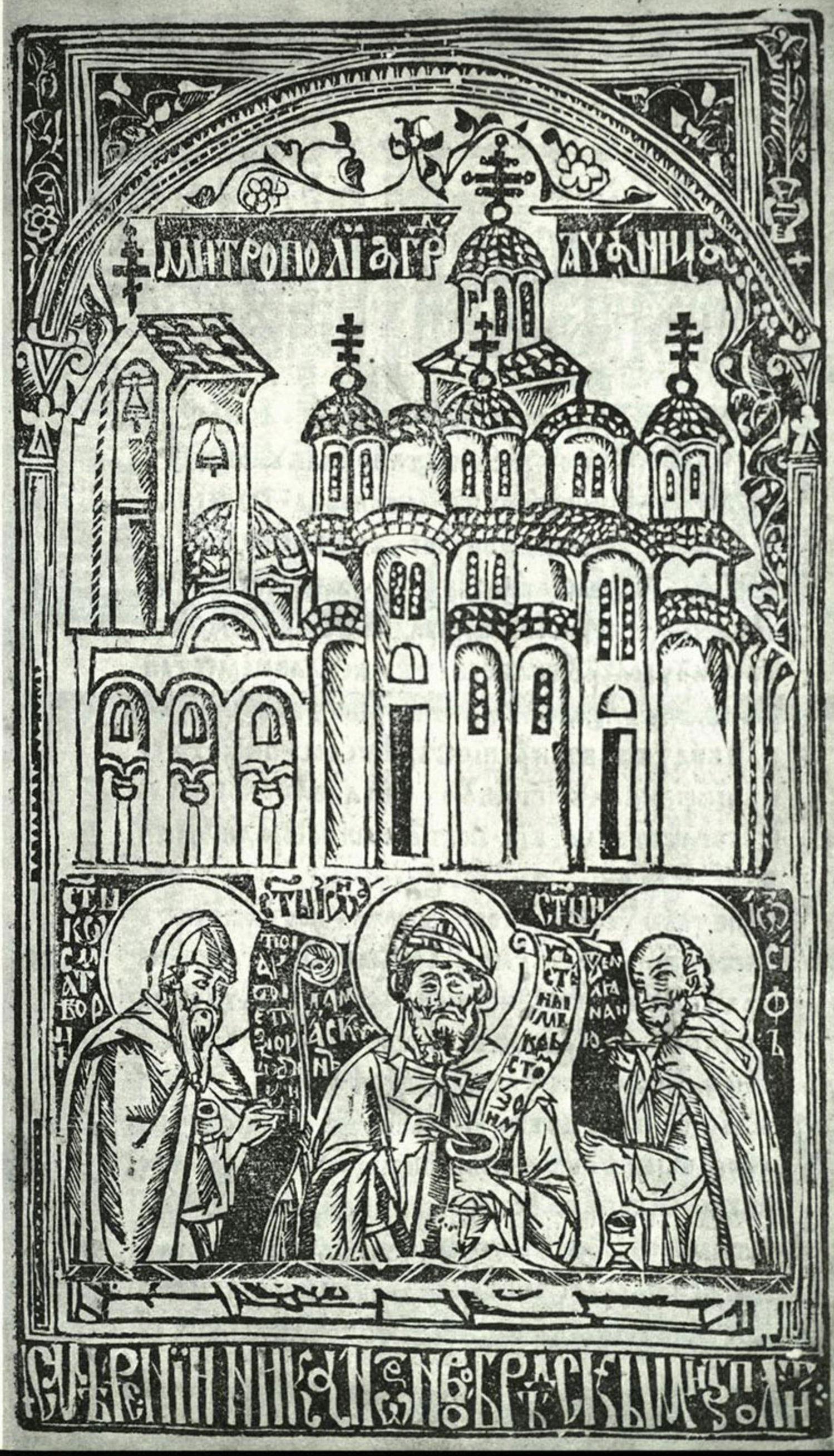

57. Октоих петогласник грачанички, 1538/39

Недѣлнаѧ оутрени на в҃ гл҃

Стихеры ѕ҃ Въскрѣны · гла ѕ҃ ·

радѣте въздоу́мсѣи · съкроу́шившомоу съмрь́тидрьжа́воу · ѝпросвѣтившо́моучи҃тескыно́дь · събесплѣтнымизо́вуще · съдѣтелюѝспе́наше слава́тебѣ ✣ Распе́тїепрѣтрапѣвыспе · ѝпогребе́нїена́сьрадѝ · съмр҃тїюжеѩко бъсъмр҃тьразроу́шильесѝ · тѣмжеклани҃емсетрѝ дн҃евномоутѣзъскр҃енїю · г҃ославатебѣ ✣

Ѡпи́вѣдѣвше въскр҃енїесъдѣтела · чюжа́хусе въпїюще хвалоу а҃гг҃лкоу́ю · сѝслава цр҃ко́вная · сѐбогатствоцр҃твїа · постр҃авынна́сьрадѝг҃ославатебѣ ✣ Ины ѕ҃ стры · състо́чны ·

Ле́щенѣтьбы х҃ѣѡ҃безаконны́моужь · нѣтьмнѐсибъ ѝнестыжосе · бїѐньбыпоплѣшманеѡ҃мѣтаюсе · на кр҃тѣпригво́здисѐѝнетаю · съскр҃енїѐматвоѝмѣ хвалюсе · съмр҃тьбо҃твоѝ живо́тьмо́н · въсѐсѝ лнечлѣколюбче г҃нславатебѣ ✣

Ада́вдьское пр҃ро́чьство ѝсплънѩеха́с · велѝчьство своесъсїѡ̀нѣ оу́чѐникомьѡ҃кры́льѐ · хвалимапо казоу́есѐбепр҃но ѝсла́вима · съѡ҃ѱемжеѝдхомь с҃тымь · пр҃ѣжеоу́бѡ̀бесплѣтноесло́во · напослѣ дыкжена́сьрадѝвъплѣщена · ѝоу́мрѣщвѐнабы́вша ѩкочлка · ѝвъскр҃шаблаго́стїюѩкочлколюбца ✣

Сáмъ посла́ а҃гг҃ла своегѡ • йпое҃
тмѣ ѡ҃ѡ҃вцѣ ѡ҃ц҃а моегѡ , йпомáза
ме мáстїю помáзанїа своегѡ •
Брáтїа моя́ дóбра́ йвéлика́ ,
йнебл҃говóли выни́хъ г҃ь •
Изы́дѡ вьсрѣ́тенїе йно̀
плéмени́нику , йпрокле́
тме йдóлны свои҃
а҃зже́ йстрѣ́гь
йже оу҃пе́го
мы́чь йѡ҃
сéкѡ҃
гла́ •
вꙋ҃
е҃ •
Нѣ́хъ помѡ́шенніе ѡ҃сно́вѣ і҃сл҃ѣ́въ •

❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
❖ ❖ ❖

✠

119/22

ѧ

оу҃дóбь погрꙋзи́ фарáѡ҃ а҃мѡ҃ѵ҃ сѝ гл҃ѣ҃т •
Прослáвисѧ прослáвисѧ • помо́щни́къ йпокро́витель
ко́ня йвьса́дника вьвръ́же вьмо́ выстъ мнѣ вь҃сп҃енїе , сѐ бъ мои҃
ре • йпрослáвлю̀ его̀ , бъ ѡ҃ц҃а моего йвьзне́
соу҃и҃ • г҃ь ськроу҃шаѧ бра́ни , г҃ь и҃ мé
ѣмоу • ко́лесни́це фарáѡ҃нови йсклоу
его̀ вьвръ́же вьмо́ре • и҃збра́нныѧ вьса́
дники трѝстаты пото́пы вьчрѣ́мнѣ́м
мѡ́ри • поу҃чнною покры́ йхъ , по
грéзоше вꙁглꙋбыни҃ѣ йко камéнь • дѣ́
сница твоя́ г҃и прослáвисе вꙁкрѣ́пѡ
сти , дѣ́снаа́ти роу́ка г҃и ськроу҃ши
врáгы , и҃мно́жьствомь слáви твоеѧ҃
сꙁтрѣ́бль ѐси соу҃постáти • посла́

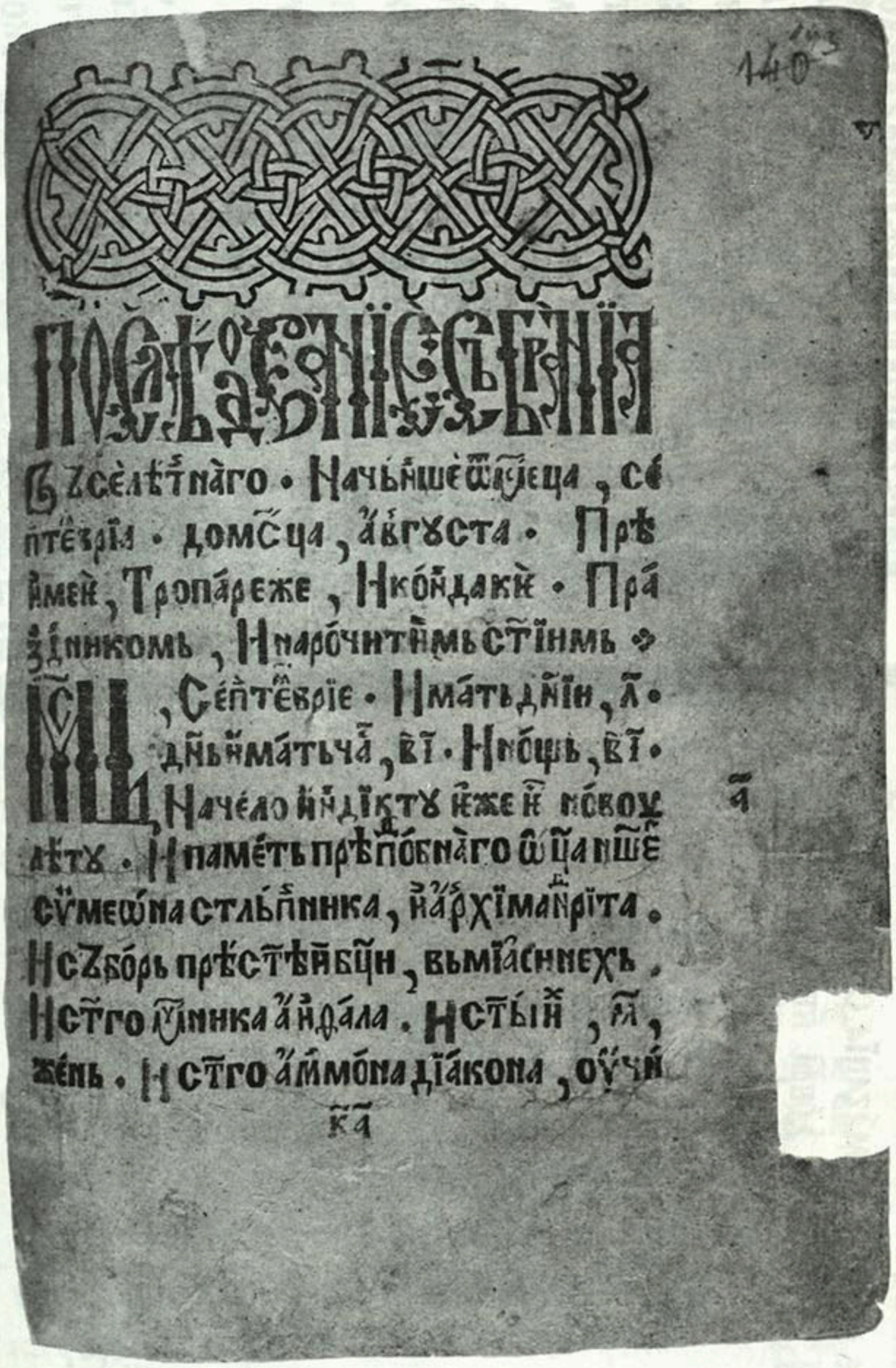

ПОЛОЖЕНІЄ СЕБѢНІЯ

Вѕсѣ҃тнаго • Начьнше҃мꙋца , сѣ
птѣврїа • домс҃ца , а҃вгꙋста • Прѣ
ѧмѣ , Тропарєже , Нко҃ндакѣ • Пра
ѕдникомь , Нарочитѣмьст҃ѣмь •
М , Сѣптѣврїє • Нматьдн҃ѣ , л •
дньѧматьча҃ , вт҃ • Нпощь , вт҃ •
Начѣло йн҃дїктꙋ ѥже҃ѣ новоу
лѣтꙋ • Напаметь прѣпобнаго ѻц҃а нш҃ѣ
сѵмеѡна стлп҃ника , ѧрхїмандрїта •
Нсѕборь прѣстѣйбц҃ѣ , вьмїасннехь •
Нст҃го ѵмника а҃ндала • Нстый , ѧ ,
жѣнь • Нст҃го а҃ммона дїакона , оу҃чй
к҃а

60. Псалтир милешевски, 1544

313
316

Нзволенїемь ѻ҃ц҃а · и҃вьплъщенн
ѥмь сн҃а · Нсьшьствїѥмь стго
дх҃а · а҃зъ смр҃енїн и҃гоумень
милешевскїн данїиль і҃ромонахъ ·
и҃сьвѣмн ѻ҃гн братїами · Бжелвхѡ
троудолюбьзне · ѥже сьставитн фо
рмн вь монастнрн стго вьзнѣніагн҃а ·
Нпослахѡ ѻ҃гн братїю нашоу , нка
нора і҃ромонаха , и҃савоу і҃ромонаха ·
вьстранн и҃талскїе · и҃сьигоуменѡ
баньскьімь мардарїемь і҃ромонахѡ ·
Бжмнрословствоующїн градь вене
тїю · и҃вьса недостьчнаа штоу прннесо
ше · Нсьставнхѡ сїе тнпаре · ѥлн
ковьзмогохомь постнгноутн · и҃сь
нисахомь дше пользныѥ книгы сїе ѵа
а҃тнрн · Бжнихже прнложнхѡ , сн
назаре дн҃ѥныѥже, и҃постныѥ · и҃ча
сословць и҃мѣѥ нощнвю и҃дн҃ѥвнвюслу҃ ❖

Тѣмже колѣпрѣклонь, млюсе нмн
лсе дѣю · поющнн҃ нлн стнхологїсоу
ющїнмь, нлн прѣпнсхющїнмь · а҃ще
боудеть что̀ погрѣшено нсправлнйте ·
нна ѻ҃семь троудншнхсе блвйте, а҃ще
кньнѣте · Понѣже непнса дх҃ь стн
нйа҃гг҃ль · нь роукагрѣшна нврѣнна ·
ндх҃ь оумнлїн нжкаанны нгрѣшнїн ❖
Повелѣнїемь г҃на нѻ҃ц҃а нашего нгоу
мена данїнла і҃ромонаха нвьсѐ ѻ҃гн бра
тїе · Троудномхсе ѻ҃сїн сьпнсанїн ·
смр҃енїн сщ҃ѥнно нноцн мардарїе і҃
ромонахъ · ндеѡ добрь і҃ромонахъ
Мламвнсе ѻ҃гн ѻ҃ц҃н нбратїа , нколѣ
нмъ касаюсе · а҃ще нроукою нь
ѣзыкдмь · а҃ще боудеть что̀ погрѣ
шенно, поюще любве радн х҃ѵ҃ѐ нсправ
лнйте · нь нась оу҃грьдно троудншн
хсе ѻ҃семь блвйте, а҃некльнѣте · дан

вы оу̑лоу̑чите оу̑слы́шати страшнїи
ваа́днчныи̑ гла́сь · и̑же рече́ть кьсоу̑
щїимь ѡ̑дѣ́сноую̯ его̀ · Пріи́дѣте
бл҃вє́нїи ѡ̑ц҃а моего̀, наслѣ́доуи̑те оу̑
гото́ванноую̯ ва́мь ц҃р҃тві҃е ѡ̑сложе́нїа
ми́роу · Єгоже́ боу́дн вьсѣ́мь на́
мь оу̑лоу̑чити · сла́вещи ѡ̑бо́и коу̑п
но, ѡ̑ц҃а и̑сна и̑стго дх҃а · и̑нны
и̑прии́сно и̑вьзвѣ́кы вѣ́кѡ̑,
а́ми́нь · Тѡмоу̑ сла
ва и̑дрьжава, вьзбе
сконьчныѣ вѣ́
кы, а́ми́
нь

Свьрьшишесе сіе сты̑ѣ и̑вѫ҃тѣнныѣ
кни́гы, гл҃ѥмїи ѵа҃лтирь · вьни́же
прилѡ́жихѡ̑, сѝнаѯа́рн вьѡ̑бхо́жєнїе
лѣ́тноѥ · тропа́рн, и̑ко́кы сты̑и́мь ·
Тако́жѐ и̑по́тнїи сѝнаѯа́рь прилѡ́жихо
мь · и̑часословьць, и̑мѣ́и̯ ноѫ́ноую̯
и̑дн҃ѐ́ноую̯ слоу̑жьбѹ · поо̑у̑ста́воу
прѣ̑по́бнаго ѡ̑ц҃а на́шего сава і҃ерл҃ма́ска
го · Сіе сьпи́сасе ❖ (W) бы̑тїа,
Бѣ́то, ѕ҃ни҃ · а҃ ѡро́ждьства х҃ва,
а҃ ѳ҃м҃д · кроу̑гь сл҃нцѹ, к҃ѣ · а҃ ѧ҃, д҃ ·
ѕ҃ ла́то чи́сло, ѕ҃ · ѳ҃ ємелїе, ѕ҃і҃ · и҃па́
х҃та, г҃ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

По очёшесе сіе сты̑ѣ кни́гы пи́сати, ѯ҃ца
гѥнѵа́рїа, а҃, дн҃ь · а҃ сьвръшишесе
ѯ҃ца ѡ̑ктѡ́врїа, л҃, дн҃ь · оу̑ми́лешеве ❖

потóмь · вьзмоýть мóщы · й полáга
ю́ть нáшдрѣ · п оющет ѓтоѐ, сьпѣнїѐ
мь · йтрóпарь, гл҃ь · в҃ · помéни гн йко
бл҃гь · й полáгаютсе мóщи назéмлѝ, в҃ ·
д ондéже прїи́доуть вьцр҃ковь · йливо
оýсапнїи́цоу · йглѣть · їерей · помл҃ѹи
нáсь бж҃е · й прочà · й ю҃, тáи · п ошнéсе
нїнже мощы · вьзмзаю́ть надмúмь свѣ
ще, д҃ й пооýготовапїихъ высѣхъ · áбїѐ
кáднти їерей надмощими крт҃áобрáзно ·

Повелѣнїем

оýсапшїихъ бельцѣхъ · сщ҃енныкь
бл҃свень бг҃ь нáшь · потóмь, трїúсто ·
стїи́бже · прѣстáа трóице · оýе нáшь ·
тáже · трóпарь · гл҃ь, й · Нжегльбúна
ми моýдростїю чл҃вко любнò всà строѝ ·
йже пáползоу всѣмь подáваѐнѣдúнѣсв

брáть нáшь, йлѝе · пострúзѣть власы
глáвы своеѝ · вьйме оц҃áйснáйстго дхá
рцѣмь зáнь · гн помл҃оýй, г҃ · потóмь ·
прнѣмшеѐго брáтїа, острúзаю́ть · по
ющ҃е · ѱ҃áлм҃, й · помл҃оýйме бж҃епове́ ·
й посѣмй · оц҃áчнть йгоýмень, вьрáсх
йкамнлáвкоу · сїи́чѣчь, кáпоу · йпро
чúтѣмоу а҃п҃лоу · цѣлвáѣть брáтїю ·

Повелѣнїем

мáлаго оц҃бráза · йжеѝ мáнтїа · поо҃ў
дáренїя дрѣва слоýжбы · й почúнаю́щи
мь брáтїáмь чáсы · квводúть їѐклїсїáр
хъ хоóтещáго пострúщисе · й твóрить
поклóенїа, г҃ прѣдьстїи́ми двéрьми ·

ждѧндїакѡ̑ноу и҃чьтцоу а҆ще прилоу́чи
тѡ̑е · П҃ сѧ́хомбѡ мїи҃ꙗко жена̀ неи҃
ма́ть вла́сти надьтѣ́ломь ки҃ · та́ко
же и҃жена̀ вла́даѣ́ть натѣ́ломь моу́
жа̀ своего́ · сего́ ра́ди ре́че гь и҃
боу́детъ ѡ҃ба̀ въпль́ть е҃ди́ноу ·
и҃же о҆у́бѡ бг҃ь сьчета̀ чл҃вкы
дапера́злоучаѣ́ть · тѣ́
мже разлоу́чєнїа̀ да
небоу́детъ межоу
моу́жем кро́мѣ
❖ тьчїю вели́ ❖
кыѣ поу́жде · и҃сьво́ромь и҃сьсоу́домь ·
вьса́кѡ̑ грѣ́хь кро́мѣ тѣ́ла и҃ · а҆тво́рѣи҃
✠ лю́бы вь ✠
свои҃ тѣ́ло
сьгрѣ́ша
❖ и҃ть ❖
❖ ✠ ❖ ❖ ✠ ❖ ❖ ✠ ❖

непорочнипѣвцемнбзс

оу́ вѣ́нкоу · въ гл҃сь , ѣ̀ ❖ ❖ ❖ ❖

Блже́нїи҃ непо́рочнїи выпу́ть ходѧ́щи҃и҃
въза́конѣ́ гн҃ы · с҃ , а҃ · Жи́вость въ
гро́бѣ положи́сѧ х҃е · а҆г҃гльскаа̀ воиньь
ства оу́жасахѫ̀сѧ сьхо́же́нїи҃ твои҃ сла́ве
щѐ · блже́нїи҃ и҃спы́таю́щеи҃ свѣ́дєнїа̀ е҃го
всѣ́мь сэ́рдцем вьзы́щоуть е҃го · т҃а҃ , с҃ , а҃ ·
жи́вшть вьгро́бѣ положи́сѧ х҃е · и҃ ѳ҃ѳ҃
дѣла́юще и҃ безако́нїа̀ выпоу́тѣхь е҃го хо
дѧ́ше · Жи́вшть вьгро́бѣ положи́сѧ х҃с҃ ,
и҃сьмрьтню своею́ сьмрьть раздроу
ши́ль е҃сн · и҃ожи́вль е҃сн чл҃вчьс
кое҃ е҃стество · ты заповѣ́да заповѣ́
ды твои҃ сьхра́нитнѣ зѣ́лѡ · стнѫ̀
та́жѣ · жи́вшть вьгро́бѣ · и҃ да и҃спра́вн
а҆йсе бы́ше поу́тїе мои҃ сьхра́ни҃тн҃ѡ̑ пра́вѧ

ВЕНЕЦИЈА

1546 – 1561

65. Псалтир Виценца Вуковића, 1546.

Гн̃ поспѣшн • Ꙗ̃ко напрáвн •

СНѢ̃ПОУ̃НИ́ЕМЬ

ѱáлтирь • áщє ѥ́сть ѥ́рей глѣ́ть • Бл҃вѣ́
нь бы нáшь • áщєлн прóсть • с̃, замт̃ѣ •
тáже • С̃ты бе • прѣ́стаа трóнце •
ѡ̃ц҃е нáшь • тá, тр̃óре сїѐ • гл҃ь, S •

Помúлоуй нáсь гн помúлоуй нáсь • вь
сáкого ѡ̃вѣ́та недоумѣ́ющє сїю́тн
молúтвоу я̃ко вл̃цѣ грѣ́шнїн прнно́
снмь • помúлоуй нáсь гн помúлоуй
нáсь ✣ сл̃á ✣ Гн̃ помúлуй нáсь,
нáтебѣ̀ оу̃пóваѐмь • непрогнѣ́вúсе нáны sѣ́

66. Псалтир Виценца Вуковића, 1546.

ПИСТОЛА ГОСПОДНА
КНЕЦЕНА КОУКОВНКА

Ѣ їꙋҳ҃ мно́гѡ почто́ванимь ѿцемь, па́трїа́рхамь, а́рхіепо́мь, ви́скупомь, їере́омь, калу́ромь, й ѡ ста́лнимь редо́вникомь, Нто́лико҃ бл҃го чтнимь влада́вцамь й кра́люмь мацедо́нїе, ше́рвїе, бо́сне, ерми́ске зе́мле, й ѡста́лнимь кне́зомь хр҃тїа́нскимь ве́лнкимь, й ма́лнмь ѡвога҃ їезика҃ кнїжнисомь, ка́ко бра́цїе, г҃н, й зе́млякомь своймь Кнце́нцо Кꙋ ко́внк҃ латѝнскимь їезико҃ дела҃ ве́ча йменовань, веле́мно҃ поздра́влнїе.

Чнтосе зна братїѡ, и г҃о, ѹкрстꙋ почтована, ꙗко права изварьшена племе́нцина наша ненма бнти по тврьна само вавелнчьствꙋ крьви, акою добра, и часна дила не наслндꙋю ꙗко бл҃гочьсни Матнашь Ꙋгарски краль свидочи, ѡнога ѿплеменнтаго, и гьскаго народа говоречи, когаже негова честита дн ла, и доброта вела ꙋплеменцинни потвр҃даю ꙋзви шаючи, ꙗко їꙋҳ҃ ꙋ своемь св҃ѣтомь Еванелю говори. Да не може зло стабло добарь плодь давати, й толико... племе нито стабло зали плодь чнинти. и ꙗкоже племенито ста бло по плодꙋ его познаваетсе, такоже внсина племеньцинне почастнихь делнхые очита. Зань кастранꙋ ѡставивь прнч ке, и много говорење, на нашь намнсаль повративьсе, мое го почтованога г҃на ѡца воеводѣ Божндара Кꙋковника даспо менење ꙋчнню, заꙋздрьжање внрꙋ хр҃ꙋ, и помочь народа ег҃о, заналндовати полагь свое зможности, прьво родите ле свое исходеце ѿплемена благочьстнихь владавичь Серб ске земле, ѿ велога Конст[illegible] прьвога и благочьснаго и

прьвога хрьстїанскаго ц҃ра почамь, и довр҃мена славнаговꙋ ка деспота и бранка вꙋковнка, и стефана деспота, ꙗкоже на ходисе ꙋ писмꙋ ѿронства краленъ и цесаровь серьбскихь. Нже нестрашюци нн бл҃га нн живота его вьдн҃е и вьноць мне лечи своемꙋ народꙋ на помоць бнти, нтосе зна попрьвомь штампаню книгахь сѵ҃го писма ꙗко читаючи зразꙋмѣвалне те, и ꙗко насьмрьтнон постелн бꙋдꙋчи ꙋсвоїон бацинни ꙋм рети желѣше. и таконе посьмрьти его свелнмь потрошкомь нзь толико далеце стране выл҃ета г҃на ҂ф҃м на его бацинꙋ мрьтво т҃ло его ѿнесено есть, и покопано ꙋ цр҃кве старце горнца при езерницꙋ ѿшкꙋтари. и таконе посьмрьти почто ванаго г҃на ѿца моего прьворечен҃аго. азь Кнценцо снн его немогꙋщи нним вьсее вр҃ѣме своним родꙗкомь и бацинни мо ен послꙋжити свелнкнмже потрошкомь направнвь слова, и нне тварн потрнбне кьштампе ѿсѵ҃го писма книгахь дв҃да про рока чтосе ѱалтирь говори, на ꙋтншенїе тила вашего, и сне нїа дꙋшь вашихь ѿсѣкое блꙋде, и фалснта по мꙋдрихь лю дн велнкꙋ трꙋдꙋ направлению ꙋресень, и пото҃ тога цампань ѥ҃, нахвалꙋ їꙋҳ҃а. и веселе рогаковь свон҃, и бацинне свое, и на ѡрадость свега хр҃тїанства, ꙋ сваком напасти н҃, трьпеце ѡво вемь свитꙋ, ꙋмирꙋ за ради х҃а. И ꙗкоже племенити зиль мн рисанемь его нно цвитїе пр҃ѣмаже, тако и ѱалтирь меꙋ нни ми книгами сѵ҃го писма, ꙗко҃ сва прр҃чьства х҃ва здрьжесе.

Зато мн҃мь доброте ваше сасвимь ср҃цемь ꙗко нашаци старе книге писане ѿ срьбске земле, пошалитеми дае цампамь на спомнење старнхь, и хва лꙋ хр҃ꙋ, почемби могли прити ꙋнего во св҃ѣто краленство ꙋконе насъ приведи ѿц҃ь, и сн҃ь, и св҃ѣ ти дꙋхь, Амнн҃ь.

ТЕЛОСЬ.

ІС · ХС ·

ДѢЯ ТВОРЕНИЄ СИ

ПА, А · ГЛАГОЛЬ ДѢДОУ, А · В

ѢДЬ ПИСАНЬ ѠЁУРЕЙ ⁘ ⁘

БЛАЖЕНЬ МОУЖЬ ИЖЕ НЕИДЕ НА СЪВѢТЬ НЕ
ЧТИВЫИХЪ · И НА ПОУТИ ГРѢШНЫЙ НЕСТА ·
И НА СѢДАЛИЩИ ГОУБИТЕЛЬ НЕСѢДЕ · НЪ
ВЪЗАКОНѢ ГНЫ КОЛИЖЕГО · И ВЪЗАКОНѢ

68. Псалтир Вићенца Вуковића, 1546.

ІС · ХС ·

ГНЬ ВИЦЕНЦО СНЬ ВО
ЄВОДѢ БОЖИДАРА

ПОСѢДОВАНЫЄ СѢВАНЬЯ

ВЬСЄ ЛѢТНАГО · НАЧЬНШЄ ѠМСЦА, СЄПТЄ
ВРІА · ДОМСЦА, АВГОУСТА · ПРѢНМЕЙ,
ТРОПАРЕЖЕ, НКОНДАКЄ · ПРАЗД
НИКѠ, НАРОЧИТНЫМЬ СТІЙМЬ ·

КЪ, СЄПТЕМВРІЄ · НМАТЬ ДНІЯ, А · ДАНЬ И
МАТЬ ЧАСТЬ, ВІ · НѠЩЬ, ВІ ⁘

А НАЧЕЛО НИДІКТОУ ЄЖЕ КЄНОВУ ЛѢТУ ·
И ПАМЯТЬ ПРѢПОДОБНАГО ѠЦА НАШЕГО СВ

ВІ 3

ѯ҃н а҃пл҃ѣ. На҃ бь г҃ь. тропарь, вьскрѣснь, ѯ҃в.
Слава. свѣтомоу. и҃нанна, о҃в. тогождѣ,
гласа. стлшго. сѣ, вьскрѣсне. таже,
оутенїе, свѣтомоу, а҃ще имать. полнелѣш.
и сѣ, свѣтомоу. оу҃ пакои гласоу. степе
не, гласоу҃. пророкь. і҃ѣ҃у҃лїе, вьскрѣсно.
стра, вьскрѣсна. кан҃ѡ, вьскрѣснь на
д҃. и҃ бц҃н на, в҃. и҃ свѣтомоу на, н҃. и҃ ката
васїа. а҃ще имать тѵпнкь. по, г҃, пѣсьнь.
сѣ, свѣтомоу. на, ѳ҃, пѣсьнь. чьстнѣй
шоу хероувїмь. свѣтѣ, вьскрѣсна. и҃
свѣтомоу, и҃ бц҃н. нахвалите вьсакодь
ханїе. вьскрѣсны, стры, д҃. и҃ свѣтомѹ,
г҃. и҃ иже наслакоу самѡ гласноу,
сьстихы егѡ. слава, ѣ҃у҃лс
кая. и҃нна. прѣблаженная
еси бце дво. слако
словїе великой.
и҃ ѡпѣсть.

✣

і҃с. хс.

Часословьнице

Ночнхю и҃ днєвноую слоужноу, по оустакоу прѣподобнаго ѡц҃а нашего сабы і҃ерлмскаго. Заѹело полнощнницѣ.

Слава тебѣ бе нашь сла тебѣ.

Оу҃рѹ нєный оутѣшителю, дше истинный. иже вьздѣсы, и вьсѣ испльняе. скрѡвнце благихь, ижизны подателю. прїиди и҃ вьселисе вьны. ночистины ѡ҃вьсакоѥ скврьны. исп҃и блгѣ дше наше ✣ стыи бе, стѣ крѣпкїи. стыи бесьмр҃тнѣ помлѹи насъ ✣ р҃ цѣ, т҃ ✣ сла ѡц҃ѹ исѣ҃ исто҃моу дхѹ и҃ нн҃а и҃ прно и҃ ввѣки вѣкѡ, амнь. та.

Прѣстаа тройце помилѹи насъ. гн ѡц҃ѣ сти грѣхы наше. влко прости безакѡ

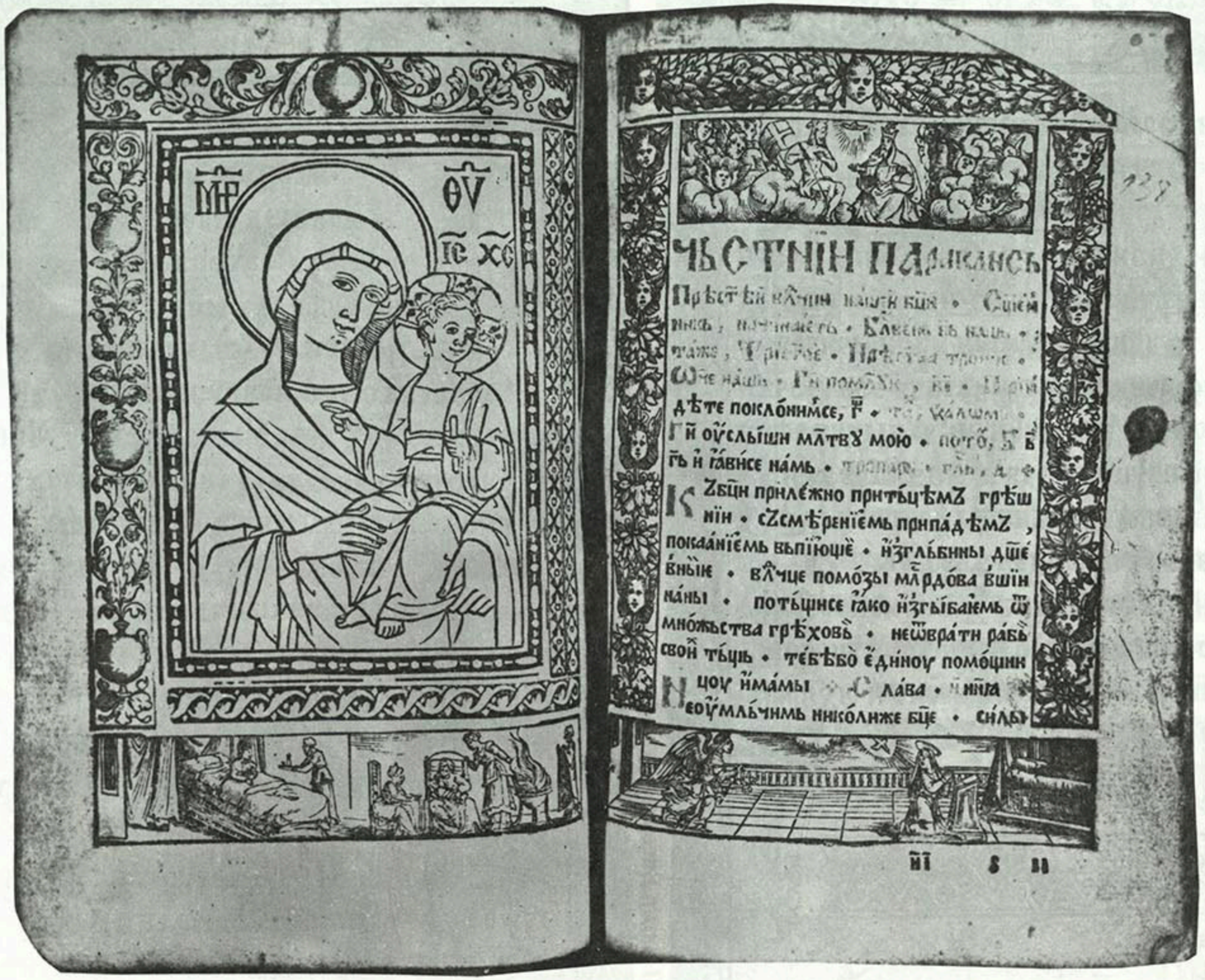

70. Зборник за путнике Виценца Вуковића, 1547

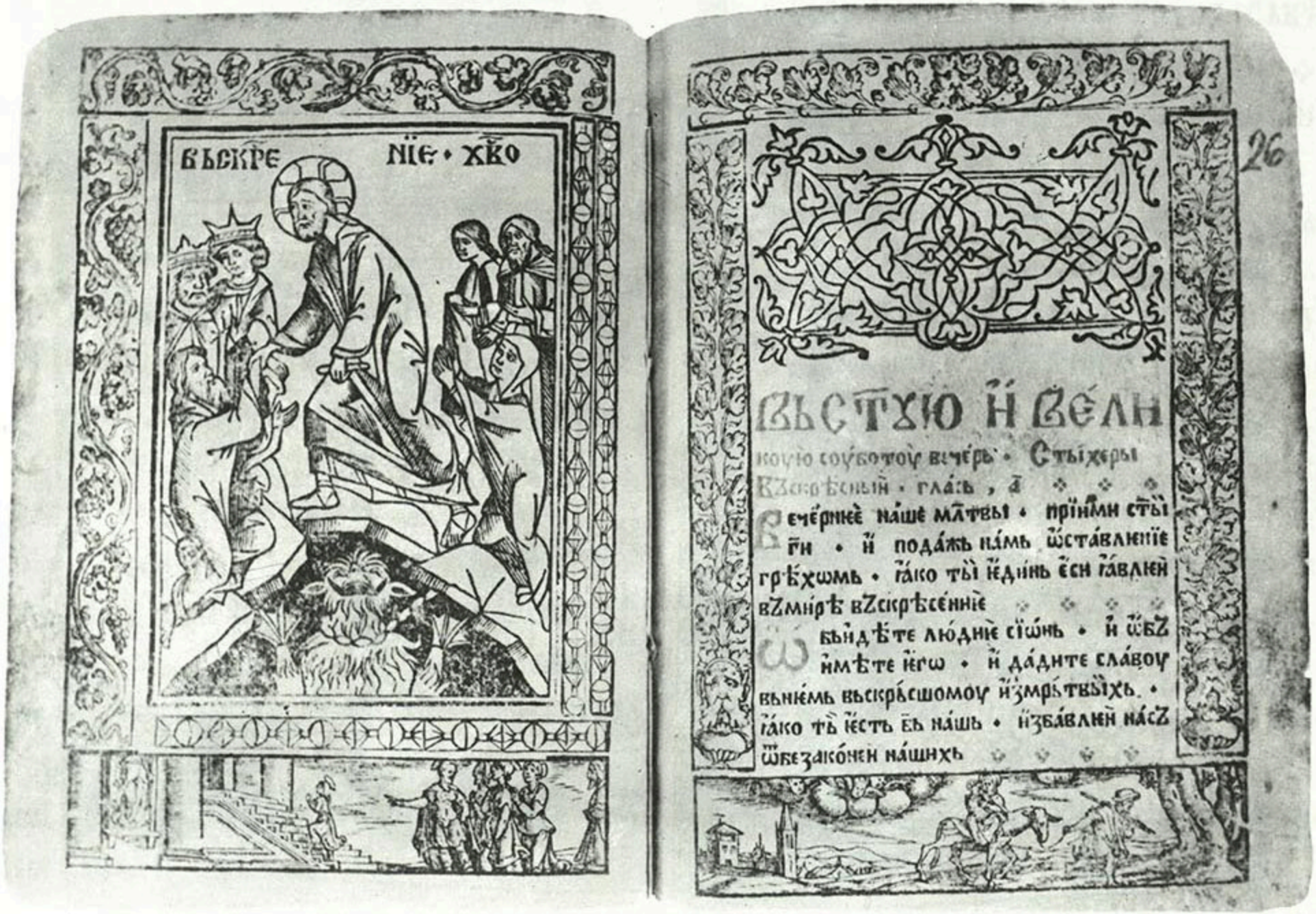
ВЪСКРЕ
НІЄ • ХВО
26
ВЪСТХЮ Й ВЄЛИ
коую соуботоу вечёрь • Стыхеры
Вечёрнѣє нашѣ мт̃вы • пріимн сты
гн • й подáжь нáмь ѡставлєніѥ
грѣхомь • гáко ты ѥдинь ёсн гáвлєн
вЗмирѣ вЗскрѣсéнніе
ѡбыдѣте людіе сіѡнь • й ѡбѣ
имѣте ѥгѡ • й дáдите слáвоу
вьнéмь вьскрáсшомоу йзмр̃твыхь •
гáко ты ѥстъ ѣ нáшь • йзбáвлєн нáсЗ
ѡбезакóнєн нáшнхь

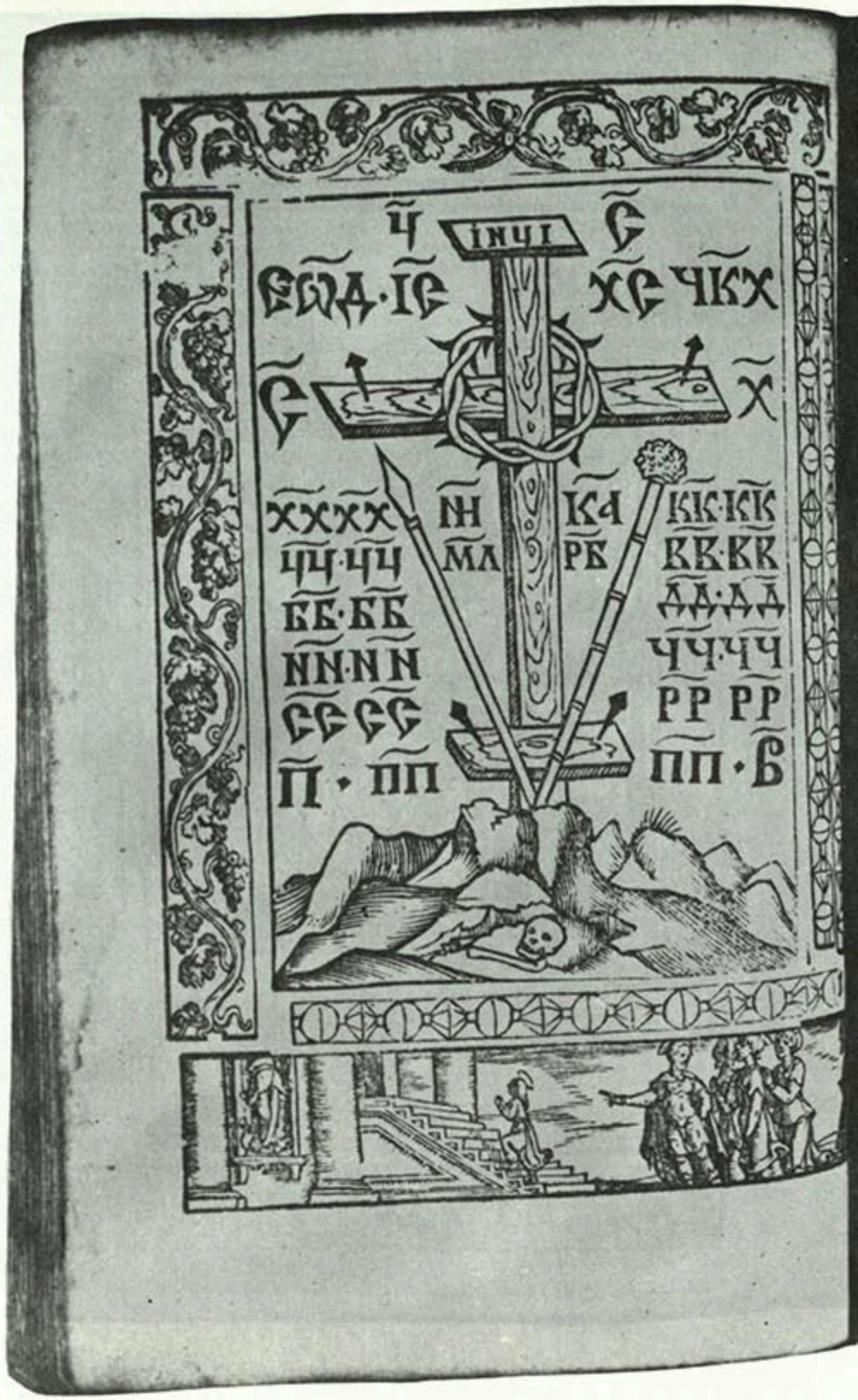

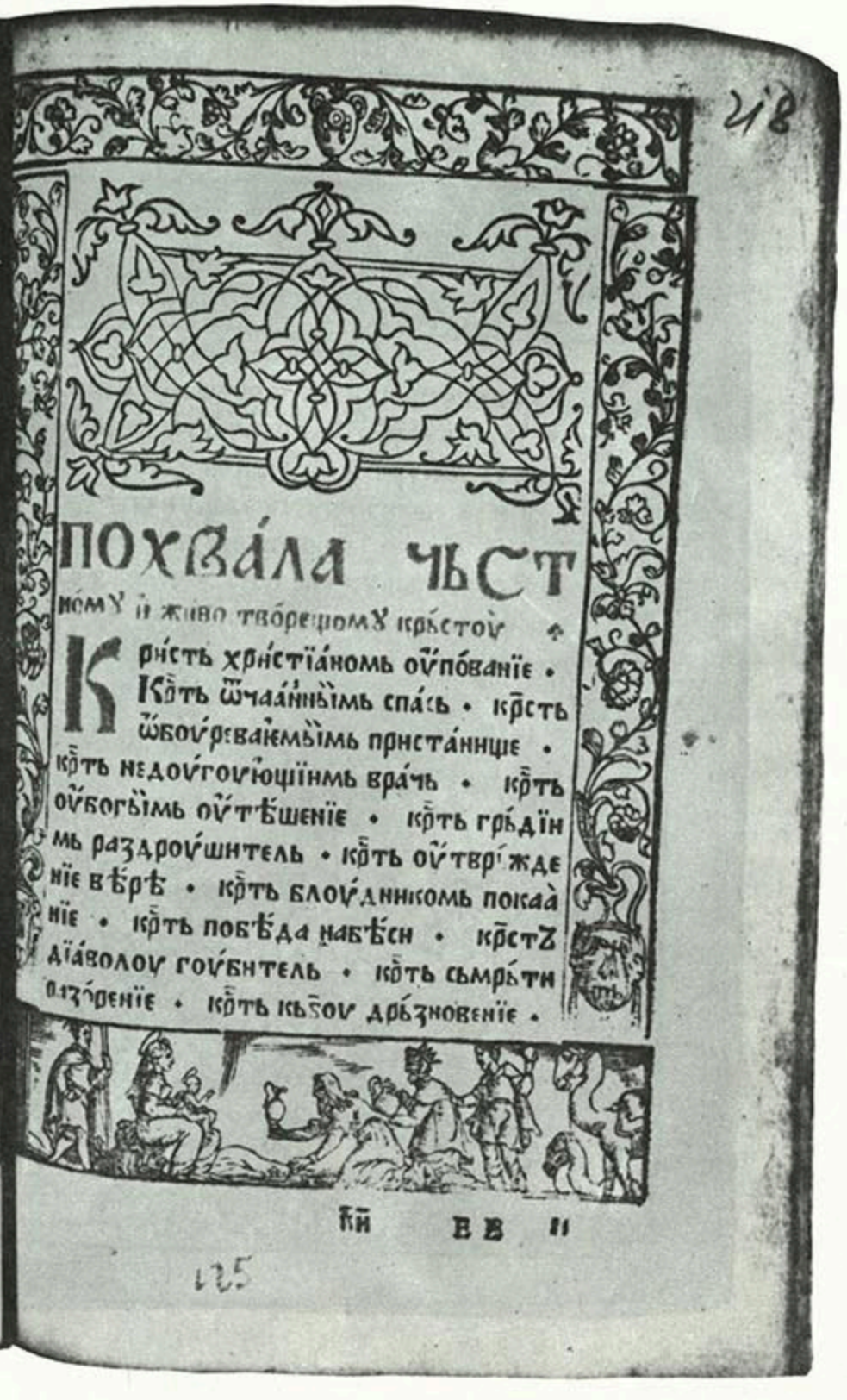

72. Зборник за путнике Виценца Вуковића, 1547

НАЧЕ́ЛО, СЎБОТАМЬ, НЕДЕ́
ЛЮМЬ, СТЕ́Й НЕ́ЛИЦЀН, М, ЦН · ВЬСЎ
БОТЎ, МЕ́СОПЎСТНЎ · НАУ̀РГЇН, ПРО̀,
ГЛЬ, S · А҃ШЀН ВЬБЛГЫ ВЬДВО́РЕТСЕ · Є҃,
К ТЕ́БЕ ГНВЬЗВНГО̀ · А҃ПЛЬ, КЬКО́РЇНѲ҃ ·

Бра́тїе, вьса́мн лѣ́ть сЎ́ть, нь не
вьсѣ̀на полЗ́Ў · вса́мѣ̀ лѣ́ть сЎ́ть,
нь невсѣ̀на зи́даю̀ · никто̀же сво
его́ сн да҃нцие́ть, нь дрЎ́жнѣаго кь
жо̀ · вьсѐже вьма́келїи продаемоѥ,
а҃ди́те · ничто̀же расЎ́жающѐ засьвѣ́
сть · гнѣабо̀ѥ зе́мля а҃нѣспльнкнїеѥ́ · а҃ще́ лѣ кто̀ призыва́ѣтвы ѿнекѣ́рныи,
нхо́щете ходнти · вьсѐ прѣпоста́вле
нноѥ вамь а҃ди́те · ничто̀же вьсте́заю
щесе засьвѣ́сть · а҃ще́ лѣ вамь кто̀ рече́
ть, се҃ а҃до́ло жрьтьвно ѥ́ · не а҃ди́те,

за ѿно́го̀ повѣ́давшаго, нзасьвѣ́сть ·
гнѣабо̀ѥ зе́мля а҃нѣспльнкнїеѥ́ · а҃мрь
твыи, а҃пль, їѐѵ҃лїе · Пнса́нн, за҃,
За҃ѵ҃ргїа҃мн · а҃лл҃їа, гль, S · Блже
нн ѥже нзбра́н прнѥ́ · ѐѵ҃лїе, ѿлѲ́кы ·

Гле́чѣ ѣ, Блюдѣ́те, да́не прѣльщенн
вѲ́дете · мно́зїнѣ̀ прїи҃дЎ́ть вЗ
и҃мѣ̀ моѥ̀ глю́щѐ а҃ко а҃зь е́смь а҃врѣ́
ме прнблы́жнсе · не нзы́дете вЗ
слѣ́дьн · Ега́же оу҃слы́шнте бра́нн
нестроенїа, неоу҃бонтесе · По́бакѣ́тбо сн
мь бытн прѣ́жѐ, нь не҃а҃бїе ко́нчнна ·
не҃Ѳ́доуть знаме́нїа вЗслн҃цн нлоу҃нѣ
нзвѣ́зах҃ь · нна зе́млн тоу҃га ѣзыкѿ ·
нѿнечаа҃нїа шоу҃ма мо́рскаго нвьзмоу҃
щенїа нздыха҃ющїи҃мь чл҃кѿ · ѿстра́
ха҃нчаа҃нї а грѣ́дЎ́щїи҃н на вьсе́лкнн Ую ·
сн́лы бо̀ небны́ѥ подвнгнутсе · н тогда̀
оу҃зре́ть сна чл҃ча̀ гре́дЎ́ща̀го на҃ѿбла́

В҃ соу҃боту҃, сы́рноу҃ ◆ Про҃, гл҃ь, з҃ ◆ Чт҃наа пр҃тегмь смр҃ть прпо́бны ◆ с҃, что҃ вьз҃а́мь гр҃ѣ҃н ◆ а҃пль, кыр҃и́ламно҃ ✣

Гра́тїе, мир҃на́ гонимь ◆ на҃же кьсь зда́нїю дроу҃гь дроу҃гу ◆ не бра́шна ра́ди раза́рай де҃ло бж҃їе ◆ всабо҃ чи ста ◆ нь҃ зло҃ чл҃ку пр҃ѣтн́канїе́мь а҃ дх҃ щомоу҃ ◆ до́бро не҃ ѣ҃сти мя́са, ни пи́тн ви́но ◆ нн҃ ѡ҃ниѣ́мже бра́ть твои҃ пр҃ѣтн ка́ѣтсе҃ и҃ли҃ сьбла́жнѧѣтсе ◆ и҃ли҃ и҃знема́ гаѣ́ть ◆ ты вѣ́ру҃ и҃ма́ши, ѡ҃сѣбѣ҃ и҃мѣ҃и пр҃ѣбы́мь ◆ бл҃же́нь не҃ѡ҃сужда́ѣ́н се́бе, ѡ҃ни́ мже и҃ скуша́ѣть ◆ а҃ сумнѣйсе, а҃ще ѣ҃сть ѡ҃сужда́ѣтсе ◆ за́ни́ не҃ѡ҃вѣ́ры ◆ всакоже ѣ҃же не҃ѡ҃вѣ́ры, грѣ́хь ѣ҃ ◆ мо́гоущомоу҃ же васьо҃у҃тверьдити, побл҃говѣ́ствованїю моемоу҃ и҃ проповѣ́данїю і҃у҃хв҃оу҃ ◆ по҃ѡ҃кры́вѣ́нїю та́нны ◆ лѣ́ти вѣ́чнѣ́мн оу҃мльча́нн҃ѣ ◆ а҃вльшнжесенѧпнса́

бж҃їа бо́жї дара, и҃злоо́жнѣ́шаго тѣпарн сїе ◆ а҃ писа́вшаго бл҃вѣ́нте а҃нѣклѣ́нете ◆ да и҃вѣ҃ноу҃лу҃чнте ◆ Пр҃те бл҃вѣ́ны ѡ҃ца моѣ҃, наслѣ́ду҃нте оу҃гото́ваннов҃ ва́мь цр҃тв҃їе ◆ Ѣ҃го́же бу҃ди всѣ҃ на́мь оу҃лу҃чи тн ◆ Сла́вѣще ѡ҃ца и҃ сна и҃ с҃тго дха ◆ и҃ нн҃ѧ и҃ пр҃но и҃ вь҃ вѣ́кы вѣ́кѡ҃ а҃ми́нь ✣

Сзвр҃ьшншесе сїе бж҃тьвныѣ кни́гы н҃ргїе ◆ вз҃нже прложихѡ҃, ѡ҃пу҃ с҃тѣ҃, и҃вьзгла́нїа ве́рнѧа, и҃оу҃тр҃нѧа ◆ м҃тв҃ни́же л҃ни́ѣ, и҃разли́чнїе напотр҃бу҃ ◆ Ѣ҃ у҃ лїа стр҃на́же, и҃вьскр҃нѧа ◆ и҃ а҃пл҃ы, і҃ Ѣ҃ у҃ лїа ◆ праз҃ни́кѡ҃ гпо҃сѣ҃и҃, и҃ наро́чи тїнмь с҃тѣ҃мь ◆ ѡ҃мц҃а сѣ҃, домца а҃вгу҃ста ◆ и҃ а҃пл҃и і҃ Ѣ҃ у҃ лїа, ве́лнкыѣ, м҃це ◆ Сїе сьвр҃ьшисе ◆ Вз҃лѣ҃ ѡ҃ро́жьства хв҃а, а҃ фнд҃ ◆ Оу҃бне́цїѣ҃ ✣

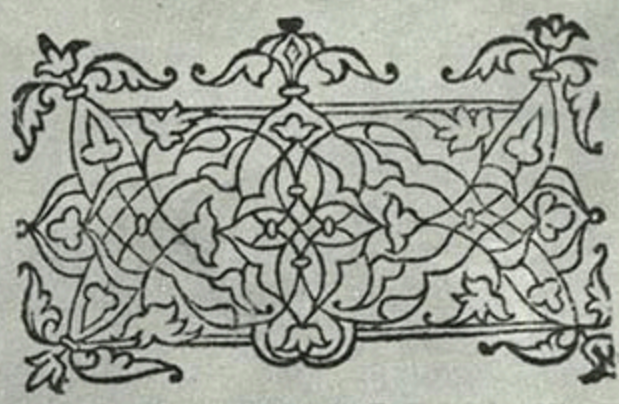

СЛЖБА ЇАКАѠІС

Сѵ пр҃ѣстыѧвіцє . Пѣснь вьзбранѣ. ты
херы · гл҃ь҃ѕ · пѡ · Кь҃ сѵ҃пованіе

Звѣ҃ть пр҃ѣвѣ҃чнїи ѿкрыва҃е тѣ҃бѣ
ѿтроковіце · гаврїиль пр҃ѣста ·
тѣ҃бѣ лобзаѥ҃ ивѣ҃цаѥ҃ . радѹ҃сѧ зе҃млѥ҃
ненасѣ҃ѣнная · радѹ҃сѧ коупнно нешта
лнма҃ · радѹ҃сѧ гл҃быно неоу҃добь видн
мая · радѹ҃сѧ мо҃сте кънѣ҃мь вьзводеи ·
йлѣ҃ствце высхо҃дная їже їакѡвь ви
дѣ҃ · радѹ҃сѧ бж҃тьвнаа роучко ма҃йкы ·
радѹ҃сѧ раздр҃ѣшенїе кл҃ѣ҃твы · радѹ҃сѧ

ГНІЇНПАВКЛѢѠ

Пр҃ѣстѣи вѫчи нашѥ҃бцн · и сто҃мѹ
николѣ · Шьдь ѥклнсїа҃рхь , быѥ҃ть
кѹмѳаны · горѧщїимь свѣ҃щамь , и ка
ѳидломь вьсѣ҃мь · Сщ҃ѥ҃ннїѥ пока
ѧнь҃ѧ҃ѥ҃ вьсоу҃ · Начинаѥ҃ть , трї
ѵтоѥ҃ · таѥ҃ , ѱалмь , р҃мѣ҃ · Гн҃
оуслы҃ши мл҃твоу҃ мою҃ · таѥ҃ · Бц҃
ѣ҃ йдавнсе намь · тропарь · гль҃ , д҃ ·
бцн прилѣ҃жно прнтѣ҃цѣмь грѣ҃шнй ·
Слава, то҃мѹ николѣ · гль҃ тьжде ·
Правнло вѣ҃рѣ ѡ҃бразь кро҃тости ·
вьздрьжанїю оу҃чнтѣ҃ля҃ йавнтѣ ста
ѵ҃ твоѥ҃мѹ · йже вѣ҃щемь йстнннаа ·
сего҃ ра҃ди стѣ҃жавь смѣ҃рнѣ҃мь внсо҃каа,
нищѣ҃тою бога҃та҃ · ѡ҃ч҃е наш҃ь николаѥ҃
млн х҃а ба сл҃тнсе дш҃амь наш҃н · и нн҃а

75. Зборник за путнике Виценца Вуковића, 1560

228

227

229

ЧТОДО ѠСВѢТЄ

мь оу҃броу҃сѧ гны • и ѡкрамиди, и ѡ
чюдѣсѣмь бывшїимь ✣ ✣ ✣

Пр҃нѣемь а҃вга҃рь цр҃ь є҃пи҃столі҃ю гню҃ •
възра҃довасе радо҃стїю ве҃ликою •
Ж҃ндовѣже рѣ҃тахоу на і҃с҃а хр҃тѣ
ше оу҃бы҃ти є҃го҃ • призва҃вже а҃вга҃рz
цр҃ь ско҃ро пи҃са ѥ҃ко҃намь • ѩзаповѣ
да ѥ҃моу҃ ѩтѝ ско҃ро вz і҃ер҃ли҃мь • ви҃дѣ
ти і҃с҃а ѩнапи҃сати ѡбра҃зъ е҃го҃ оу҃брои
сѧ • и пришѣ҃дшоу҃ ѥ҃моу҃ вьер҃ли҃мь •
ѩсрѣ҃те ѥ҃го҃ і҃с҃ вь ѡбра҃зѣ чл҃чѣщѣмь
ѩре҃че ѥ҃моу҃ • что҃ та҃ко ско҃ро тече҃ши
чл҃че • ѡ҃нже ре҃че , ѡ҃ а҃вга҃ра цр҃а посла҃
нь ѥ҃сѣмь , ви҃дѣти і҃с҃а наза҃ранина ,
ѩнапи҃сати ѡбра҃зъ е҃го҃ наоу҃броу҃сѣ •
ѩ҃ѡ҃вѣ҃шазь ре҃че ѥ҃моу҃ і҃с҃ • вz ѣьѣ҃ѡри
ши ѡ҃брѣ҃щеши то҃го҃ вьи҃кы • и а҃ѕѣ

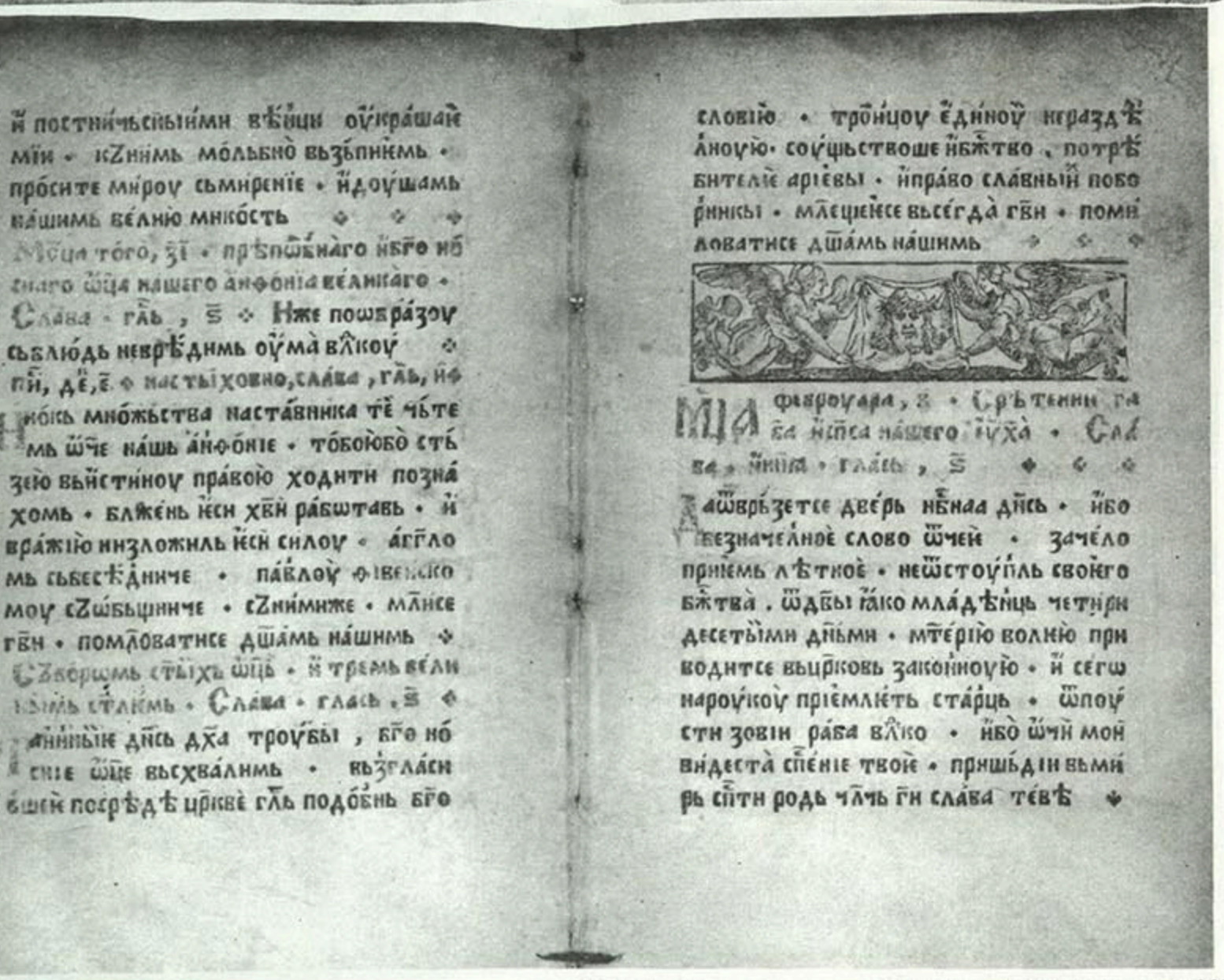

и постни҃чьскыи҃ми вѣ҃нци оу҃краша҃ѥ
ми҃и • кZнимь мо҃льбно҃ възѣпиѥмь •
про҃сите ми҃роу сьмиренїе • ѩдоу҃шамь
на҃шимь ве҃лню мнко҃сть ✣ ✣ ✣
Мца того, зі҃ • пр҃сщ҃е҃наго ѥ҃г҃о н҃б
наго ѡ҃ца нашего а҃нфо҃нїа ве҃ликаго •
Слава • г҃ль , с҃ ✣ Ѩже пошра҃зоу
сьлю҃дь невр҃ѣдимь оу҃ма вл҃коу ✣
п҃и, д҃е, є҃ ✣ настыѯховно, слава , г҃ль, и҃ф
Ѩкось мно҃жьства наста҃вника тѣ҃ чьте
мь ѡ҃чє наш҃ь а҃нфо҃нїе • то҃бою҃бо сть
зею вьи҃стиноу пра҃вою ходити позна҃
хомь • блже҃нь ѥ҃сн хр҃ѣ ра҃бштавь • и
вра҃жїю низложи҃ль ѥ҃сѝ силоу • а҃гг҃ло
мь сьвес҃ѣ҃дниче • па҃вло҃у ѳивеи҃ско
моу сZѡ҃бщинче • сZни҃мже • м҃нсе
гѣн • помл҃оватисе дш҃амь на҃шимь ✣
СZвер҃шмь ст҃ыхъ ѡ҃ць • и трем҃ь ве҃ли
кимь ст҃а҃ѥмь • Слава • глась , с҃ ✣
а҃нни҃ѥ дн҃сь дх҃а трою҃бы , бг҃о но҃
сиѥ ѡ҃це вьсхва҃лнмь • вьзгла҃сн
ѥшѥѭ посрѣ҃дѣ цр҃кве г҃ль подо҃бнь бг҃о

словїю • тро҃нцоу ѐ҃дноу҃ ѩразѣ҃
ѧноую҃ю• соу҃цьствоше ѩб҃ство , потрѣ
бителѥ ар҃іевы • ѩпра҃во сла҃вный҃ побо
ѓнкы • мл҃ецисе вьсе҃гда҃ гѣн • помѝ
ловатисе дш҃амь на҃шимь ✣ ✣ ✣

Мца фе҃вроуа҃ра, к҃ • Срѣтенїи гс҃
ѣа ѩ҃ѥ҃са на҃шего і҃ѵ҃ха҃ • Сла
ва, ѩ҃ѥ҃ • глась , с҃ ✣ ✣ ✣

Да҃ѡврѣ҃зете дверь нѣ҃наа дн҃сь • ѩ҃бо
ѩ҃безначе҃лноѥ слово ѡ҃чєѭ • зача҃ло
прїе҃мь л҃ѣ҃тноѥ • неѡ҃стоу҃пль своѥго
бж҃тва . ѡ҃двы҃ ѩ҃ко мла҃дѣ҃нць четыри
десетьїми дн҃ьми • мт҃ерїю волкю при
водитсе вьцр҃ковь законноую҃ю • и сегѡ
нароу҃коу҃ прїе҃мл҃ѣть ста҃рць • ѡ҃поу҃
сти зовїи ра҃ба вл҃ко • ѩ҃бо ѡ҃чи мои
видеста҃ сп҃е҃ніе твоѥ • пришѣ҃дши вьми
рь сп҃ти родь чл҃чь г҃и слава тѣ҃вѣ ✣

76. Зборник за путнике Виценца Вуковића, 1560

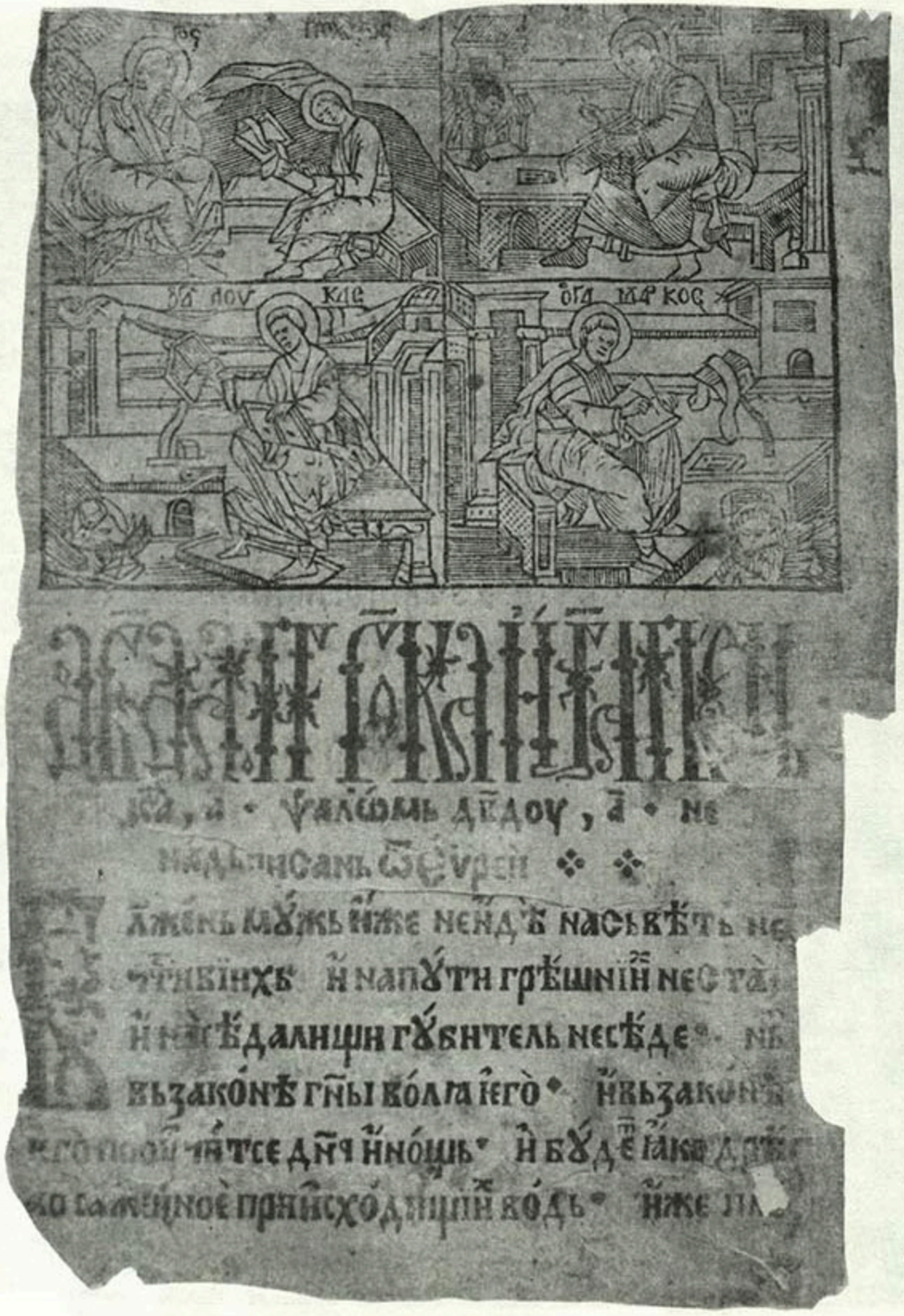

НЯЧЕЛОСТѢ ГЛѢБЕЛНКѢГО

пóстѣ · Недѣлꙗ, Вънюѭе ѹ́тéтсе, с҃щéнной
є҃ѵ҃лїе · їѧ́же ѻ҃мнтарн, и́ фáрнесй · трó
парь, Вьскр҃нь · кóндакь · глáсь, ѣ ⁘~
Ны́тара и́ нóгдѣ щéдрѣ ѻ҃правдаль ёсн ·
Спáсе блáгы́ ѡ҃цѣ́стн вьзоу́пивша́ · и́
мнѣ ѻ҃каа́нномоу прѣ́зрѣвь бе҃змѝрна́ прѣ
грѣ́шенїа · мт҃нве мт҃нвь боу́днмн · Єдн́
нь сы́ блáго прѣмѣ́нь ❖ ❖ ⁘~
Нлоу́тр҃ны́ · п҃о, н҃, ѱáлмоу · Слáва · За
а҃плѣ мт҃вѣ · и́ нн҃а · Заѣ҃це · наглáсь, s ·
Помúлоу́ѷме бже повéлнцѣ́н млѡ́стн
твоѥ́н, и́ помногы́мь щéдротамь твоѥ́мь
ѡ҃цѣ́стн безакѡ́нїа моѧ ❖ ⁘~ s
Нлóжьство сьдѣ́ѧнны́мн злѣ помышлꙗ
ю ѻ҃лаа́нны́ · трéпещоу стрáшнáго дн҃е

сѫдмаго · нѣ надѣ́ѥсе на мт҃ь бжїѧ оу́тро
бїáтн · їáко дáвнд ьвыпю́тн · помлоу́ѷме
бже повéлнцѣ́й мт҃ти твоéн ❖ тáжде, по
пь · м҃ · Спáсн бе людѣ́н своѥ́ · гн помнлу́н,
вї · тáжде, кáнѡн · Сúнце твóрнмь, и́ выгрѣ́
дýщеѥ́ недéлѥ́, досы́рный ⁘~ зр҃н
Подóбаѥ́ вѣ́тн · Ꙗ́ко всїѭ сéмнцу́ посте́,
трь клéтїн а҃рмéнн · Сквры́нны́ и п҃о, гнéмы́
а҃рцнвуріéвь · Нѭже навьсáкь дн҃ь їáмы́ сы
рн́ нáнца · бьзрáжающе тѣ́хь прѣ́данїа тá
ковіе ѣ́рёсн · Сн рѣ́чь попн́рающе ❖ ⁘~
Вънедéлю, вънюóже прочнтаѥ́тсе с҃щéнное
є҃ѵ҃лїе ѻ҃прнт҃чн блоу́днагѡ · трóпарь ·
Вьскр҃нь · кóндакь · гл҃ь, г҃ · Аа҃а дн҃ь ⁘~
Ѿчьскый слáвы твоѥ́ оу́дáлнвсѣ везоу́
мнѣ · вьзлыхь растóчнхь нжéмн дáсть
бóгатьство · тѣ́мжетнблоу́днагѡ гл҃ь вьзы
кáю · Съгрѣ́шнхь нáнб҃о и́ прѣ́ тобою́ ѻ҃ч҃е щé
дрн · прнѧ́мнмекающáсе · нсьтвóрнме їáко
ѥ́дногѡ ѡ҃наѥ́мннкь твоѭхь ⁘~ зр҃н
Подóбаѥ́ть кѣ́дѣтн · Ꙗ́ко вьсѭ дмнсé
цоу мéсѡ моу́стноу́, а҃ллн҃ꙋїа, непоѥ́мь · ѻ҃

78. Псалтир Виценца Вуковића, 1561

79. Октоих петогласник вуковићки II, око 1560

вьнѣ́тиѭнѣ , немо́гын ѥ́зыти вьѿ
ѿчы́ствы своѥ́ . ѥ́ѥже бѧ́дѣ́хь по
пѧраѥ́мы ро́дь хр̃тїа́нскы ѿисма́нль
тѣ́нь . ѥ́го ра́дѧбы́сть мо́ѥ оу́кьсни́ѥ
ѥ́вы́страна́хь сїѧ́ . ѥ́помы́слѧ ѥ́ако
рѣ́ . ста́ро́сты моѥ́ѥ прѣ́бла́нжаѥ́тсе .
ѥ́ако́же ре́ нельжны́ пр̃ка дв̃ . дн҃ь
лѣ́ть нашѧ́хь , вьны́хже , о̃ лѣ́ть
ѧ̆ще́ли́нже ѥ́вьсна́хь . п̃ лѣ́ть , ѥ́мно́
жаѥ́ѧ троу́дъ ѧ̆боле́знь . мїнже ѿбхре́
ваѥ́мы ѥ́смы , вьпе́ча́лѣ́х жи́тїа ве́ка
сего сѫ́ѣ́тна́го . ѥ́вьсе́рда зрїнмь сьмрь
тьнѫ . ѻ҆ѳѳ҆ѹ҆чоуны кыко́нцоу . ѥ́ако́же
вьеу҆лїѧ́ сы́шоу . оу́же ѥ́сѣ́кыра прї
коре́не дрѣ́ва лѣ́жи́тъ . ѥ́го ра́ды
млю гѣ бѣ ѥ́прѣ́чтоую его мт̃е́рь да́
мн поспѣ́шить досьвръ́шенїѧ дѣ́лъ .
ѥ́же наче́хь дѣла́ти сїѧ ѿхто́ѧ пето́
гла́ѥ́нкь . наслоужѧ́ѫ боу ѥ́вьсе́мь
ст҃ѣ́мь . ѥ́напросвѣщенне всем҃ ра́
ѥ́ѧ́нїѧ хр̃тїа́номь . ѥ́ако́же павль
апль гла́ѥ́тъ . краснѣ́ѧ цр̃ко́вь , дшоу
бою кра́снть . млю́же бысе́хь ѿ҆ще
ѥ́ратню , чьтоу҆ѧ̀ . ѥ́лн поюще .
ѥ́лн прѣ́пнсоу҆ю҆ще . а҆ще что́ бо ѥ́дѣ
ть погрѣ́шено , выкныга́хь сїнхь .
ѥ́спра́влѧ́йте лю́бвѣ ра́дн хр̃е́ . ѥ́ме
не грѣ́шаѧго бождра , трои҆дѣша́
се ѿхе́мь , оу́срьдно бдѣ́ыте . ѥ́ако
же пи́шетсе . мт̃ва пра́вѣ́дна́го сп
се́ть грѣ́шнаго . ѥ́да́ѿбой оу́лоу҆чѧ̀
мь мт̃ь здѣ́ , ѥ́нта́може сѫ́ѣ́томь
вьсн ѿза́рнмьсе . сла́вѣ́ще , ѿца
ѥ́сна ѥ́ст҃го дха . ѥ́ннѣ ѥ́прно ѥ́вьѣ́
кы вѣ́комь а҆мнь . ✣ х ✣
Ѥ́постáвнхь сѣн вѣлѣ́ѣьцоѭ , внше
писа́нны . дарованнїѭ прѣ́жнмь мо
нмь ѥ́мнѣ . ве́лицаѥ́мь кѣса́ром
рнѿлоу҆шемь . ѿрождьшва́ хс
пе́ты кѣсарь на́рнцаѥ́тсе . ѿбла
ю҆ща , рнмскы́мь нача́лствомь
но́земь нѣнїѣмь страна́мь нь нар
ѥ́тсе ✣ ~ ✣ ~ ✣ ~ ✣ ~ ✣ ~ ✣
Нача́ѣшесе пи́сати сѣе ст҃ы́ѣ ѣѧ
ѣе гны́гы , гла́емы ѿ҆ ѻнхь
Вѕлѣ́то , ѕ̃ мѧ ✣ кроѣ
ѕї . а҆лоу҆нѣ дї ✣ ~ ✣
✣ ~ ✣ ~ ✣ ~ ✣ ~ ✣

80. Октоих петогласник вуковићки II, око 1560

81. Триод посни Стефана од Скадра, 1561.

Н же вътронцѣ славнмаго бга •
Вѕсѣ блгын бгѕнакы́жды чл҃вдн҃ь внр҃ѣме призыва́ѣть
на къ себѣ разли́чнимы своимн тва́рмы • ѡвоу́доу оу́
ѡ҃ш прострѣтїемь нб҃нымь н҃того красотоюже внысото
ю • ѡсоу́доуже земнымь ѡ҃нованїемь нтоѐ разли́чны
мы пр҃ѣдѣлы • потомже прорѡ́кы нго дѕхновѐнным
писанїемь, послѣжде оу́ѡ҃ш своимь ѐдино р҃ѡ́нымь сн҃о
рожденнымь ѡ҃сѣмене дави́дова попльти • сѐоу́ѡ҃ш то
лико блгоо́у́тробїе бжїе подобаѣть нзвѣ́стно вѕни́ма
ти нѕнопечѐнїемь сѕ блгодати, ꙗ҃ко данеблгодарны ѡ
толи́кы блгь ѡ҃бр҃ѣтемсе • поне́же толкымн коупла
мн житенскымн сѕплетаемсе, ѐщеже нпорабощенїемь лю
ты́ ꙗгарнѣ погроу́жаемсе, нанпа́чеже, оу́ выстра́стен,
ѡ҃скоудѐнїемь бжтвных кни́гь сѕдрѕжимсе, ꙗконн
же малоу́ю чѣть вр҃ѣмена вѕзмо́щн кѕнѣкоен по́лзы дш҃е
поле́знѣн ѡ҃лоу́чнти · нь данева́сь дарова́нноенамь
вр҃ѣме ѡ҃ш҃а вѕсоуе́йствщнмь, ни́же данны́н на́мь та́ле
нть вѕзе́млю сѕкрыемь • тѣмь побжїоу мановѐнїоу сть
замь послѣдоующе пр҃ѣжде па́ бывшн҃ нзре́дны́ мжїн,
нже́ до́брымн своимн дѣлесы вѣ́чноую па́мять наслѣ́
дова́ше, а҃ще нтолкымн боу́рамн нметѐжн ми́ра сего
вла́емже, потѕщнхѡмсе нсписа́тнсїе бго дхновѐнїе
кнїгы трїѡ́ды, нли́ нвленнѣнше ре́щи трїпѣ́снцы, нже
но́сеть вѕсе́бе ве́тхаго нноваго завѣта разли́чна ученїа,
творе́нїе нбоу́ нземлн, прѕвомоу чл҃кѹ сѕзда́нїе нтому
ѡ҃ра́ нзгнанїе, нкрайнее спса хрїста кѕнамь сѕхожде́
нїе • ꙗ҃ко давѕкра́тцѣ рекоу, до́брымь оу́подобле́нїе
а҃злымь ѡ҃враценїе • сїажевсѣ ꙗ҃сно на́казоу́ють ѡ҃ ꙗ҃
сконы бжїе хотѣ́нїе, сѕнамь бывшее • тѣмже ꙗ҃ко́же
пр҃ѣжде пр҃ѣварнкшн ре́кохь а҃зь мышїн, сте́фань ѡ҃гра

да скáра метыкмо посрѣдѣ мои̑ бра́тїа̑, нѣи̑ дрyгы̑ пра
вославны̑ хрістїане, потрyдисе ѡсих̑ дш̃еполе́зны̑ кнї
гы · того́ ради̑ а̑ще что̀ боyдетьвы̑нихъ недостатьчно,
мл̃имсе а̑ко дасьлгобовїy и̑справлѣете · поне́жесамохо
тнѣи̑лѝ нѣкои̑ на́ши̑ не брѣженїемь нѝе́дина чрьта въ
сн̑ погрѣшисе · ѡба́че а̑ще кнїголюбны боyдѣте и̑ по
кажетесе бл̃го да́рнїи ѡсыхъ, въи̑стинy на́сь набо́лшїи
подвигъ въздви́гнете, е́же и̑ про́чоyю стра́ноy ѡста́вш
ю се́е кнїгы съвсѣкымь тщанїемь и̑списа́ти ⁘

Съвръшисе въ лѣто ѡ̃спнаго
пришествїа г̃а на́шего і̑ѵ̑ х̑а ѧ̑ф̑ѯ̑а
месеца геноyвара на ѕ̃
въ сг̃о хра́нимь градѣ венетскы̑м̃·

83. Триод посни Стефана од Скадра, 1561.

И 24

ІС.

БЫПЕТЬ БЕУ

S·НЕДЕ́ЛІЄ ПОСТА

НА ГЛАСЪ ВЪЗКА· ПО҃, Ҁ, І·

НПОНМЬ·

Дше по́льзнꙋю, малꙋю, ѯ҃ и мꙋнну́но · и самоглно҃ла зарꙋ тко́рещесїана· ҁсла прѣ ставь гро́бꙋ и нѣта дше по́льзнꙋю сьврьшнꙋше ве́лнкꙋю аще́ лиже прилꙋчи́се бл҃го кещенїе нест҃нлогнсꙋемь неповѣ́рнемь ѱа́лме на҃ гласъ вьзва́ и нпоемь дше по́льзнꙋю малꙋю, ѯ҃· нбцн г҃· таже стомꙋ ла́зарꙋ, ѣ· сла дше пользнꙋюк е́лнкꙋюи нѣта по́слань бы҃ ꙗмꙋчно непо емь · стра гл҃, и сахогл҃ана Дше по́льзнꙋю сьврьшнꙋше че́ тко́ро де́сетнницꙋ · нстꙋю не делюстр҃гн҃ бое́, про́снмь вы детн чл҃колюбче · нпрославн тн бынѣ нвѣлнчїа твоа · не нзреченоенась расьмотрѣнїе твое · ѣдномꙋ́дрьно҃ поюще гн҃ слава тебѣ·: ѯ҃ · мꙋнн҃чь ·: Нучѐнницн г҃ны , всакомѣсто ѡщлете · нвсакьнедꙋгьвра чꙋете · ннѣа млнте нзбавн тнсе ѡсѣтн кражїе дшамь на шнмь млнмсе ·: нни ст҃рнсто мꙋ лазарꙋ · само҃ гл҃ · гл҃, ѕ г҃н лазаревь грѡбьхотѣ́н вн дѣтн · нже колеюкь грѡбьхо́ тѣ́н кьселнтнсе · кьпрашаше где по́ложнсте е҃го҃ · оу҃вѣдѣ́в же е́женене вѣдеаше · кьѕ҃гла шаше е҃го҃ люблаше · лазаре гр҃ днкьнь · нꙋслнша бе́зьдꙋ́шнн дн́ханїе то́мꙋ дающаго · те́ бѣ спсꙋ дшамь нашнмь ·: г҃н на грѡбь че́тверо дне́вна го лазара пр́ншьлесн· нна҃ дрꙋ гѡ҃ сльзнпро́лїавь · мрьтва че́ творѡдне́наго кьстакнльесн· гласежнкотнн · тѣмже сьмь рьтьскѣзанабы҃ · гласомь пе лѣнн раздрѣшншепльтн · то́ гда радостн нсплънисе лнкьꙋ ченнкь · недно҃ ѡкьсехь слꙋ жашесе сьгласне́ · блънье́снспсе по́млꙋнась :· г҃н глась бо҃ раздрꙋшн ѧдова цр҃квїа · н слово власти прнклачнѕгрѡ ба че́тверо дне́наго · бн҃ ла

А

84. Триод цветни Стефана од Скадра, 1563.

чл҃чь ко́сти сїѣ вьсьдо҃ ї҆сл҃ѥкь ѥ҃ ·
ти҃ глю҃ сухи бы҃ше ко́сти наше.
погы҃бе ѹпованїе наше ѹбїѥнн
бых҃ѳ · се́го ра҃ про́рцн и҃рцн и҃ки҃ ·
сїа гл҃ѥ гь҃ бь҃ · се́ а҃зь ѡ҃вр҃заю гро́
бнкаше · и҃вьзве́дѹ ва҃ ѡ҃гробъ ва
ш҃и л҃ю҃е мон · и҃вьвѣ́дѹ ва҃ вьзе́м
лю ї҆сл҃ѥкѹ · и҃позна́ете я҆́ко а҃зь
е҆сьмь гь҃ · в҃нѣга ѡ҃вр҃стнмн гро́
бнкаше, е҆же вьзве́сти ва҃ ѡ҃гробъ
ваш҃и л҃ю҃е мон · и҃дамь дх҃ъ мон
вьва҃ и҃ожи́вете · и҃поло́жѹ ва҃
в҃земли ваше́н · и҃позна́ѣть я҆́ко
а҃зь е҆сьмь гь҃ · и҃вьзь гла́хъ и҃сьт
ворѹ глѥ́ гь҃ : прок҃ г҃л҃, з҃ вьскр҃
нн гн҃ бѣ́мон да вьзнесе́тсе ѥ҃ и҃
споке́мсе тебе гн҃ вьсѣ́ ср҃це · а҃л҃л҃ь
кько р҃н братїе малькка҃ а҃лл҃ѹїа
г҃л҃, д҃ · да вьскр҃не́ть бь҃ и҃да́ разн
дѹтсе · ѥ҃ я҆́ко и҃счеза́ѥн дни́ да
нсче · е҆ѵ҃ ѡ҃м҃ · вьѹтрењже дн҃ь
и҃же ѥ҃ опе́се т҃а҃ дїаконс҃ка ѡ҃
бнчна и҃ѡ҃по҃ч҃а҃, а҃ по҃ѣ҃ вкелїа҃
ншн҃ · прочее часн такоже про́с
то вьпр҃и҃прате цр҃ковнѣ҃ и҃ нбл҃
жене сътропа́рки и҃ко́нда́ко҃ :·

Бь҃ст҃ю и҃бѳ҃лнкѹю с҃бот҃ѹ

вѣ҃ пр҃и҃ча́се, і҃ кле́племь ве́рню · и҃сьбравшесе вьц҃ковь · ї҆ере́ю ѡ҃бль
кшѹ́се, начинаѥ́ть бл҃вно ц҃рт҃во ѡ҃ца и҃сна и҃ст҃го дх҃а и҃поемь
ѡ҃бнчна на гн҃ вьзва́хь ѡ҃ ѥ҃, и҃, и҃поемь вьскр҃нн, д҃, и҃дьнѣвн, г҃ ·
ѣ́дну дн҃а · ст҃рн, вьскр҃нн · гл҃, а҃

Вечѣ́рнѣе наше мл҃твн прн҃ми
стн гн҃ · и҃подаж҃ь на҃ ѡ҃ста
клѥнїе гр҃хо҃ · я҆́ко тн҃ ѣ́дн҃нь е҆сн
я҆́кже и҃вьми́ре вьскр҃сенїе : ѡ
вн҃дѣ́люе сн҃ѡнь и҃ѡ҃б нмете́ е҆го,
вдадн҃те сл҃ѹ вьнѥ́ вьскр҃сшомѹ
и҃з мр҃тв҃н · я҆́ко тьи҃ѥ́ бь҃ нашь из
бавлен на҃ ѡ҃безаконн ншн҃ :
Пр҃те л҃ю҃е по҃ѣ҃ и҃покло́нн҃се х҃ѹ ·
славеще́ е҆го е҆же и҃з мр҃тв҃н вьскр҃
сенїе · я҆́ко тъ҃ ни҃ѥ́ бь҃ нашь · нже
ѡ҃льстн вражїе мн҃р҃ и҃збавлае́ :·
Стр҃тїю бое́ю хе стр҃тен своб҃о́
днхо́мсе · и҃вьскр҃сенїе҃ бо҃и҃ из и
стлѥнїа и҃збавнхо҃се сла́ те́б҃ · ст҃
самг҃л҃, г҃л҃, и҃ · Дьнысь а҃д҃ сте́нїе҃ ·
ѹнѥе мнбе́ше а҃ще и҃з҃ марїе рожь
шаго се непрїе́л бн҃ · прнш҃ь бо́на
ме државѹ мн разр҃ѹшн · врата
ме́дена а҃ сьтрь · а҃ш҃е е҆же дрьжа҃
пр҃же бъ сн вскр҃сн · сла гн҃ кр҃тѹ
бое́мѹ н҃вскр҃сенїѥ бое́мѹ · Дн҃сь
а҃д҃ стенѥ вьпїе҃ разр҃ѹшисе мога
класт҃ · прїе҃ мр҃тва я҆́кѣ ѣ́дн҃но҃ ѡ҃
ѹмр҃шн҃ · се́го держа́тн ѡ҃но҃ѹнѣ҃о́
гѹ · нь҃ погѹ́бн҃ сьн и҃мн҃же цр҃во

85. Триод цветни Стефана од Скадра, 1563.

Тѣмже изволѣнниемь великаго г҃а б҃а и с҃па нашего , і҃ѵ х҃а нб҃л
годети дарѵ с҃таго дха . О ѵ҃вѣдевь ꙗко вьса житиаса сѵе
та нимало врѣменнаа прѣходещаа ись бирахь . ѣ҆лнкаа оу҃бо къ
могохь ѵмомь постигнѵти ꙗ҆же бити къпросщенїю нсветлости
с҃тїи цр҃кьвь и҃ бо҃ѵ поспешьствѵющѵ ми кьжеланїи ѽмоемѵ . сьт
ворихь ѿ҆двою рѵкь слова нием подобїемь ѣ҆же сьписахь нсьста
вихь сию б҃ж҃тьвнѵю нарѵчитѵ кнгѵ трипесньцы иже нвьложихѡ҃
слѵжбїи с҃тимь избранним[illegible]нкомь сьѿ҆бличнемь ѿ҆браза и҃
бо҃ вѣ҃ ни како҃ не да҃ себе пок[illegible]вачеже нивеждамь мнимь дрѣ
маніа нѿ҆бходнаго ми . именна непощедехь до҃ндеже присп҃ѣ нась
врьшенне дѣлѵ . сего ради молюсе вьсакомѵ поющомѵ нлчьтѵ
щомѵ или прѣпиѕѵющомѵ любь вех҃вы ради бл҃вите а҃ще лиже що
бѵдеть сьгрѣшенно исправлаите а҃некальнете нюже вьсѣмь бл҃ве
щи҃м бл҃ть полѵчити ѿ҆г҃а б҃а испаса нш҃его . і҃ѵ х҃а емѵже слава и҃ дрⷭ҃
жава вьвесконьчные вѣки , а҃минь :·

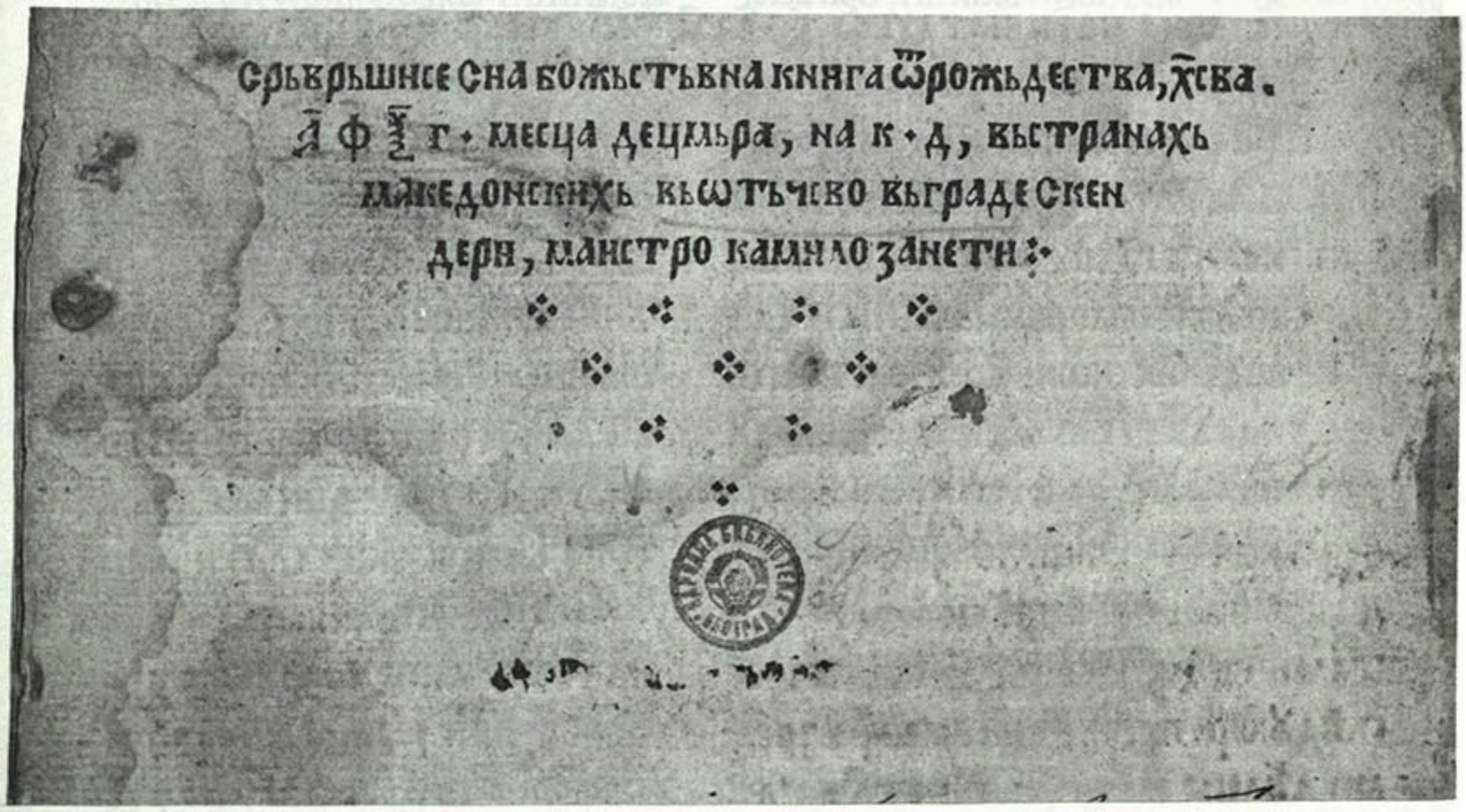

86. Триод цветни Стефана од Скадра, 1563.

БЕОГРАД
МИЛЕШЕВА
МРКШИНА ЦРКВА

1552 – 1566

ІС ХС

ѳеѡфилактаархїепкопа

бльгарскаго , прѣдисловїе • Ёже ѡмат
ѳеа стго Ёѵ҃ангелїа ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣

Ни́же о҃у҃бо прѣжде зако́на ѡнн̄ бжста
внїи моу́жїе • непи́санмн ѩкнй
гамн просвѣщаах҃ сѐ , нѣ́чи́сть ѩмоу
ще сѣ́мысль • дх̄а сїа́нїемь просвѣща

ā ıııı

ѡ

ѝзыдеⷬ вѣнь ѝзграда вьвнѣданїю ѣ ѝвьдворисе
тоу҃ • конць недели цвѣтнои • оу҃троуже
вьзвраⷣшсе • понеделнникь десете недели •

Ѕ҃а

ѣврѣмеⷭно • вьзвраⷣшсе і҃соусь вь
градь ѣ вьзалка • ѝоу҃зрѣ смоковнн
цѫ ѥ҃дноу прнпоу҃тн ѣ прїнде кь
нкѣ҃ • ѝнничтоⷤже ѡбрѣтеⷬ нанкѣ҃ тѣ
кмолнствїе ѥ҃дноѡ • ѝглаа ѥ҃н •
данѝколнже ѡ҃тебе плѡдь боу҃де
ть вьвѣкы • ѝавїе ѝссьше смоковнница • ѝвн
дѣвше оу҃ченѝцн ѣ дивѝшесе глюще • како
авїе ѝзсьше смоковнница • конць пѣткоу •
ѡ҃вѣщавже і҃с рече ѝмь • амѝнь глю вамь •
аще ѝмаⷣте вѣроу ѝнеоу҃сьмнитесе ѣ нетькмо
смоковнничноѥ сьтворите • нь аще ѝгорѣ сеѝ
речете ѣ двигнисе ѝврьснсе вьмѡрѣ будеть •
ѝвьса ѥ҃лѝка аще вьспросите вьмѧтвѣ вѣрꙋ
юще ѣ прїнмете • конць понеделнникоу •
ѝпрншьдшоу ѥ҃моу вьцр҃ковь ѣ прнстоу҃пнше
кынѥ҃моу оу҃чещоу • вторникь ѣ і҃ недели •

Ѕ҃а

ѣврѣмеⷭно • прнстоу҃пше кы҃і҃соу оу҃чѣ
щоу ѧ҃рхїерене ѝстаⷣрцн людстїн глю ѱе
ще • коѥ҃ю ѡ҃бластїюсїа творнши • ѝкто҃
тн даⷣсть ѡ҃бласть сїю • ѡ҃вѣщавже і҃с ѱн

ЄЖЄСТ҃НАГКАСТ҃ГТОЄВ҃АНГЛЫ

БѢСНУЮЩИМСЄ • ѺТЫЩИ ПЄ́ТРОВѢ • ѪА Н̄ • ЛОУКА Д • ѺНСЦѢЛЄВШИХЬ ѾРАЗЛИЧ̄НЫХЬ НЕДУГЬ ѪА Д ЛОУ́КА І̄ • ѺПРОКА́ЖЕННѢМЬ М̄ С̄ • ЛОУ́КА В̄І • ѺРАСЛА́БЛЄНѢМЬ • ѪА Г̄І ЛОУ́КА Г̄І • І҆Ѡ З̄ • ѺЛЕВЇ́Н МЫТАРИ • М̄ Д̄І • ЛОУ́КА Д̄І • ѺНМОУ́ЩИХЬ СОУХ҃РОУ́КОУ М̄ К̄А ЛОУКА Ē І • ѺНЗБРА́НЇН А҆ПСЛЬ • М̄ Д̄І̄ ЛОУКА С̄І ѺСѢМЕНИ ПРИ́ТЧА • ѪА К̄Д • ЛОУ́КА К̄В • ѺЗАПРѢЩЕННѠДАМЬ • ѪА А҆І ЛОУКА К̄Г •

Ѳ

Ā
Ā Ā
Ā Ā
Ā

СЖЕТОЛЮКЫСТЕСЕУАГЕЛІЄ

Рождьство чьстнаго пр҃тче нашегѡ ІѠ҃

Ѕ Оне́же ѹбомнѡ҃ѕнача́ше чнни́ти
повѣсть ѡ҃нзвѣствованныхь вына́сь
вещехь • ꙗкоже҆ пр҃да́шена́мьи҃же и҆ а҃
спр҃ьва самови́дци҆ и҆ слоу́гы ьнвшіи
словесѝнзволисе҆и҃мнепосл҃ѣдовавшѹ
вы҃шевьсѣхьи҆спытно • поредѹтебѣпи́сати҆дрьжа́вн
ыи҃ ѳеѻ҃фїле • даразѹмѣешнѡ҃и҆нхжена́ѹчилсе҆
снословесехьѹтврьжденїе сѐ҃кг • зачетіепр҃тче • ѕ҃а
Ѕ Ьвр҃ѣмеѻ҃н • бысть вьд҃ни҆ и҆рѡ́даца ра҃ѵдѣи҆ к

211 210 ?

пр҃нестнсїе формнѝвьзехьѝпр҃несохь вьдомь
мон формнсїе. пѡчехъ ѝсьврьшнхь сїю стую
дше спсную кнѝгоу глѣдлоую тетроі҃ѐуль. ѝ
ѡбгоданнаагомн ѝменїа непощедѣхьнитѣлꙋ
моѐдлоу покоѝдахьдондежепр҃ндохьдосьвръ
шенїа дѣлоу. ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
повелѣнїедль господнатроѝнагоꙋндꙋлнка҃.
трꙋдѝхсе ѡсемь пнсанїн. а҃зьгрѣшнын. мнѡ
го ѡкаа҃ннѣншнѕ ѝмы҃ншн вьѝноцѣхь і҃ѐрм
ѡнахь дардар҃їе. ѡ҃монастыра гл҃наго мр҃ь
кшнна цр҃ква ѝже ѝ҃ вдызь чрьнїе горн.
мдюже ю҃ные ѝсьвьзрастныкѝстар҃їе. чьтꙋ
ще ѝлнпншоꙋще любвє хв҃ѣ радн ѝспрдвлѧ
нте. понѥже непнса дх҃ь стынна҃гл҃ь. нѣ рꙋ
ка бр҃ѣнна ѝдх҃ѣ оꙋ҃нылн ѡкаа҃ннїнѝгрѣшнїн.
❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
тогдажевьстоꙋннмьстранамь ѡбладающе
мꙋвелнкомꙋа҃мꙋрехь сѫлтаньсѫлѐнманꙋ.❖

сьврьшншесі҃естые ѝбжственїе кнѝгы҃. вьлѣ
то. ѕ҃ ѕ҃ . кроꙋ сан҃цъ. д. лоꙋнн а҃і.
дѣца а҃вгоꙋста д. дн҃ь. вьбѣлградѣ.❖
❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
❖
дозасн ❖ ❖ ѡдесь

91. Четворојеванђеље београдско, 1552

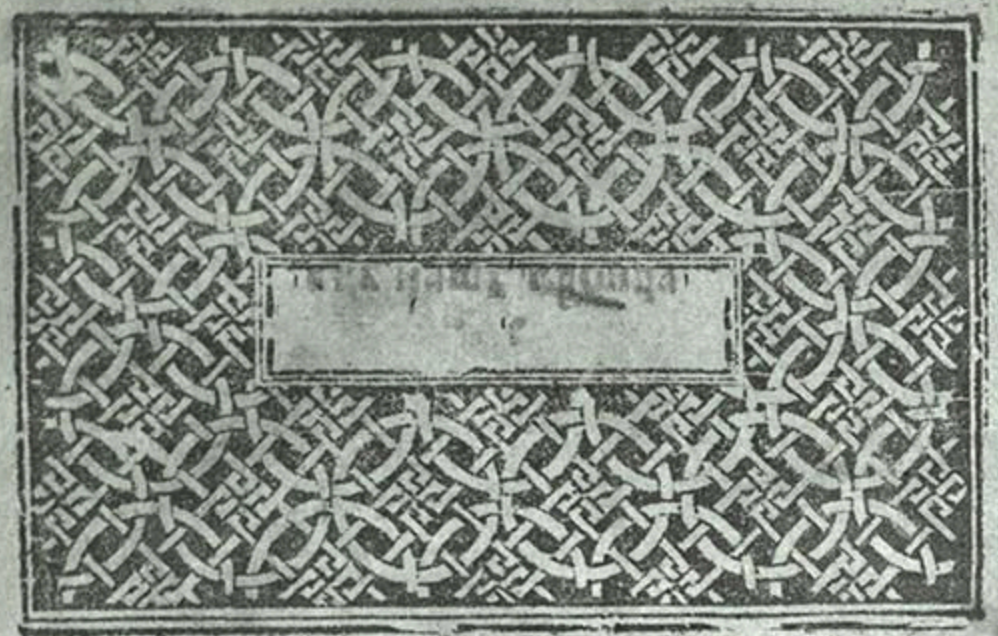

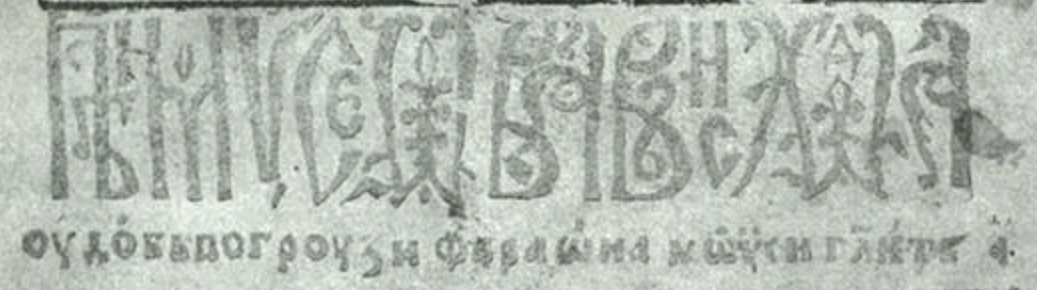

ѡнмьгѣнславнаго просла
внее кѡнна невса
дника вьвръже вьмѡре
помѡщникь нпокровитель
бысть мнѣ вьспсенїе , сь
гѣь мои нпрославлюегѡ ,
гѣь ѡца моегѡ невзнесоуи
гѣ ськроушаи брани , гѣ имѣ кмоу ко
лесници фараѡнови нсилу егѡ вьвръже вьмо
ре нзраннык вьсадникытрѣстати по

стѡпи вьрѣмнѣмь мѡрн поучнюю
покрн нхь , погрезѡше вьглъбинѣ якока
мень Десница твоягн прослависѧ
вькрѣпости десниа тн роука гн сь
кроушивраги , Нмнѡжьствомь славы
твоеѥ сьтрьлѣсн соупостати по
сла гнѣвь свои нпоастьк ако стьблїе ,
ндхѡмьяростн твоеѥ растоуписе вода
ѡгоустѣше ако стѣна вѡды , ѡгоу дї
стѣше невлѣны посрѣдѣ мѡра ре
ѵе врагь гнавь постигноу раздѣлю кѡри
сть , насыщоу дшоу мою , оутноу
мьѵемь моимь ноудолѣѥть роука моа
посла дхьсвои , покрн нхь мѡре , по ѳї
грезѡше ако ѡлѡвовьвѡдѣ стѣлнѣ
кто подѡбнь тебѣ вьсѡзѣхьгн кто
подѡбнь тебѣ , прославаемь вьстыхь
дивнь прѣславно творен чюдеса її
прѡстрѣлъ ѣсн десницоу свою пожрѣть
нхь земла , наставилъ кси правь
дою твоею , людн твои сѣнежензбави
оутѣшилъ ѣсн крѣпѡстїю своею , вьѡ
бытель стоую твою Слыша
шеѣзыцн нпрогнѣвашесе , вѡлѣзн
шрнѣше живоущен вьфнлистнмѣ то ѳї

Сла҃на. пѣснь. степе҃нїи, рнд.

Вдѣющейсенаг҃а, ꙗ҆ког҃ѡ расїѡнь. неподви҃жни тсевьвѣкы, жи҃зни выѣро сали҃лѣ. г҃ѡры ѡ҆кр҃сть его. и҃г҃ь ѡ҆кр҃сть людїи своихь. ѡ҆нѣ҃м и҃дове҃ка. ꙗ҆ко неѡста҃вить г҃ь жь҃ла грѣ҃шныхь наждрѣ҃би пра҃ве҃дныхь. ꙗ҆ко данепростроу҆тьправе҃днїи вьбезако҃ни роукѣ своихь. оу҆бла҃жи г҃не҃глынмь и҃пра҃вымьсрдцемь. оу҆кла҃нающейжесевьразвра҃щенїе, пове҃детьг҃ь сьтвѡрещїнми безакѡ҃нїе мі҃рь наісла҃

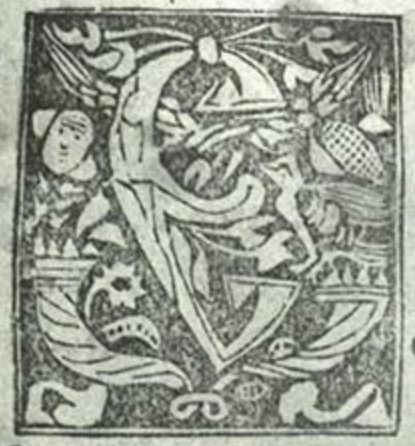

гда҃ вьзвра҃тить г҃ь плѣ҃нь сїѡнь. бы҃хомь ꙗ҆ко ѡ҆ у҆тѣ҃шени. тогда҃ и҃спльнишесерадо҃сти оу҆ста҃ша. и҃зы҃кь на҃шь ве҃селїа. тогда҃ ре҃коу҆тьвь҃зы҃цехь, вьзве҃личилъ ѣсть г҃ь сьтво҃рити сьни҃ми. вьзве҃личи ль ѣсть г҃ь сьтво҃рити сына҃ми, бы҃хомь весе҃лещесе. вьзвра҃ти г҃и плѣ҃нїе на҃ше ꙗ҆ко пото҃кы ю҃го҃мь. сѣю҃щеи҃ слѣ҃зами вьра҃

радо҃стиж҃ноуть. хо҃ждахоусе мѣ҃тающе се҃мена своа҃. гре҃дуще же прїи҃доуть радо҃стїю вьзе҃мающе роукоѣ҃тисвоа҃

Пѣснь. степе҃нїи, рнѕ.

ще не҃гь сьзы҃ждетьдо҃мъ вьсоуе троу҆дншесе зы҃ждоущеи҃ а҃ще не҃гьстре҃жетьгра҃да, вьсоуе бдѣ стре҃гыи вьсоуе на҃ѣсть ѡ҆у҆тр҃ьнева҃ти. вь ста҃нѣ҃тепосѣ҃данїи и҃до҃у щеи҃ хлѣ҃бь боле҃зны. е҃гда҃ да҃сть вьзлюбле и҃нѣ҃мь свои҃мь сьнь. Се҃ достоа҃нїе г҃не сно҃ве. мьзда҃ плода҃ ѹре҃внаго. ꙗ҆ко стрѣлы вьроу҆цѣ сильнаго, та҃ко сно҃ве ѡ҆тѣ҃тїи. бл҃же҃нь и҃же и҃спльнитьпохо҃тьсвою ѡ҆нѣ҃хь. непостыдетсе е҃гда҃ гл҃ю҃ть врагомь свои҃мь вьра҃тѣхь.

Пѣснь. степе҃нїи, рнз.

лже҃ны вьсн боещесе г҃а хѡ дещеи҃ вьпоу҆техьего. троу҆ды плѡ҃дьсвои҃хьсне҃си. бл҃же҃нь е҃си и҃дѡ҃бро тебѣ боудетъ. же҃на твоа҃ ꙗ҆ко лѡ҃за плѡ҃дови тавьстра҃нахь до҃моу твоего. сно҃ве твои҃ ꙗ҆ко но҃во ра҃слы ма҃слинныѣ ѡ҆кр҃сть

тронце стаѧ нєдинo сощьнаѧ слáвѧтебѣ ✣

ІС ХС

СВѢТѢЙШЄСѢБЄБЄСЄБѢ

неделѧ прѣдь рождьствомь хрⷭ҃ма ✣✣ ѯ҃ѕ҃ а҃

Книга рóдства іс҃ова сна дв҃да сна а҃враамлѧ҃. а҃враáмь рóдн҃ і сáака. і сáакже рóдѣ і҃áкѡва. і áкѡвже рóдн҃ іоудоу и҃брáтїю є҃гó. іоудажерóдн҃ фáреса и҃ѕ ара ѡ҃тамарн҃ фáрсже рóдн҃ єс рóма. єсромже рóдн҃ арáма а҃рам

341 ѝвелнуаю҃ть вьскрилїа́рѝзъ своѝхь. лю҃бет же пр҃ѣждевьзлѣганїанавеуерахь. ѝпрьвосѣ данїа́ насѣнмницѣхь. ѝцѣлованїа́ натрьжн ицѣхь. ѝзва́тисе ѡ҃ўлвкѣ. о҃ўчнтелю. о҃ўчнте лю. выѣ же ненарѝцантсе о҃ўчнтеле. ѐдѝнво ѝва́шь о҃ўчнтель хс҃ вьснѣ же вы́братїа́ѣсте. ѝ҃ѡ҃ц҃незовѣтсѐвѣназемлѝ. ѐдѝнво ѝ҃ ѡ҃ц҃ь ва́шь ѝженѝнбе҃хь. нѝѣ же нарѝцантесе наста́ вни́цѝ. ѐдѝнво ѝ҃ наста́вни́кь ва́шь хс҃. бѡ лїѣ же вьвась, дабоу детьва́мь слоу́га. ѝѣ же бо вьзне́сетсе смѣ҃рнтсе. ѝсмѣ҃ракѕе, вьзне сетсе, ко́ньцьсу҃. горѣже, пѣе а҃ї ѣ. ѐуе҃гъ кьпрнишьдшнмькьнкмоу҃ іоу҃де ѕа ѡ҃мьгорева́мь кннжнѝцѝ ѝфа́рїсене лѝцемѣрн. ѝ҃акосьнедлете дѡмн вдо вѝць. ѝвыноюдалеуе҃ твытвореціе. сего́радн лѝшьше прїѝмете ѻсоу҃жде ѣ҃ нїе. горевамь кннжнѝцѝ ѝфарїсен лицемѣ рн. ѝ҃ако затварлете цр҃твїе нб҃ю҃ѐпр҃улкы. ва́ѕонеѣьхо́днте. ннѣьходещнхь ѡ҃ставлѝ́ те вьнѝтн. горе ва́мь книгоу҃їе ѝфарїсеке лѝ҃ѕ цемѣрн. ѝ҃ако прѣ҃хѡднте мѡре ѝсоу҃шоу. сьтвѡрнтѝ ѐдѝно́го прншѣлца. ѝѣ҃гдабоу҃ детьгворнтеѝснагеѐнны соугубѣ҃ншавась.

95. Четворојеванђеље Мркшине цркве, 1562

СЂЂСТОВАСТЄСТИГАРЬ

Прѣва • недѣле прѣдь просвѣщенїемь •

Зач
а

Ѳаѵ́ѣлоєѵ̑лїа їѵ̑ хва С̑на бж̑їа ꙗ̑ко
жєс̑ть пи́сановьпророкѣхъ сѐ
а́зъпосы́лаю а́гг̑ла моє́го пр̾ѣ
ли́цемь твои́мь • и́же оу́гото́
витьпоу́ть твои́ прѣдьто́бою

Всесвѧщоу ѝпⷭ҃ѣлгомъ бгоу слáвлѧѥвѣлїѹїѝ
дающюмоу сьвръшити вьсáко дѣло блго.
Ёже ѡнѝць наѹѝнлéмоѹтомоу слáва ѝдрь
ва вьвѣсконьчнїе вѣкы ѧмѝнь ⁘ ⁘ ⁘

Блговолѝнїемь ѝже вьтроѝцн славнмаго ба
ѧзъ хоу рáбь ïёрмонахъ мáрдарїе роукo
дѣлнсахъ сїà слóва ѡжéлеза ѝмéдн ѝпрó
ѵласьвѣлнкымь троудомь ѝподвыгóмь.
сьвръшихъ сїю стую дше спсноую кнѝгу глé
мую тетроіёѵль. млюже юнїѐ ѝсьвьзрáстныѐ
ѝстáрїе. ѹѣтоующе ѝли прѣпѝсоующе. любве
рáдн хвѣ ѝспрáвлѧнте ѧнеклѣнте. Понѐже
непѝса дхъ стыи нѧггль нь роукa брѣнна ѝдхъ
оуѝнѝлн ѡказанн ѝгрѣшнн. Тогдàже вьстóунн
мь странáмь ѡблáдающомоу. вéлнкомѹ цáрѹтоу
ркомоу соултань соуленмѧноу ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘
Сьвръшншесе сїѐ стые ѝбожьстáвнїе кнѝгы
прѝхрáмѹ стго вьзнéсенїà Ёже ѝ мрькшнна
црква. выподыкрѝлїѐ урѣнїѐ горы. вьлѣто 30
кроугъ слнцоу. гї. лоуны. ѧ. мсца їюнїа
пд. днь. ѧзже ѡуѣствомь ѡрéке рéкомїѐ дрѝна.
⁘ ⁘ ⁘ ⁘
⁘ ♠ ⁘
слáва сьвръшнтелю бѹ нашемоу вьвѣкы ѧмѝнь ⁘

97. Четворојеванђеље Мркшине цркве, 1562

Бпе́тїа · Ѕ · Пе · Сѣ

на гн вьзважь ѡ ê і ·
йпоёмь дше пользнꙋю
сьврьшивше четвóрѡ · малоꙋю · дващь ·
йѡнно · самоглне лазарꙋ · йтвóреще сїѐ, йаз
мь · оглн йрьстивьтрóвꙋ лазаревꙋ · йнна
дшепользноꙋю сьврьшивше четворо · вéлнкꙋю
дщелиже прилꙋчитсе блговѣщенїѐ, нестлѡ ·
йповéчернемꙋ ѵалмѣ, гн вьзвахь · йпой дше
пользнꙋю сьврьшивше чéворо · малоꙋ́ю, дващь
йбцн г дго, йвго глá · тá стомоꙋ
лазарꙋ ё гль ѕ слава · дше пользнꙋ велнкꙋ
йнн, гль ѕ · послáнь бн сынбе · йѡнчно непой ·
стра самоглна гль й · дше полазнꙋю
сьврьшивше четвóро дѣсетницоꙋ · йстꙋю нелю
стртн твоѐ просй вйдѣтн члколюбче · просла́
внтн вынй велнчїа твоя · йнензреченноѐ на
ра сьмотрѣнїѐ твоѐ · ёдйномоꙋдрно поюще
йн слáва тебѣ · ѡ · йнйцн гйн вьсáкомѣ
11 ā сто ѡсщáёте ·

98. Триод цветни Мркшине цркве, 1566

ЖЛОУБ· ОУТЇ· ОУТЇЄЙ

ВА БА ЇСПСА НАШЄ ІУ ХА · КЛЕПЛЄ́ВЬ ЗВ · ЧА
НО́ЩИ · ЇСЬБРА́ВШИМСЄ БРАТІА́МЬ ВЬЦРКВЬІ ·
ПОЄ́МЬ ѠБІ́НОЄ ОУ́ТРЬНИЦЄ · Є́ ХВАЛѠ́ ·
ТА́А ЛЛІЛУ́ІА ЗНАГЛЬ ЗЇ · ТРО́Є́ГА СЛА́
ВНИ ОУ́ЧЕННЦЇ́ · ПЇ́НЬЧЄ́ НАУ́РЬ · ПОТО́МЬ
СТЛЬ ЗПА́КЬІ ПАКЬІМІРѠ́ГОУ · ЗАСТОУПНІ
СПИ · ПРЄСТОУ ЧТОУЮ · Ѡ СПѠБНТНСЄ НА́МЬ
СЛЫ́ШАТН · ѠІѠА́ННА СТГО ІЄУЛІА ❖ ❖
ЄУЛІЄ · А ЗСТЫХЬ СТР · ❖ ❖

ГЄ́ЧЄ ГЬ СВО́МЬ ОУ́ЧЕНЇКѠМЬ ·
НЇ́НІА ПРОСЛА́ВНСЄ СЇ́Ь ЧЛЧЬ ·
ЇЇ́БЬ ПРОСЛА́ВНСЄ Ѡ́НКМЬ ·

99. Триод цветни Мркшине цркве, 1566

мѣнь • цѣлоуѣтьстоѐ ѐ҃ѵ҃лїѐ. ѝвьзмьѐ стáнѣ
ѡ҃левоую страноу пóпа • прихóдѣ оубо братїа •
ѝцѣлоую стоѐ ѐ҃ѵ҃лїѐ • ѝстаноу̀ ѡ́десноую сра
моу ѝгоумена • цѣлоующе дроу̀ дроу̀ • ѐгдаже
скóнчаѐтсе цѣлованїѐ • вьзнмаѐть сщ҃ѐнникь
стоѐ ѐ҃ѵ҃лїѐ • ѡ҃роуку ѝгоумена • ѝполагаѐть на
стѣн трáпезе • ѝвьсѣнѣже брáтн стоѐщїн, про
чúтаѐтсе слóво злáтооу̀стово ѡ҃ѝгоумена • глѣ •
ѝже вьстыхь ѡ҃ца нáшего а҃рхїѐ҃пкопа костáнти
ни грà і҃ѡáнна злáтоу̀стà • слóво оу̀чúтѣлноѐ •
ѡ҃ѵ҃ѐ бл҃вн • а҃мúнь ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣

Ащекто̀ бл҃го вѣ́рнь ѝбл҃го любывь • данасла́
днтсе добрà нашьнаго трьжьства, а҃ще
кто̀ ѡ҃рáвь бл҃го вѣ́рнѝ • давьни́дѣть радѐсе
вьрáдо̀ га своѐго̀ • а҃щекто̀ дѣлаль ѝ по
стссе, давьспри́мѣть нѣга сре́бре́нникь •
а҃щекто̀ ѡ҃прь́ваго ча̀ дѣлаль ѝ҃ • дапрїи́
мѣть дн̀ь правéдныи длúгь • а҃щекто̀ потрéтїѐ҃
ча̀ѣ прїи́дѣ • бл҃го́даре дапрáзноу̀ѣ҃ • а҃ще пошé
стѐ̀ чáсѣ дóстнже • кнчто̀же даоу̀сзмнитсе •
ѝбо̀ кничи́мже со̀тьщетѣваѐтсе • а҃ще кто̀ оу̀лы́
шисе девéтàго чáса • дапристу̀пить кнчто̀ боѐсе •
а҃ще вьѐ҃дúнн надесете чáсь прїи́дѣ • данеоу̀сра́
шитсе закáснѣнїа • чл҃ко любнвьбо̀ ѝ҃ вл҃ка прї
ѐмлѣть послѣ́днаго, я҃ко̀ ѝпрьва́го • оу̀тѣ́ши
ѐть ѝже вьѐ҃дúнын надéсети ча̀ пришьдшаго •

100. Триод цветни Мркшине цркве, 1566

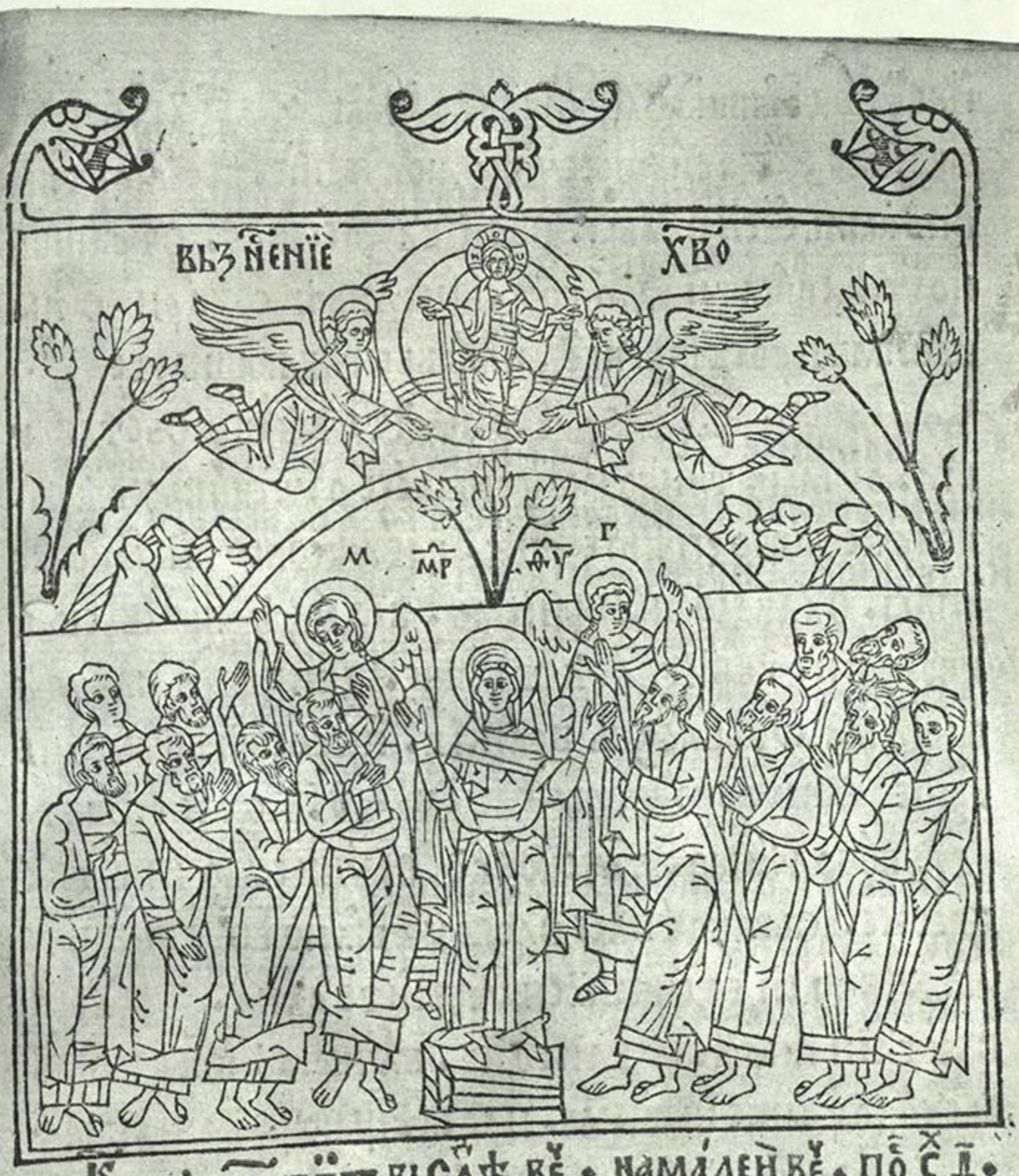

Кѣ ВЗНЕНІЯ вьсрѣ вѣ • намалѣнвѣ • по сд • ѝпоѣ стрыглѣ, а • по нѣнымь чи́но • Тьи чл҃ко соу́ицьство сѫ ста́вѣ ѣсѣ со́боѭ • Ѡбно́внвь вьсачьскаа • ѝпльтїю вьзнесе сѣдѣ навысотѣ сло́вѣ бж҃їѣ • Ѡдѣсноую ро́дителѣ • тѣмжеѝпакытѣ вѣ • соу́дїювѣрнїѝ ѝневѣ́рнїѝ ча҃ • Ѧпл҃ѡ вѫпїа́хѫ хв҃ѣмь а҃гглы • моу́жїѣчто҃ зри́те вѫсхо́дѣщаа • го́рѣ ха́жнзно давца • та́кожеѝсоу́дывсѣ прїи́дѣ • вѫсѣ сїи́мь бь҃же •

к҃

Прѣвагоже а҃рхіе҃пна їпроСтлна їоучителна Сръбскаго новаго поистинѣ а҃пла кѵ҃рь Сависы. Прѣстоломь пе҃кскый Стнтелствоующоу а҃рхі е҃пноу кѵ҃рь макарію ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

Сзвръшисе сіа Стаа їбжтвна книга глемаа пѣнднкостарь прнхрамоу Стго взнесенїа еже ѣ мрькшнна цр҃ква. ѡ҃ бытїа вылѣто, ѕ҃о҃д҃. а҃ѡ҃рожьства хв҃а, а҃ф҃ѕ҃. кроу҃ слн҃цѵ, ѕ҃і. а҃лоучнн, е҃. злато чнсло, н҃. Основанїе, ѳ҃н҃. епахта, ѕ҃. м сїа сѣ, а҃. днь. ❖ ❖ ❖

Прїн вьсѣ ѡ҃сщ҃ннѡ мнрополїте Смѣревскѡ кѵ҃рь захарїн. їПрїн їгоумѣноуже мрькшн ьскомѵ їе҃рмонахѵ кѵ҃рь Савы ❖ ❖ ❖

їПтроудниесе зд҃ѣ грѣшнїн рабь бж҃їн попъ жн вко. їПрабь бж҃їн дїкь радоуль ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

Хс
їѡ Нць
Зачє

ВЕНЕЦИЈА

1566 – 1597
1638

Сѣтаго и слáвнаго пророка нáїе • тро
пáрь • глáсъ • д̃ •

Нáже вы́плáти áггéлъ пророкомъ степень •
вторíи прѣтчи пришéствїа хв̃а • нáїа
слáвный свы́шенъ спослáвъ é̃линеемы вáго
дѣть недýгы ѡ̃гонити и прокажéнныи ѡ̃
чищати тéмже и чюдíимь его точы́ть цѣ
лéбы • ико̃ • гл̃ь • к̃ • сáмо глáсно •

Пророче и провидцé велúкый дѣлъ бг̃а нáшего нáїа велúко имéните • иже вещанїе
мь своимь устáвилъ éси водоточныѣ ѡ
влáкы мáн ѡнáсь éдиного чáко любúца •

Прѣподобны́нхъ ѡ̃цъ нáшихъ іѡáнна • и
сумéшна • иже хáради оурóдиваго • тро
пáрь • бже ѡ̃цъ нáшихъ • вътóжде днь сто
го пророка é̃зы́кúла • тропáрь • пророка
твоегó гн̃и пáметь • сѣ • д̃ •

С тїе мýроносице • и равнó áпльнїе ма
рїе магдалúны • и сто сщ̃ено м̃ника фо
кы • тропáрь • мýроносицы • гл̃ь • а̃ •

Хсóу иже нáсъ рáди ѡ̃дéвы рóждшýсѧ •
тѣнá магдалúны послѣдовала éси ма

103. Зборник Јакова од Камене Реке, 1566

БИБЛИОТЕ
МАТИЦЕ СРПСКЕ

Ѳеѳвсѣтыхъ ѡѳанашего
аѳанасїа архіепа • алеѯандрїи з
ѡтѣхъ трудовъ и ѡбѣръ

Прѣжде вьсѣхъ йсьвсѣмя йрáды вы
вьсѣхъ • подóбаѣти йстúномоу҃ѣ
хр̃истїáнину вѣдѣти что́ е̃сть •
йнáко бы • йпочесомь дѣлится бг̃ъ
ство ✧ ѡ̃цъ • бы ѡ̃цъ • безначéлiе
йнеописáнь • несмы́менъ • нерóжде
нь • непостúжимь • вьгá ѡбъдрьжéнь •
сáмже начинáѥ ѡбъдрьжимь ✧ сн̃ь •
бы сн̃ь • рождéнiе ѡ̃ц҃а прѣжде сѣ
кь безт̃лiе • напослѣдыѥ вьпло
тúвысе посмóренiю ѡ̃вы мтере не
прѣлóжно • неописáнь пощи , нáчи
сáвѥ поплáти ✧ Сть . Дх̃ ✧
ѣ дх̃ъ стúн • едúно соу҃щыи ѡ̃цоу҃
йсно́вы • сѣдѣвѥ вьсá йздрьжe •

вьтлъкованїи матѳеѡвы главы

Єгдаже изыдоста израм • адамь и
єва • двьстьна бѣста • вьтри
десетоеже лѣто поисходаею израм • ро
диста прьво роднаго канна • йсе строу
єго калманоу • подроугыхже, а, тихъ
лѣтѣхъ • роднсе авель • йдевора се

странегѡ

ПОВЕЛЕННЄМ,НШО

мисломь великаго ба га нашего
іс хр трудихсе ѡсемь писани недоныи
нмьныи вьчащехъ нарѣчени іаковь йжетр
оуждахсе ѡмногыимн врѣмени йлетиза
снедело, кьстыимь книгамь йздохъ ѡма
кедоние ѡтѣвамого йвыидохъ възапад
ныи странахъ близь старагорыма въградь
вепетна нтамо ѡбрѣтохъ • старисала
пы божндара воевода оугованьа ѡнцен
ца • ѡмногими врѣмени написали • йпо
чехъ пьтсати снемаленкнге • часословци
въсе годиіное събранне ѡмца, сѣ • до
мца августа • тропарн • йкондацн • ка

фа днєвни • йѵалми вечєрни • утрьни •
часове въси поредусь истиньрусипасална
курилова • нпарамли кцн нстлфавасна въ
са • нславн въсеголета нпрїнмела • йпѣни
моусеѡвн • въсасыа съставн навьсаісу по
трѣбу • тогорадн молю ба га дами по
епешнть насне дело йже начехъ пьтсати •
мнслнмь сътворнти новнсупарьі въежесь
бжтвнимь книгамь наславо словне трьі
елнчнаго ба петы непрѣстажими пѣнми
въстыи цркважах непрѣмено • Наз оубо
іаковь родѡ нѡчтвомь бехъ нтябь подь
крыли великнегорн шсоговцен близь кола
снскаго града ѡместа нарнцаема камена
река, ѡплема сценїнчь сего нарочитаго
странитшіе ѡдрѣвнн врѣмень • йнреще
погрѣшн рукою нлезнсѡ грубо нан пенс
правно тогорадьмолю вьсѣ вась нколе
номакасаюсе нашею мьлы седеіо прости
те іакоданвь сѣ вась вьсеблгы бъ прїиме
ть йнелицнть цртва нбнаго ньбезконь
чніе векы амнинь почешесе писатисе кнїи

104. Зборник Јакова од Камене Реке, 1566

гы вьлѣтѡ • сезмотьсоуцно к • ѳ •
д • мца • маіа • ѣї днь асьврьшїнше
се • мца • августа • л • днь • вьс
лѣнарочя гоьграде • венетна

Нсню пасалыѕо положнхъ • курила фн
лософа • йоучнтела словень скаго •
сыречь блгарскаго • зрыйсе • словацке
ге, зовоуть темелиа прьво • напоисон
гдеѣ писань йдрьжы редѡ е гда прндешь
гдеѣ пысань • ѵ йпысн възвращансе на
прьвн • йгдеѣ пысань • азънтоѣ слово
прьво йтамо дрьжи редомь дослово нта
цюсе зогг йпысньзвра цансе непрѣме
но • напрьва слова

Єгда есть • прѣступь • сиречь бысис
то • вьзми ѡдебелагопроута • гор
ныи редь • нчьтни • йнисе йблговещені
не • нга • йпрочя вьсапорѣду • йпысьи
вьзвращаетсе непрѣмену іаконже рехомы

непрѣжде

Вьнедѣлю • цвѣтную • твонлсь • гль
а • ѡбщее вьскресенїе прѣжде • пнь •
вьіше • дрьгы • тропарь • гль • д •

Сьпогребшетисе крьщенїемь хе бе • весь
мрътномѹ животѹ сподобнхомсе вь
скресенїемь твонмь й • вьспѣвающе зове
мь • ѡсьнна благословень гредыи вьнме
гне • конецъ • глась • д •

ДВАДЕСЯТЬ ОСЬМЬ

кѣ а҃ ѱаломь дв҃доу а҃ ненадь

писань ѡ҃ евреѣи

Блженъ моужь и҃же ненадѣть насьвѣть не
чьстывнхь ·и҃напоутн грѣшнихьнеста
и҃наседалнцнхь гоубитель несѣде · нь
вьзаконе гн҃ы волѣего · и҃вьзаконѣ его
по оучитсе дн҃ь и҃ноць · и҃боудеть ꙗко дрѣ
во сажденое прьсходецнхь вод[ъ] · и҃жеплод

R 3452/50

107

Вседнн врасе сьголна ѳомь

Паль бѣхь вьбратїи моеи · и҃юнѣ и҃шн
вьдомоу ѡ҃ца моего · пасѣхь ѡ҃вце
ѡ҃ца моего · роуцѣ мон сьтворнста
ѡ҃ргань · и҃прьсты мон сьставнше
ѱалтырь · и҃кто вьзвѣстнть гв҃н моемоу
самь г҃ь самь оусльшнтме · самь посла
а҃г҃ла своего · и҃покѣтме ѡ҃ѡ҃вць ѡ҃ца мокго
и҃помазаме мастїю помазанїа своего ·
братїа моя добра и҃велнка · и҃не бл҃го коли
вьнихь г҃ь · и҃зыдохь вьсрѣтенїе и҃нопле
менникоу и҃проклѣтме и҃долїи сконми
а҃зже и҃стрьгь и҃же оунего мьчь
и҃ѡ҃сѣкохь главоу кго ·
и҃ѡ҃жехь поношенїе
ѡ҃снови і҃слѣвь ·

і҃с · х҃с

0 III

вылѣто · з҃он҃ · і҃а҃ковь ·

1570 (15-02)

ЗВОЛЕНІЕМЬ ѺЦА ИПОСПѢШЕ
НИЕМЬ СНА ИСЬВРЬШЕНІЕМЬ
СТГО ДХА • ИЖЕ ѺНЕБЫТІА
ВЬБЫТІЕ СЛОВОМЬ ПРИВЕДИ
ВСАЧЬСКАА СЪЗДАВИ ЧЛКА •
ИПЛОЖИ КГО ВЬРАИ ПИЩІИ
БЖСТЬВНИЕ НАСЛАЖДАТИСЕ • ПАКЫЖЕ ПРѢ
СТОУПЬША ИѺВРЬЖЕНА БЫВША • ИВЬСѢМЬ
РОДОМЬ ИЖЕПОНЕМЬ БЫВШИМЬ ИСХОДАТАІИ
ИБѢ ВНДѢТИ РОДА ЧЛЧА ѺДІАВОЛА МОУЧИ
МАА • ИЬСЬЗДАВІИ НЕѺСТАВИ • СЬЗДАНІЕ
СВОЕ ДОКОНЦА ПОГЫБНОУТИ • ПРѺКЫ ПО
СЛА ПРОРЕЦІИ ТОГОВО ПРИШЬСТВІЕ ИЖЕ ПРѢ
ДАШЕ НАМЬ ПИСАНІА • ВЬИИХЖЕ ИЗЕЩИЕИ
ШІИ ЦРЖЕ ИБГО ѺЦЬ ПРѺКЬ ДВДЬ • ПРИШЬ
СТВІЕМЬ СТГО ДХА ВЬСПРИЕМЬ • ТЕМЖЕ
ИПРѢДАСТЬ НАМЬ ДШЕ СПСНОЮ СІЮ КНИГОУ
ГЛЕМІИ ѰАЛТИРЬ • СЛАВО СЛОВИТИ СІИМЬ
ИЖЕ ВЬТРОНЦИ БА • ЕСТЬ БО СІА КНИГА ЦѢ
ЛО МОУДРІЮ НАСТАВНИКЬ • ИТѢЛЕСНИМЬ
ИДШЕВНИМЬ, СТРАСТЕМЬ • ИСЦѢЛИТЕЛЬ

ПОСЛѢДОВАНІЕ

ВСЕ ЛѢТНАГО • НАЧЬНШЕ ѺМЦА СЕК
ТЕМВРІА • ДОМЦА, АВГОУСТА ПРѢ
ИМЕН ТРОПАРНЖЕ ИКОНДА
ЦИ • ПРАЗНИКОМЬ И
МАРОЧИТИМЬ СТЫ
ИМЬ ✣

МЬ СЕКТЕМВРІЕ • ИМАТЬ ДНИ • Л, ДНЬ
ИМАТЬ ЧАСЬ • ВІ • ИНОЩЬ ВІ ВЬ А •
НАЧЕЛО ИНДИКТОУ ИЖЕ ЕСТЬ НОВО ЛѢТО.
И ПАМЕТЬ ПРѢПОБНАГО ѺЦА НАШЕГО СѶМЕѺНА
СТЛПНИКА ИЖЕ ВЬ АНТІѺХІИ • И СТГО МОУ

106. Псалтир Јеролима Загуровића, 1569

ставити вънихъ ѡгоумена • достойна
твонмь покажи бгостинимь • ѡвьсакн
ѡмн добродѣтелми оукрасн кго за кговаа
бгаа дѣла ѡбразь ѡже ѡнкго бываемн •
макоже сѣнмь поревнованїе быти не скврь
номоу семоу житїю • ѡсьнимь неѡсоу
жденнын прѣдьстати • страшномоу тво
емоу ѡлтароу ✣ вьзглаши • и ко твое
е цр̃ство ѡснла • ѡслава ѡц̃а ѡсп̃а стго
дх̃а • ѡнн̃м ѡпрнсно • ѡрхїереньже гл̃е
м нрь вьсѣмь • дїаконь • лави наше
гѣн прѣклоними ✣ архіерен мл̃итсе ✣
Приклони г̃н оухо твое • ѡоуслиши
мл̃твоу нашоу ѡпокажи раба твоего
ѡсего їермонаха ѡмерекь • вѣрнаа
ѡразоумнаа ѡскоусна дѣлатѣлм •
ѡтвое прѣмоудрости ѡблгодѣти ѡ
словеснаготи стада • твореща вьвсѣхь
волнхь твонхь • ѡдостойна нб̃сномоу
ти цр̃ствїю быти ✣ вьзглаши • блгодѣ
тїю ѡщедротамн ѡчлко любїемь иднно

л̃

194

роднаго твоего сн̃а г̃а нашего їу̃ х̃а •
сьнимиже бл̃кень ксн сьпрѣ стымь
бгы́нмь ѡжнко творещїимти
дх̃омь ѡнн̃м ѡпрнсно
ѡньквкы вѣкомь
ѡмнь ✣

послѣдованїе,

на поставленїе цр̃а ѡвелнкнхь вель моужь

Хотен сь бг̃омь цр̃ствовати вьсе цр̃скїе
ризы кромѣ дїадимѣ ѡстемн ѡдѣ
вается • ѡсїимь оубо поставленомь прѣ
жде бываютъ ѡпрнходитьпатрїархь • ѡ
цр̃ь ѡстоитъ прѣдь двѣрми хотен венча
тисе на цр̃ство ✣ таже • ѡрхїдїаконь
глеть, дїаконства • патрнархже прѣ
клонивь главоу • ѡмл̃итсе сице мл̃твою

Г̃н бе нашь ѡже цр̃ь надь вьсеми цр̃їн
цр̃ствоующимь ѡг̃ь господьствоую
щїимь ѡже • самоуила прр̃ока ѡзь
бравїн ѡты г̃н самь ѡ раба своего

Иже вьсѣкѣн тронцѣ славнмн бгъ • и̑
посиѣ великы и̑ бгоносни ѡ̑цѣ наши
василїе великы григорне бго словѣ їѡ̃
златоустн сьпнсаше сїю книгоу ,
глемн мл̃тьвникь къ вьсакомоу спсенїю
и̑ того ради гп̃одинь кролнмь загоуровн
къ ѡ̃граду котора • видѣ стыѣ цр̃кввын
ѡ̑скоудѣ бжствнїе книгы и̑же не доста
тьчна бывше прѣжде ѡ̃родитѣлїи его •
гюрга воєводе црьноквнка • и̑ господина
божидара • и̑ того ради придѣ вывѣлѣ
нарочитѣмь градѣ венеѳїа и̑ѡ̑крѣтѣ •
старн кѵ̃парь ѡ̃родитель своихь гюрга
воєводи и̑ съставїихь ꙗко да ѡ̑бьновѣтсе
старихь писмена • и̑ да и̑спльнѣтсе стыѣ
цр̃кввы различнимн книгамн и̑ того ради
мл̃н вьсѣхь васъ поменоуните господина
кролнма вьмл̃твахь ѡ̑г̃н вьвѣкы а̑мнь ✣
✣ вьлѣто • ҂ѯ̃ѳ̃н • ѡ̃създанїа ✣
✣ мироу • а̑ ѡ̃рождьства ✣
✣ хв̃а тисоуща и̑петь сьть • о̃ • лѣть ✣
венеѳїа

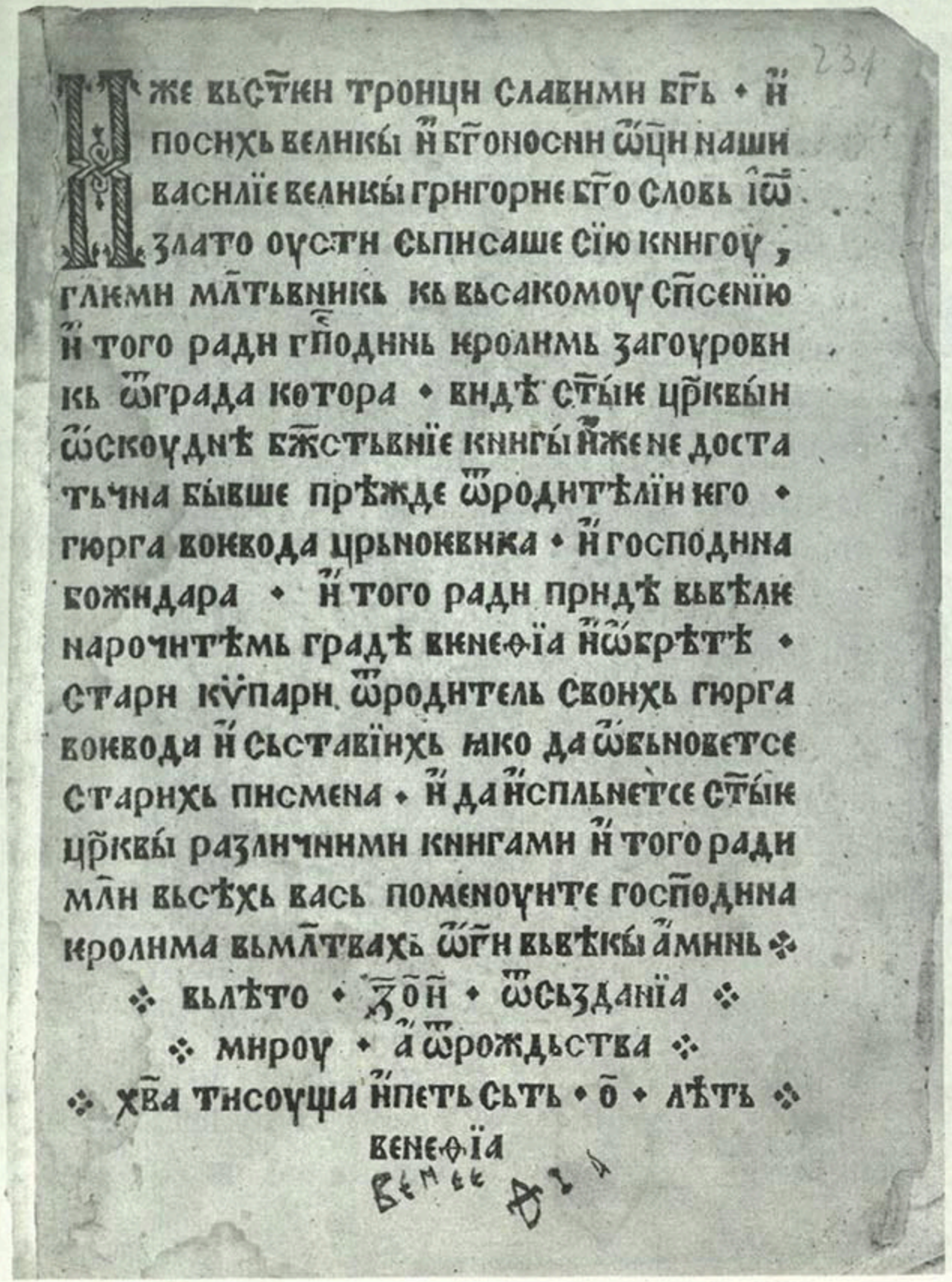

Повеленїемь великаго бга г̃а нашего їс̃ ха
троудихсе ѡ̑сїихь писанн азъ їаковь
ѡ̃прѣдѣлѣхь македонскихь ѡ̃мѣста •
✣ на[illegible]цкмн софїа вьлѣто • ҂ѯ̃ѳ̃н ✣

сьврьшн сьн мл̃тьвникь гп̃одинь кролнмь
✣ загоуровикь • и̑ положи свон белегь ✣

108. Молитвеник – Требник Јеролима Загуровића, 1570

Оустѣвъжные

Прѣжѐ сщéнныѥ, слꙋ́жбы • Поѥ́же, помéнн нáсь гн • Пѣваѥ́моу • Лѝкь нѣ́ны • Вхождтъ, сщéнникь, ѝ дїáкѡ • Ѝтвóрєть мéтанїе ѝгоу́меноу, ѝлѝ мѣ́стоу ѥгѡ́ • тв̃, Твóрєть прѣ́ стꙑмн двéрмн поклóнєнїа, г̃ • ѝкь лѝвома поѥ́днѡ̃ • Ѝтáко вьхóднтѣ вьстꙑ жрꙑ́твенникь • Ѝвзꙑмшѥ́ сщéн нчьскыѥ ѡ̃дежѣ • глюще́ нáнѝмн ѩ́же пѡ̃бычаю • Ѝѡ̃ходѣ́ прѣ́стꙋю трапéзоу, ѝ твóрєть начéлѡ • Ѝазꙑ мь врѣ́ме дїáкѡ̃, стоѝть ѡ̃жѝдаѥ́, дондѣ́же сьврꙑшєть брáтїа мéтанїа • Ѝтáко ѝсхóднть, ѝстаѥ́ть нáшѡ̃бы ѧ́ѡмь мѣ́стѣ • ѝтвóрнть, г̃ • поклóнєнїа • Ѝвзглáшаѥ́ть • Бл̃вн вáко • Сщéнникь • Бл̃вéнь бь нáшь вьсéгдà

Нáчéло, сꙋ́ботамь, ѝнѣдѣ лиимь, стѣ́ѝ ѝвéлицѣ̀н, м̃ц̃н • Вьсꙋ́ботꙋ, мéсопꙋ́стнꙋ • Нап̃рг̃ѝн, пр̃ѡ̃, г л̃ь, ѕ̃ • Д ш̃ѐн вьвл̃гы вьдвóрєтсѣ • с̃, к тéбѣ гн вьзвѝго̃ • а̃пл̃ь, кькорїнѳ̃ •

Брáтїѥ, вьсáмн лѣ́ть сꙋ́ть, нь̀ нѣ вьсѣ̀на пóлзꙋ • всáмѝ лѣ́ть сꙋ́ть, нь̀ нѣвсѣ̀ назѝдаю • нѝкꙋ́тоже сво ѥгóсн даѝцѝ́ть, нь̀ дрꙋ́жнѣго кь жѡ̀ • вьсѣ̀ѥ́же вьмáкелїн продаѥ́ моѥ́, ѩ́дѝ́нте • нѝчтѡ̃же расꙋ́жающѣ̀ сѧ кѣ́сть • гн̃ѝнабѡ̀ѥ́ зéмлѣ̀ѧ ѝспльнєнїе ѥ́ѥ́ • ѧ̃щéлѝ ктѡ̀ прѝзꙑваѥ́тꙑ ѡ̃нєвѣ́рныѝ̃, ѝхѡщете хóднтѝ • вьсѣ̀ прѣ́постáвлє ѝ́ноѥ́ вáмь ѩ́дѝ́нте • нѝчтѡ̃же вьстéзаю щѥсе сѧсьвѣ́сть • ѧ̃щéлѝ̀ вáмь ктѡ̀ рече́ ть, сѐ ѝдóло жрꙑ́тьвно ѥ́ • нѐѩ́дѝ́нте,

НАЧЕЛО СУБОТАНЬ НЕДЕ
ЛЮМЬ, СТЁЙ И ВЕЛИЦЁЙ, М, ЦИ • ВЬСУ
БОТУ, МЕСОПУСТНУ • НАУРГІЙ, ПРО,
ГЛЬ, S • ДШЕЙ ВЬБЛГЫ ВЬДВОРЕТСЕ С,
КТЕБЕ ГЙ ВЬЗВНГО • АПЛ. КЬКОРІНѲѠ•

ТРАТІЕ, ВЬСАМИ ЛЁТЬ СУТЬ, НЬ НЕ
ВЬСАНА ПОЛЗУ • ВСАМИ ЛЁТЬ СУТЬ,
НЬ НЕВСА НАЗИДАЮ • НИКТОЖЕ СВО
ЕГОСИ • ДАЙЩЕТЬ, НЬ ДРУЖНІАГО
КЬЖО • ВЬСЕ ЖЕ ВЬМАКЕЛІЙ ПРО
ДАЕМОЕ, ЙДИТЕ • НИЧТОЖЕ РАСУЖАЮЩЕ
ЗАСЬВЁСТЬ • ГЙ НАБО ЙЕ ЗЕМЛІА ЙИСПЛЬНИНІЕ
ЕЙЕ • АЩЕЛИ КТО ПРИЗЫВАЕТ ВЫ ѠНЕВЁРНІЙ
И ЙХОЩЕТЕ ХОДИТИ • ВЬСЕ ПРЁПОСТАВЛЕ
ННОЕ ВАМЬ ЙДИТЕ • НИЧТОЖЕ ВЬСТЕЗАЮ
ЩЕСЕ ЗАСЬВЁСТЬ • АЩЕЛИ ВАМЬ КТО РЕЧЕ
ТЬ, СЕ ЙДОЛО ЖРЬТЬВНО ЙЕ • НЕ ЙДИТЕ,
ЗАѠНО

ЗА ѠНОГО ПОВЁДАВШАГО, ЙЗАСЬВЁСТЬ •
ГЙНА БО ЙЕ ЗЕМЛІА ЙИСПЛЬНЕНІЕ ЕЙЕ • ЙМРЬ
ТВЫНМЬ АПЛ, ЙЄѴЛІЕ • ПИСАНИ, ЗА,
ЗАУРГІАМИ • АЛЛУІА, ГЛЬ, S • БЛЖЕ
НИ ЮЖЕ ЙЗБРА ЙИ ПРИЙЕ • ЄѴЛІЕ, ѠЛУКЫ •

ГЕЧЕГЬ, БЛЮДЁТЕ ДАНЕ ПРЁЛЬЩЕНИ
БУДЕТЕ • МНОЗІИ БО ПРІЙДОУТЬ ВЪ
ЙМЕ МОЕ ГАЮЩЕ ЙАКО АЗЬ ЙСЬМЬ ЙВР
МЕ ПРИБЛЫЖИСЕ • НЕ ЙЗЫДЕТЕ ВЪ
СЛЁДЬ Й • ЄГА ЖЕ ОУСЛЫШИТЕ БРАНИ Й
НЕСТРОЕНІА, НЕОУБОЙТЕСЕ • ПОБАЙТЕБО СИ
МЬ БЫТИ ПРЁЖЕ НЬ НЕАБІЕ КОНЧИНА •
Й БУДОУТЬ ЗНАМЕНІА ВЪСЛНЦИ Й ЛОУНЁ
Й ЗВЁЗАХЬ • Й НАЗЕМЛИ ТОУГА ЙЗЫКѠ •
Й ѠНЕЧАЙНІА ШОУМА МОРСКАГО Й ВЬЗМУ
ЩЕНІА ЙЗДЫХАЮЩІЙМЬ ЧЛКѠ • ѠСТРА
ХА Й ЧАА НІА ГРЕДУЩІЙ НА ВСЕЛИННУЮ •
СИЛЫБО НЕБНЫЕ ПОДВИГНУТСЕ • Й ТОГДА
ОУЗРЕТЬ СНА ЧЛА ГРЕДУЩАГО НАОБЛА

ВЬ 3

животь идеже нѣсть съмрьтїи николиже нь вѣле родьнїи ран • йдже жить прѣ
ѡ҃ць нашь а҃дамь съ нєввою ,
вънємь , л҃г , лѣть йзгама
лїе ради не правди йзгнаньства ѡ҃вечьнаго раа ◦

ЦЕЛИ некаа не правда •
боудеть мѣждоу васъ
цроу ѡ҃зїе тогда видѣти
ймате моукы вечьнїе •
йедина река такова тикы
щїа йзъ пѡножїа прѣстола
бжїа йта боудеть пльнаа •
ѡ҃гнь йпламень негасимь •
йтогда видите а҃г҃ли стра
шни съганаемни чл҃кы , въ
рекоу ѡ҃гньноую йтогда •
боудеть плачь вилицъ , й
скрьжетьть зоубомь • й
гл҃асїи гроубїи йстрашнїи
вилмїи зѣло вьто врѣме
ѡ҃пакы йеремїа гл҃еть къ
цроу ѡ҃зїю йтогда ета
ноуть вьсїи людїе , нали
ковѣ йвьсїи тогда йдинѣ
мь йзы҃комь вьзыглють ,

йѡнь йповѣдаше знаемни за
харїю роднсе ѡ҃троче вьдо
моу твоемь , ѡ҃нже пома
лавь роукою своею прїинѣ
ентемни ѣдинноу малоу дь
шьчицоу йпринесоше кмвоу
йнаписавь сице рекь дабоу
дкть йме ѡ҃трочетоу ѡ҃ѡ ,
йтоу йпрогла йре҃че сїе , ѡ҃
троче боудеть пр҃оькь , й
постникь чюднїи , йѡ҃вьсѣ
хь нзы҃цехь йже подь нбсе
хь славы҃мь боудеть • й
захарїаже тогда йм҃и , п •
л҃ѣть йелисавфа такожде
йм҃и , п , л҃ѣть • йпомале
врѣмене ѡ҃сего житїа прѣ
ндоше славѣще ѡ҃ца
йс҃на йс҃тго дх҃а
йн҃на

ьн с҃тн а҃пль лоукародѡ
мь бише ѡ҃ан҃фнѡхїе , йта
кова хитрость нарочитаа
беше вънемь зѣло врачь •
йзоуграфь ѡ҃нже прѣ с҃тне
б҃це ѡ҃бразь йсписавь йвьсѹ
прилкоу йвьсемь а҃пломь
житїа йприлнке , йпринесе

111. Зборник „Различније потреби” Јакова Крајкова, 1572

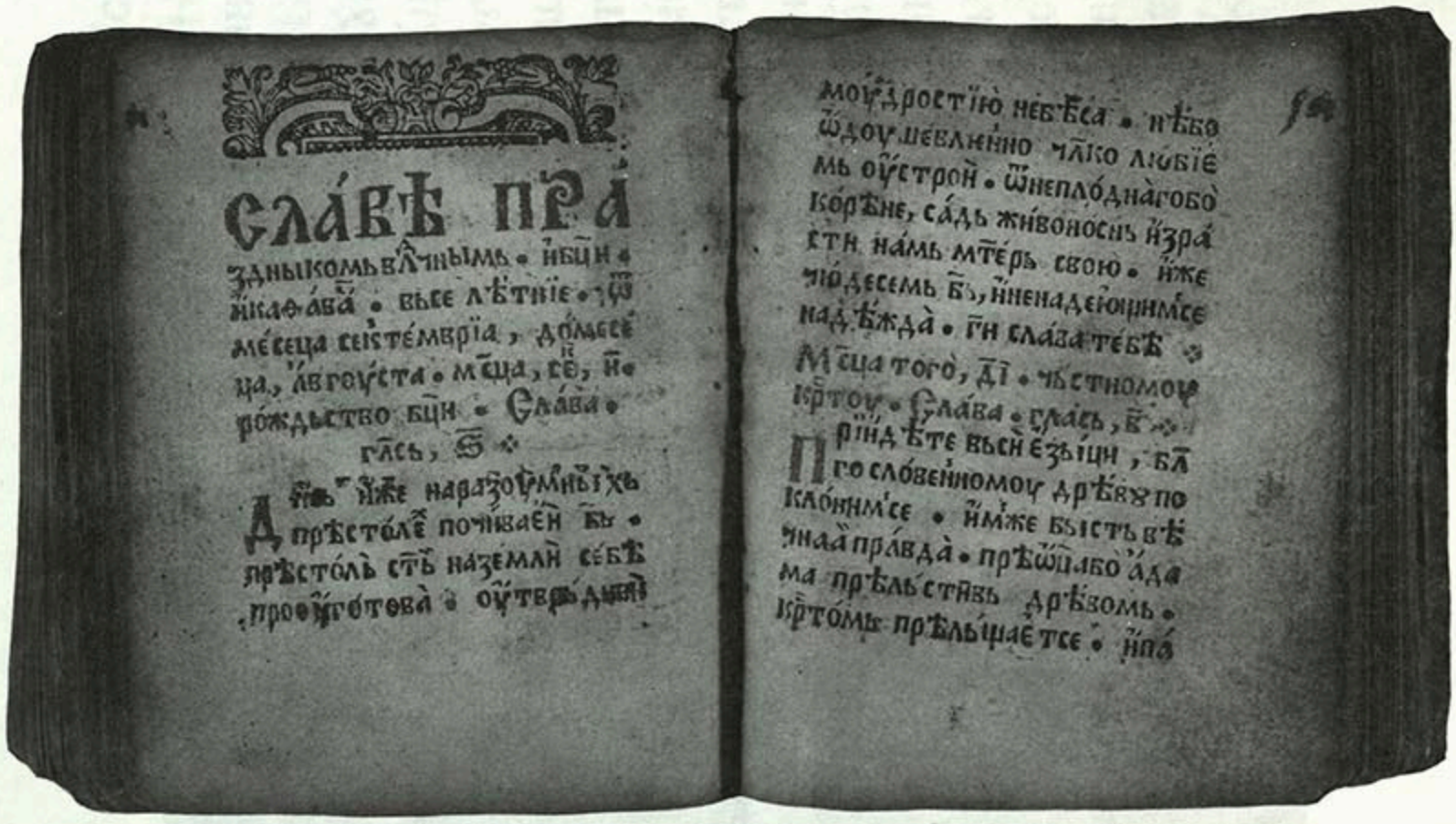

Слáвѣ прá

здныкомьвлчнымь • нбцн •
йкаѳáвá • вьсе лѣтнїе • ѿ
мéсеца сеiстéмврïа, дóмсéца, áвгоустá • мцá, сѐ, й•
рóждьство бцн • Слáвá •
глсь, S ✣

Дѣ йже наразоумнѣихъ
прѣстóлѣ почиваéн бъ •
прѣстóль сть наземлн себѣ
проѹготовà • оутвр̃дивъ

моудростїю небѣса • и тѣмь
ѿдоушевлённо члкоюбïе
мь оустрой • ѿнеплóднàгобо
корѣне, сáдь живоноснь йзрá
ѣтн намь мтéрь свою • йже
ѹподесемь бъ, йненадеющимсе
надѣждà • гн слáвà тебѣ ✣
Мцатого, дї • чьстномоу
кртоу • Слáвà • глась, ѣ ✣
Пр̃идѣте вьси єзыцн, бг̃
гослóвенномоу арѣвѫ по
клóнимсе • ймже бысть вѣ
ныйа прáвдà • прѣѿлбо áдà
ма прѣльстивь арѣвомь •
кртомь прѣльщаетсе • йпá

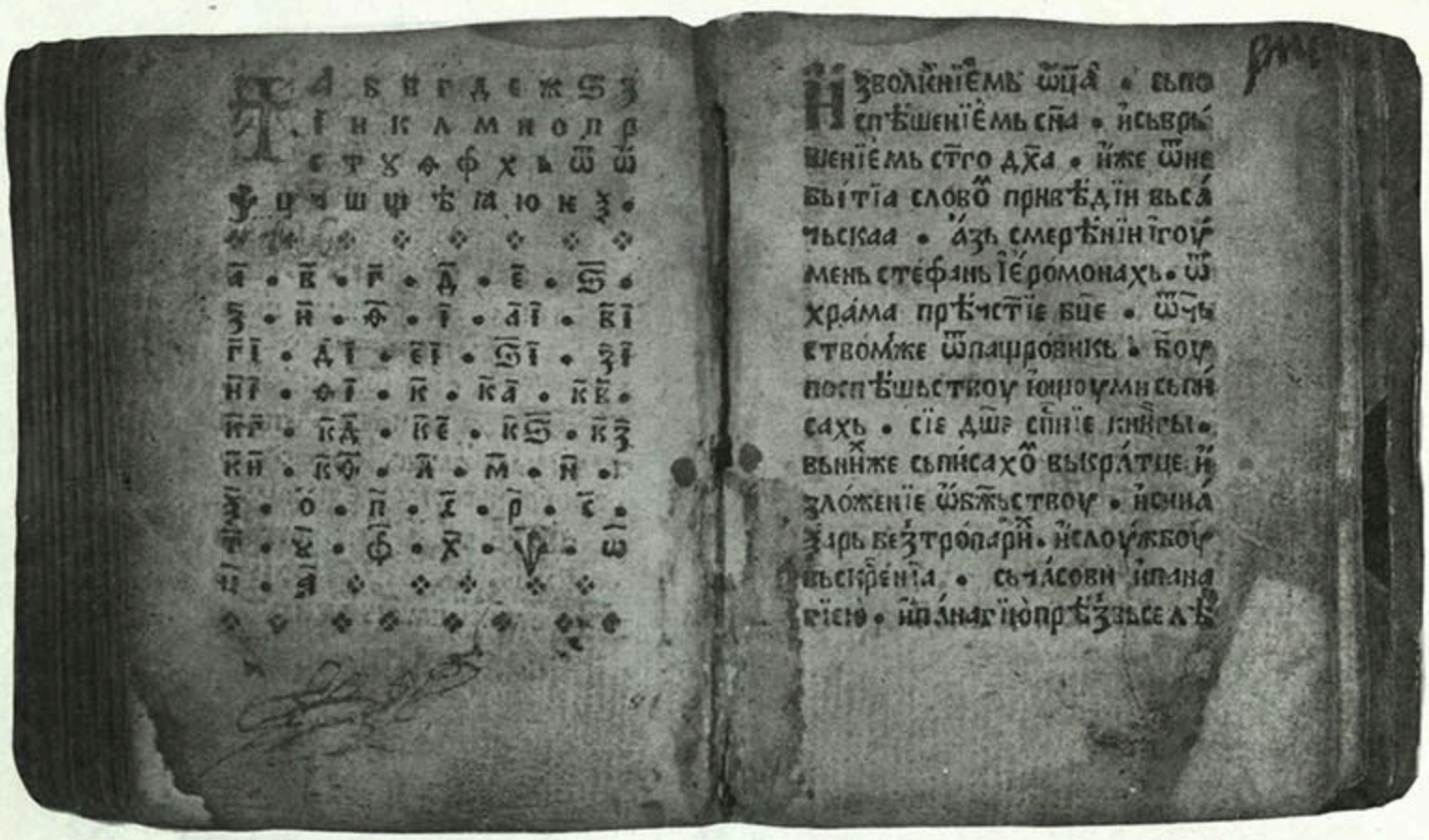

А б в г д є ж ѕ з
і ї к л м н о п р
с т ѹ ф х ѡ ѿ ѽ
ѱ ц ч ш щ ъ ы ю ѥ ѯ.
✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣
а̃ • в̃ • г̃ • д̃ • е̃ • ѕ̃ •
з̃ • и̃ • ф̃ • і̃ • аі̃ • кі̃
гі̃ • ді̃ • еі̃ • ѕі̃ • зі̃
hі̃ • ѳі̃ • к̃ • ка̃ • ке̃ •
кр̃ • кд̃ • кѣ̃ • кѕ̃ • кз̃
кн̃ • кѳ̃ • л̃ • м̃ • н̃ •
ѯ̃ • о̃ • п̃ • х̃ • р̃ • с̃ •
т̃ • ѹ̃ • ф̃ • х̃ • ѵ̃ • ѡ̃
ц̃ • ы̃ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣
✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣ ✣

Йзволѣнїемь ѿцá • сьпо
слѣшенїемь сна • йсьвр̃ь
шенїемь стго дха • йже ѿне
бытїа словѡ̃ прнаѣдїн вьса
чьскаа • áзъ смрѣнїнгоу
мень стефань їерóмонахь • ѿ
хрáма прѣчстїе бце • ѿчь
ствомйже ѿпщдовнкь • бо
поспѣшьствоующоумнсьпи
сахь • сїе дш̃е спнїе кнгы •
вынйже сьписахѡ̃ выкрáтце • и
злóженїе ѿбжьствоу • йоана
крь безтроп̃рн̃ • йслоужбоу
выскрéнїа • сынáсови йпана
рїею • йпáнагїопрѣзьсе лѣ

112. Зборник Стефана од Паштровића, 1597

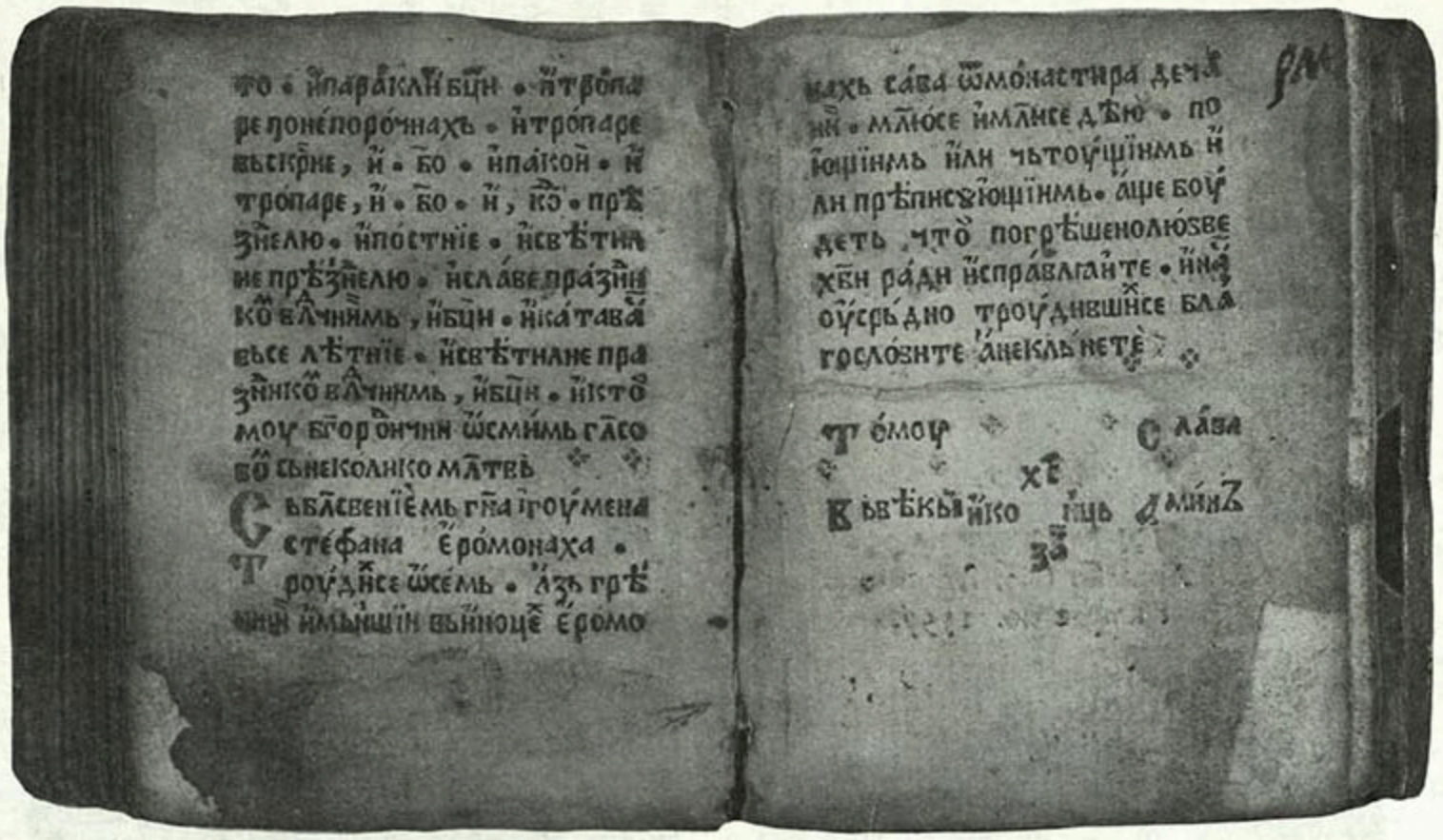

то • ѝпарáкли҃сѣи • ѝтропа
ре лонéпорóчнахъ • ѝтрóпаре
вьскр҃не, ѝ • бо • ѝпáкои • ѝ
тропаре, ѝ • бо • ѝ, кѳ • прѣ
зѝнелю • ѝпóстнїе • ѝсвѣтнѣ
ие прѣзѝнелю • ѝслáве праздни
ко҃ вл҃чнѣмь, ѝбцѣи • ѝнáтава҃
вьсе лѣтнїе • ѝсвѣтнаие пра
зѝнико҃ вл҃чнѣмь, ѝбцѣи • ѝнсто҃
моу бг҃оро҃дичнѣи ѿсмѣмь гл҃со
во҃ сьнеколнко мл҃твь

Сѣвлсвенїемь гн҃а гоу́мена
стéфана ѐромонаха •
Гроу́дйсе ѿсемь • ѧзъ грѣ
шнѣи ѝмы́шїи вьнноцѣ ѐромо

махь слáва ѿмонастира дечá
нѣ • млюсе ѝмл҃нсе дѣю • по
ющїимь ѝли чьтоу́щїимь ѝ
ли прѣпнсвющїимь • áще боу́
детьчто҃ погрѣшенолюбве
хр҃ѣи рáди ѝсправлáйте • ѝнѣ
оу́срьдно троу́дившисе бла
гослóвите ѧнеклѣнетѣ

Тóмоу Слáва
хѣ
Квѣкы ѝко цѣ ѧмѝнь
ѕ҃

Сѣ сьвръшихомь ...
то, ѕ҃рѣ • ѧ҃ш҃рсс
хѣа • ѧ҃ф҃х҃ѕ҃ • кр҃ѵ сѧцоу
кѧ • ѧлоу́ни, н҃ї • злáто чи
сло, в҃ • ѝнд҃ктїѡнь, і҃ • фсмѣ
лiе, кѧ • ѐпахта, ѣ

Мѣца маи́а • ѳ҃ї • дн҃ь •
сѵбнецїѣ

IN VENETIA,
Appresso Gio. Antonio
Rampazetto. 1597.

113. Зборник Стефана од Паштровића, 1597

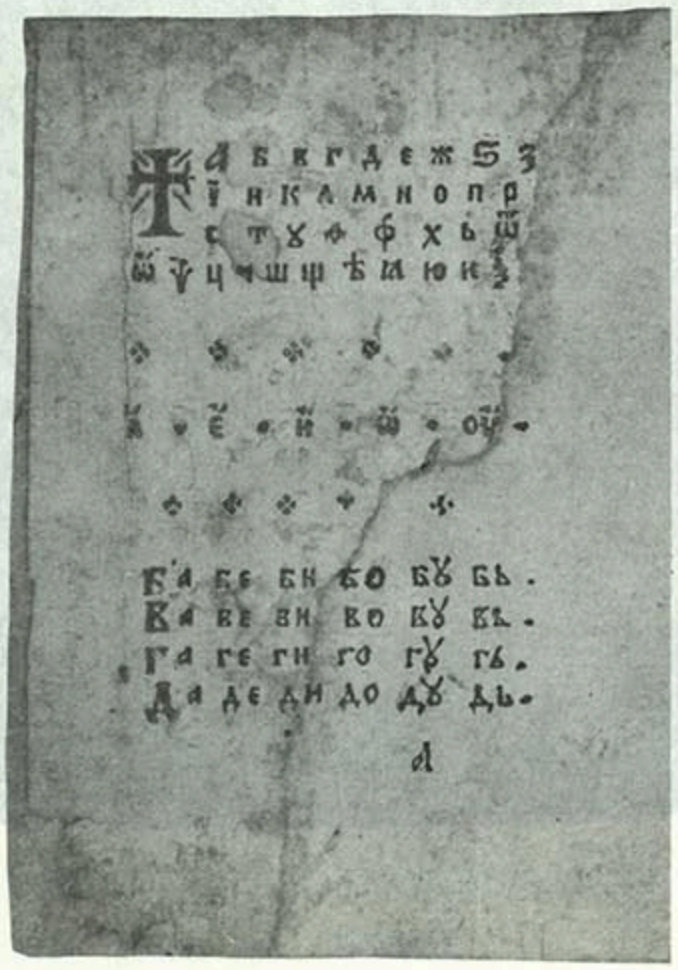

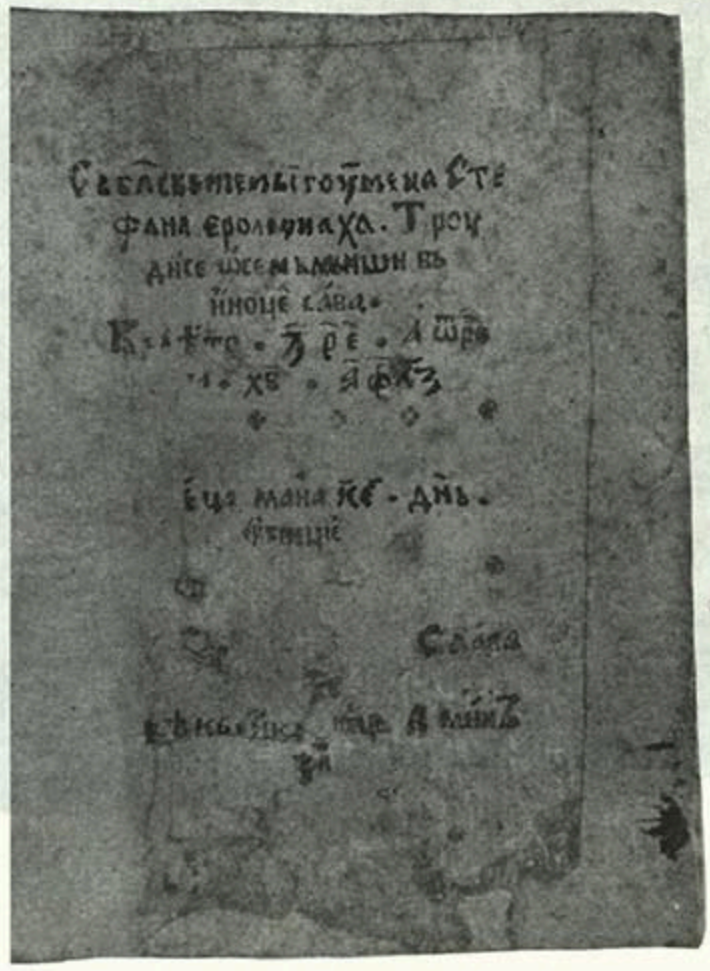

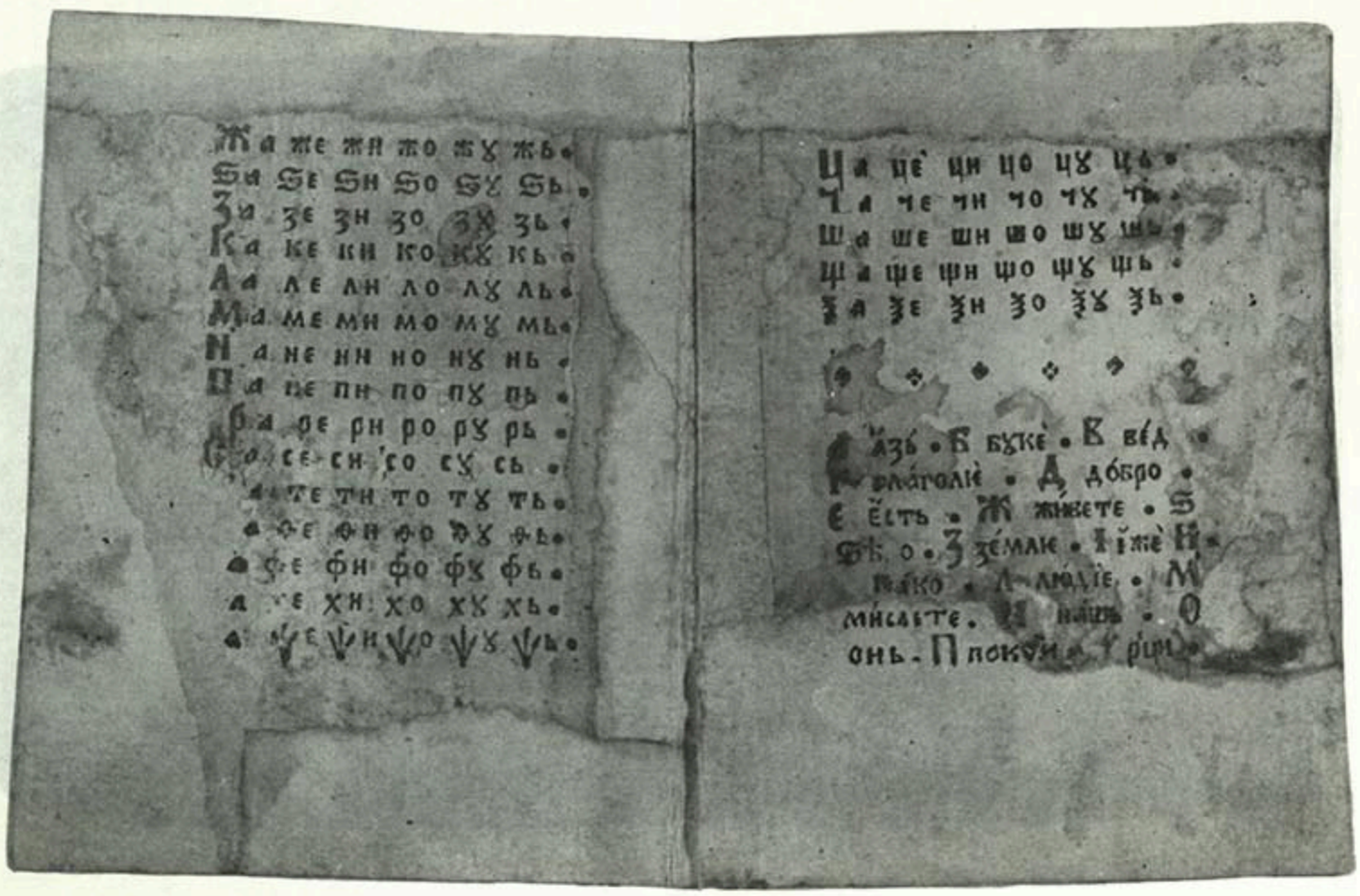

114. Буквар Стефана од Паштровића и Саве Дечанца, 1597

КА҃А ѰАЛОМЪ ДВ҃ДОУ А҃ НЕНАДЬ
ПИСАНЬ Ѡ КВРЕѶИ

БЛ҃ЖЕНЪ МОУЖЬ ЙЖЕ НЕ҃НДЕТЬ НАСЪВКТ НЕ
ЧЬСТЫВНХЬ·ННАПОУТИ ГР҃ѢШНИХЪНЕСТА
ЙНАСЕД҃АЛИЦИНХЬ ГОУБИТЕЛЬ НЕСѢДЕ·НЬ
ВЪЗАКОНЕ ГН҃Ы ВОЛИАЕГО·ЙВЪЗАКОНѢ ЕГО
ПООУЧИ҃ТСЕ ДН҃Ь Й НОЩЬ · ЙБОУДЕТЬ ЯКО ДРѢ
ВО САЖДЕНОЕ ПРЫСХОДЕЩИХЪ ВОДЬ·ЙЖЕ ПЛОДЬ

ВСЕГДА҃ЖДИМЪ БРАТЕ СЬГОДНА҃ ДОМЪ ✣ ✣ ✣

Ѱ҃АЛЬ БѢХЪ ВЬБРАТЇИ МОЕИ · Й҃ЮНѢ҃ШИ
ВЬДОМОУ Ѡ҃ЦА МОЕГО · ПАСѢХЪ Ѡ҃ВЦЕ
Ѡ҃ЦА МОЕГО · РОУЦѢ МОИ СЪТВОРИСТА
Ѡ҃РГАНЬ · Й҃ПРЬСТЫ МОИ СЪСТАВНШЕ
Ѱ҃АЛТЫРЬ · Й҃НКТО ВЪЗВѢ҃СТИТЬ ГН҃И МОЕМОУ
САМЬ Г҃Ь САМЬ СЪСЛНШИТМЕ · САМЬ ПОСЛА
А҃ГГЛА СВОЕГО · Й҃ПОИТМЕ Ѡ҃Ѡ҃ВЦЬ Ѡ҃ЦА МОЕГО
Й҃ПОМАЗАМЕ МАСТЇЮ ПОМАЗАНЇА СВОЕГО ·
БРАТЇА МОЯ ДОБРА Й҃ВЕЛНКА · Й҃НЕ БЛГОВОЛИ
ВЬНИХЪ Г҃Ь · Й҃ЗЫДОХЪ ВЬСРѢ҃ТЕНІЕ Й҃НОПЛЕ
МЕННКОУ Й҃ПРОКЛЯТМЕ Й҃ДОЛЇИ СВОИМИ
А҃ЗЖЕ Й҃СТРЬГЪ Й҃ЖЕ ОУНЕГО МЬЧЬ
И Ѡ҃СѢКОХЪ ГЛАВОУ ЕГО ·
Й҃Ѡ҃ЖЕХЪ ПОНОШЕНІЕ
Ѡ҃СНОВЬ І҃СЛ҃ВЬ

І҃С҃ Х҃С҃

ВЬЛѢТО · З҃Х҃Л҃Н · БАРТОЛЬ ·

Изволенїемь ѿца ѝпоспѣшеникмь сна ѝсъвръшенїемь стго дха • ѝже ѿнебытїа въбытїе словомь привед
ьсачьска създавн члка ѝпложи его въранпнцїи
бжственные паслаждатисе • пакыже прѣ
гоупльша ѝѿвръжена бывша • ѝвьсѣмь
родомь ѝжепонемь бывшимь ѝсходатаїи
ѝбѣ видѣти рода чла ѿдїавола моучи
маа • ньсъздавїи неѿстави • съданїе
свое доконца погыбноути • прокы по
сла прорецїи тогово пришьствїе ѝже прѣ
даше намь писанїа • вынхже ѝзецинѣи
шїи прже ѝбго ѿць прокь двдь • пришь
ствїемь стго дха въспрнкмь • темже
ѝпрѣдасть намь дше спсною сію книгоу
глкмїи псалтирь • славо словити сїимь
ѝже вътроицн ба • ксть бо сїа книга цѣ
ло моудрїю наставникь • ѝтѣлеснимь
ѝдшевнимь , страстемь • ѝсцѣлитель

ѱалми бо сїе въсако грѣхопаденїе ѿчища
еть ѝагглмь сьпричесникы сътвараетъ
ѝранскыи житѣле съдѣваетъ • дшамже
веселїе ѝрадость дароуетъ вьвѣки ѝамнь
его ради ѝазъ грѣшни ѝмьнши • въ
чловецѣхъ ѝеролимь • загоуровикь
властелинь • ѿграда котора пот
роудихсе ѝжеланїемь выделѣхъ
кь дше полезнимь книгамь • ѝспльнити не
достатьчьство ѝже оумалиною, ѝрасхи
щеною ѝзьманьтенн бог попоущьшоуѝхъ
бывшоуми тогда възападнихъ странахъ
римьскихъ • въславнѣмь градѣ венедїа
бгомь наставлаемь възреновахъ поспѣше
нїемь стго дха трудо любезнѣ подьвиза
хсе съставити слова выже оугодна быти
всякомоу прочитающоу ѝтого ради мо
лю всякого възраста • старне ѝюнне
блсвыте ѝнекльнете • за сїе писанїе ѝже
сьписахъ вльто • ѕкзи • ико да ѿсїхъ
оучимсе кьдобродѣтли бжїими • темже
молюсе ѝмиль седѣю поющимь ѝли сти

ѯ цѣ двѡ не прѣзр[и] нас[ъ] грѣшникъ, тр[и]
боующи тѣкоѥ помощи ѝтѣкноу ❖ за
стоуплѥнїа натебѣ оупова[ю]щихъ дш[и] мо[и]хъ ❖ про
млоуи нась оупованїемъ[и] ѣ ѝнадѣждами
хс покровителми бы[и] дхъ сты троица
слава тебѣ ❖ достнноѥ ѡ҃поу ❖

сѣкрышн сьн ѱалтирь господинь Барто
❖ Гнаммн ѝположи свон белс[ъ] ❖

аѧ бѧ вѧ гѧ дѧ ѥ҃ жѧ ѕ҃ зѧ їѧ нѧ кѧ лѧ мѧ
ѻ пѧ рѧ сѧ тѧ ѹ҃ фѧ хѧ ѡ҃ѧ ѡ҃ѧ ѱ҃ цѧ чѧ шѧ
ѣ҃ ѣ҃ ю҃ ѧ҃ ѯ҃ ѳ҃ ѵ҃ ї҃ ❖
ѧ҃ѕ҃ ѥ҃ колнко кок слово дрьжнть набро
в҃ г҃ д҃ ѥ҃ ѕ҃ ꙁ҃ н҃ ѳ҃ і҃ аі҃ кі҃ гі҃ ді҃ ѥі҃
ѕі҃ зі҃ нї҃ ѳї҃ к҃ ка҃ кв҃ кг҃ кд҃ ке҃ кѕ҃ кꙁ҃
кн҃ кѳ҃ л҃ м҃ н҃ ч҃ о҃ п҃ р҃ с҃ т҃ оу҃ ф҃
х҃ ѡ҃ ѡ҃ ц҃ а҃ ❖ сїе дозлѣ тнсоущь ❖
ѝпакн дроуга слова знамена покнизѣ ❖
а҃ в҃ н҃ п҃ ы҃ ы ч҃ ш҃ щ҃ ъ҃
ь҃ ю҃а҃ ѩ҃ ѫ҃ ѭ҃ ѯ҃ конць ❖
ѧ҃зь барто марковь сн҃ь
ѡ[т]ь ѕ[ѣ]да нарицаѥмь Венеѳїа ❖
Сьписахь сьн ѱалтирь ❖
вьлѣто ❖ а҃ х҃ л҃ н҃ ❖ ѧ҃ѡ҃роженїа х҃в҃а ❖ тнсоущь
ѧ҃шесьть ѝтридесеть ❖ н҃ ❖ Венеѳїа ❖

• ї҃с҃ •

• х҃с҃ •

сѣдце моѐ, накалѐнь вѫзнесеме ✣ наставнѷмѐ
несн ꙗко вѫзість оу҃пова́ніе моѐ ✣ стѣпь крѣпо
стн шлѝца вра́жіа ✣ вѫсе́люсе вѫсе́лѣ твоѐмь вѫ
вѣкы ✣ покрнюсе кровомь крѝлоу҃ твоѐю ✣ ꙗкоты҃
бе оу҃слы́ша мл҃твоу҃ мою ✣ да́ль е́сн достоꙗ́ніе бо
ѥцѣнѝмсе и҃мѐнн твоѐго ✣ дн҃ь надь҃ цроу҃ прилóжн
шн ✣ лѣта́ ѥго̀ додне́ рóда и҃ро́да ✣ пр҃бываѐть вывѣ
кы пр҃вѣмь ✣ мл҃ть и҃стнну҃ ѐ кто̀ вызыщеть ✣ та́ко
пою и҃мѐнн зоѐмѹ вывѣкы ✣ вызда́тнлн а҃тѣн моѐ
дн҃ь дне ✣ сн҃а ✣ вы҃коно҃ч҃и і҃дн҃оумѣ ✣ ѱало́ дв҃ы, за҃

Не́бѹлн повнѝнетсе дша моя҃ ✣ што́гобо̀ сп҃е́ніе
моѐ ✣ и҃ѣшѣ бь мон, и҃спь мон ✣ застоу҃пнн
мь мон неподвнжоусе па́чѐ ✣ до́колѣ налѐжн
те на҃ла́ки, оу҃бываѐте вьсн́вїн ✣ ꙗко насты҃
ноу҃ пр҃клоне́нну, и҃пло́ть вьзрнновень ✣ о҃ба́чѐ цѣнѹ
лою сьвѣ́таше шрыноуты҃ ✣ те́коше вьжеждоу҃ ✣
оу҃стн своѝмн бл҃влахоу҃, и҃срдцѣмь своѝмь клѧтѣ
ꙗхоу҃ ✣ ѡба́чѐ бн҃ повнѝнсе дше моя҃ ✣ ꙗко што́го
трьпѣ́нїе моѐ ✣ и҃бо̀ тѣ бь мон и҃спь мон ✣ застоу҃п
ннкь мон непрѣ́ѣлюсе ✣ о҃вз҃ѣ спѣ́лїе моѐ и҃слáва
моя҃ бь помо́щн моѐ́ ноу҃пова́ніе моѐ на́ба ✣ надѣ
нтесе на́нъ вьсъ сьнмь лю́дн ✣ и҃злѣйте пр҃ѣдннмь
ср҃ца вша ✣ ꙗко бь помо́щнкь на́шь ✣ о҃ба́чѐ соу҃ѣ
нїн сно́ве чл҃ньсцїн ✣ лѣжнвн сно́ве чл҃ньсцїн, вьмери
лéхь ѡбыдѣтн ✣ тѣ шсѣ́тн вькоу҃пѣ ✣ неоу҃пора́й
те нанепра́вдꙋ ✣ и҃навьсхыщенїе нежела́йте ✣ бо́га
тьство̀ а҃ще те́четь непрнла́гайте ср҃дца ✣ ѥдннною
гл҃а бь, двоѐ сѐ слы́ша ✣ ꙗко дре́жава бл҃ꙗ и҃зоя҃ гн

мл҃ть ✣ ꙗко ты҃ вьзда́сн комꙋ҃жо̀ подѣ́лоль ѥго̀
ѱало, дв҃ы ✣ ега бы҃тн емꙋ вьпо҃стнни҃ дѣнсцѣн, жн҃

Тѐ бе мон ктебѣ оу҃тр҃нюю ✣ вьжеда тебѣ дша
моя҃ ✣ коль мно́жнцею тебѣ пльть моя҃ ✣ вь
зе́мли поу҃стѣ и҃непрѣ́ходнѣ и҃безво́днѣ тако
вьстѣмь ꙗвнхсетебе ✣ внднѣтн снлоу҃ твою ✣ и҃сла
вꙋ҃ зою ꙗколу҃чьшнмл҃ть зоя҃ па́чѐ животь у҃стнѣ
мон похва́лнтате ✣ тако бл҃влю́те вьжнвотѣ мо
ѐмь ✣ ѡнмѐнн твоѐ вьздѣ́жоу҃ роу҃цѣ мон ✣ ꙗко
што́ука нмастн и҃спльннсе дша моя҃ ✣ ноу҃стнѣ ра
да́тн высхва́леть оу҃ста́ моя҃ ✣ а҃ще помнна́хте напо
стѐлн моѐн нарьнна́хь поо҃чнхсѐ вьтѐ ✣ ꙗко бы҃ по
мо́щнкь мон ✣ нвькро́вѣ крнлꙋ҃ твоѐю вьзра́юсе ✣
прнльпе дша моя҃ потебѣ ✣ ме́неже прїѐть де́сница
зоя҃ ✣ тыѭе высоу҃ѐ нска́ше дшоу҃ мою ✣ да́вьнндꙋ
ть вьпрѣнсподнна́ зе́млѐ ✣ пр҃да́детсе вѫроу҃цѣ
ѡроу҃жїю ✣ че́стн лнсовѫмь боу҃доуть ✣ цр҃ьже вь
звесе́лнтсе ѡѣшзѣ ✣ похва́лнтсе вѫсáкь кля́нїн
се нмь ✣ ꙗко загра́днше оу҃ста́ гла́голю́щїнхь
непра́вдоу҃ ✣ Вконць ✣ ѱалмъ ✣ дв҃ы,

Оу҃слы́шн бе гл҃ь мон ѐгда́ мл҃юсе ктебѣ ✣ шстра́
ха вра́жіа нзмн дшоу҃ мою ✣ покрнмле шсьнма
лоу҃кавноу҃ю́щїнхь ✣ шлно́жьства дѣла
ю́щїнхь непра́вдоу҃ ✣ нже нзъо́стрнше ꙗко҃ѡ
роу҃жїе ѐзы́кы своѐ ✣ напрѣгоше лоу҃кь свон вѣщь
го́ркоу҃ ✣ сьстрѣ́лнтн вьтанны҃н непоро́чнаа ✣ вь
незаа́апоу҃ стрѣ́лаю́ть ѐго̀ нне оу҃боѐтсе ✣ оу҃тврь
дше себе сло́во лоу҃кавò ✣ повѣ́да́ш хрыты сѧ

ОДЈЕЦИ СРПСКОГ ШТАМПАРСТВА У РУМУНИЈИ

1507 – 1580

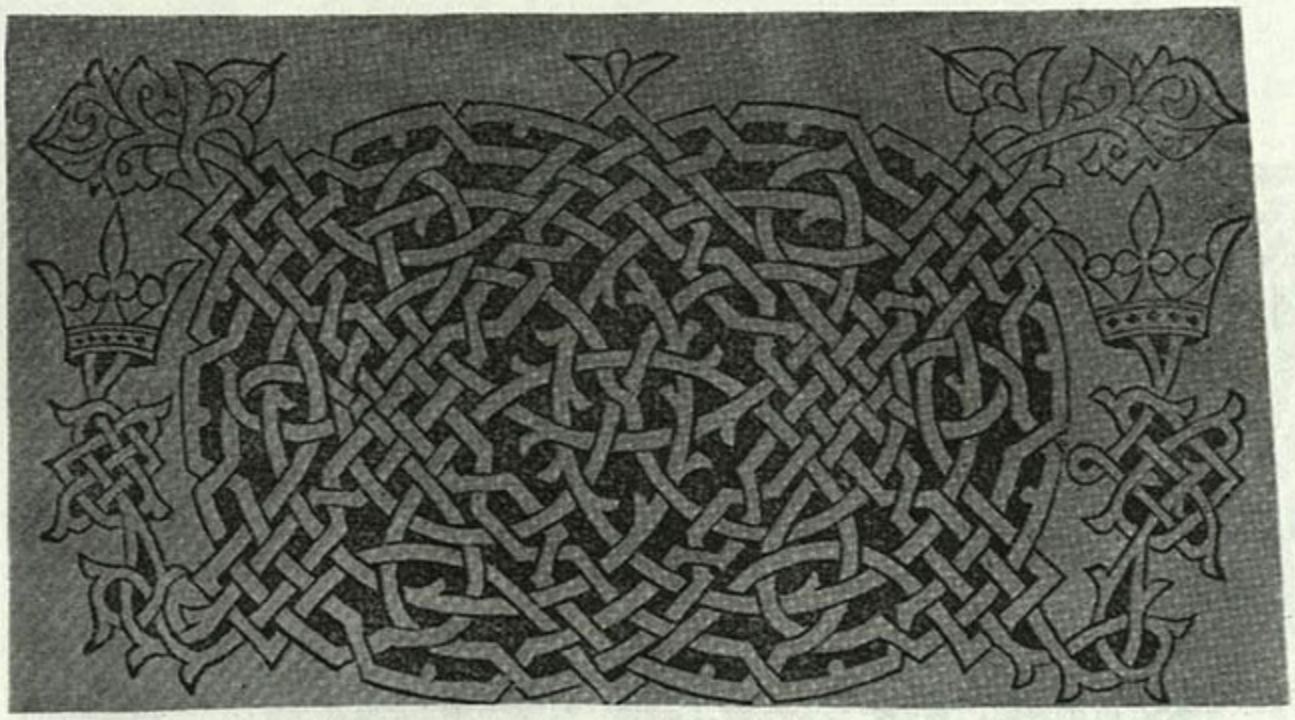

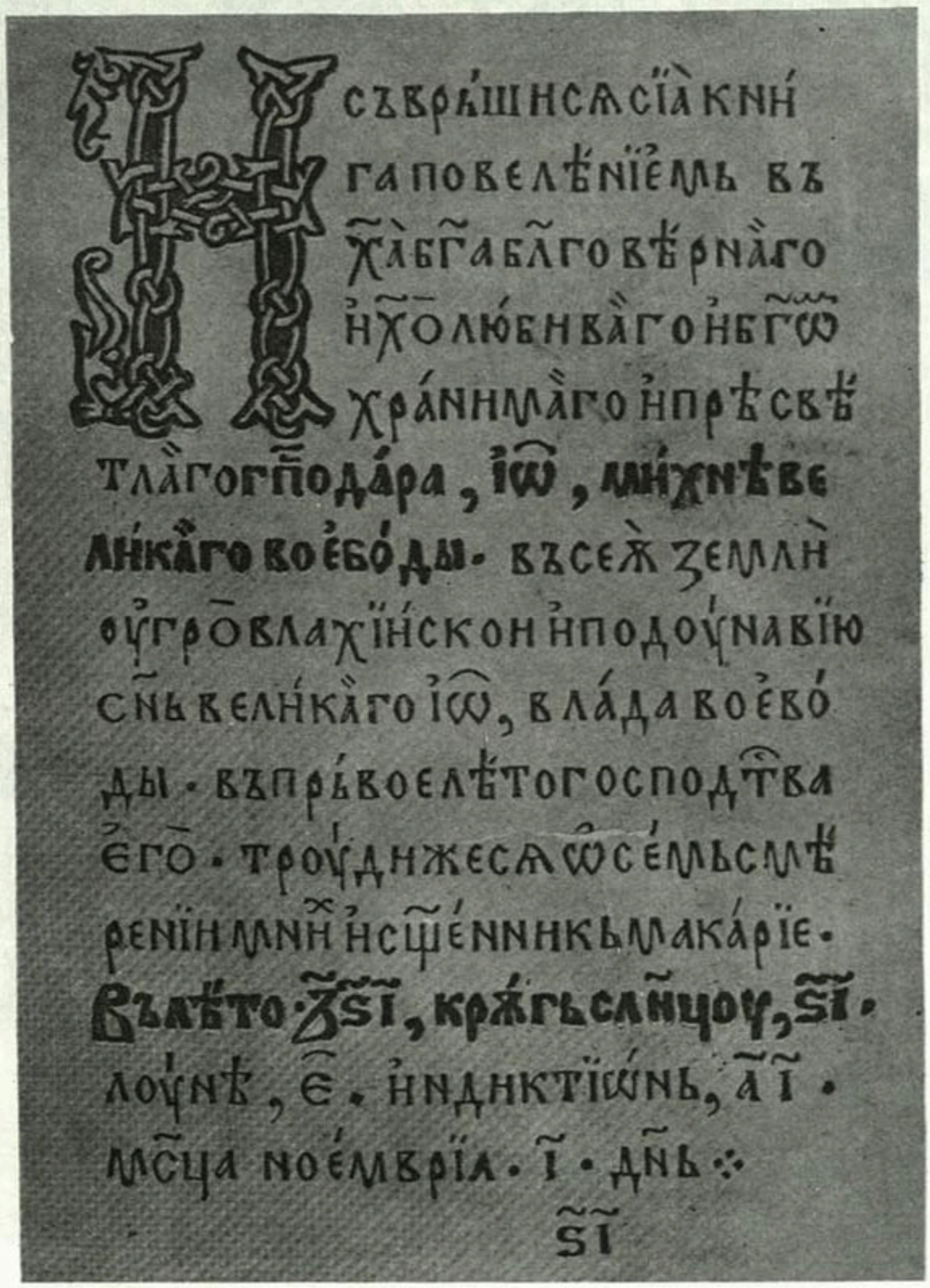

119. Служабник влашки Макаријев, 1507

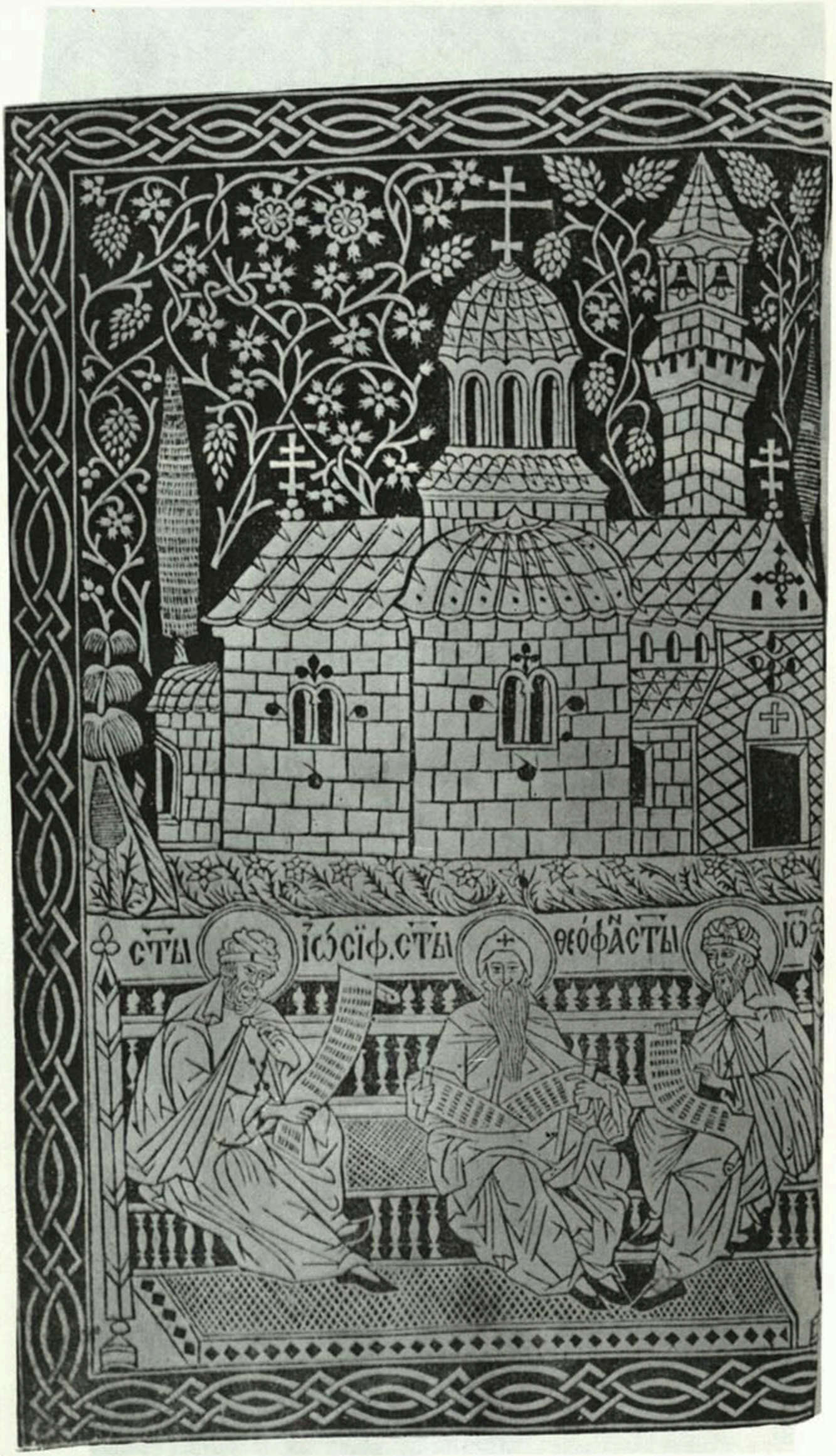

120. Октоих влашки Макаријев, 1510

ІС ХС
СХ НН КА ПВ

ЄЖЄ Ѡ МЪ І СТОЄВЛАГЛВЫ

БЄСНОУ́ЖЩНМСА.
Ѻ ТЪЩН ПЄ́ТРОВЄ. М҃ Н҃.
Л҃ОУ́ Д҃. Ѻ ИСЦѢЛЄ́ВШИ Ѡ҃
РАЗЛИ́ЧНЫ҃ НЕДЮ́ГЪ. М҃ Д҃.
Л҃ОУ́ І҃. Ѻ ПРОКА́ЖЕННЄМЬ.
М҃ С҃ Л҃ОУ́ В҃І. Ѻ РАСЛА́БЛЕНЄМЬ. М҃ Г҃І.
Л҃ОУ́ Г҃І І҃Ѡ З҃. Ѻ ЛЕВЇ́Н МЫТА́РН. М҃ Д҃І Л҃ОУ́
Д҃І. Ѻ И҃МЖЩИ҃ СОУ́ЧЖ РЮ́КЖ. М҃ К҃А́ Л҃ОУ́Є І҃
Ѻ ИЗБРА́НЇН А҃ПЛЬ. М҃ Д҃І. ЛОУ́КА С҃І.

121. Четворојеванђеље влашко Макаријево, 1512

122. Четворојеванђеље влашко Макаријево, 1512

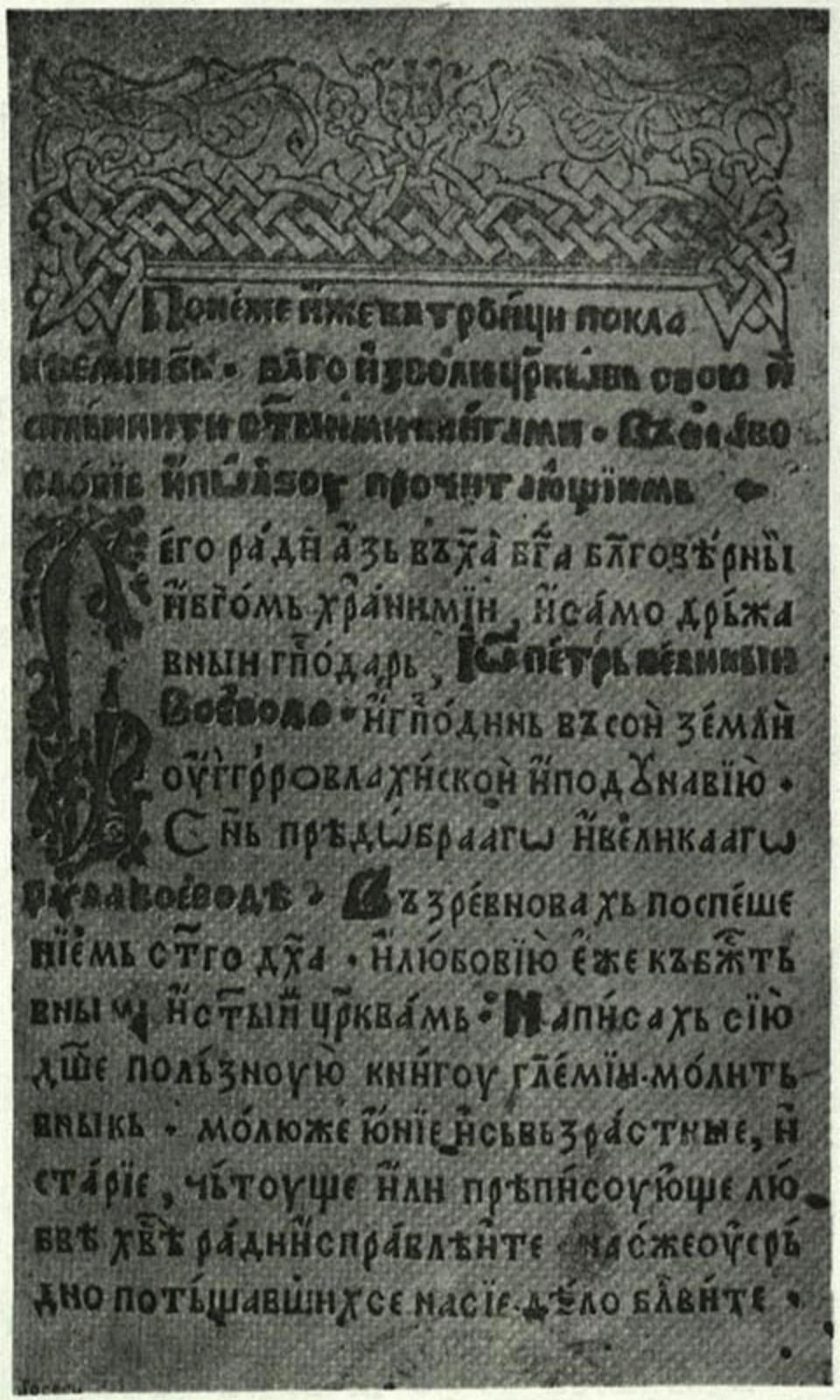

Помéже йже катрбици покла
нéмин бѣ • бго йзволи цр҃кы свою й
сотвóрити стымиичюдесы • Вжéлво
слóвїе йпóстоль прочитающїимь •
Его рáди áзь вхà бг҃а блговéрныі
йбгóмь хрáнимїи, йсáмо дрьжа
вныи гпóдарь, Ѡ петрь великыіи
Воєводе • йгпóдиь вхсоу зéмли
оутгрровлахúскоу йподхлавїю •
Сиь прéдѡбрааго йвéлнкааго
брáтавоєводѣ • Вхзрéвнова хь поспéше
нїéмь стго дха • йлюбовїю éже къбжть
вны и йстыи цр҃квáмь • Напúсах сїю
дше пользноую книгоу глéмїи молить
вныкь • мóлюже юнїе йсьвьзрáстные, й
стáрїе, чьтоуще йли прéпúсоующе лю
бвѣ хв҃ѣ рáди йспрáвлѣнте нáсжеоусрь
дно потьшавшихсе нáсїе дéло блáните •

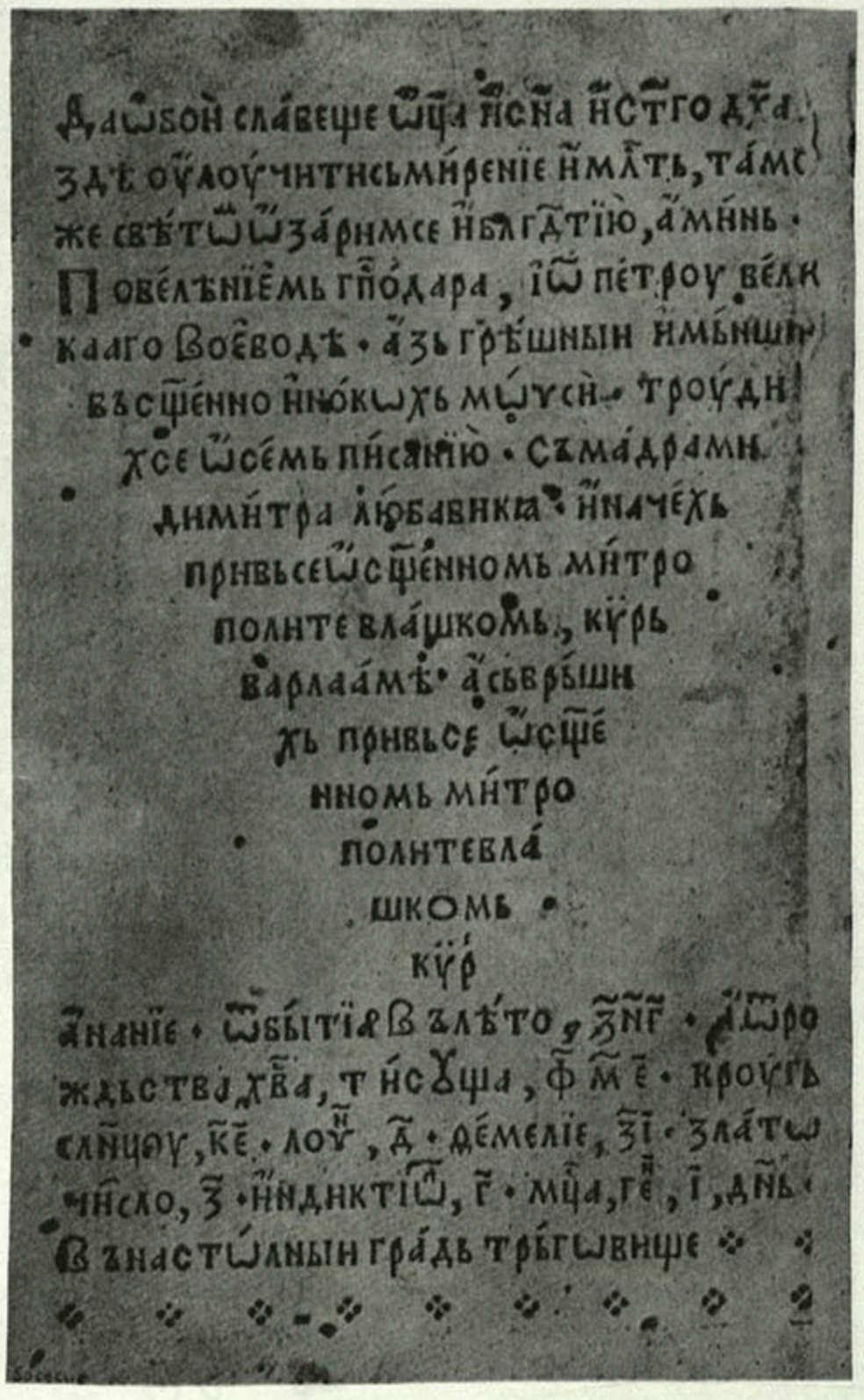

Дашбоу слáвеще ѡц҃а йсна йстго дха.
здѣ оулоучнтнсьмúреніе ймлть, тáмс
же свѣтѡѡзáрнмсе йблгдтїю, áмúнь •
Повелѣніéмь гпóдара, іѡ петроу вéлк
каго Воéводѣ • áзь грéшныи имьнш
вссщéнно йнóкшхь мучсн • троудн
хсе ѡсéмь пúсанїю • сúмáдрамн
дмúтра любавнка • йначéхь
прнвьсеѡсщéнномь мúтро
полнте влáшкомь, кўрь
варлаáмѣ • áсьврбшн
хь прнвьсеѡсщé
нномь мúтро
полнтевлá
шкомь •
кўр
Знанїе • ѡбытїяв злѣто, ѕнг҃ • áѡро
жьствадва, тúсхца, ф м҃ѣ • кроуть
слнцоу, кѣ • лоу҃, а • дéмелїе, зі • злáтѡ
чúсло, з • йндúкті҃ѡ, г҃ • мц҃а, гѣ, і, днь •
Вхнастѡлнын грáдь трьговище

Ѥлнкѡ вазмо́гохъ оу҃мѡ постѝгнѹти
бго҃у поспѣшествующимн Сьпи́сахъ
и҃сьврѣшы҃ дше полезные кни́гы сѐпразн
ѣже оу҃бѡ дхѡ҃ ст҃н. апльна оу҃чи́ше и҃про
пов҃ѣдаше, и҃просїа́ше. вьсѣ҃н вьсе́ленѣн
ко́нце зе́мльніѐ Троу҃днѣгѣ ѿ҃е́мь
и҃сѣ оу҃ченикын мои́мы. ѿпрѣ и҃пе҃рь.
Тѣ́мже мо́лнмсе и҃ми́лн дѣ́емсе вьсѣ́
мь, чьтхщн҃ и҃лн҃прѣпи́сующн҃. а҃ще бъде
тъ що҃ погрѣ́шено, лю҃бве хр҃ерадн и҃спра
вла́йте и҃на ѿ҃се́мь троу҃дившисе бла҃ен
тѐ а҃некальнете По҃не́же не҃пи́садхъ ст҃ь
нна҃гль, на́роу҃ка грѣ́шна и҃бре́вна.
и҃дхъ оу҃ни́ан ѿка́нныи҃ нгрѣ́шныи҃.
И҃ сьврѣшншесе сіѐ ст҃ыѐ кни́гы ♣ ❖
ѿ҃ бытїа҃ Вле́то, ѕ҃не. а҃ ѿ҃ро́дь
ства хр҃а, тнсѯща. ф҃мз. кр҃гъ слнць
кз. лоу҃нь, ѕ. зла́то чи́сло, ѳ. и҃нди́
ктїѡ҃, ѕ. дѣ́мелїе, ѳі. е҃па́хда, ѐ.
По҃чѣ́шесе сіѐ ст҃ыѐ кни́гы пи́сати. и҃ѿ҃а
а҃вхста, ні. дн҃ь. а҃сьврѣшисе. и҃ѿ҃а
ма́тїа, ні, дн҃ь вьна́стоа҃не гра҃ бо҃жіѧ.
♣ нчзлхѵ҃іччзвхѵ҃вѵ҃цлннхчхлсѣхѵ҃чхм ❖

Сказаніе҃ дѣ҃ннѣ҃ апосто
льскы҃ напи́саны҃ лхкож е҃ѵ҃листомь
полѣ́тѣхъ мно́гыхъ стр҃ти гне҃ ❖

Сіи҃м кни́гы дѣ҃ніа а҃пл҃ска нарѝцаж
тсе. Ѥлмажевьсѣ дѣ҃ніа а҃пл҃ка
Сьдрьжатъ. повѣ҃даѧ и҃ Ѥсть
лоу҃ка Ѥ҃ѵ҃лнсть. а҃нтїохїа́нѝнь
бѡ сн҃ рѡ́домь, врачьже хы́трости҃ж
хѡ́ждаа́ше Сьа҃пл҃ы, па́чеже сьпа́вло҃
и҃ѵ҃ѣ́ды и҃ѵ҃ьнстѝнѫ пѝшеть. повѣ҃да
е҃тже како҃ а҃гго́мь поемшїѝмь і҃са въ
вьзне́сесе гь. и҃бывшеѐ пролнтїе ст҃о
дха҃ вьпе́нтнко́стїѫ. нь а҃пл҃ыже навьсе

124. Апостол Димитрија логотета, 1547. у Трговишту

бывшимъ тогда тоу • оустроениежє
матдиево вьоуды мѣсто предате
лѣ • ноустроение седмыхъ дїакѡнь •
нъзбрание павлово , ѣелѧнка посрта
да • ѣелѧнко сътворишѧ чюдеса
апы матвожневромъ хвож ❖ ❖ ❖
пѧшмже имена сѧть сїи • симѡ
нь рекомын петрь • ѣандреи братъ
его • їакѡвь • їѡаннь • филиппь •
вардѡломеи • дѡма • матдеи
мытарь • їакѡвь алфеѡвь • ѣсѡ
мѡнь кананитъ • іоуда їакѡвль • и
матдїа , прічьтенныи кьединѣмь
надесѣтѣ • О оустроенихъже дїакѡвь
ѣменасѧтъ сїи • стефань •
филиппь • прѡхорь • никанѡрь •
тімѡнь • пармена • никѡлаи •
посемь прїѧть бысть ѣпавелъ ѣзбра
ннын сьсѧдь ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
ѣхже апѡстоль знамениа ѣчюдеса
ѣже сътворишѧ сѧтъ сїи ❖ ❖

Ѡбрѣтение главы

сама стмыапло їѳуаїсто лѫкомъ-вьвеанк
мѣ пасхы • ѣнавьзнесениегне • гла и
рѣвоѣ оубо слово сътворихъ ѳвьсѣ
хъ ѳдеѡфилѣ • ѡнихже на
чатъ їс твѡритнже ноучитн •
донегожденѣ заповѣдавь апѧ

побѣдниⷧ • тѣ́мже мл҃и́мтѣ, ꙗ҆ко мл҃твнника тѣ́пла • зе́млѣко
рⷪ҇ни-подⷪ҇нію, паме́ть твою почи́таю҆ще • съ҆кр҃бзноеніе
сроси́тн на́мь просвѣще́ніе • ѡ҆щѣще́ніе и҆зе́лню мл҃ть ❖ ❖ ❖

Ѳ҆ТОГО, Ке • трѣ́тіе ѡ҆брѣте́ніе чт҃ны́к гл҃а҆вы пр҃тѣ
чевы • ве́черь, бл҃же́нь мо́ужь, наг҃ вызва҆ ѹ҃, с҃, ѕ҃,
с҃ тры • г҃л҃, и҃ • ло҃ • о҃ прѣсла́ • Бл҃же́нне и҆ѡа́нн: пр҃т
че • па́че са́нчны́н лоу́чь вѯ҆а́вшн • о҃бла́ста ѡ҆зе́мле г҃л҃а
твоа҆ • и҆вѣ́рныѣ просѣ́тн • ю҆же ꙗ҆ко бж҃твнок скро́внище и҆мⷭ
ще • бо́гатнх бл҃гть почр҃пае҆ • ѡ҆сѣща́ю҆ще дше и҆нтелѣса, и҆помн҃
шле́нїа • и҆тр҃и́жствую҆ще, тѣ҆оу҃бла́е ❖ Бл҃гть нелѣскоу́нхю
и҆ста́чаю҆щнн • Сѣ҆ща́ꙗа г҃л҃а твоа҆ бл҃же́нне пр҃тче • Сѣ҆е́нныхⷭ
бго моу́дроу҆, невѣ́дхщх пока́зхе́тсе • и҆же потѣ́щавсе вѣ́рою
и҆бл҃годѣ́тію • и҆вле́нно зо́рнть се҆е прнше́сзые • ѡ҆сѣща́е҆тсе сⷭ
лю́дмн бг҃о разоу́мнвымн • и҆зре́мь вѣ́рх пра́во сла́вный, те́
пле҆ оу҃тврѣ́ждаю҆щнн ❖ Тре́тіе праздне́мь и҆вле́нїе • твоене
чт҃ные гла́вы • ю҆же ѳ҃о҆нца вѣ́нчала и҃ • оу҃стѣкнове́нне бы́вшн
сла́вне • ре́вности ра́дн бж҃тьвные • и҆ѡбрѣ́тнне и҃и, ра҃ю҆тсе
а҃ггльсун чи́нове • мн҃и́нкь съвѣкоу́плнніе • бж҃тьвныи а҃пле
и҆пр҃ро́унвъсн • схни́мнже на҃вѣсе́гда помннан • помнна҆ющнн҃тѣ
сла́ • г҃ль, ѕ҃ • Скро́вище бж҃тьвны́н дарсе́ • бг҃о хра́нимаⷭ
гла́ твоа҆ пр҃тче • ѡ҆зе́мльною бл҃ко́у҆ вѣ́сна • ю҆же мы́ вѣ́рно
пры́емше • и҆покла́нна҆ющесе сла́вне • о҃бо́гща҆есе то́бою хр҃ѣ҆
кр҃тлю • чюдесн пр҃тсла́нымн, и҆схгрѣ́шенїн проще́ніе ❖ и҃нн҃ⷭ
дн҃е́вѣ • вхо҃, про҃, дн҃е́вѣ • и҆ пара́м • ѡ҆пр҃чсзаїса́ин ча҃е ❖
Тр҃а́ко гл҃а́ть г҃ь, мл҃и́тесе лю́дємь мои́мь гл҃ю҆ть бъ • Сѣ҆е́
нн҃нцн гл҃и́тевсрцн їер҃лнмх, оу҃мо́лнтеего҆ • ꙗ҆ко оу҃
мно́жнсе смѣ́ренїе его҆, раздрѣ́шнбосе его҆ грѣ́хъ • ꙗ҆ко
прнѣ́тъ и҆зроу́кы г҃не҆ соу́гѳа схгрѣ́шенїа своа҆ • г҃ль вѣпю҆ща

126. Минеј празнични Коресијев, 1580. у Сас Себешу

ПОГОВОР АЛБУМУ

Писмо и слика најстарија средства комуникације и основни визуелни облици саопштавања апстрактног и акустичног (мисли, идеја, говора), искушали су кроз културну историју много могућности за своје испољавање, користећи различите видове и технике изражавања. Најпотпунији склад писма и слике постигла је књига, што доказују и њена трајност и дуговечност.

Проналаском штампе отвара се ново поглавље у историји књиге, са далекосежним последицама. Могућност да се једна књига умножи у велики број истих примерака, и тиме постане приступачна већем броју људи, изменила је однос према књизи и њеној улози у друштву. Штампарска техника и графичка вештина наговестиле су неслућене могућности преноса људске мисли и идеја. То је и основни разлог што је нови изум, ширећи се великом брзином европским просторима, убрзо прихваћен у јужнословенским земљама.

Са појавом прве српске ћирилске књиге, отварањем штампарије на Цетињу пре пет стотина година, њен родоначелник, зетски господар Ђурађ Црнојевић, дао је почетни замајац не само српском штампарству него и штампарству јужних Словена и других народа који су се служили ћирилским писмом. Књиге ове штампарије, иначе и једине инкунабуле, биле су својим квалитетом штампе и графичким украсом добар почетак читавом једном веку постојања и трајања српске штампе.

Уводећи српску књигу крајем 15. века у „Гутенбергову галаксију", први српски издавачи и штампари премостили су скоро у једном даху, као и други европски народи, прелазак на другачији технички поступак умножавања књига, тако различит од дотадашњег спорог и заметног преписивања књига руком.

Применом нове технолошке методе добила је српска књига свој особени лик у типографији и графичкој ликовној форми дрвореза, отварајући нови пут и живот пре свега штампаном ћириличком писму на балканским просторима.

Нову цивилизацијску тековину, једном опробану, нису могле задржати ни тешке историјске и политичке прилике, па се у освојеним српским земљама, у тадашњој Турској царевини, али и ван матичне територије, у Венецији – највећем центру западноевропског штампарства онога времена, одвија век српске штампе, који јој је обезбедио континуитет од њене појаве крајем 15. века (1494) до последњег усамљеног примера у 17. веку (1638).

Албум старог српског штампарства сачињен је с намером да представи наше рано штампарство, које заправо чини прву заокружену целину у 500-годишњој историји српске штампе, са свим особеностима које га издвајају од књига каснијих епоха, репрезентаната другачијих времена, средина и духовне климе.

Пратећи еволуцију српске штампе кроз њене појединачне етапе и паралелне токове, приређивач Албума је настојао да на ограниченом простору пружи што потпунију и свестранију визуелну информацију о књигама овога времена. Корпус

од хиљада листова из преко четрдесет издања требало је да буде представљен одбиром којим би се добила интегрална слика најстарије српске штампане књиге. У лутању њених страница тражила су се она карактеристична места по којима је једна књига препознатљива, где се сажимају типични елементи који учествују у обликовање њене целине. Иако у једној књизи не постоји ниједна страница истоветна с другом, постоје такве чија слика писма и графичких украса садржи већину битних елемената структуре књиге. Особеност издања могу да буду и неке нетипичне или неуобичајене појаве, па да то чини њихову специфичност.

Отворене странице књиге биране су с намером да саопште неке сасвим конкретне чињенице; али исто тако, једна од особености овог албума је и то што он не само непосредно већ још више посредно, често кроз неупадљиве детаље, омогућује да се наслути сва сложеност изукрштаних културноисторијских процеса или усмереност издавачког програма у времену у којем су књиге настале.

Имајући у виду управо ту многозначност изложеног материјала, приређивач се трудио да истакне, или бар само да назначи, неке значајније аспекте ових књига, њихов садржај, палеотипију, језик, естетско-ликовно обликовање књиге и културно-историјске компоненте.

Како се може приметити у Албуму, све књиге су изразито теолошке садржине, литургичког карактера и биле су намењене црквеној употреби. Овим текстовима најстарија српска штампана књига, истина, није много учинила за демократизацију књиге у оном смислу у којем је то учинила западноевропска књига, јер овом литературом није подстакла нова интересовања међу ионако малим бројем писмених људи тога времена. Она је, међутим, сасвим одговарала средини и духовној атмосфери у којој је настајала и читаоцу коме је била намењена. Побуде су биле чисто религиозне. Штампарије су покретали појединци или игумани са манастирским братством, како су сами истицали, због недостатка књига, али и из дубоког богољубља према „душеспасним" и „божаственим" књигама. Ове богослужбене књиге, међутим, не садрже само саставе за црквене обреде; у њих су уткани и текстови врхунских дела византијске књижевности (највише у Псалтиру, Октоиху, Зборнику). Библијски текстови су били основно полазиште за изграђивање духовног, моралног и естетског схватања хришћана и потка сваког књижевног стваралаштва.

Основни облици и естетско-ликовна обележја старих српских штампаних књига показују јасну тежњу да сачувају традицију обликовања српске, одн. јужнословенско-византијске рукописне књиге. Вековима разрађиван и дефинисан, структурални и функционални систем исписивања и украшавања страница рукописа нашао је своју пуну примену и у штампаној књизи.

Слова српских палеотипа произишла су из рукописног типа уставног писма и у основи су наставак неговања традиције националног писма. Свака штампарија (осим оних у Венецији које су преузимале слова од својих претходника) резала је и лила своја слова. Отуда се штампарије међусобно разликују по облицима слова и писму у целини. У Албуму су приказана издања свих штампарија са примерима одабраним тако да се пажљивим посматрањем јасно могу уочити морфолошке особености слова и њихове варијанте, типови писама, врсте слогова који су били у употреби уопште, или у оквиру само једне штампарије. Настојало се да се прикажу и промене појединачних облика слова до којих је долазило у току слагања једне књиге (у издањима Ђурђа Црнојевића, Божидара Вуковића, Рујанске штампарије).

Естетски склад и доследност у обликовању писма постигле су само неке штампарије, и то не у свим издањима (штампарије Црнојевића, Грађанска, Божидара Вуковића и Београдска). Насупрот њима лако је уочити оне са

неуједначеним, грубим облицима и техничким неспретностима (као Рујанска штампарија).

Штампарски процес рада у фазама и ново визуелно дејство које дају рез слова, униформност истих словних знакова, строжи слог, јаки контрасти отиска црне штампарске боје на белој подлози хартије и двобојност црно црвене штампе, дали су другачију слику од дотадашњег слободнијег рукописног ткива текста понесеног индивидуалним потезом преписивача. Добиле су се, међутим, нове естетске вредности, са којима, у ликовно успелим решењима, ове књиге улазе у примере високе типографске културе наших штампара.

Типографско писмо немогуће је посматрати изоловано од других компонената које заједно учествују у уобличавању књиге. То су ликовни елементи у виду заставица, вињета, илустрација, иницијала и других орнаменталних облика са одређеном функцијом у односу на садржај, писмо и целину књиге. Њихова улога није само декоративна. Они су елемент који истиче, спаја, посредује, оријентише, појашњава и украшава. Они су визуелно везивно ткиво кодекса. Њихова функција при компоновању страница била је да обележе почетак већих текстовних целина, рашчлане их на мање одељке, градирају по значају, дају завршне облике тексту и др., користећи одговарајуће форме.

Да би се постигла прегледност и лакша визуелна оријентација, нарочито при читању на богослужењу и другим обредима, уз већ поменуте ликовне елементе, употребљавани су, поред основног слога, још и различити облици и величине слова и користио се утисак двобојне штампе, црвене и црне. Оваквим ефектима постизала се разуђеност текстовног блока и разбијала монотонија странице. Од креативности и естетског осећања наших старих штампара и гравера зависило је у којој мери ће ликовни елементи оправдати своју двојаку функцију, практичну и декоративну, а у изузетним решењима постати уметничко дело.

Фигуралне композиције дају књигама привлачнији и раскошнији изглед. Илустровале су личности или догађаје о којима се у тексту говорило, често само у облику општеприхваћених симболичких назнака. Стара српска штампана књига развила је графичку технику дрвореза, која је раније била мало заступљена у српској традицији. У књизи она постаје значајан и незаобилазан фактор. Стари садржаји исказани су новом техником, новим ликовним језиком наглашене линеарности. Дрворез је управо у старим српским штампаним књигама први пут изборио своје право место. Иако је изглед књиге у целини био везан за српску рукописну књигу, ипак је штампана књига, са декоративним елементима преузетим из западне, венецијанске графике, умногоме изменила свој традиционални лик. Колико год су дозвољавали простор и мера у односу на друге аспекте књиге, презентовани су примери илустровања и орнаментисања књиге, са тежњом да се истакну њихова функционалност у односу на текст и, коначно, њихова уметничка и естетска вредност. Већи број истих примера већ је репродукован у књизи Д. Медаковића „Графика старих српских штампаних књига", Београд 1958, када је први пут изложен цео репертоар дрворезне графике. Ма колико да се приликом овог избора избегавало понављање страница, многе су опет морале бити узете у обзир, нарочито оне антологијске, тим пре што се овога пута дају у природној величини.

Старе српске штампане књиге нису имале насловну страну (осим последње књиге Псалтира у издању Бартоломеа Ђинамија, 1638), али су се подаци о издању, издавачима, штампарима, времену и месту настанка могли наћи на крају књиге у тзв. колофонима, уобичајеној завршној белешци практикованој у средњовековним рукописима. Ближи аутобиографски подаци о издавачима и штампарима налазили су се у предговорима и поговорима, који, међутим, нису били

обавезни у сваком издању. Овде су издавачи износили своје побуде и околности под којима су штампали књиге. Текстови предговора и поговора писани су поетским језиком, у једној врсти књижевне форме која обилује библијским цитатима, метафорама и парафразама, и треба их посматрати у контексту времена у којем су настали. Због изузетног значаја ових састава као културно историјских и књижевних извора, у Албуму им је посвећено доста простора. У начелу је требало да се изложе сви предговори, поговори и колофони. Изостало их је мало, и то они до којих се није могло доћи због несачуваности или неприступачности; они, пак, који су предугачки и захватају више страница, као и они који у прештампаним издањима понављају своје претходнике, дати су фрагментарно. Ови текстови били су чест предмет изучавања и публиковања; међутим, до сада нису нигде представљени репродукцијама оригиналних примерака на једном месту у оволиком обиму, што ће, надамо се, бити од користи за њихова даља вишестрана истраживања.

Од не мањег значаја и занимљивости за српску културну историју су грбови и типографске марке, којима су наши стари штампари истицали свој друштвени статус и положај у штампарији. Грб се појавио већ на самом почетку, у првој књизи – Октоиху првогласнику Ђурђа Црнојевића, тадашњег зетског владара, највероватније у значењу државног грба. Српски издавачи у Венецији, почев од Божидара Вуковића, стављали су на књиге своје породичне грбове и типографске марке (најчешће монограме у заставици). Увођење грбова и штампарских ознака у српску књигу тумачи се западним утицајем, где је за то постојала пракса. Избор симбола амблема и њихова ликовно графичка решења значајна су сведочанства о друштвеним и политичким збивањима тога времена. Наша стара штампа не обилује оваквим обележјима, вероватно зато што их по традицији није било у старим рукописним књигама. Манастирске штампарије немају својих ознака. Једино је Грачаничка штампарија истакла представу своје цркве (као и цетињски манастир у Октоиху петогласнику Црнојевића), на целој страници полеђине првог листа, одмах иза предговора, али она нема значење праве типографске марке. Како су свој грб издавачи стављали на почетак или завршетак књиге, на местима која временом највише страдају, они су сачувани у малом броју и представљају праву реткост.

Наведени су само они аспекти старе српске штампе које смо сматрали значајним и погодним да би се истакле особености ових књига. Један од основних и најзначајнијих је свакако језик, српскословенски, којим су све књиге штампане и чији се примери налазе практично на свакој изложеној страници. Поред досад поменутог, могуће је запазити још низ појединости, од оних једноставних, необичних за наше време, какав је начин обележавања штампарских табака, употреба кустода, до сложенијих, у које спадају међусобни утицаји појединих штампарија и њихових издања, употреба истих дрворезних клишеа или њихових копија од стране каснијих издавача, као и преузимања читавог словног инвентара од стране друге штампарије.

Основна замисао Албума старог српског штампарства била је да се представе све штампарије и примери свих издања у њиховој природној величини. Штампарије су праћене хронолошки, по етапама развоја и представљене у сегментима, иако њихови токови често иду паралелно. Српским штампаријама придодати су примери влашких издања, оних у којима има учешћа српских штампара, што је евидентно и у изгледу ових књига; оне су, опет, имале повратног утицаја на српску штампу.

Предност штампане књиге што је умножавана у већем броју примерака показала се управо у томе што је успела да се сачува од зуба времена, па је могуће данас

сагледати и представити је у целини. Рукописна књига је тешко страдала током векова и као уникатна одлазила у неповрат, тако да се за читаве периоде у историји српске писмености осећају празнине. Ни штампаних књига нема много комплетних и добро очуваних. Такве су права реткост и најчешће су то оне које су биле штампане у већем тиражу (Октоих и Празнични минеј Божидара Вуковића, на пример). Насупрот овоме, нека издања знамо само по фрагментарно очуваним књигама (Молитвеник Ђурђа Црнојевића, Зборници за путнике Божидара и Виценца Вуковића), а од неких остао је познат само један примерак (Буквар Стефана од Паштровића).

На књигама су највише пропадали први и последњи листови, зато што су најпре били изложени страдању од влаге, глодара, пожара или нечијег нехата. На тим местима налазиле су се обично атрактивније странице: почеци текстова украшени заставицама, иницијалима или лепим насловима, а опет на крају књига, поговори и колофони, који су, познато је, понекад и зналце и љубитеље старих књига доводили у искушења којима нису могли одолети. Зато је приликом израде Албума било доста тешкоћа да се нађу жељене странице у добро очуваним књигама. Тако се догађало да се за представљање једног издања књиге морало употребити по неколико примерака да би се добиле што очуваније и чистије странице. Због лоше очуваности или недоступности нашли су се овде понекад и врло оштећени и неугледни примери, а за многе значајне нису могли бити набављени снимци па се њихов недостатак осећа. У прилог целокупног утиска нису ишли неуједначени квалитет фотографија, понегде лоша очуваност примерка и скучен простор Албума, где су се на неким местима изгубили делови маргина и тако изменили слику о правом формату књиге.

За израду Албума највише је коришћена збирка старих штампаних ћирилских књига Народне библиотеке Србије, потом Архива Српске академије наука и уметности, Библиотеке Матице српске у Новом Саду, Универзитетске библиотеке у Београду и примерци из манастирских збирки Пећке патријаршије и манастира Дечана.

Историјске прилике су од почетка биле још савезник развоју српског штампарства, а још већа невоља пратила је књигу, штампану и рукописну подједнако, у тешким временима под Турцима, када су спаљиване и уништаване заједно са другим црквеним инвентаром, па и самим црквама. Ношене су таласима великих сеоба, брижљиво чуване у бежањима и лутањима уз друге манастирске драгоцености, ове књиге су делиле историјску судбину народа. Данас се примерци старих српских штампаних књига налазе широко распрострањени на територији Балкана и даље на север преко Саве и Дунава, а и другде. Њихов пут заустављао се временом у домаћим и светским библиотекама и музејским збиркама књига, где им се посвећује пажња и свестрана заштита као споменицима културе од прворазредног значаја.

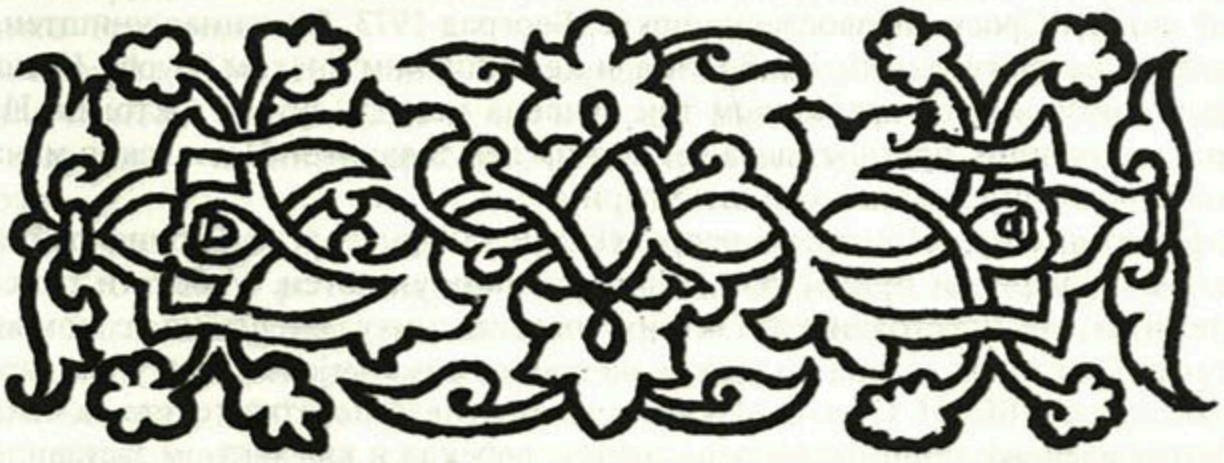

Једна од често коришћених декоративних заставица у књигама *Божидара Вуковића*, којима су, иначе, обиловала његова издања

Коментари репродукција

1. Љубљана, Народна и универзитетска књижница (даље НУК), сигн. 19277, л. 1, (према фототипском издању, Цетиње – Љубљана 1987). Прва страница Октоиха првогласника са текстом Јована Дамаскина. Заставица изнад наслова, са мотивом лозе ренесансног типа, узор је каснијим штампарима у Четворојеванђељу влашком, Псалтиру горажданском, Четворојеванђељу београдском (уп. бр. 89).

2. Љубљана, НУК, сигн. 19277, л. 2' (према фототипском издању). Предговор Ђурђа Црнојевића Октоиху првогласнику, где помиње побуде штампања књиге, рад јеромонаха Макарија и годину почетка штампања, 1493. Заставица и иницијал са ренесансном орнаментиком и фигурама анђела који придржавају грб зетског владара. Исти клише употребљен је два пута у цетињском Псалтиру. Пример слога са широким и уским **р**.

3. Београд, Народна библиотека Србије (даље НБС), И 40, л 17' (18'). Страница са слогом где су у употреби три облика слова **р**.

4. Београд, НБС, И 40, л 166' (197'). Складно компонована страница са насловом и уоквиреним иницијалом **Ж** који је оригинално решење ћирилског слова, рађено у духу венецијанских ренесансних иницијала. У слогу овладава широко **с** и два типа **р**, уско и шире.

5. Љубљана, НУК, сигн. 19277, л. 269 (према фототипском издању). Крај Поговора Ђурђа Црнојевића и јеромонаха Макарија и колофон, завршна белешка са датумом завршетка штампања књиге, 4. јануаром 1494. У слогу је заступљено уз уско и широко **с**.

6. Манастир Дечани, бр. 156 (стари бр. 21/176), л. 1 (3). Први лист јединог већег сачуваног фрагмента ове књиге. Почетак текста украшен је заставицом густог орнаменталног преплета у традицији јужнословенских рукописа. Исти клише за заставицу и наслов коришћен је у Октоиху првогласнику, а иницијал **Ч** и у Псалтиру Ђурђа Црнојевића.

7. Манастир Дечани, бр. 156, л. 26' (28'). Илустрације на целој страници особеност су ове раскошне инкунабуле. Представа Издајства Јудиног у богатом орнаменталном оквиру од стилизоване лозице са минуциозним фигурама животиња и анђела, симболима јеванђелиста и грбом Ђурђа Црнојевића, комбинација је источновизантијског иконографског схватања илустрације и западноренесансне декорације оквира.

8. Манастир Дечани, бр. 156, л. 27 (28). Мотив људске главе у оквиру иницијала О преузет је из ћирилске рукописне традиције.

9. Београд, стара Народна библиотека, према фототипском издању Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд 1973. Оригинал уништен. Декоративна лоза са фигуралним симболима и хералдичким знаком Ђурђа Црнојевића оквир је композицији са представом три црквена мелода, аутора Октоиха. Црквена грађевина у позадини, претпоставља се, има изглед тадашњег Цетињског манастира, где је, највероватније, радила ова штампарија.

10. Београд, стара НБ, према репродукцији у: Црногорска библиографија, I–1, Цетиње 1989, графички прилог 6, с. 190. Оригинал уништен. У богати ренесансни оквир, исти за све илустрације у Октоиху петогласнику, смештена је композиција Васкресења Христовог резана по угледу на српско-византијске узоре у сликарству.

11. Београд, НБС, И 41, л. 8. Изузетно декоративан почетак текста са стилизованим словима наслова, иницијалом ренесансног порекла и квадратном заставицом сложеног преплета траке, која се ослања на српску рукописну преплетну орнаментику. Веома сличан мотив заставице среће се у четворојеванђељима, Макаријевом влашком (1512), Рујанском (1536/37) и Београдском (1552) (уп. 51, 87).

12. Београд, НБС, И 41, л. 80'–81. Иницијали преплетени белим гранчицама на црној основи. Пример слога са широким **р** (лево) и са уским **р**, широким **с** и верзалним словима (десно).

13. Београд, НБС, И 41, л. 100'–101. Декоративна страница на почетку текста песама Мојсијевих са заставицом сложеног преплета два круга по узору на рукописну орнаментику, наслов деликатне стилизације великих слова и иницијал **П**. Копије ове цетињске заставице срећу се у оба милешевска Псалтира (1544 и 1557) и влашком Служабнику 1508 (уп. 119).

14/1. Београд, НБС, И 41, л. 109'. Иницијал **Б**, решење за ћирилско слово у стилу венецијанске ренесансе са нагим крилатим путом, птицама и цветовима, нешто грубље стилизације.

14/2. Београд, НБС, И 41, л. 348'. Поговор јеромонаха Макарија и колофон са датумом завршетка и места штампања Псалтира, 22. септембра 1495 на Цетињу.

15. Пљевља, Манастир Св. Тројице, л. 31'–32. Страница рашчлањена насловом и иницијалима.

16. Пљевља, Манастир Св. Тројице, л. 187'–188. Мањи и једноставнији иницијали у односу на претходне цетињске инкунабуле. Иницијал **Т** овакве стилизације јавља се само у овој књизи.

17. Манастир Пећке патријаршије, бр. 17, л. 7'. Врежаста заставица пред почетком службе Јована Златоустог са фигуром Богородице с Христом на престолу отиснута је црвеном бојом. Исти дрворезни клише послужио је и Псалтиру горажданском (1521) да истакне почетак Последовања.

18. Београд, НБС, И 66, л. 39'–40. Ренесансна виђета са цвећем, рогом изобиља и птицом у средини, грацилни иницијал **Г**, компоновани са слогом, иначе лепих облика слова, говоре о истанчаном смислу штампара за естетски изглед странице. На доњим маргинама виде се нумеричке ознаке штампарских табака.

19. Манастир Пећке патријаршије, бр. 17, л. 52'–53. Иницијали јасних облика са одмереним украсним додацима обележје су горажданских књига. Лепота слова, прегледност и квалитет штампе указују на зналачко владање штампарском и графичком вештином.

20. Београд, Музеј Српске православне цркве (даље МСПЦ), Збирка Р. Грујића, бр. 327, л. 8'–9. Сложени густи преплетни орнамент велике квадратне заставице и иницијал, такође сачињен од преплета, упућују на српско рукописно порекло.

21. Београд, Архив Српске академије наука уметности (даље Архив САНУ), бр. 161, л. 74'–75. Текст псалама рашчлањен са два различита типа иницијала какви су у употреби у издањима ове штампарије.

22. Београд, НБС, И 85, л. 1. Страница веома ретког издања горажданског Молитвеника–Требника.

23. Београд, НБС, И 32, л. 3. У средишту заставице је породични грб Божидара Вуковића са монограмом БОЖ испод крстића. Мотив ове заставице, рукописног порекла, задржава у каснијим српским, влашким и руским издањима чак и Вуковићев монограм.

24. Београд, НБС, И 32, л. 194'–195. Љупка виђета са лишћем, цветовима и птицама какве се срећу у ренесансним књигама. Иницијали са скромним декоративним додацима наглашавају почетне одељке у тексту. Облици слова и квалитет штампе одају висок професионални ниво ове штампарије.

25/1. Београд, НБС, И 32, л. 208'.

25/2. Београд, НБС, И 32, л. 240'. Запис на крају књиге са датацијом и местом завршетка штампања, 7. јула 1519, у Венецији.

26. Београд, Архив САНУ, бр. 305, л. 3. На почетку Давидових псалама је преплетна заставица резана по узору на неки српски рукопис.

27. Београд, Универзитетска библиотека (даље УБ), Р 42. Крај првог поговора Божидара Вуковића Псалтиру, са датацијом 7. априла 1519. У наставку књиге, нова целина, Последовање, означена је заставицом са монограмом БОЖ.

28. Бијело Поље, Црква Св. Петра и Павла. Завршни део другог поговора Божидара Вуковића иза Последовања, са битним подацима о издавачу и књизи, сложеним у алтернацији ситнијег и крупнијег слога тако да делује декоративно.

29/1. Београд, УБ, Р 3006, л. 132'–133. Допојасни портрет Св. Петке и почетак текста житија ове светитељке.

29/2. Београд, УБ, Р 3006, л. 178'. Божидар Вуковић је први у овој књизи увео штампање азбуке, што ће чинити касније и други штампари.

29/3. Београд, УБ, Р 3006, л. 219. Текст слова светог Павла неће се више понављати у прештампаним издањима Зборника за путнике.

30. Београд, УБ, Р 3006, л. 224'–225. Пример сачуваног поговора, и то без самог краја, у овом иначе ретком издању Зборника из 1521.

31/1. Нови Сад, Библиотека Матице српске (даље БМС), Р Ср I 3, л. 154'–155. Композиција Распећа уз текст канона о плачу Богородице.

31/2. Београд, НБС, Збирка П. Колендића, л. 8'–9. Декоративни завршетак једног текста и почетак другог, са арабескном заставицом.

32/1. Нови Сад, БМС, Р Ср I 3, л. 174'–175. Лик пророка Илије уз текст параклиса (мољења за помоћ) Св. Илији.

32/2. Нови Сад, БМС, Р Ср I 3, л. 272'–273. Опело на грчком језику штампано ћирилицом!

33. Београд, Архив САНУ, бр. 312, л. 1. Предговор Октоиху, са заставицом у којој је грб војводе Божидара Вуковића, лав и попрсје орла са раширеним крилима у ловоровом венцу, добијен од Карла V Хабзбуршког, уз звање племића Светог римског царства.

34. Београд, Архив САНУ, бр. 312, л. 1'. Крај предговора где се, у другом ступцу, помиње „белег" (грб) добијен од Карла V и година почетка штампања књиге, 1536.

35. Београд, НБС, И 4, л. 2. Почетак Октоиха, са портретима аутора, три црквена мелода – Козме, Јована Дамаскина и Јосифа.

36. Београд, Архив САНУ, бр. 163, л. 158'. Поговор издању, где је крупнијим слогом истакнут део у коме се помињу имена штампара свештеноинока Теодосија и Генадија, милешевских монаха, родом из Пријепоља. На крају је колофон са годином завршетка штампања, 1537.

37. Београд, Архив САНУ, бр. 163, л. 159'. Пасхалију (означавање времена) израдио је дечански монах Мојсије 1535. године.

38. Београд, Архив САНУ, бр. 108, л. 166. Четири светитељска лика обједињена су декоративним ренесансним вињетама у целину налик на четвороделну икону. Сви ликови, осим св. Димитрија, коришћени су у претходним Зборницима за путнике (1521, 1536).

39. Београд, НБС, И 7, л. 1. Грб Божидара Вуковића у заставици испред предговора Минеју отиснут је са истог клишеа као у претходном Октоиху.

40. Београд, НБС, И 7, л. 1'. Наставак предговора Минеју празничном са наведеном годином почетка штампања, 1536.

41. Манастир Дечани, бр. 5, л. 1. Свечани почетак књиге, са великом заставицом коју надвишује Распеће Христово. При дну заставице је хералдички знак Божидара Вуковића. Први светитељ који се слави од 1. септембра по византијској ери је св. Симеон Столпник, уз чији помен је представљен и његов лик.

42. Манастир Дечани, бр. 5, л. 215'. Илустрација Крштења Христовог смештена је на ступцу изнад службе на велики празник Богојављења. Раскошнијем изгледу доприносе орнаментална вињета и разлистале гране са цветовима горе.

43. Манастир Дечани, бр. 5, л. 241'. Текст помена и службе св. Сави и Симеону, са илустрацијама ове двојице највећих српских светитеља.

44. Манастир Дечани, бр. 5, л. 258'. Страница сложена крупнијим и ситнијим слогом са јусовима. Иницијал **С** улази у блок двостубачног текста. Прегледна и чиста штампа високог квалитета.

45. Београд, НБС, И 35, л. 324'. Илустрација св. Ђорђа на коњу како убија аждају, сцена из живо́та овог популарног хришћанског светитеља-мученика, прати текст помена и службе на дан његове славе. Једна је од најуспелијих дрворезних композиција српске штампе. Иконографски и стилски угледа се на италокритске иконе.

46. Београд, НБС, И 35, л. 363'. Са три различита иницијала, усклађена са двостубачним текстом, страница делује живље и декоративније.

47. Београд, НБС, И 7, л. 432. Поговор Минеју, штампан у алтернацији крупног и ситнијег слога, са подацима о издавачу Божидару Вуковићу, садржају књиге и труду штампара јеромонаха Мојсија, дечанског монаха.

48. Београд, НБС, И 7, л. 432'. Наставак поговора и колофон са назначеним местом и датумом завршетка штампања књиге, у Венецији 1538, 19. јануара. Блок текста, слаган постепеним увлачењем редова, даје декоративну завршницу књизи.

49. Београд, Архив САНУ, бр. 82, л. 1. Ретко сачувана страница почетка Молитвеника–Требника, са степенастом заставицом од преплетених чворова, која мотивом и општим изгледом подсећа на српску рукописну књигу.

50. Београд, НБС, И 34, л. 138'–139. Ренесансна виньета, једноставно резан наслов и иницијал **Г**, јасног облика, са лиснатим додацима.

51. Праг, Народни музеј, Шафарикова збирка, 64 А 14, л. 6. На орнаментику заставице утицале су Макаријеве књиге, цетињске (Псалтир) и влашке (Четворојеванђеље). Исти мотив, са додатим минијатурним влашким грбом у средини, изведен је овде у грубљој варијанти (уп. 11, 87).

52. Београд, Архив САНУ, бр. 397, л. 9'. Једноставна заставица са таласастом лозицом, скроман иницијал, слова доста уједначених облика.

53. Београд, Архив САНУ, бр. 397, л. 61'. Пример промене слога, где овладавају крупна, широка, квадратна слова.

54. Праг, Народни музеј, Шафар. зб. 64 А 14, л. 251'. Измењено писмо издужених, уједначених облика и величине слова. Увећани број словних знакова у реду и број редова на страници.

55. Праг, Народни музеј, Шафар. зб. 64 А 14, л. 300'. Колофон штампара монаха Теодосија, где лоцира рујански манастир у којем је 1536/37. радила штампарија, а који данас више не постоји.

56. Београд, УБ, Р 7, л. 1. Предговор са податком да је књигу штампао „раб" Димитрије по налогу митрополита Никанора новобрдског у Грачаници, године 1538/39.

57. Београд, УБ, Р 7, л. 1'. Илустрација цркве манастира Грачанице и ликови тројице црквених мелода, аутора октоиха, обједињени су правоугаоним оквиром, заједно са записом новобрдског митрополита Никанора. Ова гравира има аналогије у Макаријевим Октоисима, цетињском и влашком (уп. 9, 120).

58. Београд, УБ, Р 7, л. 105'. И поред зависности од цетињских уоквирених слова, иницијал **П** обликован је преплетом у духу рукописне традиције.

59. Београд, НБС, И 56, л. 122. Књига опонаша Псалтир Божидара Вуковића, али не достиже њен квалитет штампе.

60. Београд, НБС, И 56, л. 143. Пет међусобно уланчених кругова, као и графичко решење целе странице за стилизованим словима наслова и црвено штампан почетак текста, имају своје прототипе у српским рукописима.

61–62/1. Београд, НБС, И 56, л. 316–317. Поговор милешевског игумана Данила о набавци опреме у Венецији и штампању Псалтира.

62/2. Београд, НБС, И 56, л. 317'. Колофон са датумима почетка и завршетка штампања Псалтира у Милешеви, од 1. јануара (1543) до 30. октобра 1544.

63. Београд, Архив САНУ, бр. 87, л. 21 и 63'. Наслов наглашене стилизације и једноставна преплетна виђета.

64. Београд, НБС, И 14, л. 273'–274. Украсни слог на крају поглавља, добијен увлачењем и проширивањем редова; почетак новог поглавља означен издуженом заставицом грубо резаног преплета.

65. Београд, НБС, И 15, л. 287'. Породични грб Вуковића на целој страници, проширен додатним фигурама и декоративним елементима у духу ренесансе, делује раскошно и свечано. Штампан је на почетку и на крају Псалтира.

66. Београд, Архив САНУ, бр. 160, л. 1. Основни тон овом поновљеном издању Божидара Вуковића дају богати украсни оквири око слога, изразито ренесансне орнаментике.

67. Београд, Архив САНУ, бр. 160, л. 2–2'. Епистола (предговор) Виценца Вуковића писана је језиком у којем има икавизама и хрватских израза, што наводи на то да је састављач текста био из крајева где се тако говори.

68/1. Београд, Архив САНУ, бр. 160, л. 4. Заставица са представама симбола јеванђелиста и штампаним записом издавача Виценца Вуковића изнад текста Давидових псалама.

68/2. Манастир Дечани, бр. 8, л. 122. Степенаста заставица позната са почетка Божидаревог Молитвеника (уп. 49) овде је испред новог поглавља Последовања и делом чини оквир штампаном Виценцовом потпису.

69. Београд, НБС, И 15, л. 245. Две странице са орнаменталним и фигуралним елементима у духу ренесансе.

70. Нови Сад, БМС, Р Ср I 2, л. 137'–138. Илустрација Богородице с Христом, налик на иконицу, уз текст параклиса Богородици, преузета је из Божидаревих издања малих Зборника и Минеја. Оквире страница чине обилни флорални орнаменти, а са доње стране и мале илустрације, западњачке иконографије.

71. Београд, Архив САНУ, бр. 96, л. 25'–26. Композиција Васкресења уз текст васкрсних стихира отиснута је са дрворезног клишеа коришћеног у Зборницима Божидара Вуковића 1521. и 1536. Овоме су као оквир додате ренесансне виђете.

72. Нови Сад, БМС, Р Ср I 2, л. 217'–218. Представа Часног крста са криптограмом и текст похвале Часном крсту преузети су из претходних венецијанских издања Зборника за путнике.

73. Београд, НБС, И 16, л. 194'–195. Поновљено издање Божидара Вуковића; понегде су замењене виђете и иницијали, као на овим страницама (уп. 24).

74/1. Београд, НБС, И 16, л. 197'. Варијанта издања Служабника из 1554, са исправљеном штампарском грешком: „раразаи" у „разараи" (6. ред одозго). Уп. у Лексикону Служабник Виценца Вуковића.

74/2. Београд, НБС, И 16, л. 241'. Колофон понавља исти у Служабнику Божидара Вуковића, само даје нову датацију.

75/1. Београд, Архив САНУ, бр. 167, л. 109'–110. Службу Акатиста Богородици прати илустрација Благовести (јер се у уводу Акатиста говори о Благовестима), као и у претходним издањима Зборника за путнике Божидара и Виђенца Вуковића.

75/2. Београд, НБС, И 3, л. 148'–149. Лик св. Николе и текст параклиса посвећен Богородици и св. Николи били су, такође, у ранијим издањима Зборника.

76/1. Београд, НБС И 3, л. 226'–227. Абагаров убрус, илустрацију везану за апокрифну легенду о цару Абагару, имала су сва издања Зборника за путнике.

76/2. Београд, НБС, И 94, л. 3'–4. Једини познати примерак Зборника за путнике Виценца Вуковића штампаног на пергаменту сачуван је у фрагменту од само 28 листова (два листа су у Музеју СПЦ), са делом текста катавасија и слава. Виђета са представом Вероникиног убруса западњачког је типа.

77/1. Београд, УБ, Р 36, л. 1. Грб Виценца Вуковића са неким измењеним хералдичким симболима у односу на претходни.

77/2. Београд, НБС, И 51, л. 5. Заставица са представама јеванђелиста како пишу своја јеванђеља замена је за сличну са симболима из првог Виценцовог Псалтира из 1546.

78. Београд, НБС, И 51, л. 212'–213. Виньета ренесансног орнамента, комбинована са насловом и иницијалима у духу српске рукописне традиције.

79. Београд, НБС, И 5, л. 1. На средини заставице, поновљеног издања Октоиха, представљен је „Imago pietatis" (Христ милосрђа) уместо Божидаревог грба (уп. 33).

80. Београд, НБС, И 5, л. 1'. Прештампани предговор, заједно са старом годином почетка штампања, поново је сложен. Друкчији су једино орнаменти у слободном делу испод завршетка текста.

81. Београд, НБС, И 62, л. 1. Поновљена заставица са Распећем из Минеја празничног (уп. 41), само што су овде уместо Божидаревог грба стављени година и место штампања књиге, 1560. у Млецима. Испод заставице је Виценцов штампани запис са аутобиографским податком. Варијанта издања са ренесансном виньетом с фигуралним представама светитеља, отиснутом између записа и наслова Триода.

82. Београд, Архив САНУ, бр. 261, л. 258. Поговор издавача Стефана из Скадра.

83. Београд, Архив САНУ, бр. 261, л. 258'. Крај поговора и колофон са датумом и местом штампања књиге, 6. јануаром 1561. у Венецији.

84. Београд, НБС, И 24, л. 1. Почетак књиге са заставицом грчког типа, којом је делом уоквирен наслов.

85. Београд, НБС, I 24, л. 61. Виньета са фигуралном представом св. Јована и симболима јеванђелиста Марка и Јована, већ коришћена за украшавање Виценцовог Псалтира 1546, раздваја две веће текстуалне целине у књизи.

86/1. Београд, НБС, И 25, л. 221'. Део издавачевог поговора Триоду цветном.

86/2. Београд, НБС, И 25, л. 222'. Колофон о завршетку штампања књиге, 24. децембра 1563. године у Скадру, и потписом штампара Камила Занетија. (О штампању књиге у Скадру постоје подвојена мишљења стручњака. Као друго могућно место истиче се Венеција.)

87. Београд, НБС, И, 22, л. 3. Велика квадратна заставица, чији орнамент упућује на утицај Макаријевих цетињских и влашких књига, а који је у рустичнијем облику већ виђен у Рујанском четворојеванђељу (уп. 11 и 51).

88. Београд, НБС, И 22, л. 46. Пример слога и штампе високог квалитета, са две врсте иницијала, једног обликованог од густог преплета и другог једноставног контурног, оба особена за српску рукописну књигу.

89. Београд, НБС, И 22, л. 64. Ренесансна стилизована врежа заставице и уокви-рени иницијал **О** инспирисани су цетињским инкунабулама (уп. 1).

90. Београд, НБС, И 22, л. 104. Преплетна заставица зависна од узора у Макаријевом влашком Четворојеванђељу (1512), задржала је и хералдички знак Влашке, врану са крстом у кљуну (уп. 122).

91. Београд, НБС, И 22, л. 211. Крај поговора, где се помињу имена штампара јеромонаха Мардарија из Мркшине цркве и тадашњег владара султана Сулејмана. На крају је колофон са датумом и местом штампања књиге, 4. августа 1552. године у Београду.

92. Призрен, Српска православна црква. л. 79'–80. Декоративна заставица испред почетка Мојсијевих песама има стандардни рукописни орнаментални мотив међусобно уланчених кругова, са средишњим правоугаоним простором за наслов. Преузета је из прве милешевске штампарије. Иницијал **П**, као и већина у овој књизи, копија су Црнојевићевих ренесансних иницијала.

93. Призрен, Српска православна црква, л. 66'–67. Обе странице пример су директног копирања иницијала из цетињског Псалтира, али невештог и грубог.

94. Београд, НБС, И 59, л. 6. Почетак јеванђеља по Марку украшен је заставицом и великим иницијалом **К** у духу српске преплетне орнаментике. Иста заставица позната је из Макаријевих влашких издања (уп. 121), Псалтира грађанског и Четворојеванђеља рујанског.

95. Београд, НБС, И 59, л. 48. Пример слога јеромонаха Мардарија, којим, међутим, не достиже квалитет претходног Београдског четворојеванђеља. Јединствен облик иницијала **Р** у српским штампаним књигама, испуњен је белом вијугавом лозицом на црној позадини.

96. Београд, НБС, И 59, л. 65. Густи преплет траке обликује орнамент по узору на заставице Београдског четворојеванђеља (уп. 90), а влашки грб замењује крст. Иницијал З, исти као у београдском модификован је цетињски облик слова В, одн. латинског Б.

97. Београд, НБС, И 23, л. 210'. Поговор јеромонаха Мардарија и колофон о завршетку књиге при храму Ванзнесења у Мркшиној цркви, године 1562, 24. јуна.

98. Београд, НБС, И 58, л. 1. Заглавна илустрација Триода са приказом Христа, коме се са обе стране молитвено обраћају св. Симеон и св. Сава српски, инспирисана је представом Деизиса.

99. Београд, НБС, И 58, л. 34. Оригинална заставица са илустрацијом Распећа рађена по предлошку из Зборника Божидара Вуковића, са обе стране има густи преплетни орнамент. Иницијал **Р** тип је ренесансног цетињског иницијала.

100. Београд, НБС, И 49, л. 102'. Слог посебно резан за Триод цветни разликује се од слогова у претходним Мардаријевим књигама. Иницијал **А** са флоралним додацима занимљиве и допадљиве стилизације има сличне примере у српским рукописима.

101. Београд, НБС, И 49, л. 165. Илустрација Вазнесења, византијске иконографске схеме, компонована са већим бројем фигура и изведена изразито линеарно, делује чисто и прегледно.

102. Београд, НБС, И 58, л. 217. Колофон, завршни запис са подацима о месту и времену штампања књиге. Помињу се и важне личности у чије време је књига штампана: смедеревски митрополит Захарије и игуман Мркшине цркве Сава, а потом и Мардаријеви помоћници поп Живко и дијак Радул.

103/1. Нови Сад, БМС, Р Ср I 1, л. 1'–2. Илустрација Св. Тројице уз текст св. Атанасија архиепископа александријског о Светој тројици. Употребљен је клише из Вуковићевих издања Зборника за путнике.

103/2. Нови Сад, БМС, Р Ср I 1, л. 83'–84. Илустрација Св. Илије у пећини има иконографско решење блиско византијском иконопису.

104/1. Нови Сад, БМС, Р Ср I 1, л. 114'–115. Скривени поговор Јакова од Камене Реке увезан је на различитим местима у примерцима, а почетак му је означен руком са испруженим кажипрстом.

104/2. Нови Сад, БМС, Р Ср I 1, л. 115'. Крај поговора, са подацима о времену и месту штампања књиге.

104/3. Нови Сад, БМС, Р Ср I 1, л. 101. Представа Уласка Христовог у Јерусалим (Цвети) пример је слабијег композиционог решења и невештијег резања.

105/1. Београд, НБС, И 33, л. 1. Гравира цара Давида на престолу изведена је на ренесансни начин, са одајом у перспективи и пејзажом који се види кроз отворена врата.

105/2. Београд, НБС, И 33, л. 107. Декоративни завршетак слога и запис штампара Јакова Крајкова: године 1569, Јаков.

106/1. Београд, НБС, И 33, л. 123'. Први поговор Јеролима Загуровића иза Псалтира, као у Вуковићевим књигама истог садржаја. Почиње иницијалом **Н** (И) отиснутим са Црнојевићевог клишеа! (уп. 12).

106/2. Београд, НБС, И 33, л. 125. Заставица позната из дрворезног инвентара оба Вуковића, само што је овде замењен монограм, па је уместо БОЖ Јаков Крајков ставио свој монограм ІА.

107. Београд, НБС, И 21, л. 196'–197. Пример Загуровићевог опонашања Вуковићеве књиге приликом прештампавања. Измењени су слог и ортографија.

108/1. Београд, НБС, И 21, л. 231'. Поговор Молитвенику, где се излажу околности под којима је књига настала, као и место и време штампања, Венеција, 1570.

108/2. Београд, НБС, И 21, л. 231'. Између завршних записа штампара Јакова Крајкова и издавача Јеролима Загуровића отиснут је Загуровићев штампарски знак, глава црнца у профилу, смештена у овални орнаментални оквир.

109/1. Манастир Дечани, бр. 10, л. 51'. Прештампано издање Служабника Виценца Вуковића из 1554. Разлика у сигнирању табака латинским словима и арапским бројевима.

109/2. Манастир Дечани, бр. 10, л. 152'. Винјета са малим фигурама анђела у молитвеном ставу на овом месту у књизи нова је и другачија у односу на Виценцово издање (уп. 73).

110. Београд, НБС, И 97, л. 179'–180. Поновљено издање Служабника Виценца Вуковића, са задржаном годином 1554, и Служабника из времена око 1570, с тим што има измена у графичкој опреми, заставицама и иницијалима (уп. 73, 109/2).

111. Београд, Архив САНУ, бр. 411, л. 61'–62 и 69'–70. Зборник разноврсног садржаја намењен ширем кругу читалаца, неуобичајен је по свом малом формату. Слог је ситан, а орнаментика сасвим скромна.

112. Београд, НБС, И 88, л. 100'–101, 144'–145. Другу књигу малог формата, такође зборник различитих састава, независну од претходног, одликује ситан слог и орнаментика преузета из неке венецијанске штампарије. Штампана азбука на целом листу јавља се у штампаним књигама почев од Зборника Божидара Вуковића 1521 (уп. 29). На десној страни је поговор јеромонаха Стефана родом из Паштровића.

113/1. Београд, НБС, И 88, л. 145'–146. Наставак поговора јеромонаха Стефана и штампара јеромонаха Саве из манастира Дечана.

113/2. Београд, НБС, И 88, л. 146'. Колофон са датумом и местом штампања. При дну Рампацетов запис, штампан латиницом.

114/1. Београд, НБС, И 37, л. 1 и 4'. Једини сачувани примерак првог српског штампаног буквара. Прва страница са азбуком и последња са колофоном игумана Стефана и штампара инока Саве. Ово је друго издање Буквара од 25. маја 1597. Примерак првог издања од 20. маја 1597, из старе Народне библиотеке уништен је 1941.

114/2. Београд, НБС, И 37, л. 1'–2.

115/1. Манастир Пећке патријаршије, бр. 18, л. 2. Прештампавајући издање Псалтира Јеролима Загуровића, Гинами је преузео и илустрацију цара Давида. Копија је грубља, са мањим изменама у детаљима (уп. 105/1).

115/2. Београд, Манастир Пећке патријаршије, бр. 18, л. 110. Замена орнаменталног завршетка текста, године 1638 и имена Бартол у прештампаном Гинамијевом Псалтиру (уп. 105/2). Гинами уводи нумерацију листова арапским бројевима.

116. Београд, НБС, И 28, л. 126'–127. Поговор иза првог дела Псалтира, са новим ренесансним иницијалом, са флоралним додацима и фигуром нагог детета (уп. 106/1). У тексту поговора нема измена, чак је остало и Загуровићево име. Замењена је само одговарајућа година, 1638.

117. Београд, НБС, И 28, л. 274'–275. Гинамијев штампарски знак, персонификација Наде, жена са сидром и ведутом града у позадини, смештена је у масивни архитектонски оквир са фигурама и маскеронима, сасвим у духу западне декоративне схеме. На другом листу, испод азбуке и ћириличких бројева је завршна Гинамијева белешка о времену и месту штампања књиге. При дну је представа св. Андреје са крстом, уобичајене католичке теме и обраде.

118. Нови Сад, БМС, Р Ср II 16, л. 28'–29. Редак примерак Псалтира из непознате штампарије. Слог ситнији, иницијали са флоралним додацима изведени су деликатно.

119. Према репродукцији у књизи: J. Bianu – N. Hodos, Bibliografia Românéscă veche, I, 1508–1716, Bucureşci 1903, с. 2 и 6. Заставица и поговор Служабника, који је јеромонах Макарије штампао по налогу влашког војводе Јо Михне. Облици слова нису налик цетињским, али заставица овог мотива позната је из Црнојевићевих књига (уп. 13), а касније и обе милешевске штампарије.

120. Према репродукцији из Историје Црне Горе, II–2, Титоград 1970, сл. 107. Исто композиционо решење са три мелода и црквеном грађевином у позадини (овде манастир Трговиште), први пут је изведено у Црнојевићевом Октоиху петогласнику 1494. и касније у грачаничком Октоиху 1538/39 (уп. 9, 57).

121. Манастир Пећке патријаршије, бр. 4, л. 79'. Мотив преплета ове Макаријеве влашке заставице јавиће се касније у српским штампаним издањима, рујанском, Вуковићевом и Мркшине цркве (уп. 41, 81, 94).

122. Манастир Пећке патријаршије, бр. 4, л. 83. Скоро идентично решење имају странице са почецима јеванђеља у Београдском четворојеванђељу (уп. 90).

123. Према репродукцији у Bibl. Roman. I, с. 25, 26. Облици слова и поговор указују на везу грађанских књига и влашког Молитвеника из Трговишта, који је по налогу војводе Јо Петру штампао инок Мојсије са опремом Димитрија Љубавића.

124. Манастир Пећке патријаршије, бр. 5. л. 1'–2. Пример влашке књиге са очигледним утицајем српске штампе и графике; грађански облици слова и копија заставице Божидара Вуковића (уп. 23). Штампар Апостола, Димитрије логофет назива себе „унуком Божидаревим" (Божидара Горажданина).

125. Манастир Пећке патријаршије, бр. 5, л. 2'–3. Заставица густог преплета има у средини грб Влашке, врану у венцу, са крстом у кљуну. По оквиру заставице тече натпис са именом војводе Јо Мирче.

126. Београд, НБС, И 26, л. 357. Празнични минеј ђакона Коресија прештампан је са истоименог издања Божидара Вуковића из 1538. У графичком и типографском смислу не достиже ни издалека свој узор.

Напомена. Број листа, наведен уз податке о свакој представљеној страници у Албуму, не одговара стварном броју листа у издању књиге, већ је то број накнадне (затечене) континуиране фолијације у одређеном примерку, који не мора бити потпун.

КАТАРИНА МАНО-ЗИСИ

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ

Издавање књиге
Пет векова српског штампарства
омогућили су:

Министарство за науку, технологију
и развој Југославије

Министарство културе Србије

Министарство за науку и технологију
Србије

Министарство просвете Србије

Фонд за развој ћирилице
„Борђе Зечевић" при САНУ

ЦТП Астро дизајн Београд

Хемијска индустрија „Милан Благојевић"
предузеће „Хемија" Лучани

АД „Југопапир" Београд

Завод за израду новчаница
и кованог новца

Компанија „Политика"

Извршни издавач
Народна библиотека Србије

За издавача
Миломир Петровић

Слова за корице и делове књиге
обликовао
Стјепан Филеки

Графички уредник
Миљко Ковачевић

Обим: 24½ октав табака

Формат: 20,2×28 см

Слог и прелом
„Инфотек" Београд, Дунавски кеј 21

Штампа: ЦТП Астро дизајн Београд
Омладинских бригада б.б.

Повез: Народна библиотека Србије
Београд, Скерлићева 1

ЦИП – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

655.1(091)"14/16"

ПЕТ векова српског штампарства 1494–1994 : раздобље српскословенске штампе : XV–XVII в. /[приредили Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси, Миљко Ковачевић]. – Београд : Српска академија наука и уметности : Народна библиотека Србије ; Нови Сад : Матица српска, 1994 (Београд : Астро дизајн). – 392 стр. : илустр. ; 28 cm

Тираж 1500.
ISBN 86-7035-059-9
1. Пешикан, Митар
094=861"14/16"
а) Штампарство – 15-17в б) Српске књиге – 15-17в
ИД=26701580

ID=80242183